

ND: 16025
KSE: 15894

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΞΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

II

Αθήνα 2007

Τ' ΜΕΡΟΣ

I.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ

«Όταν αποκτήσωμεν ως πρέπει διδασκάλους, δηλονότι σοφούς, χρηστοθήεις, μεθοδικούς και κοινωνικούς, εύκολα κατορθώνομεν σχολεία. Δεν είναι πόλις της Ελλάδος, ήτις δεν εξοδεύει προθύμως και γενναίως, όταν ευτυχήση καλόν διδάσκαλον».

Επιστολή του Ανδρέα Κάλβου προς τον Βαρβάκη. Λόγιος Ερμής, ανατύπωση του περιοδικού από το Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1990 και Κωνσταντίνος Βαρβάκης, «Ιωάννης Βαρβάκης, ό.π., σ.72.

1. Από το τυπικό σχολείο στα πρώτα Διδασκαλεία. Μισός αιώνας καθυστέρηση.

Σε επιστολή του το 1825 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, Έφορος της Παιδείας κατά την καποδιστριακή περίοδο, αναφερόμενος στην προσπάθεια πνευματικής αναγέννησης κατά την Επανάσταση, ανάμεσα σε άλλα, υπογράμμισε τη φροντίδα της Κυβέρνησης να ιδρύσει μία ανώτερη γενική διδασκαλική σχολή στο Άργος, όπου θα στέλνονταν τρεις νέοι από επαρχία για να διδάξουν ακολούθως στον τόπο τους και «να εξασφαλίζουν τοιουτοτρόπως την στοιχειώδη εκπαίδευσιν εις όλην την Ελλάδα». Στην Ακαδημία αυτή του Άργους, θα προσκαλούνταν να διδάξουν «σοφοί όλων των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης...». Προσέθετε ταυτόχρονα με έμφαση ότι ο «πλούσιος και ενάρτεος Βαρβάκης επρομήθευσε τα χρηματικά μέσα δια την συντήρησίν της και η Κυβέρνησις θα διαθέση επίσης εκ των δημοσίων προσόδων».¹

Σε επιστολή του Καποδίστρια επίσης προς τον Εϋνάρδο στις 30 Μαρτίου 1829² διαφαίνεται η πρόθεση του Κυβερνήτη να καταρτίσει επαγγελματικά τους δασκάλους.³ Ένας από τους μορφωτικούς σκοπούς του Κεντρικού σχολείου και συγκεκριμένα του «τυπικού σχολείου», που ίδρυσε ο Καποδίστριας στην Αίγινα το 1830 με χρήματα του Εϋνάρδου,⁴ ήταν

---

¹ Η επιστολή αυτή, όπως σημειώνει, βρίσκεται στο έργο του Ιωσήφ Πέκιο (1785-1835), λόγιου Ιταλού, «Έκθεσιν περί των εν Ελλάδι γεγονότων κατά το έαρ 1826» που δημοσιεύθηκε το 1826 στα ιταλικά. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ.σxxvii.

² Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φύλλο της 18 Ιουλίου 1829.

³ Γεώργιος Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην Ιστορία της Εκπαιδύσεως των Δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, [Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σ.36. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.61 και Δημήτριος Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενύαλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.141-144.

⁴ Αρχισε να λειτουργεί το 1829 μετά τη δαπάνη των 50.000 φράγκων που έστειλε ο Εϋνάρδος στον Κυβερνήτη. Ρ. Κίρρερ, *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδύσεως*, (μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.24. Με χρηματική βοήθεια της Κυβέρνησης φοίτησαν τις δύο πρώτες περιόδους του «τυπικού σχολείου» μαθητές, σύμφωνα με έκθεση του Μουστοξύδη. Έκθεσις «Προς την

η λειτουργία του ως «Διδασκαλείου»,⁵ όπου θα παρεχόταν η εκπαίδευση και μετεκπαίδευση των δασκάλων των αλληλοδιδασκτικών και των Ελληνικών σχολείων:⁶ «Συσταίνεται σχολείον Κεντρικόν εις Αίγινα δια τους μαθητιώντας νέους και κυριώτερον δια τους έχοντας έφεσιν ν' αναδεχθώσιν το διδασκαλικόν επάγγελμα εις τα αλληλοδιδασκτικά...και τυπικά της Ελληνικής Επικρατείας σχολεία».⁷ Το Κεντρικό σχολείο λοιπόν χρησίμευσε ως «πρώτον διδασκαλείον προς ομοιόμορφον παρασκευήν διδασκάλων και τελειότερον καταρτισμόν των προυπαρξάντων, των ζητούντων να διορισθώσιν εν τοις ιδρυθείσιν αλληλοδιδασκτικοίς και είτα δημοτικοίς σχολείοις».⁸ Σ' αυτό δημιουργήθηκε το Πρωτότυπο ή Πρότυπο σχολείο για τη διδακτική άσκηση των υποψήφιων δασκάλων,⁹ όπου θα φοιτούσαν οι ικανότεροι να έχουν ανώτερη εκπαίδευση.¹⁰ Προβλεπόταν επίσης σε τμήμα του Κεντρικού σχολείου η παροχή καλύτερης μόρφωσης για όσους εκπαιδευτικούς επρόκειτο να διευθύνουν τα τυπικά σχολεία.¹¹ Ήλπιζε ο Καποδίστριας από το Κεντρικό σχολείο να μορφώσει δασκάλους για να διδάξουν στα νέα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης που ίδρυε στις επαρχίες.¹² Όσοι αυτοδίδακτοι επίσης ήθελαν, μετά την υποβολή τους σε εξετάσεις, είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το

Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματείαν», εν Αίγινη, την 31 Δεκεμβρίου 1831, Εφ. Η Αιγιναιά, ό.π., αρ. Α' της 15 Μαρτίου 1831, παράρτημα.

⁵ Βασίλειος Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα 1939, σ.53, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φύλλο 7 (1830), σ.25 και Ελένη Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832)*, (διατριβή επί διδακτορία), "Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10, εν Αθήναις 1970, σ.137.

⁶ Πυργιωτάκης, *Προβλήματα...ό.π.*, σ.35 και Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σ.11. Ο τρίμηνος κύκλος των μαθημάτων επαναλαμβανόταν τέσσερις φορές το χρόνο. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σ.156 και Άννα Κόντονη, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.65.

⁷ *Γενική Εφημερίς της 22 Ιανουαρίου 1830* και Βασίλειος Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σ.47.

⁸ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.40 και Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π.*, σ.120.

⁹ P.Kirper, *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδύσεως*, (Μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906, σ.26 και Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.61.

¹⁰ Φαίνεται από έκθεση των μαθημάτων του Τυπικού σχολείου που συνέταξε ο Κωνσταντάς ότι αυτά ανταποκρίνονταν σε επίπεδο μέσης βαθμίδας και όχι σε προπαρασκευαστικό τμήμα δασκάλων αλληλοδιδασκτικών. Μαυροσκούφης, ό.π., σ.135.

¹¹ Πυργιωτάκης, *Προβλήματα...ό.π.*, σ.35. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φύλλο της 22 Ιανουαρίου 1830, Β. Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σ.46. Το «τυπικό σχολείο» ο Β. Παπαγεωργίου το θεωρεί «είδος διδασκαλείου» (Ο.π., σ.53), που σύμφωνα με τον Kirper όφειλε να παραδίδει τους δασκάλους για τη στοιχειώδη μόρφωση, ενώ το Κεντρικό σχολείο τους δασκάλους για τα ελληνικά σχολεία. Βλ. P. Kirper, ό.π., σ.23.

¹² Δημ.Γ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, εν Αθήναις (1927), β' έκδοση 1936, σ.270. Με μία ταχύρρυθμη εκπαίδευση τριών μηνών μόνη επιδίωξη ήταν να καλυφθούν οι επείγουσες εκπαιδευτικές ανάγκες. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.156 και Β. Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας...ό.π.*, σ.46. Η καλή εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου φαίνεται πως συνέτεινε στην απονομή διπλώματος στους δασκάλους. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.181 και Μιχαήλ Στασινόπουλος, *Η Παιδεία κατά την Επανάστασιν και κατά τα πρώτα μετ' αυτήν έτη. Τα κατά την ίδρυσιν του Πανεπιστημίου, Παρνασσός*, τόμος ΙΒ', Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, αρ.4, σ.605.

δίπλωμα του δασκάλου.¹³ Με εγκύκλιό του προχώρησε στην κατάρτιση δασκάλων προβαίνοντας και σε χορήγηση υποτροφιών.¹⁴ Η χρηματοδότηση της εκπαίδευσης των δασκάλων εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ευεργεσίας προς τη γενική εκπαίδευση τουλάχιστον την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια.¹⁵

Σε επιστολή του ο Κυβερνήτης προς τον Major Heideck στο Μόναχο έγραφε: «Εάν θα είχα δασκάλους και διευθυντές τέτοιους, όπως εσείς εις την Πατρίδα σας, όλα θα μπορούσαν ν' αλλάξουν σ' εμάς σ' ένα χρονικόν διάστημα όχι περισσότερο από πέντε μήνες».¹⁶ Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια τον Οκτώβριο του 1831 τα περισσότερα σχολεία διαλύθηκαν, «το Ορφανοτροφείον περιέπεσεν εις παρακμήν και μετ' ου πολύ εξηφανίσθη. Υπήρχον μεν ενιαχού σχολεία αλληλοδιδασκτικά, αλλά δεν ελειτούργουν, διότι οι διδάσκαλοι είχαν να λάβουν μισθούς 12-13 μηνών».¹⁷

Με το νόμο «περί δημοτικής εκπαίδευσης» του 1834¹⁸ προβλεπόταν η ίδρυση Διδασκαλείου για τη μόρφωση των δασκάλων ή «διδασκαλοδιδαστηρίου» (Schul-Lehrerseminarium) όπως λεγόταν, στην πρωτεύουσα του Κράτους.¹⁹ Πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου έγινε ο γερμανός καθηγητής Christian Ludwig Kork (1800-1842) το 1834,²⁰ τον οποίο διαδέχθηκε το επόμενο έτος ο Ιωάννης Κοκκώνης.²¹ Δεν έλειψαν οι δωρεές προς το

¹³ Χρ. Λέφας..ό.π., σ.168. Μετά από πρόταση της «Επί της Προπαιδείας Επιτροπής» και εισήγηση του Ι. Κοκκώνη με διάταγμα της 12 Ιουλίου 1830, οι δάσκαλοι κατατάσσονταν σε κατηγορίες Α', Β', Γ' βαθμού. Ο.π., σσ.157-158 και Ελένη Μπελιά, **Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν..ό.π.**, σ.108.

¹⁴ Σύμφωνα με έκθεση του Μουστοξυδή, όσοι φοίτησαν στις δύο πρώτες περιόδους του τυπικού σχολείου, «έλαβον βοήθειαν χρηματικήν παρά της Κυβερνήσεως». Α.Μουστοξυδή *Εκθεσις «Προς την Εκκλησιαστικόν...»*, ό.π. και Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία...ό.π.**, σ.62. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Kirper, υποσχέθηκε προς ενθάρρυνσή τους να ακολουθήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα με αμοιβή 300 γροσίων. Kirper.P, ό.π., σ.25. Ο αριθμός των υποτρόφων καθορίστηκε σε 45, 35 από τους εντός της Επικρατείας και 10 από τους εκτός της Επικρατείας, παιδιά ομογενών. Εγκύκλιος «προς επιλογήν των αρίστων μαθητών», **Γενική Εφημερίς**, φύλλο 32 του 1829. Το 1830 εκδόθηκε ο Κανονισμός υποτρόφων σχολών για το επάγγελμα του δασκάλου. Απόστολος Δασκαλάκης, **Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας**, Αθήνα 1968, τόμος Β', Αθήνα 1968, σσ.1013-1018.

¹⁵ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.33-34 και Οικονομική διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.76-79.

¹⁶ Πυργιωτάκης, **Προβλήματα...ό.π.**, σ.47.

¹⁷ Ο.π., σ 43 και Δημ. Γ. Μωραϊτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, εν Αθήναις 1927, σ.270.

¹⁸ **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.11 και αρ.84, και Γ. Βενθύλος, **Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου (1833-1898)**, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.13. Καταρτίστηκε με βάση το γαλλικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833.

¹⁹ Άρχισε να λειτουργεί τον Απρίλιο του 1834. Αλ. Δημαράς, **Η μεταρρύθμιση...ό.π.**, σ.49.

²⁰ Ακολούθησε ως διευθυντής μετά ένα χρόνο ο Κοκκώνης, τον οποίο διαδέχθηκε το 1852 ο Γ. Χρυσοβέργης. Ο.π., σ.51. Με τη σειρά του αυτός αντικαταστάθηκε από το Σκαρλάτο Βυζάντιο, στην εποχή του οποίου με τη συνδρομή του υπουργού Χ.Χριστόπουλου θα σημειωθούν προσπάθειες αναβάθμισης του Διδασκαλείου. *Εκθέσεις του υπουργού Εκκλησιαστικών και δημοσίου Εκπαιδεύσεως, Χαράλαμπου Χριστόπουλου α) Αθήνα 29 Φεβρουαρίου 1856. Εφ. Φιλομαθών*, αρ.153,154, β) Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1863, **Εφ. Φιλομαθών** αρ.201-205. Τον Σκαρλάτο Βυζάντιο αντικατέστησε ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος, ο οποίος παρέμεινε μέχρι το 1864, οπότε έκλεισε το Διδασκαλείο. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία...ό.π.**, σ.69.

²¹ Φιλίππος Ιωάννου, **Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα**, (ανάτυπον), σ.32. Η αντικατάσταση του Ch.L.Kork, υποστηρικτή της συνδιδασκτικής μεθόδου, από τον Κοκκώνη συνδέεται, ανάμεσα σε άλλα, με την πρόκριση και την καταλληλότητα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, θιασώτης της οποίας ήταν ο

Διδασκαλείο, όπως εκείνη του Μάουρερ, μέλους της Αντιβασιλείας, ο οποίος απέστειλε το 1834 διάφορα χρήσιμα για το εκπαιδευτήριο έπιπλα μαζί με κιβώτιο βιβλίων, εκτός από τη δωρεά των 500 δραχμών.²² Αργότερα, με το νόμο περί δημοτικών σχολείων το μοναδικό αυτό της οθωνικής περιόδου Διδασκαλείο θα μεταφερθεί από το Ναύπλιο στην Αθήνα.²³

Η ίδρυση του Διδασκαλείου, σύμφωνα με το άρθρο 65 του νόμου του 1834, στόχευε στην «*ολίγον κατ' ολίγον ανέγερσιν δημοτικών σχολείων εις έκαστον δήμον*».²⁴ Επιδίωκε την κατάρτιση δασκάλων μέσα σε δύο χρόνια και τη χορήγηση πτυχίων σε αυτοδίδακτους κατόπιν εξετάσεων.²⁵ Επειδή όμως οι δάσκαλοι με τα παραπάνω προσόντα δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις ανάγκες του εκπαιδευτικού δικτύου της χώρας, κυρίως της επαρχίας, το υπουργείο Παιδείας με σχετική εγκύκλιο διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «*όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή και ιδιαιτέρους γραμματοδιδασκάλους υποβάλλουν εις τινά έλεγχον και να τους νομιμοποιήσουν*».²⁶ Το χαμηλό επίπεδο της επαγγελματικής κατάρτισης των δασκάλων, οι χαλαρές εισιτήριες και απολυτήριες εξετάσεις τους²⁷ θεωρήθηκαν ως κάποια από τα αίτια της κακοδαιμονίας της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα τονίστηκε το πρόβλημα της υπεραριθμίας τους.²⁸ Εν όψει της υποβαθμισμένης εικόνας του Διδασκαλείου προβλήθηκε ως αναγκαία η αναδιοργάνωσή του.²⁹

Η κακή οργάνωσή του οδήγησε μοιραία σε παύση της λειτουργίας του το 1864.³⁰ Το Κράτος έμεινε χωρίς Διδασκαλείο για μία δεκαπενταετία (1864-1878), η οποία χαρακτηρίζεται από θεσμική στασιμότητα στην εκπαίδευση. Οι νέοι δάσκαλοι διορίζονταν στις κενές θέσεις από μία επιτροπή.³¹ Η εκπαιδευτική πολιτική, όχι μόνο δε διέθετε εκπαιδευτικούς

δύτερος. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.181. Βλ. κεφ. Γενική Εκπαίδευση, σ.35.

²² ΑΥΕ, Φακ.1838/88,1, έγγραφο 19371 της 31 Μαρτίου 1838.

²³ Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.23. Η φοίτηση ήταν διετής και γίνονταν δεκτοί μετά από εισιτήριες εξετάσεις οι κάτοχοι ενδεικτικού β' τάξης Ελληνικού σχολείου. Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.215, Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], 2004, σσ.357-358.

²⁴ Άρθρο 65 του Νόμου «*περί δημοτικών σχολείων*». Εφ. της Κυβερνήσεως, *ό.π.*, αρ.84, άρθρο 65.

²⁵ Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.215.

²⁶ Β.Δ. αρ.26272, της 30 Μαΐου 1844. *Ό.π.*, σ.171. Μ' αυτό τον τρόπο από δύο πηγές έβγαιναν δάσκαλοι: οι απόφοιτοι διδασκαλείου και όσοι εξετάζονταν από ειδική επιτροπή του διδασκαλείου, χωρίς να φοιτήσουν σ' αυτό προηγουμένως. Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.170.

²⁷ *Ό.π.*, σ.217 και Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σσ.180-181.

²⁸ *Ό.π.*, σσ.185-186 και Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.72,74.

²⁹ Έκθεσις του Υπουργού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (Επαμεινώνδα Δεληγιώργη), Αθήναι 1863, σ.8. Σε συζήτηση στο Κοινοβούλιο αναφέρθηκε το πρόβλημα της υπεραριθμίας των δασκάλων από το βουλευτή Καλλιφρονά. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, τόμος, Α', Αθήναι 1864, σ.908.

³⁰ Ήδη στις αρχές του 1863 ο υπουργός Επαμεινώνδας Δεληγιώργης σημείωσε την αναγκαιότητα της αναδιοργάνωσής του, διαφορετικά «*το Διδασκαλείον είναι κατάσταση όλως περιττόν και λίαν επιβλαβές*». Προτάσεις αναδιοργάνωσής του δε συζητήθηκαν, εφόσον στη συνεδρίαση της Βουλής την 23 Μαρτίου 1864 προτάθηκε η κατάργηση του κονδυλίου για το προσωπικό του Διδασκαλείου, η οποία έγινε δεκτή. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.74-76.

³¹ βλ. Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.172 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.25. Η επιτροπή η οποία κατά τον Φίλιππο Γεωργαντά παρείχε «*διδασκαλικά πτυχία αφειδώς εις ανθρώπους τελώς απαιδαγωγήτους και αγραμμάτους πολλάκις και αναξίους του υψηλού αξιώματος της*

μηχανισμούς, αλλά δε φρόντιζε για την εξυγίανση του συστήματος.³² Οι παλινδρομήσεις που ακολούθησαν την κατάργηση του Διδασκαλείου, «απότοκο του πολιτικού συμβιβασμού των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων μετά την αποπομπή των Βαυαρών», δεν οδήγησαν στη θεραπεία των εκπαιδευτικών προβλημάτων.³³ Μορφωτικοί σύλλογοι ανέλαβαν εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες με δική τους οικονομική στήριξη, όπως υποτροφίες για την κατάρτιση εκπαιδευτικών στη Γερμανία και ίδρυση του «Παιδαγωγείου» της Αθήνας.³⁴

2. Η ολοκλήρωση μιας προσπάθειας

Το 1878 με την ψήφιση του νομοσχεδίου της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη τελικά και το νόμο ΧΘ' της 11 Ιανουαρίου ιδρύθηκε Διδασκαλείο στην Αθήνα.³⁵ Θεωρήθηκε «ανεπαρκές» όμως «εις την παροχήν του απαιτούμενου εις το Κράτος αριθμού δασκάλων».³⁶ Εξ αιτίας της εκπαιδευτικής πολιτικής και του συστήματος εκπαίδευσης και διορισμού των δασκάλων-, υπήρξε καθυστέρηση στην εξέλιξη της εκπαίδευσης των δασκάλων με αποτέλεσμα το πνευματικό επίπεδο και η επαγγελματική απόδοση των δασκάλων να μην ανταποκρίνονται στις προσδοκίες και τις αξιώσεις της ελληνικής κοινωνίας.³⁷

Με το νόμο ΩΝΘ' του 1880³⁸ ιδρύθηκαν δύο Διδασκαλεία, στην Τρίπολη το 1880 και στην Κέρκυρα το 1882. Με την ενσωμάτωση των νέων επαρχιών στο ελληνικό κράτος εκδόθηκαν διατάγματα για την εφαρμογή των νόμων και των κανονισμών της δημόσιας εκπαίδευσης, για σύσταση δημοτικών σχολείων, διορισμό δημοδιδασκάλων στις επαρχίες που προσαρτήθηκαν και για συντήρηση των ήδη υπαρχόντων σ' αυτές σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.³⁹ Έτσι, με το νόμο ΑΙΒ' του 1882 ιδρύθηκε Διδασκαλείο

διαπαιδαγωγήσεως της νεότητος», λειτούργησε από το 1872 έως το 1878. Φίλιππος Γεωργαντάς, *Τα Διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν, Β', περ. Εθνική Αγωγή*, έτος Α' 1898, σ.83.

³² Κόντονη, *ό.π.*, σ.75.

³³ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σσ.77-78.

³⁴ Το 1875 ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ίδρυσε στην Αθήνα πρότυπο δημοτικό σχολείο με την επωνυμία «Παιδαγωγείον» με στόχο τη διάδοση «να συντελέση, όπως διαδοθή εν Ελλάδι νέον σύστημα δημοτικής εκπαίδευσως κατά μέθοδον δοκιμώτερον». Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.119. Διδακτικό προσωπικό του συνιστούσαν ο Σπ. Μωραΐτης, διευθυντής, ο Σπ. Οικονόμου, βοηθός διευθυντή, ο Ιούλιος Ένιγκ, δάσκαλος μουσικής. Μετά την ίδρυση του Διδασκαλείου στην Αθήνα το 1878 καταργήθηκε το Παιδαγωγείο και τον εξοπλισμό του αγόρασε ο Χ. Παπαμάρκος μεταβάλλοντάς το σε ιδιωτικό σχολείο. Αργότερα πέρασε στην κατοχή του Γ.Μακρή. Δ. Μωραΐτης, *ό.π.*, σ.296. Πρωτοβουλία συλλόγων ήταν και η ίδρυση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, η εισαγωγή της συνδιδασκατικής μεθόδου κλπ. Π.Παπακωνσταντίνου, Απ.Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.144.

³⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Α', σ.57. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: Περίοδος Ζ-Σύνοδος Β'* (21 Σεπτεμβρίου 1876-4 Φεβρουαρίου 1877), τόμος Α', Αθήνα 1877, σ.555. Το Διδασκαλείο απαρτιζόταν από τρεις τάξεις. Η υπεροχή του σε σχέση με το προηγούμενο Διδασκαλείο ενισχυόταν από ένα πλέον έτος φοίτησης και το ανώτερο από πριν επίπεδο των υποψηφίων. Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.219.

³⁶ Φίλιππος Γεωργαντάς, *ό.π.*, σ.83.

³⁷ Πυργιωτάκης, *Προβλήματα ..ό.π.*, σ.164.

³⁸ Νόμος ΩΝΘ' της 6 Μαΐου 1880, «περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.52 της 12 Μαΐου 1880.

³⁹ Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.105.

στη Λάρισα.⁴⁰ Το τελευταίο συνδεόταν με τις εθνικές επιδιώξεις του ελληνικού βασιλείου για διεύρυνση των συνόρων, προϋπόθεση της οποίας ήταν η παροχή παιδείας στους εκτός των συνόρων ελληνικής καταγωγής υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴¹ Το 1892 ιδρύθηκαν υποδιδασκαλεία, ένα σε κάθε νομό με κύριο στόχο την αντικατάσταση των «γραμματοδιδασκάλων», οι οποίοι διέθεταν ατελή μόρφωση και δίδασκαν στα «γραμματεία», δηλαδή τα κοινά δημοτικά σχολεία των αγροτικών οικισμών.⁴² Τα περιφερειακά Διδασκαλεία άρχισαν να καταργούνται σταδιακά από το 1905, παρά τις τοπικές αντιδράσεις, εξ αιτίας οικονομικών προβλημάτων, αλλά και της υπεραριθμίας των αποφοίτων, μέχρι την τυπική τους κατάργηση με το νόμο ΓΧΣΒ'.⁴³ Διατηρήθηκε μόνο το Διδασκαλείο της Αθήνας.⁴⁴ Στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904 είχε υπογραμμιστεί η επιτακτική ανάγκη επιμόρφωσης των Ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών. Έτσι, τον Απρίλιο του 1910 ιδρύθηκε με το νόμο ΓΨΗΓ' Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης με στόχο την επιμόρφωσή τους σε σταθερή βάση, το οποίο λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του καθηγητή της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νικολάου Εξαρχόπουλου.⁴⁵

3. Προς «εσαεί μόρφωσιν καθηγητών και δασκάλων»

Το Διδασκαλείο της Αθήνας, επονομάστηκε «Μαράσλειο» από το όνομα του ευεργέτη του, Γρηγορίου Γρηγ. Μαρασλή, δημάρχου της Οδησού,⁴⁶ ο οποίος το 1904 με δωρητήρια

⁴⁰ Νόμος ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882, «περί συστάσεως Διδασκαλείου εν Θεσσαλία». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 53 της 23 Ιουνίου 1882.

⁴¹ Κόντονη, *ό.π.*, σ.81. «..Το Διδασκαλείον τούτο εγένετο παρά τα μεθόρια, ίνα διευκολύνη την εν αυτώ εκπαίδευσιν και των ημετέρων αδελφών των πέρα των ορίων». Π. Π. Οικονόμου, *Οι όροι της επιτυχίας των Διδασκαλείων*, εν Αθήναις 1883, σσ.2-3. Παρόμοιοι ισχυρισμοί εκφράστηκαν και για το Διδασκαλείο της Κέρκυρας από τον Κιχ. Βρατσάνο στο άρθρο του: «Σκέψεις περί των εν Ελλάδι Διδασκαλείων», περ. *Το Παιδαγωγικόν Σχολείον*, φύλλο Β', Φεβρουάριος 1887, σσ.72-76 και φύλλο Γ', Μάρτιος 1887, σσ.102-105.

⁴² Ιδρύθηκαν με το νόμο ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892 επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη και υπουργού Σ. Σκουλούδη. Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 277 της 11 Αυγούστου 1892. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Β', σ.33 και 147-150. Τα υποδιδασκαλεία, από τα οποία αποφοίτησαν 2.400 υποδιδάσκαλοι, που το 1914 αναγνωρίστηκαν ως δάσκαλοι γ' βαθμού, πρέπει να λειτούργησαν για 14 χρόνια. Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.110.

⁴³ Το Διδασκαλείο Θεσσαλίας καταργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1880, λόγω της ελάχιστης προσέλευσης υποψηφίων δασκάλων, για να επαναλειτουργήσει το 1891. *Ο.π.*, σ.106.

⁴⁴ Με το νόμο ΓΧςΒ' του 1910 το Διδασκαλείο της Αθήνας μεταρρυθμίσθηκε σε τετρατάξιο. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Α', σσ.27-28.

⁴⁵ Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.162.

⁴⁶ Η προσφορά έγινε μετά από αίτηση του ίδιου του ελληνικού κράτους το 1902 προς το δωρητή για την καταβολή των δαπανών. Σπ. και Κων Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, (5 τόμοι), [ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα, 1958, τόμος Γ', σ.511, Υπουργείον Παιδείας, *Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Γ' 193, σ.822. Σχετικά με την ευεργετική προσφορά του Γρηγορίου Μαρασλή βλ. Κωνσταντίνος

επιστολή – η οποία δεν υφίσταται σήμερα ⁴⁷ προσέφερε το ποσό που η ελληνική Κυβέρνηση θα χρειαζόταν (250.000 δραχμές) για την οικοδόμηση του «καλλιμάραρου» Διδασκαλείου.⁴⁸ Στις λίγες γραμμές της επιστολής διαφαίνονται τα πατριωτικά κίνητρα της σημαντικής του δωρεάς: «Ως μικρόν εκ μέρους μου ενθύμιον της συνεργασίας ημών αμφοτέρων εν τη πραγματοποιήσει μιας πατριωτικής ιδέας, εφ' ής στηρίζομεν ελπίδας χρηστάς, παρακαλώ να δεχθήτε σήμερον το ταχυδρομικώς στελλόμενον προς υμάς αντλητήριο, προϊόν εργασίας ρωσικής».⁴⁹ Το «Μαράσλειο Διδασκαλείο» μετεξελίχθηκε σε πρότυπο με νέες μεθόδους και κατευθύνσεις, οι οποίες δόθηκαν στη μόρφωση του εκπαιδευτικού δυναμικού.⁵⁰

Το 1910 το μοναδικό αυτό Διδασκαλείο θα μετασηματιστεί σε τετρατάξιο με το νόμο ΓΧΨΒ'. Η ανάγκη πλήρωσης πολλών κενών θέσεων δασκάλων μετά τους πολέμους του 1912-1913 θα οδηγήσει στη δημιουργία άλλων τριών μονοτάξιων Διδασκαλείων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα,⁵¹ τα οποία θα μεταβληθούν σε τριτάξια το 1914.⁵² Η ίδρυση Διδασκαλείων «εκατέρου των φύλων», σύμφωνα με το Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, εκφράζει το κρατικό ενδιαφέρον για ισότιμη μόρφωση.⁵³

Υπήρξαν ευεργέτες κυρίως στο τέλος του 19^{ου} και τις αρχές 20^{ου} αιώνα, οι οποίοι αντιλαμβανόμενοι τη σημασία που είχε για τη δημόσια εκπαίδευση του τόπου η επαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών κατέυθυναν το ευεργετικό τους ενδιαφέρον στην οικονομική

Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.44, Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) ΚΕΡΚ., Φακ.732, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, [Σ.Ω.Β.], εν Αθήναις 1939, σσ.31,34 και Εφ. Αθήναις της 2 Μαΐου 1907. Βλ κεφ. Ευεργεσία, σσ.154,174,211,230,234.

⁴⁷ Είναι γνωστή η επιστολή της 7 Νοεμβρίου 1905 του Γρηγορίου Γρ. Μαρασλή από την Οδησό προς το μηχανικό Δ. Καλλία, στον οποίο είχε αναθέσει το υπουργείο Παιδείας την εκτέλεση της ανέγερσης του Διδασκαλείου, όπου ο ευεργέτης υπογράμμιζε την ποιότητα της εργασίας του: «Ευχαρίστησιν μεγίστην ησθάνθην εκ της επιστολής υμών της 28 λήξαντος και εθαύμασα την τέχνην υμών εκ των φωτογραφιών του διδασκαλείου. Και εγώ και οι περί εμέ εύρον το κτήριο υπό πάσαν έποψιν έξοχον. επιβάλλεται δια της απλότητος και της ευαρμοστίας. Συγχαίρων υμάς από βάθους καρδίας, ευχαριστώ επί τη καλλιτεχνική εκτελέσει έργου, έχοντος τόσον υψηλόν προορισμόν». ΜΗΚ Γ'193, σ.823, Επιστολή Γρηγορίου Μαρασλή της 7 Νοεμβρίου 1905 και ΓΑΚ ΚΕΡΚ., Φακ.732, υπφ.1, έγγραφο αρ.1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

⁴⁸ Προϋπολογίσθηκε το ποσό των 250.000 δραχμών, από τις οποίες οι 170.000 δαπανήθηκαν στην οικοδομή και οι 80.000 στον υλικοτεχνικό εξοπλισμό. ΜΗΚ Γ'193, σ.823.

⁴⁹ Επιστολή Γρηγορίου Μαρασλή της 7 Νοεμβρίου 1905. ΜΗΚ Γ'193, ό.π.

⁵⁰ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, ό.π. Γρ. Μαρασλής, σ.511. Εκτός από το διδακτήριο της Μαρασλείου σχολής (διδασκαλείου), ο Γρ. Μαρασλής συνέδραμε και στην ανέγερση κτιρίου της Μαρασλείου εμπορικής σχολής ως «Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας». Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.745 και Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.824-825.

⁵¹ Β.Δ. της 17 Αυγούστου 1913, «περί συστάσεως και λειτουργίας τριών έτι μονοταξίων διδασκαλείων αρρένων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.166, τεύχος Α' της 27 Αυγούστου 1913 και Ιω. Ν. Σκουτερόπουλος, Η αξία των μονοταξίων Διδασκαλείων και το μονοτάξιο Διδασκαλείον Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1924-1925, Αθήνα 1925, σσ.7-8.

⁵² Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ, σ.233.

⁵³ Στο 1ο άρθρο αναφέρεται ότι λειτουργούσαν «εν τω Κράτει διδασκαλεία δημόσια ή αναγνωρισμένα κατ' ανώτατον όρον επτά εκατέρου των φύλων». Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.247, τεύχος Α' της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

ενίσχυση του εκπαιδευτικού αυτού τομέα με θέσπιση υποτροφιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παροχή υποτροφιών με την επωνυμία «Άθλον Όθωνος Σταθάτου» σε δασκάλους και καθηγητές, απόφαση χαρακτηριστική για την πρωτοτυπία του στόχου της.

Ο Όθων Σταθάτος, πλοιοκτήτης, εφοπλιστής από την Ιθάκη, ίδρυσε «εν ζωήων» το 1915 το θεσμό των υποτροφιών με κεφάλαιο 706.000 δραχμές. Στόχος του ήταν η αποστολή υποτρόφων από τους διπλωματούχους λειτουργούς της εκπαίδευσης διορισμένους στο Δημόσιο σε χώρες της Δύσης για σπουδές ενός έως τεσσάρων ετών. Το καθίδρυμά του σκόπευε γενικότερα στην υλική στήριξη και την προστασία παιδιών από τη μικρή ηλικία τους μέχρι τις σπουδές τους στο εξωτερικό.⁵⁴ Στην ευεργεσία αυτή συμπορεύτηκε ο φιλανθρωπικός στόχος με τον εκπαιδευτικό, καθότι το καθίδρυμά του στόχευε στην εκπαιδευτική και επαγγελματική κατάρτιση των δασκάλων και των καθηγητών με την αποστολή τους για σπουδές στην Ευρώπη ή σε άλλα ιδρύματα εκπαιδευτικά, όπως στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία⁵⁵ με παράλληλη κάλυψη όλων των υλικών τους αναγκών.⁵⁶

Στον Κανονισμό του Άθλου Όθωνος Σταθάτου (18 Μαρτίου 1915) ο ευεργέτης εκφράζει διάφανα τις απόψεις του για τη σημασία της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης. Θεωρεί κατά πρώτο ότι «η μέση και η κατωτέρα εκπαίδευσις αποτελούσιν εν των σπουδαιοτέρων θεμελίων του υγιούς οργανισμού του κράτους και της αναπτύξεως του ελληνικού έθνους»⁵⁷ και, κατά δεύτερο, ότι η χρησιμοποίηση των ειδικών σπουδών «παντοειδούς ιδιοφυίας αναφαινομένης εν Ελλάδι» υπέρ των ποικίλων αναγκών του τόπου θα μπορούσε να αναδείξει χρήσιμους για την κάλυψη των διαφόρων αναγκών της άνδρες διεγείροντας την άμιλλα στη μόρφωση και το ζήλω για εργασία.⁵⁸ Έτσι, κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα το αναγκαίο για το σκοπό αυτό ποσό, ώστε από τους τόκους του να αποστέλλονται για γενικές ή ειδικές σπουδές στο εξωτερικό «οι επί ιδιοφυία, επιμελεία, χρηστότητι, επιστημονική μορφώσει και ζήλω προς το καθήκον διακρινόμενοι Έλληνες». Αναφέρεται στο σκοπό του διαγωνισμού που είναι «η εσαεί μόρφωσις καθηγητών και δασκάλων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδύσεως και εν γένει η καλλιέργεια, η ανάπτυξις και η χρησιμοποίησις υπέρ της ηθικής και υλικής προόδου του τόπου, της εν Ελλάδι διακρινομένης παντός είδους ιδιοφυίας δι' αποστολής προς ειδικάς ή γενικάς εν τω εξωτερικώ σπουδάς».⁵⁹ Η εκλογή και ο διορισμός των υποτρόφων από την επιτροπή του «Άθλου» γίνεται «μεταξύ των επί χρηστότητι, ιδιοφυία, επιστημονική μορφώσει και ζήλω περί την υπηρεσίαν των

⁵⁴ Την 20 Απριλίου 1907 και 4 Μαΐου 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρητης ναυτικής και εμπορικής σχολής και έπαυσε να λειτουργεί το 1913. Ο ίδιος, όταν έπαυσε η λειτουργία της εμπορικής και ναυτικής σχολής που είχε ιδρύσει ο Όθων Σταθάτος το 1907 στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ιθάκη, - εκτός από τη δωρεά στο δημόσιο του κτιρίου για εγκατάσταση δημοτικού σχολείου - με το δωρητήριο συμβόλαιο αρ.36366 της 17 Φεβρουαρίου 1913 προσέφερε 700.000 δραχμές υπέρ του νέου θεσμού, του «Άθλου Όθωνος Σταθάτου» (18 Μαρτίου 1915). Σκεύος Ζερβός, **Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί**, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.1165, ΜΗΚ, Γ'123, σσ.588 και 587 και **Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Μ.Ε.Ε.)**, [Ελληνικά Γράμματα-Herder], τόμος Ι', Αθήνα 1968, σ.399.

⁵⁵ Οι υποτροφίες στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άρχισαν να δίνονται από το 1909. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936)**, Αθήνα 1936, σ.622.

⁵⁶ Η ανεκκαθάριστη περιουσία του ανερχόταν το 1928 σε 28.000.000 δραχμές. Μετά την αφαίρεση των διαφόρων κληροδοτημάτων του, το υπολειπόμενο ποσό κατατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα και ανακεφαλαιούμενο καθ' εξαμηνία να δίδει τόκους σε επιτροπή κυριών με τις ευθύνες των παιδιών. ΜΗΚ Γ'123, σ.587.

⁵⁷ Άρθρο 1^ο του Κανονισμού του Άθλου Όθωνος Σταθάτου της 8 Μαρτίου 1915. ΜΗΚ, σσ.589-592.

⁵⁸ Άρθρο 2^ο του Κανονισμού, ό.π.

⁵⁹ Άρθρο 1^ο του Κανονισμού, ό.π.

εξαιρετικώς διακρινομένων καθηγητών και διδασκάλων της μέσης και της κατωτέρας εκπαιδύσεως». Με «τεκμήρια ιδιοφυίας και ικανότητος» οι υποψήφιοι δάσκαλοι και καθηγητές μπορούν να ακολουθήσουν σπουδές σε οποιονδήποτε κλάδο της επιστήμης, της τέχνης των γραμμάτων, της βιομηχανίας και εν γένει των ποικίλων λειτουργιών της δημόσιας ή της ιδιωτικής υπηρεσίας.⁶⁰ Όπως συμβαίνει και σε άλλες υποτροφίες που στηρίζονται σε κληροδοτήματα, υποχρεωτικός όρος των σπουδαστών μετά τη λήξη της υποτροφίας είναι η επάνοδος στην Ελλάδα και η άσκηση του επαγγέλματός τους, στο οποίο καταρτίστηκαν για μία τετραετία.⁶¹

4. Διδασκαλεία Θηλέων.

Με τον ιδρυτικό νόμο «περί δημοτικής εκπαιδύσεως» το 1834⁶² προβλεπόταν η ίδρυση ενός «διδασκαλοδιδακτηρίου» με σκοπό «να σχηματίζη ικανούς δασκάλους και διδασκαλίσσας»⁶³ και, αν υπήρχε δυνατότητα, να συνδυαστεί το Διδασκαλείο με ένα σχολείο κοριτσιών, τότε το σχολείο αυτό θα χρησίμευε «ως πρότυπον, προς γύμνασιν των διδασκαλισσών».⁶⁴ Παρά την πρόβλεψη αυτή όμως, το Διδασκαλείο εξελίχθηκε σε εκπαιδευτήριο αρρένων και καμία υποψήφια δασκάλα δε φοίτησε εκεί σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του μέχρι το 1864.⁶⁵

Η μονομερής φροντίδα του Κράτους για σύσταση Διδασκαλείου μόνο για άνδρες απηχούσε τη νοοτροπία της εποχής εκείνης της ελληνικής κοινωνίας που δεν προσέφερε διεξόδους μόρφωσης στις γυναίκες. «Η γυνή συμφώνως προς την κρατούσαν κατά τους πρώτους χρόνους της ελευθερίας αντίληψιν, περιοριζομένη αυστηρώς εις την οικογενειακήν ζωήν, δεν έπρεπε να έρχηται εις επικοινωνίαν με τους άνδρες. Πολύ ολιγώτερον έπρεπε να φοιτούν τα κοράσια εις το αυτό σχολείον με τα άρρενα».⁶⁶ Πλήν τούτου, όχι μόνο η έλλειψη προσωπικού, αλλά και η οικονομική αδυναμία του Κράτους για τη συντήρηση ενός ακόμη

⁶⁰ Άρθρο 3^ο του Κανονισμού, ό.π.

⁶¹ Άρθρο 9 του Κανονισμού, ό.π.

⁶² Άρθρο 65, «Νόμος περί δημοτικών σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π., αρ.84, και Βενθύλος, Θεσμολόγιον..ό.π., τόμος Α', σ.13, Χρ. Λέφας, ό.π. σ.215 και Μωραϊτίνης, όπ. 275.

⁶³ Άρθρο 66^ο, ό.π.

⁶⁴ Άρθρο 68^ο, ό.π. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11 της 6 Φεβρουαρίου 1834, τόμος Α'. Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π., αρ.84, και Βενθύλος, Θεσμολόγιον..ό.π., σ.13. Βλ. Π.Παπακωνσταντίνου - Απ.Ανδρέου, Τα Διδασκαλεία...ό.π., σ.67.

⁶⁵ Αλ. Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., σ.49, Χρ. Λέφας, ό.π. σ.215, Pierre A. Moraitinis, La Grèce telle qu'elle est, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.275. «Αν ήναι δυνατόν να συντεθή το διδασκαλείον με εν σχολείον κορασιών, τότε το σχολείον θέλει χρησιμεύει επίσης ως πρότυπον, προς γύμνασιν των διδασκαλισσών». Άρθρο 68 του κεφ Α' του νόμου της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, «περί διδασκαλείου εν γένει».

⁶⁶ Χρ. Λέφας, ό.π., σσ.31,191. Η εκπαίδευση της δασκάλας τα πρώτα χρόνια ήταν εντελώς στοιχειώδης. Όσες ενδιαφέρονταν έδιναν εξετάσεις σε ειδική επιτροπή στο δημόσιο Διδασκαλείο, από το οποίο έπαιρναν πτυχίο δασκάλας Α', Β' και Γ' βαθμού. Λόγω του ολιγάριθμου των μορφωμένων κοριτσιών, συχνά έπαιρναν πτυχίο δασκάλας μικρά κορίτσια, τα οποία δεν είχαν ξεπεράσει την παιδική ηλικία. Το γεγονός αυτό ανάγκασε το Υπουργείο να καθορίσει με διάταγμα το 1835 ως ελάχιστο όριο της απαιτούμενης ηλικίας διά το επάγγελμα των διδασκαλισσών τα 15 έτη. Πυργιωτάκης, Προβλήματα..ό.π., σ.72.

Διδασκαλείου αποτελούσαν βασικές αιτίες⁶⁷ του προσανατολισμού του στη χορήγηση υποτροφιών μόνο σε κορίτσια που θα φοιτούσαν σε σχολεία θηλέων με στόχο την απόκτηση της επαγγελματικής κατάρτισης της δασκάλας.⁶⁸ Όπως προαναφέρθηκε,⁶⁹ η εκπαίδευση της δασκάλας ήταν συνδεδεμένη με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Μέχρι τη λειτουργία του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) το 1837⁷⁰ προετοιμάζονταν για δασκάλες μαθήτριες των διαφόρων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, όπως του «Φιλελληνικού Παιδαγωγείου» του Hildner στη Σύρο, του Παρθεναγωγείου Hill στην Αθήνα, της Volmerange στο Ναύπλιο, του Ελληνικού σχολείου θηλέων του Δήμου Ερμούπολης.⁷¹ Σε κάποια λοιπόν από αυτά έστελνε και η Κυβέρνηση υποτρόφους.⁷² Μέχρι το 1861 ανεπίσημα καλύπτονταν οι ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό από το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.⁷³

Με το Β.Δ. του 1861 αναγνωρίστηκε επίσημα ως Διδασκαλείο θηλέων το Παρθεναγωγείο της Φ.Ε. στην Αθήνα,⁷⁴ ενώ ως ισοβάθμιο με αυτό αναγνωρίστηκε το 1868 το Παρθεναγωγείο της Κέρκυρας, το οποίο από το 1866 λειτουργούσε ως Ελληνικό σχολείο.⁷⁵ Ο προσανατολισμός της Φ.Ε. στην εκπαίδευση του γυναικείου φύλου κατοχυρώθηκε με τον «Οργανισμό» της του 1882. Διαμορφώθηκε κατά κάποιο τρόπο έτσι ένα ιδιαίτερο δίκτυο μόρφωσης της δασκάλας με την αναγνώριση ως ισοτίμων προς το Διδασκαλείο της Φ.Ε. και άλλων σχολείων θηλέων.⁷⁶

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να προσδίδεται στο ρόλο της ελληνίδας δασκάλας εθνική διάσταση. Το πνεύμα ανταπόκρισης στις εθνικές αναγκαιότητες άλλωστε

---

⁶⁷ Χρ.Λέφας, *ό.π.*, σ.257.

⁶⁸ Β.Δ., «περί συστάσεως δώδεκα ανέξοδων θέσεων εις το εν Ναυπλίω σχολείον των κορασίων...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.6 του 1834. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.446.

⁶⁹ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.441-442,446,471,447.

⁷⁰ Το πρώτο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φ.Ε. περιλαμβάνεται στον Α' επίσημο Κανονισμό της του 1842. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1842, σ.3 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Β', σ.238.

⁷¹ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.440,442-448.

⁷² Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.34. Τέτοια σχολεία ήταν εκείνο της Volmerange στο Ναύπλιο, του Φιλελληνικού Κομιτάτου των Παρισίων που ίδρυσε ανώτερο σχολείο θηλέων στο Ναύπλιο και μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1835 (ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Κλάδος Β', ταξ. εν. 25, φάκελος του 1841 (74-89) έγγραφο 074 και έγγραφο 078), η Σχολή του ζεύγους Hill (ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831 και φάκελος 11, έγγραφο 270 της 26 Μαΐου 1835) και Απόστολος Ανδρέου, *Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική Προσέγγιση)*, περ. *Θέσεις*, τόμος 20, σσ.95-134.

⁷³ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 207, φάκελος 14 έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839 του προέδρου της Φ.Ε., Γεωργίου Κουντουριώτη (γραμματέας Ιω. Κοκκώνης) προς το υπουργείο Παιδείας, φάκελος 14, έγγραφο 170/153 της 17 Ιανουαρίου 1839, (Η Φ. Ε. προς το υπουργείο Παιδείας) και φακ.13, έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837 και Αλ. Μαμμόπουλος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΠΕ)*, τόμος Ε', σ.498. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.449-462.

⁷⁴ Β.Δ. της 13 Οκτωβρίου 1861. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.41 και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και [επανέκδοση Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σ.148.

⁷⁵ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.128. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.468.

⁷⁶ Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...ό.π.*, τόμος Α', σ.122 και Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία...ό.π.*, σ.101.

εκφράστηκε από το Χαράλαμπο Χριστόπουλο, Υπουργό Παιδείας σε εγκύκλιο «περί εκπαίδευσεως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών»: «Ουδέν άρα μέσον υπολείπεται, ειμή η εκπαίδευσις νεανίδων αρμοδίων προς το δημοδιδασκαλικόν επάγγελμα, υπό τον όρον και την επί εγγυήσει υποχρέωσιν να διδάξωσι μετά ταύτα, επί τριετίης τουλάχιστον, εις αυτούς εκείνους τους δήμους ή τας επαρχίας, συστάσει και δαπάνη των οποίων εξεπαιδύθησαν». Συνιστούσε στους νομάρχες να υποδείξουν «την αναπόφευκτον εις το εξής ανάγκην της εκπαίδευσεως του γυναικείου φύλου».⁷⁷ Σημαντικός αριθμός αποφοίτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κάλυπτε τις εκπαιδευτικές ανάγκες περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβάλλοντας παράλληλα στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνισμού γενικότερα⁷⁸ ιδιαίτερα σε εποχές, - όπως στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα - ανάπτυξης των διαφόρων εθνικισμών και επαπειλούμενης απώλειας των ελληνικών εθνικών χαρακτηριστικών των περιοχών αυτών.⁷⁹

Με διάταγμα της 29 Απριλίου 1881 το Κράτος παρενέβη και καθόρισε το σκοπό του Διδασκαλείου, αλλά και τα μαθήματα που έπρεπε να διδάσκονται, ώστε η εκπαίδευση και των δύο φύλων «να χωρή ομόρρυθμος και προς τας αναπτυσσόμενας κοινωνικάς σχέσεις και χρείας ηρμοσμένη».⁸⁰ Μετά το 1888 και μέχρι το 1892 λειτουργούσαν στη χώρα τρία Διδασκαλεία: το Διδασκαλείο του Αρσακείου, το Εξωτερικό Διδασκαλείο στην Αθήνα και το Διδασκαλείο στην Κέρκυρα. Λίγες νέες έπαιναν πτυχίο «χάριν επιδείξεως», αλλά για τις περισσότερες «το πτυχίον έσται άρτος και βίου πορισμός».⁸¹ Κέρδιζε έδαφος η αντίληψη της κατ' αποκλειστικότητα ανάληψης από το Κράτος της κατάρτισης διδασκαλισσών. Στα νομοσχέδια του 1889 προβλεπόταν η ίδρυση τριτάξιου Διδασκαλείου θηλέων στο Μεσολόγγι και δύο Διδασκαλείων θηλέων. Έμειναν όμως ανεκπλήρωτες προτάσεις και η κατάρτιση των διδασκαλισσών παρέμεινε στα χέρια των ιδιωτικών παρθεναγωγείων.⁸² Γενικά, κατά τη χρονική περίοδο 1830-1893, η πολιτεία δεν ανάπτυξε καμιά ουσιαστική πρωτοβουλία για τα προβλήματα της εκπαίδευσης των κοριτσιών και κατ' επέκταση της επαγγελματικής τους κατάρτισης ως δασκάλες.⁸³

⁷⁷ Εγκύκλιος του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσεως Χ. Χριστόπουλου (αρ.πρ.1334). Βλ. Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...ό.π.*, σσ.201-202.

⁷⁸ Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996*, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης) Αθήνα 1996, σ.270. Βλ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.461 και Προσχολική Εκπαίδευση, σ.428.

⁷⁹ Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.247-250. Σε συνεδριάσή του το Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1902 αναφερόμενο στην απόφαση υποδοχής με μειωμένα δίδακτρα ως εσωτερικής κάποιας μαθήτριας από τη Μ. Ασία σημείωνε στα Πρακτικά της Εταιρείας: «η απόφασις αύτη του Συμβουλίου είναι εθνική και δέον να επικροτηθή, γνωστής ούσης της ανάγκης να αποστέλλωνται εκ του Αρσακείου εις την Μικράν Ασίαν ευγενείς αρσακειάδες ενισχύουσαι τους εκεί Έλληνες διψώντας τελείας ελληνικής και εθνικής παιδείας και καταπολεμούσαι ούτω τα καταπνικτικά δίκτυα των αναφανδόν εργαζομένων προπαγανδών...». *Πεπραγμένα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1902-1903*, σ.14.

⁸⁰ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.214.

⁸¹ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.174, ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β (Προϋπολογισμός εξόδων, πρόγραμμα μαθημάτων, Δάσκαλοι 1862), έγγραφο 6340 της 16 Ιουλίου 1862, όπου αναφέρεται και ο εθνικός σκοπός της λειτουργίας του δημοσυντήρητου σχολείου θηλέων Ερμούπολης.

⁸² Π. Κυπριανού, *ό.π.*, σ.159.

⁸³ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.266.

Με το διάταγμα του Οκτωβρίου του 1892 δόθηκε άδεια εκπαίδευσης διδασκαλισσών σε όλα τα παρθεναγωγεία⁸⁴ και με το διάταγμα του Αυγούστου του 1893⁸⁵ δημοσιεύθηκαν από το υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα παρθεναγωγεία της χώρας που λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση.⁸⁶ Με το διάταγμα της 18 Ιουνίου 1896 αναγνωρίστηκαν οριστικά ως Διδασκαλεία θηλέων τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας σε Αθήνα, Πάτρα και Κέρκυρα.⁸⁷

Οι εργασίες του Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904 φανέρωναν την εμμονή στον περιορισμό της γυναικείας εκπαίδευσης στο ρόλο της δασκάλας και γενικότερα σ' αυτόν της μητέρας και της οικοδέσποινας στην ελληνική πραγματικότητα, παρά την παρατηρούμενη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη εκείνης της εποχής.⁸⁸ Τελικά, από το 1914 το Κράτος ανέλαβε την πρωτοβουλία να ιδρύσει το ίδιο και Διδασκαλεία θηλέων. Από τότε αυτά τα Διδασκαλεία ακολούθησαν αντίστοιχη πορεία με εκείνη των Διδασκαλείων αρρένων.⁸⁹

Από τις ελάχιστες δωρεές που παρατηρήθηκαν στα Διδασκαλεία θηλέων αναφέρουμε το κληροδότημα του Παναγιώτη Ι. Κολοσούκα, ο οποίος εγκαθιστώντας κληρονόμο του τη μητέρα του, Ροΐδω Κολοσούκα, άφησε στο Δήμο Πειραιά τα 2/3 της περιουσίας του, δηλαδή το ποσό των 100.000 δραχμών, για την ανέγερση Διδασκαλείου Θηλέων, η οποία θα αποτελούσε όμως εναλλακτική χρήση του κληροδοτήματος, αν δε χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση καταστήματος ωραίων τεχνών.⁹⁰

Με τη διαθήκη της αργότερα η μητέρα και κληρονόμος του, Ροΐδω Κολοσούκα, το 1918 θα παραχωρήσει «εν ζωή ούσα» το κληροδότημα που άφησε ο γιος της και ένα οικόπεδο επί πλέον.⁹¹ Διαπιστώνοντας ότι ουσιωδέστερη για το Δήμο του Πειραιά ήταν η ανέγερση καταστήματος ως Διδασκαλείου θηλέων «καθ' όλους τους κανόνες της τέχνης, εν ω να εκπαιδύωνται υφ' όλους τους όρους της υγιεινής αι μέλλουσαι μητέρες και διδασκάλισσαι του Πειραιώς», αποφάσισε «προς θεραπείαν της ανάγκης αυτής» να ανεγερθεί στον Πειραιά

---

⁸⁴ Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892, «περί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του κράτους μορφώσεως των δημοδιδασκαλισσών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.391, τεύχος Α' της 31 Οκτωβρίου 1892.

⁸⁵ Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893, «περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.163, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893.

⁸⁶ Με το διάταγμα της 20 Αυγούστου 1893 διαχωρίζεται το επαγγελματικό σχολείο - Διδασκαλείο από το γενικό - το ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριό του δεν εξασφαλίζει εγγραφή στο Πανεπιστήμιο.

⁸⁷ Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.**, τόμος Α', σ.35 και τόμος Γ', σ.39.

⁸⁸ Σιδηρούλα-Ζιώγα Καραστεργίου, *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, 7 ημέρες Καθημερινή* της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.5.

⁸⁹ Β. Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσως». (επί Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου και υπουργού Ι. Τσιριμώκου). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 247, τεύχος Α', της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

⁹⁰ Το 1928 το ποσό ανερχόταν στις 126.000 δραχμές. Διαθήκη του Παναγιώτη Ι. Κολοσούκα της 10 Μαΐου 1900. ΜΗΚ, Γ'181, σ.782 και Στέφανος Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.63.

⁹¹ Στο ποσό των 100.000 δραχμών που αφέθηκαν μετά από δικαστικό συμβιβασμό με το Δήμο πρόσθεσε άλλες 100.000 δραχμές δικές της και ένα οικόπεδο για τη δυνατότητα υλοποίησης του σκοπού. Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.34795 της 19 Ιανουαρίου 1918. ΜΗΚ, Γ'182, σ.784.

«κατάστημα διδασκαλείου θηλέων». Άλλωστε, αυτό που υπήρχε στον Πειραιά ήταν «και ανήλιον και υγρόν και πεπαλαιωμένον είναι και ουδένα κανόνα υγιεινής εκπληρούν».⁹²

5. Διδασκαλεία νηπιαγωγών

Πριν από την ίδρυση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών το 1897 προσπάθειες για μόρφωση των νηπιαγωγών παρατηρούνταν στο σχολείο της Francis Hill με την επαναλειτουργία του το 1853, στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1864⁹³ και στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» τα έτη 1880-1885 από την Αικατερίνη Λασκαρίδου, όπου με προσωπικό μόχθο και υλικές δαπάνες δίδαξε τη μέθοδο αυτή για τέσσερα έτη.⁹⁴ Η ίδια ενασχολήθηκε με το είδος αυτό της εκπαίδευσης και κατά τα έτη 1885-1887 στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.⁹⁵ Η εκπαίδευση των μελλουσών νηπιαγωγών ήταν ολιγόμηνη θεωρητική κατάρτιση σε θέματα νηπιαγωγικής μεθόδου με βάση τα γνωστά εγχειρίδια και την πρακτική διδακτική άσκηση στις νηπιακές τάξεις των σχολείων.⁹⁶ Ως πρόεδρος του Εκπαιδευτικού τμήματος της «Ενώσεως των Ελληνίδων» η Λασκαρίδου⁹⁷ προέβη στην ίδρυση του «Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετά Οικοτροφείου» το 1897, του οποίου

---

⁹² Ανάμεσα στους όρους της επίσης ήταν - συνηθισμένη τακτική πολλών κληροδοτών - η δωρεάν φοίτηση πέντε κοριτσιών που έθετε υπό την προστασία της. Επί πλέον προϋπόθεση της κληροδοσίας ήταν η καταβολή από το Δήμο Πειραιά, του υπολειπόμενου ποσού για τη δημιουργία πλήρους Διδασκαλείου θηλέων. Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.34795 της 19 Ιανουαρίου 1918. Το κληροδότημα το 1928 ανερχόταν σε 200.000 δραχμές. ΜΗΚ, ό.π.

⁹³ Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία μάλιστα από το 1870 άρχισε να χορηγεί και ειδικό δίπλωμα νηπιαγωγού. Το 1865 έστειλε τη μαθήτριά της, Ιφιγένεια Δημητριάδου, με υποτροφία στη Γαλλία να λάβει ειδική κατάρτιση, ώστε να διευθύνει αργότερα το νηπιαγωγείο της Εταιρείας. **Πρακτικά Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας** του έτους 1871, ό.π., σ.11. Από το 1870 και μετά άρχισαν να αποφοιτούν οι πρώτες νηπιαγωγοί της Φ.Ε. **Πρακτικά Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ό.π.,** έτους 1873, σ.73.

⁹⁴ Βλ κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.404,417,419.

⁹⁵ Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.,** σ.37. Το 1880 η Αικατερίνη Λασκαρίδου παρακολούθησε μαθήματα φραιβελιανής μεθόδου στη Δρέσδη Γερμανίας και μόλις επέστρεψε, την εφάρμοσε στο σχολείο της, το Ελληνικό Παρθεναγωγείο. Προετοίμαζε τις μαθήτρες στην τελευταία τάξη του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, «όπως κατασταθώσι Φροβελιανοί παιδονόμοι». Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.,** σσ.177-178 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος του εν Αθήναις Αμαλιείου Ορφανοτροφείου Κορασίων, **Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλιείου Ορφανοτροφείου Κορασίων περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής** από 1/11/1884 έως 31/10/1885, σ.3.

⁹⁶ Οι εξετάσεις τους είχαν πρακτικό χαρακτήρα και δεν αποκτούσαν αναγνωρισμένο τίτλο σπουδών, τουλάχιστον πριν από την εισαγωγή του φραιβελιανού συστήματος. Χαράλαμπος Γ Χαρίτου. **Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας Αθήνα,** σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg], σ.252. Από το 1870 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία χορηγούσε άτυπα πτυχία μετά από εξετάσεις ενώπιον επιτροπής. **Ό.π.,** σ.254.

⁹⁷ Σχετικά με τη δραστηριότητα της «Ενώσεως των Ελληνίδων», βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, **Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής,** Αθήνα 1898, «Ενωσις των Ελληνίδων», **Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος (1901 και 1902),** Αθήνα 1903, **Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της «Ενώσεως των Ελληνίδων»,** Αθήνα 1909 και Π. Κυριαζοπούλου - Βαληνάκη, **Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις [αδελφοί Βλάσση] τόμος Α',** Αθήνα 1977, τόμος 1.

σκοπός ήταν να εκπαιδεύσει προσωπικό κατά τα φραιμπελιανά πρότυπα.⁹⁸ Ήταν μονοτάξιο και εκπαιδούνταν νηπιαγωγοί, στις οποίες δινόταν κρατικό πτυχίο μετά από εξετάσεις, σύμφωνα με διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898. Από το 1900 το Διδασκαλείο έγινε διτάξιο.⁹⁹ Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως Ελληνίδων αναγνωρίστηκε από το Κράτος το 1904.¹⁰⁰ Σ' αυτό προσαρτήθηκε και ο «Πρότυπος νηπιακός κήπος».¹⁰¹ Με την πρόσθεση μιας «προπαρασκευαστικής» τάξης το 1908, το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών λειτούργησε έκτοτε ως τριτάξιο.¹⁰²

Το 1914 παράλληλα με την εκπαίδευση των Δασκάλων θα εκδηλωθεί το κρατικό ενδιαφέρον και για την εκπαίδευση των Νηπιαγωγών και με το Διάταγμα της 26 Αυγούστου 1914 θα ιδρυθούν διτάξια Διδασκαλεία Νηπιαγωγών.¹⁰³ Το ίδιο έτος θα αναγνωρισθεί το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας της Ενώσεως των Ελληνίδων ως ισότιμο με τα κρατικά.¹⁰⁴ Με βάση αυτές τις νομοθετικές ρυθμίσεις θα λειτουργήσουν ως το 1920 τρία Διδασκαλεία νηπιαγωγών: στην Αθήνα (Καλλιθέα), τη Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα.

Από εκείνους τους ευεργέτες, που έδωσαν βαρύτητα με την προσφορά τους στη σημασία της διδασκαλικής εκπαίδευσης γενικότερα των κοριτσιών ήταν ο Δημήτριος Αθανασάκης, από την Πορταριά, ο οποίος αφήνοντας ως διαχειριστή της περιουσίας του τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία το 1901 φροντίζει για τη χρηματοδότηση μιας υποτροφίας στη γενέτειρά του, ώστε «να σπουδάζη μια πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο...είτε δια το παρθεναγωγείο, με την υποχρέωση να υπηρετήσει πέντε τουλάχιστον έτη... Αν δεν εγκριθούν αυτά, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγώτερον των 500 δραχμών».¹⁰⁵

⁹⁸ Κατέστη κρατικό με τον τίτλο «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' οικοτροφείου». Αργότερα μεταστεγάστηκε στην Καλλιθέα. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σ.36. Περισσότερα για το φραιμπελιανό σύστημα βλ. Αικ. Λασκαρίδου, *Περί Φραιμπελιανών νηπιακών κήπων, Παρνασσός*, τόμος Δ', 1880, σσ.946-949, «Περί του Φροβελιανού συστήματος», *Παρνασσός*, τόμος Η', 1884, σσ.812-834 και τόμος Θ', 1885, σσ.51-64, 113-124, 214-227 και 301-322, *Το Φραιμπελιανόν σύστημα εν Ελλάδι, Εστία*, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885, σσ.608-610. Βλ. κεφ Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.422-423.

⁹⁹ Το 1908 με Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου γίνεται τριτάξιο. Βασίλης Ορφανός, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19ο αιώνα*, - περ. **Συνάντηση**, τόμος 6 (1985), σσ.68-78. Και στις δύο αυτές εργασίες υπάρχει και σχετική βιβλιογραφία. και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, σ.37.

¹⁰⁰ Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνώρισεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ιδρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.120, τεύχος Α' της 8 Ιουνίου 1904 (επί Κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη και υπουργού Σ. Στάη).

¹⁰¹ Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.328. Βλ. και κεφ. Προσχολικής Εκπαίδευσης, σσ.422-423.

¹⁰² Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1908. Δ. Αντωνίου. **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Β', σ.87.

¹⁰³ Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσσεως». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.247, τεύχος Α' της 3 Σεπτεμβρίου 1914, Βίκτωρ Θ. Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών** (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.58-59.

¹⁰⁴ Άρθρο 10 του νόμου 1612 του 1919. Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σ.20, και Γ'58, 60, 74 και Γ'77. Το 1919 στο ίδιο ίδρυμα θα λειτουργήσει και ανώτερο διτάξιο τμήμα για πτυχιούχες νηπιαγωγούς.

¹⁰⁵ Διαθήκη του Δημητρίου Αθανασάκη της 19 Δεκεμβρίου 1901. **ΜΗΚ Γ'10**, σ.136 και Στεφ. Παπαγεωργίου, **Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.**, σ.62.

Σημαντική επίσης ήταν για την εποχή του η προσφορά του Βασιλείου Σουλήνη από Μακρινίτσα το 1871 των 500 οθωμανικών λιρών με διαχειριστή του κληροδοτήματος το Πανεπιστήμιο, ώστε μετά τον ανατοκισμό του αρχικού χρηματικού ποσού για μία δεκαπενταετία να χρησιμεύσουν στη θέσπιση ενός βραβείου διαγωνίσματος με θέμα σχετικό με την ιστορία της Θεσσαλίας από της εποχής του Χριστού μέχρι της αποκαταστάσεως του ελληνικού βασιλείου¹⁰⁶ με την επωνυμία «Βασιλείου Γεωργίου Σουλήνη του Θεσσαλού Ιστορικών διαγώνισμα Θεσσαλίας». Στο τέλος «του ιστορικού αγώνος τούτου» παραγγέλλει ο διαθέτης να περιέλθει το ποσό του κληροδοτήματος στη δικαιοδοσία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, «υποχρεουμένης να δαπανά αυτούς εν αλληλουχία και αδιασπάστως εις εκπαιδεύειν νεανίδων εκ Θεσσαλίας, κατά προτίμησιν δε συγχωρίων μου μελουσών μετά το πέρας των σπουδών αυτών να μετέλθωσιν απαραβάτως το διδασκαλικόν επάγγελμα κυρίως εν Θεσσαλία. Ούτος έσται δια παντός ο προορισμός των τόκων».¹⁰⁷

Από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις, αλλά και από ένα σύνολο δωρεών προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Φ.Ε.) για τη γυναικεία εκπαίδευση αδιακρίτως βαθμίδας, διαπιστώνουμε ότι η Φ.Ε. συνεχίζει να διατηρεί πρωταρχικό ρόλο τόσο στη γυναικεία εκπαίδευση, όσο και στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελώντας βασικό διαχειριστή κληροδοτημάτων προς τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης.

Από τη δεκαετία του 1880 και μετά το σχολείο άρχισε να θεωρείται παράγοντας οικονομικής προόδου και ως μέσο της «ιδεολογικής συστηματοποίησης» των Ελλήνων.¹⁰⁸ Παρά την αποτυχία επαναπροσανατολισμού της εκπαίδευσης από τις κυβερνήσεις του Τρικούπη, έγιναν ωστόσο κάποιες σημαντικές αλλαγές, όπως η εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου, η βαθμιαία κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής, η ίδρυση, όπως είδαμε παραπάνω, του Διδασκαλείου στην Αθήνα και των τριών επαρχιακών αργότερα με τη συμβολή των μορφωμένων παιδαγωγών καταρτισμένων στη Γερμανία.¹⁰⁹

Από την επεξεργασία του μικρού δείγματος των πράξεων ευεργεσίας στον τομέα αυτό εξάγουμε τα εξής στοιχεία:

---

¹⁰⁶ Η συγγραφή της Ιστορίας θα είχε τριμερή διαίρεση: «Εκάστου μέρους της ιστορίας ταύτης βραβείον έσονται οι πενταετείς τόκοι και τα επιτόκια αυτών». Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

¹⁰⁷ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562 και «Εκθεσις κρίσεως του Σουληνείου διαγωνίσματος», σσ.5-6, Νίτσα Κολιού, **Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων**, Βόλος 1997, σ.12 και **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σσ.333,345. Ο ίδιος με κληροδοτήμά του ύψους 2.500 οθωμανικών λιρών ισοδύναμων με 64.000 δραχμές παλαιές (57.610 νέες) είχε αναλάβει τη συντήρηση παρθεναγωγείου στη Μακρινίτσα - στη γενέθλιο συνοικία Μακαριώτισσας - και Ελληνικού σχολείου ήδη από το 1864 και ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

¹⁰⁸ Π.Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία...ό.π.**, σ.105.

¹⁰⁹ **Όπ.**, σ.105.

Προέλευση ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913) *				
	ΛΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ
Αριθμός πράξεων ευερ	8	5	2	1
Ποσοστό αριθμού του τομέα		62,5%	25%	12,5%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.3).

*Στην επιλογή του δείγματος δεν περιλάβαμε την ευεργεσία προς τα Διδασκαλεία των Κοριτσιών και των Νηπιαγωγών καθότι έχουν συνυπολογιστεί αντίστοιχα με τους τομείς της γυναικείας και της προσχολικής εκπαίδευσης, δεδομένης της άρρηκτης διασύνδεσής τους με αυτούς.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913)				
Αριθμός ευεργεσίας	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
	1	2	2	3
Ποσοστό επί του του τομέα	12,5%	25%	25%	37,5%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.10, πίν.19).

Είναι ενδιαφέρουσα η υπεροχή των άτεκνων ευεργετών, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με την απουσία της παροχής μικρών περιουσιών.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας στα Διδασκαλεία (1829-1913)					
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ
Αριθμός	2	2	2	1	1
Ποσοστό αριθμού του	25%	25%	25%	12,5%	12,5%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.42, πίν.80).

<i>Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913)</i>				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	3	1	2	1
<i>Ποσοστό επί του του τομέα</i>	37,5%	12,5%	25%	12,5%

Πίνακας 4. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.27, πίν.50)

Στην προκειμένη περίπτωση, μετά την επεξεργασία του δείγματος, στο ερώτημα ποιες επαγγελματικές κατηγορίες συνεισφέρουν στον τομέα, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι υπερέχουν οι κατηγορίες των επιχειρηματιών και των πολιτικών.

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών των Διδασκαλείων (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	2	25%
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	6	75%

Πίνακας 5. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.3).

Τελικά, παρόλο που η ύπαρξη του Διδασκαλείου είναι απαραίτητη για τη λειτουργία της βασικής εκπαίδευσης, στο πνεύμα των δωρεών και του ευεργετισμού ο θεσμός αυτός εκλαμβάνεται ως περιθωριακός γι' αυτό και πολύ λίγες δωρεές κατευθύνονται σ' αυτόν. (Βλ. Παράρτημα 1, Διαγράμματα Δ1-10 και Δ11). Αυτό ίσως οφείλεται και στη λειτουργία αυτού του θεσμού μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αφού έχει να κάνει με μία περισσότερο έμμεση και τεχνική πλευρά της εκπαίδευσης, η οποία δεν είναι προσιτή στη νοοτροπία της καθημερινότητας που χαρακτηρίζει τους περισσότερους ευεργέτες. Εκείνοι που συνέβαλαν, κυρίως μεγάλοι ευεργέτες διακρίνονταν για το υψηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό τους επίπεδο. Οι περισσότερες δωρεές διοχετεύθηκαν με έμμεσο τρόπο σ' αυτόν τον τομέα. Ουσιαστικά απευθύνονταν στην εκπαίδευση γενικότερα και μέσω αυτής εκ παραλλήλου ένα τμήμα τους δόθηκε στην εκπαίδευση των δασκάλων.

II. ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η εξ απαλών ονύχων χρηστή αγωγή των τέκνων του λαού είναι ο πρώτιστος και κυριώτερος μοχλός της αληθούς ευδαιμονίας των κοινωνιών».

Λέων Μελάς, «Εις την τροχίαν της παιδαγωγίας» 1871, Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), [I.A.E.N.], Αθήνα 1987, σ.236.

1. Ένας εισαγόμενος θεσμός

Τα προσχολικά ιδρύματα δημιουργήθηκαν, όχι απλά ως εφαρμογή ιδιοφυϊών θεωριών εμπνευσμένων παιδαγωγών (John Locke, Jean Jacques Rousseau, J.H.Pestalozzi), αλλά και για να καλύψουν συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες με την οικονομική συμβολή ανθρώπων με κοινωνικές ευαισθησίες.¹¹⁰

Στην πορεία και εξέλιξη του νηπιαγωγείου στην Ευρώπη, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσαν σταθμούς διάφορες πρωτοβουλίες, όπως εκείνες του Jean Frederic Oberlin (1740-1826), Αλσατού πάστορα, ιδρυτή επαρχιακού σχολείου για μικρά παιδιά, στην Αγγλία του Robert Owen, σοσιαλιστή βιομηχάνου, ιδρυτή ενός infant school δίπλα στο εργοστάσιό του, του Denys Cochin (1789-1841), εκπαιδευτικού, ιδρυτή πρότυπου «Ασύλου» στη Γαλλία και συγγραφέα του «Εγχειριδίου των Αιθουσών ασύλου», της Marie Pape Carpentier (1813-1878), διευθύντριας του «Διδασκαλείου των Αιθουσών ασύλου» («Ecole Normale des Salles d' asile»), της οποίας το έργο συνδέθηκε με τη βελτίωση των γαλλικών «Ασύλων» και την κατάρτιση εκπαιδευτριών και τέλος της Pauline Kergomard (1838-1917), η οποία έδωσε νέα ώθηση στα «μητρικά σχολεία» και το διδακτικό, νομοθετικό και συγγραφικό έργο της επικράτησε στη γαλλική προσχολική εκπαίδευση επί δεκαετίες.¹¹¹

Ο θεσμός του νηπιαγωγείου είναι προϊόν των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στα ευρωπαϊκά κράτη κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης. Αφορούσε κυρίως τα εργατικά στρώματα, όπου η γυναικεία απασχόληση στις εξελισσόμενες βιοτεχνίες και βιομηχανίες οδήγησε στην υποκατάσταση της περίθαλψης και ανατροφής των νηπίων από κατάλληλα ιδρύματα.¹¹²

Σαν «άσυλα» ή «μητρικά σχολεία» εμφανίστηκαν στην Αγγλία κατά τα τέλη 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αιώνα. Η βελτίωσή τους οφείλεται κατά κύριο λόγο στη Marie Pape Carpentier,¹¹³

¹¹⁰ Χαράλαμπος Γ Χαρίτος, Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg] Αθήνα 1996, σ.37.

¹¹¹ Χ.Χαρίτου. Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σσ.35-60.

¹¹² Ο.π, σσ.36-37.

¹¹³ Σύμφωνα με το Λέοντα Μελά, λόγιο, διευθύνοντα το Νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «καθ' όλην σχεδόν την Δυτικήν Ευρώπην, συστήσαντες Νηπιαγωγεία, άτινα εν μεν τη Αγγλία ωνόμασαν

που συνέβαλε ουσιαστικά στην κατάλληλη κατάρτιση εκπαιδευτριών των ασύλων, τα οποία με το γαλλικό νόμο της 28 Απριλίου 1848 θεωρήθηκαν δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα για τα μικρά παιδιά.¹¹⁴ Το ελληνικό νηπιαγωγείο στηρίχθηκε στο γαλλικό παιδαγωγικό σύστημα σε συνδυασμό με τη γερμανική «φραιμπελιανή» παιδαγωγική μέθοδο.¹¹⁵ Το 1878 το σύστημα της Carpentier εισήχθη στην Ελλάδα από την Ιφιγένεια Δημητριάδου με τη μετάφραση του «Συμβουλαί και Οδηγίαι περί διευθύνσεως Σχολείων».¹¹⁶

Στην Ελλάδα ως θεσμός το νηπιαγωγείο ήρθε με μικρή καθυστέρηση από ανθρώπους με ευρωπαϊκή παιδεία, όπως ήσαν οι ιεραπόστολοι, εκπαιδευτικοί και μετεκπαιδευθείσες στο εξωτερικό υπότροφοι της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.¹¹⁷ Η διαφοροποίησή του από τα ευρωπαϊκά νηπιαγωγεία συνδέεται με την κοινωνική προέλευση των προσερχόμενων νηπίων. Το ελληνικό νηπιαγωγείο δεν είχε ποτέ το «φιλανθρωπικό» ρόλο των ευρωπαϊκών «Ασύλων». Κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια της λειτουργίας του ουσιαστικά ήταν «ένα προκαταρκτικό σχολείο πρώιμης μάθησης και ένταξης στο εκπαιδευτικό σύστημα».¹¹⁸

Τα σχολεία αυτά απευθύνονταν σε εύπορες οικογένειες των αστικών κέντρων. Παρά τις αρχικές επαγγελίες των ιδρυτών των πρώτων νηπιαγωγείων, η φοίτηση των άπορων παιδιών ήταν περιορισμένη.¹¹⁹

σχολεία των νηπίων (infant schools), εν δε τη Γερμανία παιδοφυλακεία, και παιδικούς κήπους (Kindergarten), εν δε τη Ισπανία σχολεία των μικρών (escuelas de parvulos), εν δε τη Γαλλία Άσυλα (Salles d' asile), και αλλαχού σχολεία μητρικά, ως αναπληρούντα τας μητρικάς φροντίδας. Εν τοις Νηπιαγωγείοις δε τούτοις τα φοιτάντα παιδιά εξ απαλών ονύχων διαπλάττονται και καλλιεργούνται δι' ασματίων και διά καταλλήλων εις την ηλικίαν αυτών μεθόδων και σωματικώς, και διανοητικώς, και ηθικώς, και θρησκευτικώς». «Εις την τροχίαν της παιδαγωγίας», 1871, Λέων Μελάς, Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων, Αθήνα, τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1871, σ. ε'-στ', η', ιε'-κε'. στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), Ένα Ανθολόγιο, [I.A.E.N.], Αθήνα 1987, σ.240.

¹¹⁴ Χ. Χαρίτου. Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.48.

¹¹⁵ Αν το γαλλικό σύστημα της Carpentier είχε ως βασικό προσανατολισμό την προετοιμασία του παιδιού για την επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, μία διαφορετική αντίληψη αναπτύχθηκε στη Γερμανία από τον Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) και εφαρμόστηκε από τον ίδιο σε ειδικό σχολείο. Η θεωρία του για τη βιολογική αρχή του παιχνιδιού, τη σημασία του ως παιδαγωγικού μέσου-παιδοκεντρική διδασκαλία -, την εισαγωγή της εποπτείας, της αυτενέργειας και της χειροτεχνικής εργασίας αποτελούν το κέντρο του συστήματος αγωγής που βασίστηκε στις παιδαγωγικές αρχές του Rousseau και H. Pestalozzi. Το σύστημά του στηριζόταν στη μορφωτική αξία του παιχνιδιού, της μουσικής, της μελέτης του φυσικού κόσμου, της κηπουρικής, της ενασχόλησης με τα ζώα, της αυτόβουλης δραστηριότητας κλπ. Πίστευε πως «όλη η ζωή του ανθρώπου, όπως κι αν εξελιχθεί πηγάζει από την παιδική του ηλικία». Ο.π., σ.48.

¹¹⁶ Βίκτωρ Θ. Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.57.

¹¹⁷ Τις πρώτες δεκαετίες από την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα την πρωτοβουλία είχαν αναλάβει οι προτεστάντες ιεραπόστολοι και κατόπιν κατά μίμησή τους οι ιθύνοντες των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ζιώγου-Καραστεργίου, **Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα**, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [I.A.E.N./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σσ.122,130,175,195.

¹¹⁸ Χ. Χαρίτος. Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.65.

¹¹⁹ Ο.π., σ.187

Ο ιδιωτικός χαρακτήρας του, τα υψηλά ενίοτε δίδακτρα, αλλά και η μικρότερη συγκριτικά με τις άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες εκτίμηση των αρμοδίων δεν επέτρεπαν τη διάδοση και τη διεύρυνση του θεσμού στην ελληνική επικράτεια.¹²⁰ Το επίσημο κράτος παραμέλησε την προσχολική αγωγή αγνοώντας το ρόλο και την αποστολή της για ένα περίπου αιώνα. Η παράλειψη αυτή συνδέεται και με τον αγροτικό χαρακτήρα και την παραδοσιακή δομή της πολυμελούς οικογένειας. Άλλωστε, για πολλές δεκαετίες το μόνο ανεκτό από την ελληνική κοινωνία επάγγελμα που μπορούσε να ασκήσει η γυναίκα ήταν εκείνο της δασκάλας.¹²¹ Φιλέλληνες, εκπρόσωποι χριστιανικών-κυρίως προτεσταντικών-σωματείων, από Ευρώπη και Αμερική, οι γνωστοί «μισσιονάριοι», ενδιαφέρθηκαν για τις πλευρές εκείνες της εκπαίδευσης που η πολιτεία δεν κατάφερε ή δεν προνόησε να οργανώσει, όπως την εκπαίδευση των θηλέων και των νηπίων.¹²²

Οι εξελίξεις στην προσχολική εκπαίδευση ακολούθησαν κατά πόδας την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών σε μία εποχή που αυτός ο τομέας ακολουθούσε βραδεία και επίπονη πορεία.¹²³ Νηπιακές τάξεις εμφανίζονταν ταυτόχρονα με τη λειτουργία και στο πλαίσιο των σχολείων θηλέων σε παιδιά από δύο έως οκτώ ετών και των δύο φύλων.¹²⁴ Η σύζευξη των δύο αυτών μορφών εκπαίδευσης αναπαρήγαγε το αλληλοδιδακτικό σύστημα στο νηπιαγωγείο, το οποίο έπαιξε το ρόλο της προβαθμίδας του πρωτοβάθμιου δημοτικού σχολείου.¹²⁵

Στη συνύπαρξη αυτή των σχολείων, το μοντέλο της μητέρας-παιδαγωγού βρήκε την πλήρη έκφρασή του στο ρόλο της νηπιαγωγού.¹²⁶ «Η εκμάθηση της νηπιαγωγίας» συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους τομείς μετεκπαίδευσης που προτάθηκαν από λογίους από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά.¹²⁷

Στα πρώτα αλληλοδιδακτικά σχολεία, κυρίως τα ιδιωτικά, επειδή δεν υπήρχε περιορισμός στην ηλικία, φοιτούσαν και πολύ μικρά παιδιά, από την ηλικία των δύο ετών ακόμα.¹²⁸ Η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών ήταν ανεκτή μέχρι την έκδοση της

---

¹²⁰ Ο.π., σ.198.

¹²¹ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.345.

¹²² Βλ κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.440-442.

¹²³ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.251.

¹²⁴ Ο.π., σ.88 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.62-63,175.

¹²⁵ Τόσο σε έκθεση του γενικού επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης, Δημ. Πετρίδη το 1880, όσο και του Νικολάου Πολίτη από την επιθεώρηση στα σχολεία του Βόλου, διαπιστώνεται ότι «*παραβαινονται οι όροι του νηπιαγωγείου*», ότι «*τα νηπιαγωγεία ουδαμώς διαφέρουσι της κατωτάτης τάξεως του(δημοτικού) σχολείου*», γιατί διδάσκονταν μαθήματα που αντιστοιχούσαν στη πρώτη τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο.π., σ.189. Βλ. *Κανονισμός των Παρθενιαγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας* (Αθήναι 1870) και Αθήναι 1877.

¹²⁶ Eleni Fournaraki, *Institutrice, Femme et Mère, Idées sur l'éducation des femmes grecques en XIXème siècle*, (διδασκτορική διατριβή), Παρίσι 1987, σσ.312-313.

¹²⁷ Γ.Γ.Παπαδόπουλος, *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*, Αθήναι 1866, σσ.32-33: Ο ίδιος υποστήριζε ότι «*το γυναικείον φύλον είναι μάλιστα κεκλημένον να συμπράξη τα μάλιστα εις την κοινωνικήν ημών βελτίωσιν και την απολειπομένην πρόοδον*». Γ.Γ. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής εκπαίδευσεως*, *Πανδώρα*, τόμος ΙΕ', 1864-65, σ.165. Παρόμοιες απόψεις απηχούν κείμενα των Α. Μελά, Κ. Ξανθόπουλου και άλλων παιδαγωγών και διανοουμένων.

¹²⁸ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.62-63,175, Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Α' Αθήνα 1968, σσ.105,548. Τα όρια ηλικίας ποίκιλαν ανάλογα με τον κανονισμό του κάθε σχολείου. Χ. Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.197.

εγκυκλίου του υπουργού Σ. Βλάχου της 10 Σεπτεμβρίου 1852, με την οποία απαγορεύτηκε ακόμα και στα νηπιαγωγεία.¹²⁹

Οι πρώτες μονάδες προσχολικής αγωγής εμφανίστηκαν στη Σύρο και την Αθήνα το 1829.¹³⁰ Η Δημογεροντία της Ερμούπολης οικοδόμησε εκτός από τα αλληλοδιδασκτικά αρρένων και θηλέων, το σχολείο των νηπίων θηλέων, που και τα τρία τα είχε η Αποστολική Αμερικανική Εταιρεία υπό την διεύθυνση του J.Brewer και μετά υπό την διεύθυνση του L. Korck.¹³¹ Στις αρχές του 1831 τον τελευταίο απέσπασε η Κυβέρνηση και έτσι, στα κατοπινά χρόνια συνέχισε να συντηρεί και να εποπτεύει τα σχολεία ο Δήμος της Ερμούπολης.¹³² Την ίδια χρονιά στην Ερμούπολη από τον γερμανό Fr.Aug. Hildner (1812-1883), απεσταλμένο της Church Missionary Society,¹³³ λειτούργησε το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» με στόχο την εκπαίδευση κοριτσιών και την προετοιμασία υποψηφίων διδασκαλισσών. Αυτό περιλάμβανε και τμήμα νηπιαγωγείου με 140 μαθητές και μαθήτριες.¹³⁴ Το 1837 στην Ερμούπολη ιδρύθηκε σχολείο νηπίων με 25 μαθήτριες ως τμήμα του σχολείου θηλέων της πόλης, το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι το 1862.¹³⁵ Αργότερα, το 1880, στην έκθεση του γενικού επιθεωρητή Δημοτικής εκπαίδευσης, Δ.Γ. Πετρίδη, καταγράφηκαν για τη Σύρο πέντε σχολεία θηλέων, «ων τα δύο νηπιαγωγεία».¹³⁶ Στην Αθήνα λειτούργησε από το 1831 νηπιακό τμήμα μεικτό, για άπορα παιδιά από τον αμερικανό ιεραπόστολο John Hill και τη σύζυγό του Francis. Η πρώτη που προσπάθησε να εκπαιδεύσει νηπιαγωγούς στην Ελλάδα ήταν η Fr. Hill,

---

¹²⁹ Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδευσεως*, (τόμοι 4), 1833-1898, εν Αθήναις 1884, τόμος Α', μέρος Γ', σ.199. Επικρατέστερες των ονομασιών που δίδονταν σ' αυτά ήταν «Νηπιακό τμήμα» ή «Νηπιακό σχολείο», αλλά και «νηπιαγωγείο».

¹³⁰ Υπάρχει όμως η μαρτυρία ότι μικρά παιδιά παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο της Φιλομούσου Εταιρείας στην Αθήνα ήδη από το 1826, αλλά και στο σχολείο της Ελένης Δανέζη το 1828. Δασκαλάκης, *Κείμενα ..ό.π.*, τόμος Α', σσ.105 και 548.

¹³¹ Το 1829 ο J.Brewer σε συνεργασία με το Δήμο της Ερμούπολης ίδρυσε και διηύθυνε ξεχωριστό αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.61.

¹³² Επειδή ο Korck θα έφευγε από την Ερμούπολη, πρότεινε στην επιτροπή των σχολείων ως αντικαταστάτη του τον Fr. Hildner, ο οποίος ως τότε τον βοηθούσε σημαντικά στη διεύθυνση των σχολείων. Σε επιστολή του προς τους επιτρόπους, ο Korck υπογράμμισε την εξοικονόμηση των εξόδων της λειτουργίας του σχολείου που είχαν, αν διόριζαν τον Fr. Hildner στη θέση του: «Γνωρίζετε πολύ καλά την τιμήν τοιούτων καταστημάτων», σημειώνει, «διά τούτο σας προβάλλω την ερώτησιν ποίον θέλετε διορίσει διάδοχόν μου και από ποίον μέρος θέλετε λάβει τα αναγκαία έξοδα, τα οποία είναι 300 γρόσια τον μήνα». Θα ήταν υπέρ του συμφέροντός τους η πρόσληψη του Fr. Hildner, «ο οποίος θέλει όχι μόνον με όλη του την ευχαρίστησιν να λάβη την επιστασίαν ταύτην, αλλά και το φόρτωμα των εξόδων». Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, τόμος Γ', σσ.1688,1689.

¹³³ Για το έργο του Fr.Hildner βλ. Αl. Dimaras, *Foreign particular English Influences on Education Policies in Greece during the War of Independence and Developpement under Capodistrias 1821-1831*, Thesis submitted for the award of the degree of doct. of philosophy at London University by Alexis Dimaras, July 1972, σσ.192-193.

¹³⁴ Το «νηπιακόν σχολείον» ιδρύθηκε το 1828 για παιδιά των δύο φύλων ηλικίας 2-6 χρόνων. *Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ)*, Κλάδος Β', φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834. Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.444-445. Υποχρεώθηκαν το 1853 να χωριστούν τα αγόρια και τα κορίτσια που φοιτούσαν στο ίδιο νηπιαγωγείο, μετά την εγκύκλιο του υπουργού Σ. Βλάχου της 10 Σεπτεμβρίου 1852. Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον*, τόμος Α', μέρος Γ', σ.199 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.106.

¹³⁵ Χ.Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.89.

¹³⁶ Στο ένα από αυτά, σχολείο των θηλέων, φοιτούσαν τότε γύρω στα εκατόν είκοσι νήπια «εκατέρου φύλου». Δημήτριος Γ. Πετρίδης, *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, περ. *Παρνασσός*, τόμος Ε' (1881), σσ.119-123.

«η μόνη εν Ελλάδι κατέχουσα την νηπιαγωγίαν».¹³⁷ Στα νηπιαγωγεία των Hill, όπως και του Hildner, οι μαθητές και οι μαθήτριες είχαν ηλικία δύο έως έξι ετών.¹³⁸ Αντίστοιχα, στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπου είχε ιδρυθεί και ανώτερο σχολείο για υποψήφιας δασκάλες, εκπαιδεύονταν και οι πρώτες νηπιαγωγοί.¹³⁹ Ουσιαστική προσφορά του ζεύγους ήταν το εγχειρίδιο που εκδόθηκε το 1859, σχετικό με τη διδακτική εμπειρία και τις αρχές νηπιακής που εφαρμόζονταν στο ίδρυμα.¹⁴⁰

Νηπιαγωγείο «φραιμπελιανό» περιλάμβανε και το ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Ζηνοβίας Καμπάνη στη Σύρο, το οποίο ήκμαζε στα τέλη της δεκαετίας του 1880.¹⁴¹

2. Η λειτουργία των πρώτων δωρεών. Πρωτοπόροι οι ιδιώτες

Είναι ευνόητο να είναι ελάχιστες οι δωρεές με σαφή προορισμό την εκπαίδευση της προσχολικής ηλικίας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα δεδομένων των προαναφερθέντων κοινωνικών λόγων. Δείγμα μιας πρώιμης εκπαιδευτικής επιλογής το 1835 είναι εκείνη του Αντώνιου Σωτηρίου, κληροδότη, ο οποίος εκφράζει την επιθυμία το κληροδότημά του ύψους 12.000 δραχμών να αφιερωθεί στη συντήρηση σχολείου ή νηπιαγωγείου.¹⁴²

Στο χώρο της προσχολικής αγωγής η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία πρωτοπόρησε με την ίδρυση του πρώτου Νηπιακού σχολείου της τον Απρίλιο του 1840 για μικρά αγόρια «κατά την

---

¹³⁷ Γ.Γ. Παπαδόπουλος, *Περί των εν Σύρα σχολείων, Πανδώρα*, τεύχος 16 (1865-1866), σ.185.

¹³⁸ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.62-64,175 και ΓΑΚ, φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834.

¹³⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 5 (4-15), (Συνδρομή της Κυβέρνησης για το Γυμνάσιο, 1843), «Πίναξ των Δημοσυντήρητων σχολείων από την εγκατάστασιν της Ερμουπόλεως» και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.63. Κατά τον Κ.Ι. Παπανικολάου, το ζεύγος John και Fr.Hill θεωρούνται ως «οι πρώτοι εισηγητές της οργανωμένης και συστηματικής μορφής των νηπιαγωγείων, των διδασκαλείων, των επαγγελματικών, τεχνικών και οικοκυρικών σχολών, της οικοτρόφου παιδείας, του καλού διδακτικού βιβλίου, καθώς και οι πρώτοι εισηγητές των παιδαγωγικών θεωριών και συστημάτων που ίσχυαν την εποχή εκείνη στην Ευρώπη και Αμερική». Κ.Ι.Παπανικολάου, *Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου*, Αθήνα χ.χ., σ.2, (ανέκδοτη εργασία). Βλ. σχετικά Κ.Καιροφύλα, *Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835*, [Ν. Εστία], τόμος Η' (1931), *Σχολή Χιλλ 1831-1991, Παρθεναγωγείον Χιλλ*, Αθήνα 1991 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.63,67-68,71-77,110-116,121-122,130-135,173,206,219,229-230.

¹⁴⁰ Ο τίτλος του ήταν: «Εγχειρίδιον Διδασκαλίας προς χρήσιν των Νηπιακών σχολείων (εις τμήματα δύο), όπως διδάσκηται εν τοις σχολίοις των κ.κ. Χιλλ», εν Αθήναις 1859. Το 1867 τη διεύθυνση ανέλαβε η Αικ.Λασκαρίδου και το 1884 μετά το θάνατο της Hill η Μπέσσυ Μάσσων. Χ.Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.101.

¹⁴¹ Θεωρείται «το μόνο εν Σύρω, όπερ αμιλλάται προς τα άριστα των Αθηνών», ένδειξη της παρακμής που χαρακτηρίζει το σύνολο των υπόλοιπων σχολείων της Ερμούπολης». *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Β, αρ.70 της 10 Ιουλίου 1888 στο Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.216.

¹⁴² Το ποσό δηλώνεται σε 14.000 φιορίνια. ΜΗΚ,Γ'11, ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών*, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 3, σ.97 και Στέφανος Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων -Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62.

επιθυμίας πολλών συνδρομητών επί διδάκτρους».¹⁴³ Παρεχόταν όμως δωρεάν. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Σίμωνα Σίνα, γενικού προξένου της Ελλάδας στη Γενεύη στην οικονομική στήριξη της ίδρυσής του.¹⁴⁴ Δωρεάν για τα νήπια λειτουργούσαν και τα παραρτήματα της Φ.Ε. αργότερα στην Πάτρα και την Κέρκυρα.¹⁴⁵ Το Νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα ιδρύθηκε το 1877,¹⁴⁶ της Πάτρας το 1891 και της Λάρισας το 1902.¹⁴⁷ Το 1865 η Φ.Ε. έστειλε τη μαθήτριά της, Ιφιγένεια Δημητριάδου, με υποτροφία στη Γαλλία κοντά στη Marie Pape Carpentier,¹⁴⁸ ειδική των Salles d'asiles, «το τελειότερον σύστημα νηπιαγωγείων», κατά τον Λέοντα Μελά.¹⁴⁹ Μετά την επάνοδό της στην Ελλάδα η Δημητριάδου θέλησε να χρησιμοποιήσει την ειδική κατάρτισή της ως διευθύντρια του νηπιαγωγείου της Εταιρείας στην κατάρτιση παιδαγωγών, σύμφωνα με το συγκεκριμένο σύστημα.¹⁵⁰

Το Νοέμβριο του 1856 ο Μιχαήλ Τσοίτσας με ιδιόχειρη διαθήκη κατέστησε διαχειρίστρια της περιουσίας του τη σύζυγό του, Ελένη.¹⁵¹ Η ίδια, αν και ελάχιστα μορφωμένη, ενίσχυσε όλα τα ιδρύματα που κατά το παρελθόν είχαν ευεργετηθεί από το σύζυγό της.¹⁵² Η Ελένη Τσοίτσα με γενναία χρηματοδότηση συνέβαλε στην οικοδόμηση και

¹⁴³ Το «Νηπιακόν Σχολείον», που ιδρύθηκε στις 7 Απριλίου 1840 είχε τότε 103 μαθητές. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, **Αρσάκεια-Τσοίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996**, σ.44 και *Συνεδριάσεις της 12 Μαρτίου 1839, Πρακτικά συνεδριάσεων της Φ.Ε., 1839*, σσ.15-16. Ίδρυση «Νηπιαγωγείου» της Φ.Ε. έγινε το 1865. Χ.Χαρίτος, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.**, σ.94.

¹⁴⁴ Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς...ό.π.*, σ.20 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σ.53.

¹⁴⁵ **Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας** (Αθήναι 1870) και Αθήναι 1877.

¹⁴⁶ Λειτουργήσε τα έτη 1877-1904. Φουρναράκη, **Εκπαίδευση...ό.π.**, σ.241, Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.181.

¹⁴⁷ Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.203,207.

¹⁴⁸ **Πρακτικά Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1871**, σ.11.

¹⁴⁹ Λέων Μελάς, **Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων**, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], εν Αθήναις 1871, σ.κδ'.

¹⁵⁰ Η Ιφιγένεια Δημητριάδου θα γίνει διευθύντρια στο τμήμα νηπιαγωγών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.330, **Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε. του έτους 1871, ό.π.**, σ.11. Σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1870, η διδασκαλία αναμορφώθηκε: «...Εις το Νηπιαγωγείον φοιτώσι νήπια από τριετούς μέχρι εξαετούς και διδάσκονται κατά την νεωτάτην μέθοδον των νηπιαγωγείων της Γαλλίας (salles d'asile) τα εξής μαθήματα: α) ανάγνωσιν επί πινάκων, β) γραφήν επί αβακίου, γ) αριθμητικήν διά του αριθμητηρίου, δ) ηθικά και ιστορικά διηγήματα διά εικονογραφιών, ε) γεωγραφίαν επί γεωγραφικών πινάκων, ς) φυσικήν ιστορίαν δι' εικόνων, ζ) ιχθυογραφίαν, η) μουσικήν ωδικήν, θ) γνώσεις πραγμάτων και τεχνουργημάτων, ι) Ιστορίας εκ της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, ια) Κατήχησιν και Προσευχάς, ιβ) εργόχειρα και Γυμναστικήν». **Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας**, εν Αθήναις 1870, σ.2.

¹⁵¹ Υπουργείον Παιδείας, **Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων**, τόμος 1, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'167, σ.744, και σσ.139,155, Γ.Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης...ό.π.*, σ.53, Η εν Αθήναις...ό.π., σ.111, Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα της 16 Μαρτίου 1858 και δωρητήριο συμβόλαιο της 10 Οκτωβρίου 1864. **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.**, (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12, υπφ.3.

¹⁵² **ΜΗ.Φ.Ε.**, αρ.1739, Η εν Αθήναις...ό.π., σ.111, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 - 1936)**, Αθήνα 1936, σσ.329,340 και Παναγιώτα Αν. Ατσαβέ, *Γυναικα και ευεργεσία* στο Δήμος Αθηναίων-Πολιτισμικός Οργανισμός, **Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων**, 9

τη συντήρηση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, καθώς και την οικοδόμηση Νηπιαγωγείου με δωρεά της το 1858.¹⁵³ Στην οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέβαλαν και άλλες ευεργεσίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη του Μιχαήλ Σπάρταλη από τη Σμύρνη, ο οποίος το 1867 δώρισε 10.000 δραχμές στη Φ.Ε. για την ανέγερση του Νηπιαγωγείου.¹⁵⁴ Τον ίδιο σκοπό υπηρέτησε και το κληροδότημα του Ηλία Α. Πανά, συγγενή του Λέοντος Μελά από το Λιβόρνο, ο οποίος το 1870 προσέφερε 50.000 φράγκα «αιωνίως και αναπαλλοτριώτως» στο ίδρυμα και σε μία υποτροφία.¹⁵⁵ Επιθυμία των εκτελεστών ανιψιών του Ηλία Πανά, Νικολάου, Ιερώνυμου και Οκτάβιου Βαλιέρου ήταν η χρησιμοποίηση του ποσού αυτού στην προέχουσα ανάγκη της ανέγερσης νηπιαγωγείου. Θεωρήθηκαν οι ίδιοι ευεργέτες της Φ.Ε., καθότι την απάλλαξαν από φόρους του κληροδοτήματος προς την ιταλική κυβέρνηση.¹⁵⁶ Αποτελεί μία από τις ολιγάριθμες περιπτώσεις συμπόρευσης των κληρονόμων ή εκτελεστών με τις διαθέσεις του κληροδότη.

Το 1870 υπήρχαν συλλογικές συνεισφορές στο νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπως εκείνες των αδελφών Μελά, Λέοντος, Μιχαήλ, Κωνσταντίνου και Βασιλείου από 10.000 δραχμές εκάστου το Μάρτιο του 1870¹⁵⁷ και το ίδιο έτος πάλι συλλογικό ποσό διαφόρων δωρητών.¹⁵⁸ Με το κληροδότημα του Λέοντα Μελά¹⁵⁹ το 1871, λογίου και καθηγητή ποινικού Δικαίου, αδελφού του Βασιλείου Μελά, - στυλοβάτη της νηπιαγωγικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα -,¹⁶⁰ έγινε η πρώτη έκδοση του έργου της Marie Pape Carpentier «Συμβουλαί και

Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, (επιμέλεια έκδοσης Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.60.

¹⁵³ Αφιέρωσε 170.000 δραχμές στη στέγαση νέου αλληλοδιδασκτικού σχολείου για εξωτερικές μαθήτριες και 20.000 δραχμές που άφησε με τη διαθήκη της για τη συντήρηση του κτιρίου, εκτός άλλων δωρεών. Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.64,111. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936)**, Αθήνα 1936, σ.329. Βλ. κεφ. Γυναίκεία Εκπαίδευση, σσ.454-455.

¹⁵⁴ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.201. Από το ποσόν αυτό 5.000 δραχμές προορίζονταν για την ανέγερση του νηπιαγωγείου και 5.000 για τη συντήρησή του και αποστολή στην αλλοδαπή δασκάλας για παρακολούθηση μαθημάτων και κατάρτιση πάνω στον τρόπο διεύθυνσης τέτοιων σχολείων **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σ.332.

¹⁵⁵ **Ο.π.**, σσ.332,336. Ο Βιώνης, επόπτης και καθηγητής του Αρσακείου Παρθεναγωγείου, αναφέρεται σε λόγο του στον «*αιίδιμον Πανά, ου έργον το Νηπιαγωγείον*». Η εν Αθήναις...ό.π., σ.18.

¹⁵⁶ Το ποσό ανερχόταν με 11% σε 5.500 φράγκα. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σσ.332,336.

¹⁵⁷ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.245.

¹⁵⁸ Εστάλησαν 11.800 δραχμές. Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.244-245. και **ΜΗ.Φ.Ε.**, αρ.2189.

¹⁵⁹ Διαθήκη του Λέοντα Μελά της 3 Μαΐου 1871. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, **Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969**, Αθήνα 1970, σ.154, Βίκτωρ Μελάς, **Βασίλειος Μελάς...ό.π.**, σ.57. Ο Λέων Μελάς, συγγραφέας του «*Γεροστάθη*», καθώς και πολλών βιβλίων για τη νεολαία, υπήρξε καθηγητής ποινικού Δικαίου και υπουργός Δικαιοσύνης, εισηγητής επίσης του σχεδίου του πρώτου μας Συντάγματος. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, **Ο.π.**, σ.154.

¹⁶⁰ Για το Λέοντα Μελά η Παρρέν σημειώνει: «Ο *αιίμνηστος Λέων Μελάς, ο επί πολλά έτη χρηματίας σύμβουλος του Αρσακείου, και ο δωρεάν παιδαγωγός της εν αυτώ σπουδαζούσης θηλείας νεολαίας. Ο σοφός του Γεροστάθη συγγραφέυς εφήρμοσεν, εφ' όσον τω επετράπη υπό των περιστάσεων, τας περί της γυναικείας μορφώσεως ευαγγελικάς αρχάς του, τας γλαφυρά καλάμω εκθεθειμένας εν τω προλόγω της Παιδαγωγίας, ην χάριν των πνευματικών τέκνων του εξεπόνησεν*». Καλλιρρόη Παρρέν, («*μονοτονία ξηρού και πληκτικού σχολικού βίου*»). «*Τα κατά το Αρσάκειον*». **Εφημερίς των Κυριών**, έτος Β', αρ. 64 της 30 Μαΐου 1888, σσ.1-2, αρ.65, 5 Ιουνίου 1888, σσ.1-2 και αρ.66,12 Ιουνίου 1888, σσ.1-2 στο το Ελένη

οδηγίαι περί διευθύνσεως Σχολείων» με την επιμέλεια της Φ. Ε. το ίδιο έτος.¹⁶¹ Το 1871 άρχισε η οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου της Εταιρείας για άπορα παιδιά, ενώ το παλιό διατηρήθηκε μέχρι το 1880.¹⁶² Σημαντικά ποσά συγκεντρώνονταν από ένα όχι ευκαταφρόνητο σύνολο σταθερών συνδρομητών και δωρητών ετησίως.¹⁶³

Εν τω μεταξύ, εκτός από τα προαναφερθέντα, είχαν ιδρυθεί και άλλα ιδιωτικά σχολεία νηπίων. Το 1856 δημιουργήθηκε το «νηπιακόν τμήμα σχολής θηλέων» των Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή στην Αθήνα. Το 1859 συνέστησε κατά προτροπή της Fr. Hill νηπιαγωγείο ο Δήμος Πειραιά εντός του Ραλλείου Παρθεναγωγείου¹⁶⁴ επί δημαρχίας Λουκά Ράλλη (1855-1866), «του προς ταίς άλλαις γενναίαις πράξεσι και νηπιακόν σχολείον πρώτου και μόνου διατηρούντος».¹⁶⁵ Στο νηπιαγωγείο αυτό δίδαξε η Αικατερίνη Βαμβακάρη, αφού διδάχθηκε αμισθί από τη Hill με δαπάνη του Δήμου.¹⁶⁶ Στο τέλος της οθωνικής περιόδου η λειτουργία ελάχιστων νηπιαγωγείων σε μεγάλες πόλεις μόνο, δεν ανταποκρινόταν στη γενική ανάγκη λειτουργίας αυτών των ιδρυμάτων.¹⁶⁷

Το 1861 πάλι στην Αθήνα ιδρύθηκε νηπιακό τμήμα στο Παρθεναγωγείο της Ειρήνης Χρυσικοπούλου, ενώ μετά την αποχώρηση της Fr. Hill το 1867, το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» το διηύθυνε η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916). Η ίδια το 1879 μετέβη στη Γερμανία, όπου παρακολούθησε μαθήματα της φραιμπελιανής μεθόδου στη Δρέσδη από τη μαθήτριά του Froebel,¹⁶⁸ τη Bertha von Marenhoitz-Bulow.¹⁶⁹ Εισηγάγε τη φραιμπελιανή

Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν], Αθήνα 1987, σ.363.

¹⁶¹ «Εξεδόθησαν άχρι τούδε επιμελεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τα Παιδαγωγικά ασμάτια, τα Παιδαγωγικά διηγήματα, τα Μαθήματα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, τα Πρακτικά μαθήματα της Κυρίας Carrantier, και αι σοφαί αυτής Συμβουλαί και οδηγίαι περί διευθύνσεως Σχολείων και Νηπιαγωγείων, ας θερμώς συνιστώμεν εις πάσαν διδασκάλισαν και παιδαγωγόν, εις πάντα διδάσκαλον, και εις πάσαν μητέρα». Λέων Μελάς, «εις την τροχίαν της παιδαγωγίας» 1871, Προλεγόμενα. Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον...ό.π., σσ.ε'-στ', η', ιε'-κε'. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.237-241.

¹⁶² Το 1870 η Φ.Ε. έδωσε πτυχίο σε 50 νηπιαγωγούς. Η εν Αθήναις,...ό.π., σ.202. Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε., έτους 1873, ό.π., σ.73.

¹⁶³ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.455-459, πίνακας 1.

¹⁶⁴ Πρόκειται για το ίδρυμα που στηρίχθηκε στο κληροδότημα του αδελφού του, του Ιάκωβου Ράλλη. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.57.

¹⁶⁵ Κ.Σ. Ξανθόπουλος, *Περί κήπων και παιδων, Φιλίστωρ*, τόμος Β', εν Αθήναις, τεύχος 16 της 31 Αυγούστου 1863, σσ.159-168.

¹⁶⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ. 218 και Χ. Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.100, υψμ.29. Το 1865 ίδρυσε δικό της Παρθεναγωγείο με νηπιακό τμήμα.

¹⁶⁷ *Ο.π.*, σ.186.

¹⁶⁸ Ο Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) από τη Θουριγγία της Γερμανίας μετά από σπουδή διαφόρων επιστημών τον ασχολήθηκε με τα παιδαγωγικά. Μαθητής του Gruner στη Φραγκφούρτη, γνώρισε τον ίδιο τον Πεσταλότσι. Απόκτησε παιδαγωγική πείρα τα έτη 1816-1849 ως παιδαγωγός και ιδρυτής σχολείων. Το 1816 ίδρυσε σχολείο στο Keilhau, στην Ελβετία, στη Θουριγγία το «Νηπιακό κήπο», στη Δρέσδη Διδασκαλείο. Κατηγορήθηκε για σοσιαλισμό και αθεΐα και οι προτάσεις του δε βρήκαν έδαφος στην Γερμανία. Από τους διαδόχους του αξιοσημείωτη δράση είχε η βαρόνη Bertha von Marenhoitz-Bulow, η οποία διέδωσε μετά το θάνατό του τις ιδέες του σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της οποίας μαθήτριά υπήρξε και η Αικ. Λασκαρίδου. *Ο.π.*

¹⁶⁹ Για τη διαφορετική αντίληψη που αναπτύχθηκε στη Γερμανία από τον Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) συστήματος αγωγής, βλ. παραπάνω, σ.410, υψμ.115. Βλ. και Σχετικά δημοσιεύματα της

μέθοδο στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», την οποία δίδαξε δωρεάν καταρτίζοντας νηπιαγωγούς από το 1880 ως το 1885 και παρέχοντας πτυχία σε όσες ολοκλήρωναν την κατάρτιση, «καίτοι μη επικροτούμενα υπό της Κυβερνήσεως».¹⁷⁰ Έγραψε η ίδια: «Επί τέσσερα όλα έτη μετά την εκ Δρέσδης επάνοδόν μου, δωρεάν παρέσχον άπαντα τα προς Φροβελιανάς εργασίας απαιτούμενα υλικά εις όλας τας μαθητριάς μου, διότι οι γονείς μη γνωρίζοντες τον σκοπόν των εργασιών τούτων δεν επεθύμουν να καταβάλλωσι τας προς αυτάς απαιτουμένας δαπάνας».¹⁷¹ Σύμφωνα με την κόρη της, Ειρήνη Λασκαρίδου, «...εδαπάνησε δια τον σκοπόν της σημαντικήν περιουσίαν και εμόχθησε μέχρι τελευταίας της πνοής με την ιεράν συναίσθησιν ότι παρείχεν πραγματικήν εκδούλευσιν εις την προσφιλεστάτην πατρίδα της». Σημειώνει πιο κάτω ότι το υπουργείο Παιδείας, χωρίς να δαπανήσει «ουδέ οβολόν», αρκέστηκε να «συστήση» τις νηπιαγωγούς στο υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο «προθύμως τας μετεχειρίσθη ως άριστον μέσον εξαπλώσεως της ελληνικής γλώσσης εις τον ξενόφωνον αλύτρωτον Ελληνισμόν. Η κοινωνία εθαύμαζε τα επί τόσα έτη ακμάζοντα Νηπιαγωγεία, ελκυσόμενη από την τάξιν, ευφυϊαν, φιλοπονίαν και προοδευτικότητα των νηπίων, χωρίς να εμβαθήνη πώς επήλθαν τα καλά αυτά αποτελέσματα και πού εβασίσθη η όλη παιδαγωγική εργασία».¹⁷² Η δραστηριοποίηση της Λασκαρίδου με στόχο να γνωστοποιήσει το συγκεκριμένο παιδαγωγικό σύστημα μέσα από διαλέξεις της και δημοσιεύματα σε περιοδικά είχε και την ευτυχή συνέπεια να επηρεάσει την απόφαση του Βασιλείου Μελά (1820-1887) να αφιερώσει το κληροδότημά του στην εκπαίδευση των νηπίων.¹⁷³

Το ενδιαφέρον για τη νηπιακή εκπαίδευση δεν έλειπε από ευεργέτες, οι οποίοι φρόντισαν να καλύψουν το ατελές, αν όχι ανύπαρκτο δίκτυο της γενέτειράς τους με την ενίσχυση κάποιας βασικής υποδομής. Παραδειγματική ήταν η μέριμνα της Ευφροσύνης Κασσαβέτη, η οποία φρόντισε για την ίδρυση και τη συντήρηση του ομώνυμου νηπιαγωγείου στο Βόλο το 1876 και η οποία πλήρωνε και το ενοίκιο του ιδρύματος.¹⁷⁴

Τα σχολεία της προσχολικής ηλικίας κατά τη διάρκεια του 19^ο αιώνα δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους υπευθύνους του υπουργείου Παιδείας. Δεν υπήρξε διάθεση να θεσμοθετηθεί το νηπιαγωγείο ως ξεχωριστός τύπος σχολείου στα πλαίσια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα λιγοστά ιδιωτικά νηπιαγωγεία, τα οποία λειτουργούσαν σε ελάχιστα αστικά κέντρα απευθύνονταν σε περιορισμένες κατηγορίες του κοινωνικού συνόλου και άφηναν αδιάφορη την πλειοψηφία των Ελλήνων της εποχής.¹⁷⁵ Μερικά μόνο λειτούργησαν χάρη στις πρωτοβουλίες κάποιων δήμων.¹⁷⁶

Αικ. Λασκαρίδου: α) *Περί Φραιβελινών νηπιακών κήπων, Παρνασσός*, τόμος Δ/1880, σσ.946-965 β) *Πραγματεία περί του Φραιβελιανού συστήματος*, εν Αθήναις 1885, σ.86 και γ) *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882*, Αθήνησιν 1885. Χ.Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.66.

¹⁷⁰ Α.Π. Κουρτίδης, *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, *Εστία*, αρ.606, τόμος ΚΑ' της 9 Αυγούστου 1887, σσ.513-518 στο Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.335-342 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.177.

¹⁷¹ Αικ. Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι*, *Εστία*, τόμος Κ',αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609.

¹⁷² Ειρήνη Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους, επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, [τυπογραφείον Εστία], εν Αθήναις 1933, σσ.37-38.

¹⁷³ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.174 και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς,..ό.π., σ.57.

¹⁷⁴ *Η Δράσις του Συλλόγου...ό.π.*, σ.175. Το 1876 παραχώρησε κτήμα στο Αϊδίνιο Αλμυρού 27.000 στρεμμάτων για την ίδρυση Γεωργικής σχολής. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.779.

¹⁷⁵ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.100.

¹⁷⁶ Δαυίδ Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί του 19^{ου} αιώνα*, [Καίρειος βιβλιοθήκη] *Ανδριακά Χρονικά* 35, Άνδρος 2005, σ.32.

Χρησιμοποιώντας ενδεικτικά ως παράδειγμα αστικού κέντρου την περιοχή του Βόλου βλέπουμε ότι το πρώτο νηπιαγωγείο που λειτούργησε εκεί ήταν το 1877 εκείνο της Μαρίας Χατζηκώστα, αποφοίτου του Αρσακείου της Αθήνας. Σύμφωνα με μαρτυρία του γνωστού λογίου και ανιψιού της, του Γεωργίου Χατζηκώστα, «προσήλθον τα νήπια των καλλιτέρων και ευπορωτέρων Βολιωτών, των οποίων η μεταχείρισις διέφερε βεβαίως αυτής των δημοσυντήρητων σχολείων...».¹⁷⁷ Τα πρώτα δημοσυντήρητα νηπιαγωγεία ήταν τρία και δημιουργήθηκαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας με υπουργικές αποφάσεις, το πρώτο από τα οποία, «καθ' ολοκληρίαν δαπάναις του οικείου δήμου». Το 1884 ιδρύθηκε το πρώτο νηπιαγωγείο Θηλέων.¹⁷⁸ Ιδιωτικού χαρακτήρα σχολές περιλάμβαναν συνήθως και νηπιακό τμήμα. Τέτοιες υπήρξαν στο Βόλο το 1885 το «Αστυκόν Παιδαγωγείον» του Ν. Νίκα, το 1896 το εκπαιδευτικό συγκρότημα του Νικολάου Νικολαΐδη,¹⁷⁹ τα εκπαιδευτήρια του Τρύφωνα Κοντογεωργίου¹⁸⁰ και το 1911 το ιδιωτικό νηπιαγωγείο της Αναστασίας Πλυτά.¹⁸¹ Νηπιαγωγείο επίσης περιλάμβανε το Εμπορικό Λύκειο Ιωάννου Σπυριδωνίδου μαζί με Δημοτικό, Ελληνικό και Γυμνάσιο το 1895.¹⁸²

Ως έκτακτος επιθεωρητής του υπουργείου Παιδείας ο καθηγητής Νικόλαος Πολίτης μετά την επίσκεψή του το 1883 στα σχολεία της περιοχής, έγραψε στην έκθεσή του ότι στην επαρχία Βόλου υπάρχουν πολλά νηπιαγωγεία, «κατ' όνομα μόνον τοιαύτα», γιατί αποκλειστικός τους προορισμός φαίνεται να ήταν η ανακούφιση των μητέρων από «των φωνών και της αταξίας των μικρών». Ακόμα και τα δύο καλύτερα, εκείνο του Βόλου και εκείνο της Ζαγοράς «ουδαμώς διαφέρουσι της κατωτάτης τάξεως του δημοτικού σχολείου», γιατί διδάσκεται σ' αυτά και η ανάγνωση. «*Εν τω Βόλω κατακριτέα εφάνη ημίν η επικρατούσα διγλωσσία, διότι τα πράγματα κατονομάζονται διττώς, δια του εν τη λαλουμένη και του εν τη καθαρευούση γλώσση ονόματος αυτών...*».¹⁸³ Σε άλλο σημείο όμως αναφέρει και την προσπάθεια σύστασης δεύτερου νηπιαγωγείου από τα χρήματα του δικαιώματος εγγραφής των παιδιών.¹⁸⁴ Στην έκθεση αυτή παίρνουμε την πληροφορία της οικονομικής ενίσχυσης του νηπιαγωγείου Βόλου από την Ευτέρπη Κασσαβέτη.¹⁸⁵

---

¹⁷⁷ Νίτσα Κολιού, **Ενθύμιον Εκπαιδύσεως Θηλέων**, [Θεσσαλικές Εκδόσεις Α.Ε.], Βόλος 1997, σ.15 και Χ. Χαρίτος, «Σελίδες από την ιστορία της εκπαιδύσεως στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)». *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας, Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*, τόμος Ζ' 1985, σσ.41-91.

¹⁷⁸ Την 4 Ιουνίου 1884 το πρώτο και την 21 Μαρτίου 1884 το δεύτερο. Χ. Χαρίτου, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.**, σ.165.

¹⁷⁹ Νίτσα Κολιού, **...ό.π.**, σσ.55,65,112,181,183.

¹⁸⁰ «*Το σχολείον τούτο δεν παρουσιάζει την μορφήν ιδιωτικής κερδοσκοπικής επιχειρήσεως, διότι ο διευθυντής του δεν φείδεται δαπανών προς πλήρωσιν πασών των παιδαγωγικών και υγιεινών συνθηκών, διατηρών υγιεινόν διδακτήριον, εκλεκτόν διδασκαλικόν προσωπικόν και εισάγων παν μέσον συντελούν εις την τελειότεραν μόρφωσιν των εν τω σχολείω του παιδευομένων*». Από έκθεση του 1912 επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης Μαγνησίας Παν. Λιβαδά. Αννίτα Πρασά, *Το εκπαιδευτικό έργο του Τρύφωνος Κοντογεωργίου...ό.π.*, σ.73.

¹⁸¹ Νίτσα Κολιού, **...ό.π.**, σ.139.

¹⁸² Νίτσα Κολιού, **...ό.π.**, σ.20.

¹⁸³ Νικολάου Πολίτου, **Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών**, Αθήναι 1885, σ.76.

¹⁸⁴ «*Τα φοιτώντα παιδιά πληρώνουσι δικαίωμα εγγραφής από μιας μέχρι τριάκοντα δραχμών, αίτινες κατατίθενται, όπως χρησιμεύσωσιν εις ίδρυσιν δευτέρου Νηπιαγωγείου...*». **Ο.π.**, σ.64.

¹⁸⁵ **Ο.π.** Μαζί με τις δύο δασκάλες του δημοτικού (πρώτη και τρίτη) μισθοδοτούσε την παιδονόμο του νηπιαγωγείου. «Φωνή Λαού» της 31 Δεκεμβρίου 1894. Νίτσα Κολιού, **ό.π.**, σ.50.

Όσον αφορά στη δημιουργία Διδασκαλείων για νηπιαγωγούς,¹⁸⁶ παρατηρούνται προσπάθειες, όπως προαναφέρθηκε, στο σχολείο της Fr. Hill με την επαναλειτουργία του το 1853, στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1864¹⁸⁷ και στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» τα έτη 1880-1885 συστηματικότερα από την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Η τελευταία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω,¹⁸⁸ με προσωπικό μόχθο και υλικές δαπάνες δίδαξε τη μέθοδο αυτή για τέσσερα έτη, μέχρι το 1885. Ενασχολήθηκε με το είδος αυτό της εκπαίδευσης και κατά τα έτη 1885-1887 στο Αμαλιείο Ορφανοτροφείου.¹⁸⁹ Προετοίμαζε τις μαθήτριες στην τελευταία τάξη του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, «όπως κατασταθώςι Φροβελιανοί παιδονόμοι».¹⁹⁰

3. Η συνειδητοποίηση «νομιμοποίησης» ενός αναγκαίου θεσμού.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα προβαλλόταν το αίτημα για την προσαρμογή του σχολείου στην ιδιαιτερότητα της παιδικής ηλικίας, καθώς και η κριτική που γινόταν στη συσσώρευση μη λειτουργικών γνώσεων, την αυστηρότητα και την τυποποίηση που καταπονούσαν τις δυνάμεις των παιδιών.¹⁹¹ Την καθολικότητα της ικανοποίησης της κοινωνικής ανάγκης για προσχολική εκπαίδευση επεδίωκαν λόγιοι παιδαγωγοί της εποχής, οι οποίοι για την πρόσβαση των λαϊκών στρωμάτων στο είδος αυτής της εκπαίδευσης ζητούσαν την παρέμβαση του Κράτους.¹⁹²

Η γενική διαπίστωση της σημασίας της προσχολικής εκπαίδευσης ως «συντελεστικής» στην ορθή ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχικών ικανοτήτων των παιδιών, αλλά και η εγκατάλειψη αυτού του τομέα, όπως συνέβη και με πολλούς άλλους, σε χέρια ιδιωτών ή των δήμων οδήγησε στη διατύπωση προτάσεων μέσα από νομοσχέδια ή νόμους από κρατικούς φορείς για τη θεσμοθέτηση της νηπιακής εκπαίδευσης και την επίλυση διαφόρων προβλημάτων της.¹⁹³ Στο νομοσχέδιο του Βακαλόπουλου, βουλευτή Κυνουρίας, το 1870 γινόταν λόγος για ίδρυση νηπιαγωγείων σε εύπορους δήμους, όπου να «φοιτώσιν αδιακρίτως άρρενα και θήλεα 4-6 ετών». Στο νομοσχέδιο του υπουργού Παιδείας Θ. Π. Δεληγιάννη το 1877 γίνονταν δεκτά τα νήπια στα δημοτικά σχολεία θηλέων, «όταν εν τοις

¹⁸⁶ Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.400-406.

¹⁸⁷ Από το 1870 και μετά αποφοιτούν οι πρώτες νηπιαγωγοί της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. **Πρακτικά Συνεδριάσεων του Δ. Σ. της Φ.Ε., έτους 1873, ό.π., σ.73.**

¹⁸⁸ Βλ. παραπάνω, σσ.416-417.

¹⁸⁹ Δαυίδ Αντωνίου, **Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)**, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.37 και Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π., σσ.175-178.**

¹⁹⁰ Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σσ.404-405. Απένεμε πτυχία α' και β' τάξης τα οποία η Κυβέρνηση δεν επικύρωνε. Α.Π. Κουρτίδης, **Ελληνικόν Παρθεναγωγείον..ό.π.,** Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.,** σσ.177-178 και Αικ. Λασκαρίδου, **Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι, Εστία,** τόμος Κ', αρ.505 της 1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλιείου Ορφανοτροφείου, **Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλιείου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1884 έως 31/10/1885,** εν Αθήναις 1885, σ.3.

¹⁹¹ Σε συνδυασμό με αυτά και με τις επιταγές μιας αυξανόμενης αστικοποίησης, τίθεται επιτακτικό το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Φουρναράκη, **Εκπαίδευση..ό.π.,** σ.51.

¹⁹² Ο Λέων Μελάς περιγράφει τους ταξικούς στόχους των νηπιαγωγείων στο Παιδαγωγικό εγχειρίδιό του. Λέων Μελάς, **Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον..ό.π.,** σ.κγ'.

¹⁹³ Χ. Χαρίτου, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο..ό.π.,** σ.182.

σχολίους τούτους υπάρχη προσηρτημένον νηπιαγωγείον».¹⁹⁴ Στο νομοσχέδιο του Αυγερινού, υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (επί κυβερνήσεως Κουμουνδούρου) το 1880 προτεινόταν η παραχώρηση άδειας από το Κράτος για την ίδρυση των νηπιαγωγείων για νήπια 2-4 ετών από δήμους ή ιδιώτες.¹⁹⁵ Στο ίδιο κλίμα κινήθηκαν οι εργασίες του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904. Η πρόταση που εκφράστηκε από το Τμήμα της Γυναικείας Αγωγής του Συνεδρίου, θεωρώντας ως βάση της Γυναικείας Αγωγής το Νηπιαγωγείο, τόνιζε ότι «μέχρις ου γίνη δυνατή η υπό του Δημοσίου διοργάνωσις τοιούτων, την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν προς ίδρυσιν και συντήρησιν Νηπιαγωγείων υποστηρίξωσι το Δημόσιον και οι ευπορώτεροι Δήμοι».¹⁹⁶ Οι προτάσεις όμως αυτές έμειναν ανεκπλήρωτες έως το 1895.

Μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος αποφάσισε να υιοθετήσει το θεσμό του νηπιαγωγείου και να ελέγξει τη λειτουργία του, κάτι που είχε εναποτεθεί μέχρι τότε στα χέρια ιδιωτικών φορέων, των εκπαιδευτικών και λογίων που μετέφεραν το θεσμό από τις χώρες της Δύσης. Το 1895 ο νόμος ΒΤΜΘ' «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως»¹⁹⁷ καθόριζε το χαρακτήρα των δημοτικών σχολείων, τα οποία διακρίνονταν σε κοινά και πλήρη. Παράλληλα όμως όριζε, και αυτό έχει ενδιαφέρον, τον τρόπο λειτουργίας και των νηπιαγωγείων, στα οποία εισάγονταν «οι παίδες από απαλής ηλικίας» και φοιτούσαν μέχρι το έκτο έτος, ενώ στα άλλα δύο από το έβδομο έτος.¹⁹⁸ Το Κράτος επέβαλε το πρόγραμμα μαθημάτων και απασχολήσεων επεκτείνοντας έτσι τον έλεγχό του¹⁹⁹ και επέτρεψε σε ιδιώτες να ιδρύουν και να συντηρούν νηπιαγωγεία, για τα οποία καθιερώθηκε και επίσημα ο όρος «νηπιαγωγείο».²⁰⁰ Το διδασκαλικό έργο ανατέθηκε σε πτυχιούχες δασκάλες ειδικευμένες στη νηπιαγωγική. Ο διπλός στόχος του νηπιαγωγείου ήταν η προετοιμασία για το δημοτικό και η σωματική και πνευματική ανάπτυξη του νηπίου με ευχάριστη απασχόληση. «*Εν τοις νηπιαγωγείοις επιδιώκεται η σωματική και η ψυχική του παιδός επίρρωσις δια παιδιών, ασκήσεων και ευμεθόδου διδασκαλίας των στοιχείων των εφεξής εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδαχθησομένων μαθημάτων, σωζομένης αμεταπτώτου της χαράς και της γαλήνης εν ταίς ψυχαίς των παιδών*».²⁰¹ Οι ρυθμίσεις του νόμου ΒΤΜΘ' και το Β. Διάταγμα «περί συστάσεως

¹⁹⁴ Άρθρο 40 του ψηφισθέντος νόμου ΧΘ' του 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 24 Ιανουαρίου 1878 και Βενθύλος, Θεσμολόγιον...ό.π., τόμος Α', σσ.35-36 και Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.29.

¹⁹⁵ Χρ.Λέφας:ό.π.,σ.121, Π.Παπακωνσταντίνου- Απ. Ανδρέου: Τα διδασκαλεία ..ό.π., σ.55.

¹⁹⁶ Υπογραμμίζοταν για το Νηπιαγωγείο, ότι «η χρησιμότης (του) ανεγνωρίσθη ήδη επισήμως διά των 1, 2, 3 άρθρων του ΒΤΜΘ' Νόμου και του από 30 Απριλίου 1896 Βασιλικού Διατάγματος». Άρθρο Α' Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, (31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904). Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904. Οι αποφάσεις του τμήματος της γυναικείας αγωγής του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904, Φουρναράκη, Εκπαίδευση ...ό.π., σ.535.

¹⁹⁷ Νόμος ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως». Γ.Βενθύλος, Θεσμολόγιον...ό.π., τόμος Δ', σσ.19-20. Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ήταν ο Δημήτριος Πετρίδης, στην κυβέρνηση Δεληγιάννη. Στις 30 Απριλίου 1896 εκδόθηκε διάταγμα «περί συστάσεως νηπιαγωγείων». Δ.Αντωνίου, Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί...ό.π., σ.32.

¹⁹⁸ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

¹⁹⁹ Άρθρο 2^ο ό.π. Χ. Χαρίτου Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.201 και E.Fournaraki, Institutrice, femme et mere,...ό.π.

²⁰⁰ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

²⁰¹ Άρθρο 2^ο του Νόμου ΒΤΜΘ', ό.π.

νηπιαγωγείων» δε θεσμοθετούσαν μία εκπαιδευτική καινοτομία, ούτε ήταν δυνατόν να θεωρηθούν μεταρρυθμίσεις, γιατί ουσιαστικά δεν άλλαζε το πνεύμα που επικρατούσε πριν από την κατάρτιση του νόμου.²⁰² Η απασχόληση όμως του Κράτους με την προσχολική αγωγή ήταν το νέο στοιχείο. Επισημαίνεται ότι το Κράτος επενέβαινε για να «νομιμοποιήσει» - συνεπώς και να ελέγξει - τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες ιδιωτικών φορέων. Ενώ επέτρεψε σε ιδιώτες να ιδρύσουν νηπιαγωγεία, το ίδιο δεν προέβη στην ίδρυσή τους. Ανεξάρτητα από τους προφανείς οικονομικούς κυρίως λόγους, οι οποίοι οδήγησαν σε τέτοιες ρυθμίσεις, το φαινόμενο δεν ήταν καινούριο. Παρουσιάστηκε, όπως θα διαπιστώσουμε, στην εκπαίδευση των κοριτσιών και τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και θα επαναληφθεί συχνά στην επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση.²⁰³

Οι συνθήκες που υπήρχαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στην προσχολική εκπαίδευση εξακολούθησαν να υπάρχουν κατά τις τρεις πρώτες ακόμα δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και όχι μόνο μέχρι τα όρια της εξεταζόμενης περιόδου (1913).²⁰⁴ Εγκατεστημένα στα αστικά κέντρα, στηριγμένα στην οικονομική ενίσχυση και δύναμη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας – πολλές φορές της πρωτοβουλίας των δήμων – τα νηπιαγωγεία συνέχιζαν να λειτουργούν στα πλαίσια της μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης, προνόμιο ορισμένων τάξεων.²⁰⁵

Νηπιαγωγεία οργανωμένα λειτούργησαν από το 1897 με πρωτοβουλία της Ενώσεως των Ελληνίδων και τη φροντίδα της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Τότε το εκπαιδευτικό τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων ίδρυσε το «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' Οικοτροφείου»,²⁰⁶ σκοπός του οποίου ήταν η εκπαίδευση του προσωπικού κατά τα

---

²⁰² Ο ΒΤΜΘ' θα ισχύσει ως τα 1929 και το ίδιο πνεύμα θα διατηρηθεί για 35 χρόνια ακόμη. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (τεκμήρια-ιστορία), τόμος Α', 1821-1894, [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1985, σ.κα'.

²⁰³ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Α', σσ.λβ' και 108,137,160,169.

²⁰⁴ Με βάση αυτή τη ρύθμιση του νόμου 2249 του 1920 κατά την οποία καθορίστηκε «αι μεν μαθήτριαι των Διδασκαλείων λαμβάνονται εκ των κεκτημένων απολυτήριον της έκτης τάξεως του δημοτικού σχολείου, η δε εν τοις Διδασκαλείοις φοίτησις αυξηθή εις τριετή», ιδρύθηκαν και λειτούργησαν 7 διδασκαλεία νηπιαγωγών ως το 1928 στις πόλεις: Αθήνα-Καλλιθέα - που βάσει του νομοθετικού διατάγματος της 31 Δεκεμβρίου 1922 (Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.3, τεύχος Α' της 3 Ιανουαρίου 1923) έγιναν δημόσια-, Κοζάνη, Καστοριά, Φλώρινα, Έδεσσα, Σέρρες, Φιλιάτες. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα, ό.π.*, τόμος Α', σσ.37-38.

²⁰⁵ Με χαρακτηριστικό τόνο ο Λέων Μελάς σκιαγραφεί την εικόνα της ιδιωτικής νηπιακής εκπαίδευσης αναδεικνύοντας την απουσία της πολιτείας: «..Ο γενικός ούτος θαυμασμός επροκάλεσεν ήδη ευτυχώς την σύστασιν διαφόρων ιδιωτικών Νηπιαγωγείων, ευδοκίμως διευθυνομένων απάντων υπό Διευθυντριών μορφωθείσων εν τω προτύπω Νηπιαγωγείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, διότι και εν Κερκύρα δαπάναις της Εταιρίας ταύτης συνέστη ήδη Νηπιαγωγείον, και εν Αθήναις υπό της Κυρίας Χριστομάνου και υπό της Κυρίας Σουρμελή εν τοις Παρθεναγωγείοις αυτών προσηρτήθησαν όμοια Νηπιαγωγεία, και εν Πειραιεί υπό του φιλοτίμου δημάρχου κατηρτίσθη Νηπιαγωγείον κατά το εν Αθήναις πρότυπον, και εν Θεσσαλονίκη υπό της φιλοκάλου Κοινότητος των εκεί ομογενών Νηπιαγωγείον όμοιον καθιδρύθη. Και όμως τί άχρι τούδε περί Νηπιαγωγείων έπραξαν οι παρ' ημίν διέποντες τα της δημοσίου εκπαιδύσεως; Ουδέν! δυστυχώς ουδέν!» εις την τροχίαν της παιδαγωγίας 1871 Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Αθήνα, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], 1871, σσ.ε'-στ', η', ιε'-κε' (απόσπασμα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του και Φουρναράκη, *Εκπαίδευση..ό.π.*, σ. 241.

²⁰⁶ Βλ. σχετικά στα ακόλουθα έργα: Καλλιρρόη Παρρέν, *Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής*, Αθήνα 1898, «Ένωσις των Ελληνίδων», *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος (1901 και 1902)*, Αθήνα 1903, «Ένωσις των Ελληνίδων», *Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων.*, Αθήνα 1909. Κυριαζοπούλου Π. Βαληνάκη,

φραιβελιανά πρότυπα.²⁰⁷ Πρόεδρος ήταν η Λασκαρίδου και γραμματέας η γνωστή για τους αγώνες της, Καλλιρρόη Παρρέν.²⁰⁸ Από το 1900 το Διδασκαλείο έγινε διτάξιο.²⁰⁹ Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως Ελληνίδων αναγνωρίστηκε από το Κράτος το 1904.²¹⁰ Σ' αυτό προσαρτήθηκε και ο «Πρότυπος Νηπιακός Κήπος»,²¹¹ ο πρώτος ουσιαστικά παιδικός σταθμός.²¹² Το 1901 η Λασκαρίδου συνέβαλε στην ίδρυση δύο «*λαϊκών νηπιαγωγείων*» στην Αθήνα και ενός στον Πειραιά το 1905, το οποίο στηρίχθηκε στα εισοδήματα της οικίας Β. Μελά.²¹³ Το ποσό που αφιερώθηκε από το κληροδότημα του Βασιλείου Μελά στην ίδρυσή τους ανερχόταν σε 80.000 δραχμές.²¹⁴ Δωρήτρια του Λαϊκού νηπιαγωγείου της Ενώσεως Ελληνίδων υπήρξε η Ρωξάνη, σύζυγος του Ιωάννου Σούτσου, διευθύντρια του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου το 1886.²¹⁵

Με προτροπή της Λασκαρίδου ιδρύθηκε επίσης ο πρώτος παιδικός σταθμός το 1901 και το 1912 στην Καλλιθέα, το «Εθνικό νηπιτροφείο».²¹⁶ Σκοπός του Διδασκαλείου των

Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις [αδελφοί Βλάσση], τόμος Α', Αθήνα 1977, σσ.232 κ.ε.

²⁰⁷ Κατέστη κρατικό με τον τίτλο «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' οικοτροφείου». Αργότερα, μεταστεγάστηκε στην Καλλιθέα. Το Διδασκαλείο αυτό, που κατά τα τρία πρώτα σχολικά έτη αποτελούνταν από μία τάξη, εκπαιδευε νηπιαγωγούς, στις οποίες όμως χορηγούνταν κρατικό δίπλωμα ύστερα από επιτυχείς εξετάσεις, μόνο, εφόσον ήταν πτυχιούχες δασκάλες, σύμφωνα με το διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898 στις υπόλοιπες χορηγούσε σχετικό πτυχίο η «Ένωση των Ελληνίδων». Ο.π.

²⁰⁸ Ήταν μονοτάξιο και εκπαιδευόνταν νηπιαγωγοί, στις οποίες δινόταν κρατικό πτυχίο μετά από εξετάσεις, σύμφωνα με διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Β', σ.247.

²⁰⁹ Το 1908 με Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου γίνεται τριτάξιο. Ο.π., τόμος Β', σ.37.

²¹⁰ Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνώρισεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ιδρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών». Εφ. της Κυβέρνησης, αρ.120 της 8 Ιουνίου 1904 (επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη και υπουργού Παιδείας Σ.Στάη). Το Διδασκαλείο των νηπιαγωγών απαρτίστηκε από δύο ενιαύσιες τάξεις και το πρότυπο νηπιαγωγείο λειτουργούσε ως όριζε το από 30 Απριλίου 1896. Ο.π., (Άρθρον 2).

²¹¹ Χ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σ.215.

²¹² Ο «Πρότυπος Νηπιακός Κήπος» είχε διττό σκοπό: την εξάσκηση των μαθητευόμενων Νηπιαγωγών του Διδασκαλείου και τη διάδοση του φραιβελιανού συστήματος στα υπόλοιπα σχολεία. Δημοσίευμα της Αικ. Λασκαρίδου στην *Εφημερίδα των Κυριών*, τεύχος 794 του 1904, σ.8.

²¹³ Για το Ν.Ε.Μ. βλ. παρακάτω, σσ.424-428. *Συνεδριάσεις της 24 Ιουλίου 1897 Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά* (απαιτούμενα έξοδα του νηπιαγωγείου Πειραιά και έγκριση από το υπουργείο για την καταβολή κεφαλαίου 10.000 δραχμών από το Ν.Ε.Μ. στο νηπιαγωγείο και *Συνεδριάσεις της 5 Σεπτεμβρίου 1897. Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Διαχειριστικής Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά 1883-1917*. «Ο Βικέλας ως εκτελεστής του όρου τούτου της διαθήκης προσέφερε εις τον δήμαρχον Πειραιώς την ωραίαν οικοδομήν, υπό τον όρον, όπως η λειτουργία του σχολείου τούτου των μικρών ανατεθή εις το υπό την προεδρίαν της Αικ. Λασκαρίδου Εκπαιδευτικόν Τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων επί μίαν πενταετίαν...». *Εφημερίς των Κυριών*, τεύχος 905, έτος 1905.

²¹⁴ Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεάι*, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.920 και *Εφημερίς των Κυριών*, ό.π.

²¹⁵ Προσέφερε 5.000 δραχμές με τη διαθήκη της, εκτός των άλλων. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., φάκελο 28, υπφ.1, Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904. Γ. Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλιείου. ό.π.*, έτους 1885-1886 και Στάμου Α.Παπαφράγκου, *Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις*, εν Αθήναις, [τύποις Αγγ. Αθ.Κλεισιούνη], 1940, σ.43.

²¹⁶ Χ. Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σσ.178,180.

Νηπιαγωγών και των Παιδονόμων, ήταν, εκτός από την εισαγωγή και τη διάδοση του φροεβελιανού συστήματος, η ειδική μόρφωση ελληνίδων νηπιαγωγών και παιδονόμων, κατάλληλων να συντελέσουν στη διατήρηση και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, καθώς και στην ενίσχυση του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος «διά της αγωγής και διαπλάσεως των Ελληνοπαίδων, εν τω οίκω και εν τω Νηπιαγωγείω, εν τε τη ελευθέρα και τη αλυτρώτω Ελλάδι και εν αυτή τη Αλλοδαπή, όπου Ελληνικές Κοινότητες».²¹⁷

Το πνεύμα της νέας περιόδου, κατά την οποία αναγνωρίστηκε από την πολιτεία ο θεσμός της προσχολικής εκπαίδευσης διαφαίνεται στα νομοσχέδια που υποβλήθηκαν. Στο νομοσχέδιο του Ιωάννη Τσιριμώκου το 1913, Υπουργού Παιδείας στην κυβέρνηση Βενιζέλου, το ενδιαφέρον του υπουργείου στράφηκε στην καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και στην κατά συνέπεια ανάγκη της υποχρεωτικής φοίτησης στα νηπιαγωγεία, βήμα, στο οποίο δεν ήταν εύκολο να προχωρήσει η πολιτεία.²¹⁸

Το 1914 για πρώτη φορά το Κράτος θα αναγνωρίσει την ανάγκη ίδρυσης Διδασκαλείων νηπιαγωγών. Με το Β.Δ. της 26 Αυγούστου δόθηκε η δυνατότητα στο Διδασκαλείο Θηλέων να λειτουργεί και διτάξιο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών.²¹⁹ Αναγνωριζόταν επίσης ως ισότιμο με τα κρατικά Διδασκαλεία το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας.²²⁰ Την ίδια χρονιά με νέο Β.Δ. ορίστηκε η δυνατότητα επέκτασης των Διδασκαλείων Θηλέων και Νηπιαγωγών με δύο επιπλέον τάξεις. Τα νέα μέτρα προκάλεσαν την αύξηση των φοιτητών και κατ' επέκταση την αύξηση των νηπιαγωγείων.²²¹

4. «..Εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων».

Την παντελή απουσία κρατικής μέριμνας για την ίδρυση νηπιαγωγείων έρχεται να καλύψει η ευεργετική πρωτοβουλία του Βασιλείου Μελά στον τομέα εκπαίδευσης αυτής της τόσο ευαίσθητης ηλικίας. Το 1883 με τη διαθήκη του ο Β. Μελάς παραχώρησε σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας του, το ιδιόκτητο Μέγαρό του στην Αθήνα - που στέγασε αργότερα το Ταχυδρομείο - για τη δημιουργία ενός «Νηπιακού Επιμελητηρίου» που

²¹⁷ Άρθρον 24 του «Εσωτερικού Οργανισμού του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων» της 5 Ιουνίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.267, τεύχος Α'/20 Σεπτεμβρίου 1914. Αναδημοσιεύεται από τον: «Εσωτερικός Κανονισμός του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένώσεως των Ελληνίδων». Ιδιαίτεροι κανονισμοί των Εφορειών αυτού μετά περιλήψεως περί του Φροεβελιανού συστήματος, Αθήνα 1909, σσ.13-14,34-35 και 46-50.

²¹⁸ «Σχέδιον νόμου περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής εκπαίδευσως», αρ.7 του 1913 στο Χ.Χαρίτου, Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π., σ.217.

²¹⁹ Β.Δ. «περί ιδρύσεως εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσως» και Διδασκαλείων Νηπιαγωγών. Β.Δ. 26 Αυγούστου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.288, τεύχος Α' της 10 Οκτωβρίου 1914. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σσ.249-250 και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ό.π., σσ.58-60. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.405.

²²⁰ Β.Δ. της 5 Οκτωβρίου 1914, «περί αναγνωρίσεως ως ισότιμου προς τα του Κράτους διδασκαλεία του εν Αθήναις (Καλλιθέα) διδασκαλείου των νηπιαγωγών της Ενώσεως των Ελληνίδων...». Εφ.της Κυβερνήσεως, τεύχος Α' αρ. 288, της 10 Οκτωβρίου 1914. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.258.

²²¹ Μέχρι το 1920 λειτούργησαν 140 νηπιαγωγεία, από τα οποία τα 109 στην Ελλάδα Π.Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, ό.π.

θα έφερε το όνομά του.²²² Οι εργασίες για την ανέγερση της οικίας που μνημονεύεται και ως «Grand Hotel d' Athènes» τόσο από τον Ziller, όσο και από τον ίδιο στη διαθήκη του, στοίχισαν περίπου 1.000.000 δραχμές, τεράστιο για την εποχή ποσό.²²³ Στην «επί της πλατείας Λουδοβίκου οικία», λοιπόν, συνέστησε το Νηπιακό Επιμελητήριο με σκοπό την ίδρυση νηπιαγωγείων σε ελεύθερες και «αλύτρωτες» περιοχές.²²⁴

Ένας από τους πέντε όρους του ήταν: «Οι ειρημένοι, ως κληροδόχοι, θέλουσιν αποτελέσει διαχειριστικήν επιτροπήν, ήτις θέλει διαχειρίζεται τας ετησίας προσόδους της ειρημένης οικίας μου προς ευόδωσιν του φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού καθιδρύματος, όπερ καθιστώ δια της παρούσης διαθήκης μου και όπερ επικληθήσεται «Νηπιακόν επιμελητήριον Μελά».²²⁵

Μέσα από τη διαθήκη του τον Οκτώβριο του 1883 ο Μελάς αποκαλύπτει τη διορατικότητα που τον διακρίνει, όσον αφορά στην αντίληψη της σημασίας των προσχολικών χρόνων για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της σωστής ανάπτυξης του ανθρώπου, όταν οι έννοιες «νηπιαγωγείο» και «νηπιτροφείο» δεν ήταν τόσο διαδεδομένες. Αιτιολογεί τούτο τη μέριμνά του για το πρώτο αυτό στάδιο της εκπαίδευσης.²²⁶ Προσπάθησε με ρεαλιστικό τρόπο να παράσχει θεραπεία στα εκπαιδευτικά προβλήματα της εποχής του διαβλέποντας την επίκαιρη, αλλά και μελλοντική σημασία της ευεργετικής του απόφασης για τον τόπο του. «Γενόμενος δε κάτοχος μεγάλης περιουσίας», επέστρεψε στην Ελλάδα «συναποκομίζων και διαφυλάττων ως περιάπτον εν τη καρδιά αυτού» τη γνώμη του αδελφού του Λέοντα που υποστήριζε ότι «η σπουδαιότερα υπηρεσία εις την πατρίδα Ελλάδα είνε η μόρφωσις των τέκνων της».²²⁷ Ανέκαθεν γνώριζε την αξία της παιδείας.²²⁸ Για τον ίδιο που τον

²²² Ζερβός, Υ.Γ., 920, ΜΗΚ,Γ'70, σ.358, ΑΥΕ, Φακ.1883/ Δ60, έγγραφο (αχρον.) και Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς.. ό.π., σ.36. Το 1873 έκτισε το Μέγαρο, «τη μεγάλη κατοικία του», έργο του Ernst Ziller. Ο ανιψιός του Δημ. Βικέλας στο έργο του «Η Ζωή μου» γράφει: «Η Μεγάλη οικία Μελά-η μεγαλύτερα των Αθηνών, ότε ανηγέρθη μετεβλήθη εις κατάστημα των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων (το 1900) και κινδυνεύει ούτω να λησμονηθεί το αρχικό όνομά της». Δημήτριος Βικέλας, **Άπαντα, (Η ζωή μου. Παιδικαί αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι)**, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], Αθήνα 1997, τόμος 1, σ.150.

²²³ Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά (1887-1987), **Εκατό χρόνια δημιουργίας Αθήνα 1987**, σ.16.

²²⁴ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σ.361.

²²⁵ Όρισε κληρονόμους «της μεγάλης οικίας του επί της Πλατείας Λουδοβίκου κειμένης, την αποτελούσαν τετράγωνον» μετά το θάνατο της συζύγου του Τερψιχόρης τους Δημ. Βικέλα, Βίκτορα Μελά και Μιχαήλ Μελά, ανιψιό του ΑΥΕ, Φακ.1884/Δ60, υπ.2, Διαθήκη του Βασιλείου Μελά 1884 (αντίγραφο). Η Τερψιχόρη Γεραλοπούλου υπήρξε διευθύντρια του Αμαλίου Ορφανοτροφείου και επιδόθηκε σε δωρεές εκπαιδευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Κώστας Χατζιώτης, **Εθνικοί Ευεργέτες**, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα.1994, σ.49, Κωνσταντίνος Βοβολίνης, **Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)**, Αθήνα 1951, σ.77, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.333, Έκθεσις Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη, ό.π., έτους 1885-1886. Περισσότερα στο Α. Παπαδόπουλος, **Το Αμαλίειον Ορφανοτροφείον κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)**, Αθήνα 1954.

²²⁶ Βίκτωρ Μελάς, Βασίλειος Μελάς...ό.π., σσ.23,34. Το Μέγαρο (Grand hotel d' Athènes), η μεγάλη ιδιωτική οικία, στοίχισε 1.000.000 δραχμές την εποχή που ο κρατικός προϋπολογισμός έφθανε στις 33.000.000 δραχμές. Το 1928 το σύνολο του κληροδοτήματος θα έχει φτάσει τις 12.185.665 δραχμές. ΜΗΚ, σ.358.

²²⁷ «Η αγωγή του Βασιλείου Μελά, του οποίου οι γονείς αγωνιζόμενοι υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος εθυσίασαν τα πάντα, ήταν καθόλα εθνοπρεπής». ΜΗΚ, σ.360.

²²⁸ «..Συνησθάνθη» (ο Β. Μελάς) ότι μόνο με την παιδεία καλλιεργούνται «αι φυσικαί των παιδων αρεταί», ότι το σχολείον φρονηματίζει, εξευγενίζει και τελειοποιεί τον άνθρωπον, ότι «δια του

είχε γνωρίσει το 1870 στο Λονδίνο ο Ανδρέας Συγγρός έγραψε στα «Απομνημονεύματά» του: «Ο Βασίλειος Μελάς άτεκνος και κάτοχος σημαντικής περιουσίας, Ηπειρώτης την καταγωγή και φιλόπατρις, ως οι πλείστοι των Ηπειρωτών, επεθύμει να ίδη την Ελλάδα προκόπτουσαν και εν Λονδίνω μένων περί των εν Ελλάδι εμερίμνα μάλλον παντός άλλου, δύναμαι να είπω των εν Ελλάδι ομογενών, και τέλος εν Ελλάδι αποφάσισε να εγκατασταθή αποχωρών του Λονδίνου και των εμπορικών του εργασιών...».²²⁹ Αν και δεν του έλλειπε το επιχειρηματικό πνεύμα τόσο στην ενασχόλησή του με το εμπόριο, όταν ζούσε στο Λονδίνο, όσο και με νέες επιχειρήσεις στην Ελλάδα, όπου επένδυε κεφάλαιά του, είχε έντονη τη συναίσθηση των εκπαιδευτικών αναγκών των μικρών παιδιών.²³⁰

Η ευαισθητοποίησή του για το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό τομέα αποτελεί συνισταμένη προσωπικών, εθνικών και κοινωνικών κινήτρων. Κατά το Δημήτριο Βικέλα, «την έμφυτον εις πάντα άνθρωπον επιθυμίαν να συνεχίση την ύπαρξίν του, να διαιωνίση το όνομά του, ηθέλησεν ελλείψει τέκνων, να ικανοποιήση δι' ιδρύματος και δια κτιρίων φερόντων το όνομά του. Την Μεγάλην οικία Μελά, της οποίας το εισόδημα εκληροδότησεν προς ίδρυσιν νηπιαγωγείων εις το δια της διαθήκης του συσταθέν Νηπιακόν Επιμελητήριον Μελά...[ήτο η] μεγαλυτέρα των Αθηνών όταν ανηγέρθη...».²³¹ Δεν πρέπει να παραβλέπεται η επίδραση που πιθανόν να άσκησε η Αικατερίνη Λασκαρίδου με την εισαγωγή και υποστήριξη μέσα από ομιλίες και δημοσιεύματα της φροβελιανής μεθόδου.²³²

Ο Β. Μελάς, αναφερόμενος στη διατιθέμενη περιουσία του ορίζει να δαπανηθούν τα ενοίκια του Μεγάρου που έκτισε ο ίδιος, - μετά από την αφαίρεση των εκάστοτε απαιτούμενων εξόδων της συντήρησης της οικίας αυτής, ολόκληρη την υπόλοιπη δαπάνη - «προς ίδρυσιν και συντήρησιν νηπιαγωγείου οπουδήποτε ήθελον εγκρίνη, εκτός μόνον της πώλεως των Αθηνών, ήτις ευμοιρεί εκπαιδευτικών καταστημάτων, απαγορεύω δε την φαλκίδευσιν του κληροδοτήματος τούτου δι' οιονδήποτε λόγον...».²³³ Η διάταξη αυτή για τον αποκλεισμό της Αθήνας στη σύσταση νηπιαγωγείων επισφραγίζει τη διορατικότητά του και

σχολείου και από της μικράς και ευπλάστου ηλικίας εμφυσάται εν τη ψυχή των παιδων η αγάπη προς τους γονείς, η φιλαλληλία και το ύψιστον πάντων, η φιλοπατρία και τα εθνικά ιδανικά εν γένει και εις τούτο έστρεψε την ζείδωρον πνοήν της». ΜΗΚ, σσ.360-361.

²²⁹ Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, [Εστία] Αθήνα 1908., σ.246. Αν και διπλωματούχος νομικής και παρά τις πνευματικές του αναζητήσεις, ο Βασίλειος Μελάς αναγκάστηκε για οικονομικούς λόγους να στραφεί στο εμπόριο με επιτυχία. Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, *ό.π.*, σσ.7-8. Τούτο (το εμπόριο) «εθεώρει και ηγάπα ως μέσον προς απόκτησιν της υλικής ανεξαρτησίας». Εν τούτοις «δεν επέμεινε, καθώς τόσοι άλλοι μέχρι τέλους προς αύξησιν του πλούτου του». Δημ, Βικέλα, *Άπαντα*, *ό.π.*, σ.162. Συνέχισε την επιχειρηματική του δραστηριότητα και στην Ελλάδα μετά την επάνοδό του το 1873 από το Λονδίνο. *Ο.π.*

²³⁰ Ασχολήθηκε μέσω του Δημ.Βικέλα με την εκμετάλλευση των θειωρυχείων της Μήλου ήδη από το 1862, στις εργασίες των οποίων διέθεσε 125.000 δραχμές. Εκτός από την εγχώρια κατανάλωση του ορυκτού θείου, μέρος του εξαγόταν και στην Τουρκία. Pierre A. Moraitinis, *La Grèce telle qu'elle est*, (πρόλογος Χρ. Αργιαντώνη), [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σσ.337-338. Ο Βικέλας έκανε ταξίδι επαγγελματικό για το συγκεκριμένο λόγο στη Μήλο το 1861, εκτός από άλλα στην Ελλάδα. Δημ, Βικέλα, *Άπαντα*, *ό.π.*, σσ.202-203.

²³¹ *Ο.π.*, σσ.150-151. Το γεγονός ότι δεν απέκτησαν παιδιά είναι εκείνο που κάνει το ζεύγος να σκέπτεται με ποιον τρόπο θα βοηθήσει τη νέα γενιά. Σε στίχους που έγραφε διαφαίνεται το πρόβλημα που σκίαζε τη ζωή του. Σύζυγός του υπήρξε η Τερψιχόρη Γεραλοπούλου, ευεργέτιδα της γυναικείας εκπαίδευσης. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.575 και Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς...ό.π.*, σσ.22-23.

²³² Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς...ό.π.*, σ.57.

²³³ Η διαθήκη του Βασιλείου. Μελά συνταχθείσα στις 7 Οκτωβρίου 1883, αρ.4451/αρ.5451. ΜΗΚ,Γ', σ.358, *ΑΥΕ*, Φακ.1883/Δ60, (αντίγραφο διαθήκης Βασιλείου Μελά).

για άλλη μια φορά την ευρύτητα του πνεύματός του σχετικά με τα δεινά μιας συγκεντρωτικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Αναδεικνύει την ικανότητα του ευεργέτη να διαβλέπει την αποτελεσματικότερη τακτική να υπηρετεί σωστά τα εθνικά συμφέροντα ρίχνοντας το βάρος του ευεργετικού του ενδιαφέροντος στις ανάγκες της επαρχίας, αντίθετη πρακτική από εκείνη των εκάστοτε κυβερνήσεων, οι οποίες πρόκριναν την Αθήνα. Ο ίδιος διατείνεται άλλωστε ότι «...δι' αυτήν μεριμνώσιν αι εκάστοτε κυβερνήσεις».²³⁴

Σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος που εγκρίθηκε το 1893, αποκλειστικός σκοπός του φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού καθιδρύματος, «του δια της από 7 Οκτωβρίου 1883 διαθήκης του αοιδίμου Βασιλείου Μελά συσταθέντος, υπό την ονομασίαν 'Νηπιακόν Επιμελητήριον Μελά' είνε η ίδρυσις καταλλήλων καταστημάτων χρησίμων για νηπιαγωγεία ή και η συντήρησις αυτών, οπουδήποτε ήθελεν εγκρίνει η το καθίδρυμα διαχειριζομένη επιτροπή, εκτός μόνον της πόλεως των Αθηνών».²³⁵ Στην πρώτη συνεδρίαση της η Επιτροπή του Ιδρύματος το 1895 άρχισε το έργο της με το ποσό των 25.956,80 δραχμών.²³⁶ Κληροδοχοί και διαχειριστές του ιδρύματος ορίσθηκαν σύμφωνα με τη διαθήκη του ευεργέτη οι Μιχαήλ Γ. Μελάς, Βίκτωρ Λ. Μελάς και Δημήτριος Βικέλας.²³⁷

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ενοικίαση του ομώνυμου Μεγάρου στην Αθήνα, αρχική κατοικία του ευεργέτη, μαζί με το ενοίκιο κάποιων καταστημάτων απέφερε έσοδα 147.165 δραχμές ετησίως, τα οποία μέσω Εθνικής Τραπέζης από το 1902 και μετά χρηματοδότησαν ένα σύνολο από νηπιαγωγεία σε όλη την Ελλάδα – άνω των εξήντα –, καθώς και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα.²³⁸ Στην παλιά Ελλάδα ιδρύθηκαν από το Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά (Ν.Ε.Μ.), λειτούργησαν και χρηματοδοτήθηκαν νηπιαγωγεία μεταξύ των ετών 1894 και 1928 στο Αμαρούσιο, στα Αμπελάκια, στη Λίμνη Ευβοίας,²³⁹ στη Σαλαμίνα,²⁴⁰ στη Χασιά

²³⁴ Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ό.π.*, σ.23. Βλ. και Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, *Εγκαίνια Νηπιακού Επιμελητηρίου εν Μοσχάτω*, Αθήνα 1 Ιανουαρίου 1935, σ.6.

²³⁵ Άρθρο 1^ο Καταστατικού Ν.Ε.Μ της 29 Μαΐου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893.

²³⁶ Αναφορά της Διαχειριστικής Επιτροπής Ν.Ε.Μ. προς τον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργόν της 25 Ιανουαρίου 1895, *Συνεδρίαση της 22 Δεκεμβρίου 1897*. Το ποσό της αποζημίωσης της κάλυψης της Οικίας ανερχόταν σε 554.456 δραχμές. *Συνεδρίαση της 16 Ιανουαρίου 1898*. *Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.* Βίκτωρ Μελάς, *Βασίλειος Μελάς,...ό.π.*, σ.36.

²³⁷ Σε απαρτία τα μέλη της διαχειριστικής επιτροπής, δηλαδή ο Βίκτωρ Μελάς, ο Γεώργιος Μ. Μελάς και ο Δημ. Βικέλας εξέλεξαν το Νοέμβριο του 1893 ως πρόεδρο της Διαχειριστικής Επιτροπής τον Δημ. Βικέλα «ο την ηλικίαν πρεσβύτερος των μελών αυτής». *Συνεδρίασις της 20 Νοεμβρίου 1893*. *Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π.*

²³⁸ ΑΥΕ, Φακ.1883/ Δ60, 2, ό.π., Ζερβός, ό.π., σσ.1220-1221. Η Οικία Μελά άρχισε να αποφέρει εισόδημα το 1902, το οποίο ετησίως ανερχόταν σε 1.000 οθωμανικές λίρες. Τα κονδύλιά της απορροφούσε για κάποια χρόνια η ανακατασκευή της, εφόσον είχε πυρποληθεί το 1901, με αποτέλεσμα να μη διαθέτει ακόμα τα απαραίτητα ποσά για την ενίσχυση σχολείων. Εκφράζεται επίσης αδυναμία χρηματοδότησης της Ζωσιμαίας σχολής στην Ήπειρο. *Συνεδρίαση της 27 Ιανουαρίου 1908* και *Συνεδρίαση της 3 Απριλίου 1902*, *Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ...ό.π.*

²³⁹ *Συνεδρίαση της 16 Ιανουαρίου 1898*, *Συνεδρίασις της 25 Ιουνίου 1896*, *Συνεδρίασις της 9 Ιουλίου 1898* (ανέγερση σχολείου στη Λίμνη Ευβοίας) και *Συνεδρίασις 14 Φεβρουαρίου 1897* (προς το δήμαρχο Κρίσης για την ανέγερση δημοτικού σχολείου στους Νέους Δελφούς). *Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ...ό.π.*

²⁴⁰ *Συνεδρίασις της 20 Ιουλίου 1896* (ανέγερση σχολείων Κορωπίου, Σαλαμίνας, δωρεά γηπέδου από τον Αναγνώστη Κοτσίκου για μονοτάξιο σχολείο θηλέων), *Συνεδρίασις της 20 Δεκεμβρίου 1896* (περάτωση της οικοδομής Αμπελακίων Σαλαμίνας με δαπάνη 15.500 δραχμών). *Ο.π.*

Φυλής, στην Αγιά, στον Πύργο Τήνου,²⁴¹ στο Πόρτο-Χέλι Ερμιονίδος, στην Κύθνο.²⁴² Απαράβατη προϋπόθεση για τη χρηματοδότηση αυτή ήταν η παραχώρηση κατάλληλου γηπέδου και η δέσμευση για την αποκλειστική χρησιμοποίησή του ως νηπιαγωγείου.²⁴³ Αυτό δεν εμπόδισε όμως την Επιτροπή του Ν.Ε.Μ. να ενισχύσει οικονομικά δημοτικά σχολεία, ακόμα και γυμνάσια σε περιοχές έξω από τα ελληνικά σύνορα.²⁴⁴ Μεταξύ αυτών σημαντική υπήρξε η αρωγή του τόσο στην ανέγερση, όσο και στον εξοπλισμό του «εν Πειραιεί Α' Λαϊκού Νηπιαγωγείου της Ενώσεως των Ελληνίδων».²⁴⁵ Η «Ένωση Ελληνίδων» προσπαθεί επίσης μέσω του Ν.Ε.Μ. να βοηθήσει τη διάδοση της φροβελιανής μεθόδου στα νηπιαγωγεία περιοχών της οθωμανικής επικράτειας.²⁴⁶ Το Ν.Ε.Μ. εύκολα διασυνδέθηκε με περιοχές του

---

²⁴¹ Ενδεικτικά: Συνεδριάσεις της 4 Μαρτίου 1905, της 3 Απριλίου 1905 και της 4 Μαΐου 1905 (παραχώρηση γηπέδου στον Πύργο της Τήνου από τον Ιω. Κολάρο, δήμαρχο Πανόρμου, προς ανέγερση διτάξιου σχολείου αρρένων με προϋπολογισμό δαπάνης 26.088 δραχμών). Ο.π.

²⁴² ΜΗΚΓ', σσ.358,361. Μαζί με τα νηπιαγωγεία που δημιούργησε και στις υπόδουλες περιοχές ο αριθμός τους ανερχόταν σε 87, σύμφωνα με το καταστατικό του Επιμελητηρίου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893. Σύμφωνα με τον αναλυτικό πίνακα της επιτροπής διαχείρισης του κληροδοτήματος φαίνεται κατά το διάστημα 1894-1935 να ξοδεύτηκαν 36.000.000 δραχμές για την κατασκευή και επισκευή 160 σχολικών ιδρυμάτων - κυρίως νηπιαγωγείων -, μεταξύ των οποίων 78 στην Ήπειρο, 22 στη Μακεδονία, 10 στη Θράκη, 19 στο ελληνικό βασίλειο και 22 σε Μ. Ασία, Βουλγαρία, Σερβία, Αλβανία. ΜΗΚ, σ.361.

²⁴³ Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού..ό.π., σ.6 και Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987..ό.π., σ.17.

²⁴⁴ Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π. Συνεδριάσεις της 17 Νοεμβρίου 1903, Συνεδριάσεις της 2 Δεκεμβρίου 1903, Συνεδριάσεις της 27ης Απριλίου 1906, Συνεδριάσεις της 5 Ιουνίου 1906 (αίτηση της κοινότητας Καστάνιανης στην Ήπειρο «περί αποτεφρωθέντος σχολείου υπό τουρκαλβανών»), Συνεδριάσεις της 12 Νοεμβρίου 1908, Συνεδριάσεις της 7 Νοεμβρίου 1909 (ανέγερση Αστικής σχολής στις Σέρρες), ΑΥΕ, Φακ.1907/Δ60, έγγραφο 4244 της 15 Σεπτεμβρίου 1907 (σύσταση του Ν.Ε.Μ. στο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης για την «εν μέτρω η περιστολή των απρόβλεπτων δαπανών, ίνα μη περιέλθη εις αδιέξοδον και αναθεωρήση τον προϋπολογισμόν», έγγραφο 174 της 23 Μαΐου 1906 (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών), Φακ.1906/Β33 έγγραφο της 10 Μαΐου 1906.

²⁴⁵ Συνεδριάσεις της 4 Μαρτίου 1905 και Συνεδριάσεις της 5 Φεβρουαρίου 1906 (Ισολογισμός και έξοδα Νηπιαγωγείου Πειραιά συνολικά 56.549 δραχμών, που παραδόθηκε στο δημαρχείο Πειραιά με τις συμβολαιογραφικές πράξεις αρ.10519 της 27 Απριλίου 1905 και αρ.10520 της 15 Δεκεμβρίου 1905. Έγκριση από την επιτροπή πίστωσης 4000 δραχμών για προμήθεια θρανίων, εδρών και οργάνων διδασκαλίας, σύμφωνα με τον υποδειχθέντα κατάλογο από το Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων για το νηπιαγωγείο Πειραιά). Συνεδρίαση της 6 Μαρτίου 1897 (η Επιτροπή Ν.Ε.Μ. κρίνει ότι ο σκοπός της Ενώσεως Ελληνίδων να ιδρύσει το νηπιαγωγείο Πειραιά προς περιθαλψη απόρων παιδων συμβιβάζεται με εκείνον του Ν.Ε.Μ.: «..Καθίσταται μάλιστα ενεργητικώτατος εις τας σημερινάς εκτάκτους περιστάσεις, ότι υπερπλέονασεν ο αριθμός των απόρων παιδων ένεκα των εκ Κρήτης προσφύγων και της Επικρατείας, εσκέφθη να έλθη αρωγός εις το φιλάνθρωπο έργον της Ενώσεως Ελληνίδων διαθέτουσα υπέρ της ιδρύσεως του εν Πειραιεί Νηπιαγωγείου το ποσόν δραχμών 5.000-10.000 δραχμών». Συνεδριάσεις της 24 Ιουλίου 1897 (απαιτούμενα έξοδα του νηπιαγωγείου Πειραιά και έγκριση καταβολής κεφαλαίου 10.000 δραχμών από το Ν.Ε.Μ.). Ο Βίκτωρ Μελάς υπέβαλε την από 3 Σεπτεμβρίου 1897 επιστολή της Αικ. Λασκαρίδου, προέδρου του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, με την οποία ειδοποιούσε ότι κατόρθωσε να περιορίσει σε 4.800 δραχμές τα έξοδα ενός έτους συντήρησης του νηπιαγωγείου Πειραιά για 750 νήπια, όρο, με τον οποίο η διαχειριστική επιτροπή Ν.Ε.Μ. αποδέχεται να πληρώσει το ποσό τούτο της Ενώσεως των Ελληνίδων. Συνεδριάσεις της 5 Σεπτεμβρίου 1897. Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.

²⁴⁶ Συνεδριάσεις της 5 Ιουνίου 1906. Ο.π. Με έγγραφό της (22 Οκτωβρίου 1906) η Ένωση των Ελληνίδων (Εκπαιδευτικόν τμήμα) ζητούσε τη συνδρομή του Νηπιακού Επιμελητηρίου για την αγορά διαφόρων

«αλύτρωτου» ελληνισμού, όπου η παιδεία, ήταν ζωτική ανάγκη για τους εκεί Έλληνες,²⁴⁷ και έδωσε βαρύτητα στην οικονομική ενίσχυση του εκεί εκπαιδευτικού δικτύου.²⁴⁸ Η αναμόρφωση των νηπιαγωγείων θεωρήθηκε βασικό βήμα για τη μετέπειτα εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών,²⁴⁹ αλλά καθόλου εύκολο εγχείρημα.²⁵⁰

‘φραιβελιανών’ ειδών για τα νηπιαγωγεία της Μακεδονίας. Στη συνεδρίαση, λόγου χάρι, της 27 Απριλίου 1906 διαβάζουμε μετά από τον κατάλογο με τους οικονομικούς προϋπολογισμούς για τα κτίρια Νιγρίτας, Πρωσοτσάνης, Δράμας, Βογδένιτσας, Φλώρινας, Άνω Μπελίτσας, Δοϊράνης, Στρώμνιτσας, Λαγκαδά και Γιαννιτσών το ενδιαφέρον για τον κατάλληλο εξοπλισμό τους. **Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.**

²⁴⁷ Συνεδριάσεις της 28 Φεβρουαρίου 1902. **Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων..Ν.Ε.Μ., ό.π.,** Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, **Εκατό χρόνια δημιουργίας**, Αθήνα 1987, σ.26. Επίσης, ΑΥΕ, Φακ.1900/Β33, έγγραφο 10 Μαΐου 1906, Φακ.1908/112, έγγραφο 140 της 25 Φεβρουαρίου 1908 και έγγραφο 905 της 1 Μαρτίου 1908, Φακ.1904/49, έγγραφο της 19 Ιουλίου 1904 (γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Δ. Βικέλα, πρόεδρο του Ν.Ε.Μ.), Φακ.1905/40, υπφ.2, έγγραφο της 179 της 24 Μαΐου 1906 (υποπροξενείο Καβάλας προς γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης), Φακ.1906/Β33, έγγραφο 231 της 7 Ιουνίου 1906, Φακ 1905/48 υπφ.3, έγγραφο 412 της 19 Σεπτεμβρίου 1905, (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών. Επιστολή του Μητροπολίτη Ξάνθης Ιωακείμ της 18 Μαρτίου 1905 προς υπουργείο Εξωτερικών).

²⁴⁸ Σύμφωνα με τον αναλυτικό πίνακα της επιτροπής διαχείρισης του κληροδοτήματος, φαίνεται ότι μεταξύ των ετών 1894-1935 ξοδεύτηκαν 36.000.000 δραχμές για την κατασκευή και επισκευή 160 σχολικών ιδρυμάτων - κυρίως νηπιαγωγείων - μεταξύ των οποίων 78 στην Ήπειρο, 22 στη Μακεδονία, 10 στη Θράκη, 19 στο ελληνικό βασίλειο και 22 έξω από την Ελλάδα (Μ. Ασία, Βουλγαρία, Σερβία, Αλβανία). Βάσω Θεοδώρου, **Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920)**, Paris, 1987, **Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά**, (Λεύκωμα), Αθήνα 2002, σ.17. **Συνεδριάσεις της 5 Ιουνίου 1906.** Επίσης **Συνεδρίαση της 27 Απριλίου 1906 Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π.** και **Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού..ό.π.,** σσ.8,9.

²⁴⁹ Χ. Χαρίτου, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.,** σ.158. Το Ν.Ε.Μ. από το 1894 μέχρι το 1928 από ‘Μητρώο Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας’ φαίνεται να ίδρυσε τουλάχιστον 8 νηπιαγωγεία στο ελληνικό βασίλειο, ενώ χρηματοδότησε συνολικά σχολικά κτίρια 50 στην Ήπειρο, τόπο καταγωγής του Β. Μελά, 19 στη Μακεδονία, 4 στη Θράκη και 6 στη Μ. Ασία. (ΜΗΚ, σ.361). Στην πραγματικότητα όμως στην παλιά Ελλάδα πρέπει να ήταν περισσότερα. **Συνεδριάσεις της 14 Φεβρουαρίου 1897, της 24 Ιουλίου 1897, της 4 Μαρτίου 1905, της 3 Απριλίου 1905 της 4 Μαΐου 1905, της 27 Απριλίου 1906, της 5 Ιουνίου 1906,** κλπ. **Βιβλίων Πρακτικών των Συνεδριάσεων Ν.Ε.Μ., ό.π.**

²⁵⁰ Η διάδοση του θεσμού δεν ήταν εύκολη. Το επικοινωνιακό χάσμα, λόγω της πολυγλωσσίας και της αντίστοιχης κατά εθνική ομάδα προπαγάνδας, ήταν σοβαρό εμπόδιο για τη διείσδυση της εκπαίδευσης στις βόρειες μακεδονικές περιοχές. Αικατερίνη Κουτουξιάδου, «**Ενεργέτες κι ενεργεσίες στο χώρο της παιδείας στη Δράμα και στην ευρύτερη περιοχή της (1870-1922)**», **Δ' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002**, Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α. Δράμας 2006, σσ.361-388/363, Κολιόπουλος Ι., **Ιστορία του Ελληνικού Έθνους(στο εξής (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ',** Αθήνα (1977), σσ.215-217. Επίσης Κ. Βακαλόπουλος, **Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894)**, Θεσσαλονίκη (1983), σσ.199-211. Σχετικά με τους εθνοτικούς ανταγωνισμούς στο επίπεδο της εκπαίδευσης βλ. Β. Γούναρης, «**Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί το φθινόπωρο 1885**», **Μακεδονικά**, τόμος 23 (1983), σσ.150-153.

²⁵⁰ Χ. Χαρίτου, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.,** σ.158.

5. Στα τέλη του αιώνα

Πέρα από τη συμβολή του Β. Μελά και του Ν.Ε.Μ., η οποία θεωρείται θεμελιακή για την ανάπτυξη της νηπιαγωγικής στην Ελλάδα, μία σειρά από άλλες δωρεές συμπληρώνουν τη διαδικασία στερέωσης του θεσμού στην Ελλάδα. Είναι σημαντική στην περιοχή της Μαγνησίας, λόγω χάρη, η συμβολή στη δημιουργία νηπιαγωγείου των αδελφών Αθανασάκη από την Πορταριά. Την κληρονομιά των 100 οθωμανικών λιρών, κληροδότημα του Γεωργίου Αθανασάκη το 1887, ανέλαβαν επιβλέψουν και να ενισχύσουν οι αδελφοί του, Δημήτριος και Αλέξιος, που μοναδική τους μέριμνα ήταν η συντήρησή του, κάτι που απέδειξαν και με τα δικά τους κληροδοτήματα.

Ο πρώτος με τη διαθήκη του της 19 Δεκεμβρίου 1907 προσέφερε 500 εικοσόφραγκα στο Αρσάκειο και από ετήσιους τόκους βραβείο ή «να σπουδάζη μια πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο μας, είτε δια το παρθεναγωγείον, με την υποχρέωσιν να υπηρετήσει πέντε τουλάχιστον έτη υποχρεωτικώς. Αν δεν εγκριθούν αυτά, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγότερον των 500 δραχμών».²⁵¹ Ο δεύτερος, ο Αλέξιος Αθανασάκης, ίδρυσε το 1900 νηπιαγωγείο και άφησε κληροδοτήμα για τη συντήρησή του το 1916. Πρωταρχική του μέριμνα φαίνεται να είναι η διατήρηση του «ιδιοσυντήρητου» από τα μέλη της οικογένειάς του. «Η εκλογή του προσωπικού του νηπιαγωγείου θα είναι εις χείρας των άνω εκτελεστών μου, ελλείψει δε τούτων εις χείρας των τριών υιών μου Αθανασίου, Γεωργίου και Κωνσταντίνου και μετά τούτου εις τους άρρενας απογόνους, χωρίς να έχη το δικαίωμα η κοινότης Πορταριάς να αναμιχθή, ούτε η σεβαστή Κυβέρνησις ως προς την τε εκλογήν του προσωπικού και την λειτουργία του...», όσον τηρείται ο νόμος περί ιδιοσυντήρητων σχολείων. Επιδίωξή του ήταν δηλαδή, να έχει το σχολείο διπλωματούχο δασκάλα και να εξαρτάται από την οικογένεια Αθανασάκη.²⁵²

Δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το ενδιαφέρον ευεργετών για την περίθαλψη και αγωγή ορφανών νηπίων σε αντίστοιχο ίδρυμα. Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης δε βρήκε καταλληλότερο κατάλυμα από το Βρεφοκομείο της Αθήνας.²⁵³ Το ενδιαφέρον για την αγωγή και την εκπαίδευση των νηπίων εμφανίζεται από δωρητές και ευεργέτες στο τέλος του αιώνα εντονότερο. Ανάμεσά τους το κληροδοτήμα των 50.000 δραχμών του Νικολάου Ράλλη προς το «Νηπιαγωγείο Αθηνών» το 1890.²⁵⁴

Αξιοσημείωτη είναι η αυξημένη παρουσία ευεργετιδων στον τομέα της προσχολικής εκπαίδευσης (47,36%). Ένα από τα χαρακτηριστικά της ευεργεσίας στην εκπαίδευση των νηπίων, όσο και των περισσότερων τομέων εκπαίδευσης είναι η υπεροχή των άτεκνων ευεργετών και των ομογενών. Τα σκήπτρα όμως, όσον αφορά στο μέγεθος της ευεργεσίας,

²⁵¹ ΜΗΚ,Γ'10, σ.136, Γ'11, σ.137 και Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.38.

²⁵² Διαθήκη Αλεξίου Αθανασάκη της 25 Δεκεμβρίου 1916. ΜΗΚ,Γ'223, σ.1080 και Εφ. Καθημερινή, της 30 Ιουνίου 1995.

²⁵³ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.602-603.

²⁵⁴ ΑΥΕ, Φακ.1890/ Δ60, εγγ.14 της 12 Ιανουαρίου 1890 (γενικό προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών για την είσπραξη 44,475 φράγκων έναντι του όλου ποσού των 50.000 δραχμών) και έγγραφο 244 της 7 Απριλίου 1889 (γενικό προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών), Φακ.1891/Δ58,59,60, έγγραφο 350 της 14 Ιουνίου 1891 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XVII) Κληροδοτήμα Νικολάου Ράλλη, φακ.1, έγγραφο 943 της 2 Μαΐου 1889, (αντίγραφο διαθήκης Νικολάου Ράλλη) και έγγραφο 54 της 14 Φεβρουαρίου 1903.

κατέχει η προσφορά μεγάλων περιουσιών, οι οποίες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες αντιπροσωπεύουν το 1/3 του συνόλου:

Προέλευση Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)			
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	19	12	7
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		63,15%	36,84%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.2, πίν.4).

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	2	1	10	6
Ποσοστό επί του τομέα	10,52%	5,26%	52,63%	31,57%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.10, πίν.20).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	3	6	4	1	5
Ποσοστό επί αριθμού του τ	15,78%	31,57%	21,05%	5,26	26,31%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.35, πίν.66).

Στη γεωγραφική κατανομή της ευεργεσίας στην εκπαίδευση των νηπίων τις περισσότερες πράξεις απορροφά η πρωτεύουσα κατά 68,42 %.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)						
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
Αριθμός	13	2	1	1	1	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	68,42%	10,52%	5,26%	5,26%	5,26%	

Πίνακας 4. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.43, πίν.81).

Αξιοσημείωτη είναι η κατά περίπου 50% υπεροχή των ευεργετών που δέχθηκαν ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση, συμπέρασμα που επιβεβαιώνεται από το αυξημένο συγκριτικά ποσοστό των λογίων.

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	9	4	2	4
Ποσοστό επί αριθμού του τομέα	47,36%	21,05%	10,52%	21,05%

Πίνακας 5. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.27, πίν.51).

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Προσχολικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	8	42,10%
ΛΟΓΙΟΙ	2	10,52%%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	1	5,26%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	1	5,26%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	1	5,26%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	1	5,26%
ΙΑΤΡΙΚΑ	1	5,26%
ΆΛΛΑ	2	12,5%
ΑΓΝΩΣΤΑ	3	15,78%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.19, πίν.35).

Το νηπιαγωγείο ως σχολικός και κοινωνικός θεσμός, παρότι ήταν γνωστός στους Έλληνες ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, άργησε να καθιερωθεί εξ αιτίας μιας σειράς λόγων, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους κατά την άποψη μας ήταν ο συντηρητισμός της ελληνικής κοινωνίας, οι αδυναμίες του σχολικού συστήματος και η κρατική αμεριμνησία. Το προβάδισμα ακόμα μία φορά θα το έχει ο ιδιωτικός παράγοντας, ο οποίος μέσω της δραστηριότητας κυρίως διακεκριμένων Ελλήνων του εξωτερικού, αλλά και γνωστών συλλογικών φορέων, όπως της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, γυναικείων σωματείων και οργανώσεων αργότερα, θα καταβάλει σοβαρές προσπάθειες για την προώθηση του θεσμού στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Προσπαθώντας να αναλύσουμε τη σκέψη των πρωτοπόρων αυτού του θεσμού, όπως του Βασιλείου Μελά και άλλων, θα καταλήξουμε στο ότι «η σπουδαιότερα υπηρεσία εις την πατρίδα Ελλάδα είναι η μόρφωσις των τέκνων της».²⁵⁵ Αυτές οι πρωτοποριακές απόψεις, θα ριζώσουν στην ελληνική πολιτική και εκπαιδευτική συνείδηση από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά.

Όπως παρατηρήθηκε και στη γυναικεία εκπαίδευση, ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια, η ανάπτυξη του θεσμού θα συνδεθεί με τις επαγγελματικές επιλογές της Ελληνίδας και την

²⁵⁵ Φράση του Λέοντα Μελά. ΜΗΚ, σ.360.

προώθηση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία μέσα από την εθνική διάσταση του ρόλου που της δόθηκε. Το κρατικό ενδιαφέρον επίσης και στην προσχολική εκπαίδευση θα περιοριστεί σε ελεγκτικές παρεμβάσεις ή παθητική αποδοχή και επικρότηση της τόλμης του πρωτοπόρου ιδιώτη, του ευεργέτη, ματαιώνοντας εγχειρήματα και εφαρμογή προτάσεων μακριά από ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, παραμένοντας θεατής των καινοτομιών.

III. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Ουδέν πρέπει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκπαιδευθή ο κλήρος και το γυναικείον φύλον...».

Επιστολή Δωρόθεου Σχολάριου της 16 Φεβρουαρίου 1869 προς Νικ. Φ. Γεωργιάδη στην Κωνσταντινούπολη. Νίτσα Κολιού, *Ενθύμιον Εκπαιδύσεως Θηλέων*, Βόλος 1997, σσ.15-16.

«Δε θέλω να έχωμεν μορφωμένες δούλες και αμόρφωτες κυράδες».

Παναγής Χαροκόπος,

από άρθρο της Εφ. Ακρόπολις της 7 Νοεμβρίου 1908.

1. Οι απαρχές

Σημαντική μεταβλητή στη διαδικασία της εκπαίδευσης αποτέλεσε το φύλο των μαθητών. Οι κοινωνικές αντιλήψεις κατά τον 19^ο αιώνα οι σχετικές με την ιδιαιτερότητα του γυναικείου φύλου με προσχηματικό κριτήριο τις φυσικές του – βιολογικές, ψυχολογικές- διαφορές επηρέασαν τόσο την επίσημη κρατική νομοθεσία, όσο και τις παιδαγωγικές αντιλήψεις για την εκπαίδευση των δύο φύλων. Οι ρόλοι των δύο φύλων, έντονα διακριτοί σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, αλλά και η εθνική αποστολή που κλήθηκε να επιτελέσει η γυναίκα, όχι μόνο μέσα από την οικογένεια, αλλά και μέσα από το σχολικό σύστημα με την ιδιότητα της δασκάλας, διαμόρφωσε νέες πραγματικότητες στην πορεία της εκπαίδευσης τόσο της γενικής, όσο και της επαγγελματικής.¹

Η ανάγκη για την εκπαίδευση της Ελληνίδας έγινε αισθητή από τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, εφόσον αρκετά νωρίς ιδρύθηκαν αλληλοδιδασκτικά, αλλά και ανώτερα σχολεία θηλέων.² Το πρώιμο αυτό ενδιαφέρον έχει τις ρίζες του στην επιρροή που άσκησαν πληθυσμιακές ανακατατάξεις, φορείς νέων ιδεών και κοινωνικών προτύπων,³ στις

¹ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τα 19^ο και 20^ο αιώνια*, σ.1, Σιδηρούλα Ζιώγου - Καραστεργίου, *Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας*: στόχοι παρθεναγωγείου και εκπαιδευτική πολιτική στο 19^ο αιώνα στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας[Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.479 και Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ένα Ανθολόγιο, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.25-26,35-36.

² Τα ανώτερα σχολεία θηλέων υπερετερούσαν των αλληλοδιδασκτικών σε επίπεδο σπουδών και δεν είχαν οργανική σχέση με τα Ελληνικά, ούτε με το Πρότυπο της Αίγινας. Αποτελούσαν ένα είδος δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων. Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.233.

³ Η άφιξη στον ελληνικό χώρο από κέντρα της Μ. Ασίας πνευματικών ανθρώπων, δασκάλων με πρωτοποριακές αντιλήψεις επηρέασαν σημαντικά τη διάθεση των κοινωνιών απέναντι στις γυναίκες. Σε κέντρα του ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Χίος, οι Κυδωνίες ήδη από τον 18^ο αιώνα λαμβανόταν σοβαρότερη μέριμνα για την εκπαίδευση της γυναίκας, της οποίας η κοινωνική θέση ήταν αρκετά αναβαθμισμένη. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.340. Στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζονται μορφωμένες γυναίκες, όπως η Ραλλού Σούτζου, η Ευανθία Καϊρη

δυτικές επιδράσεις που παρατηρήθηκαν κυρίως στα νησιά, είτε με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, είτε με τα σχολεία που από τον 17^ο αιώνα ίδρυσαν οι Ουρσουλίνες μοναχές, στη δράση των λογίων της εποχής, φορέων των προοδευτικών αρχών ευρωπαϊών παιδαγωγών που στήριζαν τη γυναικεία εκπαίδευση, καθώς και στην πρωτοβουλία ιεραποστόλων και φιλελληνικών σωματείων που ανέλαβαν την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων.⁴

Η πολιτεία, αν και επικρότησε την παροχή εκπαίδευσης στα κορίτσια, περιορίστηκε σε επικύρωση ή σε αναγνώριση ενεργειών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁵ Λόγοι οικονομικών δυσχερειών και κοινωνικών προκαταλήψεων ενίσχυσαν την προτεραιότητα της εκπαίδευσης των αγοριών.⁶

Από τα μέσα του αιώνα παρατηρείται μία πύκνωση δημιουργίας ιδιωτικών σχολείων - παρθεναγωγείων, όπου φοιτούσαν κορίτσια προερχόμενα κυρίως από ανώτερες κοινωνικές τάξεις.⁷ Αυτό δε σημαίνει ότι δεν ιδρύθηκαν και παλαιότερα για την κάλυψη των επείγουσών αναγκών του τόπου ιδιοσυντήρητα σχολεία θηλέων, αλλά σε περιορισμένη κλίμακα. Τα σχολεία αυτά, αν και προϊόντα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, λειτουργούσαν κατά κανόνα κάτω από κρατικό έλεγχο και εφάρμοζαν το ίδιο περίπου πρόγραμμα με εκείνο των δημοσίων.⁸

Τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία για κορίτσια ακόμη και στα χρόνια του Αγώνα, αποτελούσαν βασική φροντίδα του έθνους. Από τότε ήδη υπήρξε επιθυμία να κατοχυρωθεί και συνταγματικά το δικαίωμα των Ελληνίδων στη μόρφωση.⁹ Η Πελοποννησιακή Γερουσία στη διακήρυξη της 27 Απριλίου 1822 παρότρυνε τους γονείς να φροντίσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους, αγοριών και κοριτσιών: «Μην αμελήσητε την παιδείαν των αγαπητών σας τέκνων, αρρένων και θηλέων, μην αγωνίζεσθε δια να τους αφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα δια να τους προμηθεύσητε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας και να τα αποκαταστήσητε άξια τέκνα της Ελλάδος, και ωφέλιμα εις τον εαυτόν των και τους ομοίους των».¹⁰ Μετά τον αγώνα στο νέο κράτος συγκεντρώνονταν πρόσφυγες από διάφορες ελληνικές περιοχές. Ως το 1830 είχαν ιδρυθεί

και άλλες σε εκδηλώσεις της πνευματικής ζωής των Ελλήνων (π.χ. φαναριώτικοι κύκλοι). Ο.π., σσ.19 και 320-321.

⁴ Ο.π., σ.341.

⁵ Ο.π., σ.259.

⁶ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β (Προϋπολογισμός εξόδων, πρόγραμμα μαθημάτων, δάσκαλοι 1862), έγγραφο 6340 της 16 Ιουλίου 1862 και έγγραφο της 24 Σεπτεμβρίου 1862, (η για οικονομικούς λόγους υπολειτούργια του σχολείου θηλέων οδηγεί σε κατάργηση γυμνασιακής τάξης).

⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σ.473.

⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ποικίλα 1840-1842 (18) έγγραφο 1844 της 30 Αυγούστου και έγγραφο 4079 της 2 Νοεμβρίου 1844.

⁹ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Τεκμήρια Ιστορίας), τόμος Α' (1821-1894), [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973, σσ.κστ' -κζ'.

¹⁰ Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας της 27 Απριλίου 1822. *Εφημερίς των φιλομαθών*, έτος ΙΓ' αρ.560, 18 Μαΐου 1865, ό.π., σ.663 και Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Α', σ.32. Κατά τον Αλέξη Δημαρά διακρίνεται ένας «ευρωπαϊκός προσανατολισμός» στα κείμενα της Πελοποννησιακής Γερουσίας, η οποία «σχεδίαζε» σχολεία αρρένων και θηλέων, όπου η φοίτηση θα γινόταν «αμισθί». Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σσ.κδ', κε'.

αλληλοδιδασκτικά για κορίτσια στο Ναύπλιο, στο Άργος, την Ερμούπολη και την Αίγινα. Την ευθύνη για τη λειτουργία τους αναλάμβαναν Εταιρείες, όπως η Φιλόμουσος Εταιρεία Βιέννης (1814), οι δήμοι, όπως ο Δήμος Ερμούπολης, ιδιώτες και ξένοι ιεραπόστολοι.¹¹

Παράλληλα όμως με την επιθυμία δημιουργίας δημόσιας εκπαίδευσης, εκδηλώθηκε η ιδιωτική δραστηριότητα στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Περίπτωση παρθεναγωγείου, το οποίο ίδρυσε στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία¹² είναι χαρακτηριστική, όχι λόγω αγγλικών επιδράσεων ή της ξεχωριστής φροντίδας για τη μόρφωση κοριτσιών, αλλά λόγω του τρόπου οργάνωσης του σχολείου στα 1825 από το Νεόφυτο Νικητόπουλο ή Νικητόπλο, λόγιο και ιεροδιάκονο της εποχής.¹³ Ιδιαίτερα ευαίσθητος στο θέμα της πολιτικής αγωγής ο Νεόφυτος Νικητόπουλος εφάρμοσε ένα σύστημα¹⁴ -αρκετά πρωτότυπο, καθώς φαίνεται, για τα ελληνικά σχολικά δεδομένα του 19ου αιώνα-, σύμφωνα με το οποίο οι μαθήτριες συμμετείχαν ενεργά στη διοίκηση του σχολείου.¹⁵ Αυτό το πρώτο σχολείο για κορίτσια που λειτούργησε στα χρόνια του Αγώνα, ονομαζόταν «Παρθενών» και διευθυνόταν από τον ίδιο.¹⁶ Το 1826 στο Ναύπλιο συντηρούνταν σχολείο θηλέων από τη Φιλανθρωπική Εταιρεία¹⁷ και από το 1830 από την ίδια την Κυβέρνηση.¹⁸ Το ίδιο έτος στην Ερμούπολη μαζί με το σχολείο αρρένων¹⁹ έγινε η πρώτη προσπάθεια

¹¹ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.341.

¹² Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.31, υποσμ.37, σ.73, υποσμ.311 και σ.74, υποσμ.315, *Επιστολή της 4 Δεκεμβρίου 1824 Επιτρόπων σχολείων προς Εφόρους Φιλομούσου Εταιρείας*, τεκμήριο 326 στο Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002, σ.360.

¹³ Ελένη Ε. Κούκου, *Ο Ι. Καποδίστριας και η Παιδεία 1802-1822, Α' Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958, σ.13. Περισσότερα για τη Φιλόμουσο Εταιρεία βλ. Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, [Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993.

¹⁴ Η παιδαγωγική του μέθοδος σκοπό είχε να οργανώσει καλούς πολίτες: «Ένα σχολείο τοιούτο παρασταίνει συνεπτυγμένως ένα έθνος ολόκληρον, διό ο μαθητής να διοική και να διοικείται κατά τους νόμους». Πίστευε ότι η μόρφωση βοηθάει τις μητέρες στην καλή ανατροφή των παιδιών τους. Δημήτριος Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ευνάλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.55-56.

¹⁵ Ο Νικητόπουλος σπούδασε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο «Διδασκαλείο» του Κλεόβουλου στο Ιάσιο το 1820. Δαυίδ Αντωνίου, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846)*, [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998, σσ.13-17.

¹⁶ Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν και αγόρια. Το 1826 διέκοψε τη λειτουργία του η πολιορκία της Ακρόπολης από τους Τούρκους. *Ο.π.*, σσ.13-17.

¹⁷ Εντασσόταν στα πλαίσια των γενικότερων επιδιώξεών της. Στόχο είχε «την περίθαλψιν των πτωχών, των απόρων, την θεραπείαν την επί των ορφανών και απόρων». Άρθρο ιδ' του Διοργανισμού της. ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, (Βουλευτικό), φάκελος 22 (1822-1828) και Δ. Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.240-242, Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, σ.308. Σχετικά με τα ιδρυτικά λειτουργικά προβλήματα της Εταιρείας βλ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σσ.59-65. Βλ. κεφ. Οικονομική Διάσταση της Εκπαίδευσης, σ.74, υποσμ.310 και 79, υποσμ.347.

¹⁸ Από το 1830 η Κυβέρνηση πλήρωνε την Κλεοβούλου, σύζυγο του Γ. Κλεόβουλου, στο σχολείο Ναυπλίου μέχρι το 1833, όταν ο Σπυρίδων Τρικούπης, Γραμματέας του υπουργείου «*Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως*», πρότεινε στον Όθωνα την κατάργησή του. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.52.

¹⁹ Είχε οργανωθεί από το Γεώργιο Κλεόβουλο, τον Κωνσταντά και το Φίλιππο Ιωάννου και σταμάτησε να λειτουργεί το 1828. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η Επαναστατημένη Ελλάδα Ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829*, Θεσσαλονίκη 1976, σ.106 και Ανδρέα Θεοδ. Δρακάκη, *Ιστορία του οικισμού*

σύστασης κοινοτικού σχολείου θηλέων, στη σύσταση του οποίου πρωτοστάτησε η Ευανθία Καΐρη, αδελφή του Θεόφιλου Καΐρη και πρώτη διακεκριμένη λογία της ελεύθερης Ελλάδος.²⁰ Σημαντική ήταν στην προσπάθεια αυτή η χρηματική συνεισφορά των αμερικανών ιεραπόστολων Άντερσον και Σμιθ.²¹

Σύμφωνα με το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος (Τροιζήνα 1 Μαΐου 1827), παρεχόταν στους Έλληνες το παράλληλο δικαίωμα και η δυνατότητα σύστασης καταστημάτων κάθε είδους εκπαίδευσης ή φιλανθρωπίας, καθώς και η εκλογή δασκάλων για την εκπαίδευσή τους.²² Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση και των δύο φύλων, κυρίως του γυναικείου, όχι μόνο πύκνωναν την περίοδο αυτή, αλλά συνεχίστηκαν για όλο τον αιώνα. Το 1828 το πρώτο σχολείο θηλέων, η «Γυναικεία Σχολή» με 33 μαθήτριες στο Ναύπλιο διευθυνόταν από την Ελένη Δανέζη, την πρώτη Ελληνίδα που ίδρυσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια με επίσημο «Οργανισμό».²³ Το 1829 στο Άργος επίσης ιδρύθηκε σχολείο για κορίτσια, όπου δίδασκε η Παπαχατζή Παναγιώτα Φανδριδή,²⁴ ενώ τον επόμενο χρόνο, το 1830, δημιουργήθηκε στην Αίγινα αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων από τη Σοφία De Marbois, duchesse de Plaisance, το οποίο σύντομα μεταβλήθηκε σε δημόσιο.²⁵ Η

της Ερμουπόλεως, τόμος Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Επανεκδοση, Σύρος 2000], Αθήνα 1983, σ.113 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.50.

²⁰ Η Ευανθία Καΐρη στην προσπάθεια σύστασης του πρώτου διδακτηρίου θηλέων φαίνεται να διεξήγε έρανο μαζί με την επιτροπή κυριών, την οποία η ίδια οργάνωσε. Στο πρώτο τέταρτο του 20 αιώνα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον κόσμο των γραμμάτων η Ελισάβετ Μαρτινέγκου, εκτός από την Ευανθία Καΐρη, η οποία από τον αδελφό της είχε διδαχθεί ελληνικά, ανώτερα μαθηματικά και ξένες γλώσσες. Κ. Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη, (1799-1866)*, [Κέδρος] Αθήνα 1984 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.34. Η μόρφωσή της συγκίνησε τον Αδαμάντιο Κοραή τόσο, που σε επιστολή του προς αυτήν (είχε μαζί της τακτική αλληλογραφία) γράφει προς το τέλος: «..Αποθνήσκω πλέον ευχαριστημένος, αφού ίδω ότι η παιδεία επροχώρησε και εις αυτάς του Γένους μας τας γυναίκας». Αδαμαντίου Κοραή, *χρυσά έπη*, Αθήναι, [Ακαδημίας Αθηνών], 1934, σ.220.

²¹ Στο ποσό των 1500 γροσιών που συγκεντρώθηκε προστέθηκε η συνεισφορά των ιεραποστόλων, ώστε το συνολικό ποσό ανήλθε σε 9.501 γρόσια. Από τις συνεισφορές αυτές αναφέρουμε εκείνες των Αργυρης Σγούτα, Κυριακούλας Ναύτη, Κατίγκως Ζαφειρογλου, Κυριακώς Βαλσαμάκη, Σμαράγδας Αλτιντζή, Δομνής Αλεξάνδρου. Διέθεταν κάποια μόρφωση και ανήκαν σε πλούσιες οικογένειες οι περισσότερες. Α.Δρακάκης, *Ιστορία...ό.π.*, τόμος Β', Αθήνα 1983, σσ.118-119.

²² Άρθρο 20°. Ψηφίστηκε από την Γ' Εθνοσυνέλευση την 1^η Μαΐου 1827. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', Παράρτημα Α'. *Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση*, [Ερμής], Αθήνα 1974, τόμος Β', σσ.304-305 και Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.223. Δίδαξε εκεί η χήρα του Γεωργίου. Κλεόβουλου. Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΒ', 1975, σ.592. Το σχολείο είχε επτανησιακές επιρροές. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.233-234. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (Παιδείας), Σειρά 17, φάκελος του 1841 (74-89), έγγραφο 074 και έγγραφο 078.

²⁴ Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.1930. Ιδρύθηκε «εθνικό» σχολείο και αποστάλθηκαν την 11 Ιουλίου 1830 από Κυβέρνηση 6.000 φοίνικες, Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.233,234 και Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σσ.308-309.

²⁵ Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν.Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σσ.79-80. Το σχολείο είχε 12 μαθήτριες, οι οποίες αυξήθηκαν σε λίγους μήνες σε 32., Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.2112. Πρόκειται για τη γνωστή «Δούκισσα της Πλακεντίας». Βλ. σχετικά Σ. Σπανάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία*, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987, σ.55. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 32, έγγραφο 528 και φάκελος 9 αρ.253 (αναφορά Σπ. Τρικούπη της 30 Απριλίου/12 Μαΐου 1833). Θα ενδιαφερθεί για το σχολείο αργότερα η Κυβέρνηση. Στο σχολείο αυτό δίδαξε η χήρα του Κλεοβούλου, γνωστή για το βαθύ ενδιαφέρον της για το σχολείο, αντίθετα από το πρόσκαιρο εκείνο της ιδρύτριας του. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.234.

πρωτοβουλία αντίθετα σύστασης σχολείων θηλέων από ελληνορθόδοξους στην Τήνο και τη Σαντορίνη απότυχε.²⁶

Από την Καποδιστριακή περίοδο άρχισε η γυναικεία εκπαίδευση να αναπτύσσεται με την εμφάνιση των πρώτων μαθητριών μαζί με τα αγόρια και τη δημιουργία ιδιαίτερων σχολείων για κορίτσια σε λίγες πόλεις, όπου υπήρχαν οικονομικοί πόροι.²⁷ Στο πλαίσιο της οργάνωσης της εκπαίδευσης ως μιας αδήριτης αναγκαιότητας του νέου κράτους εμφανίστηκαν οι φιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής, σύμφωνα με τις οποίες η καταπολέμηση των προλήψεων και προκαταλήψεων για την εκπαίδευση εκφραζόταν ως διάθεση ρήξης με το οθωμανικό παρελθόν της αμάθειας και της τυραννίας.²⁸ Χαρακτηριστικές ήταν οι προτροπές του Νεόφυτου Βάμβα να απεκδυθεί ο πολίτης της εποχής του τον «δεδουλωμένον» στην αμάθεια και ανομία άνθρωπο, προτροπές που απηχούσαν ευνοϊκές διαθέσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού απέναντι στη γυναικεία μόρφωση.²⁹ Πολλοί λόγιοι, όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Γεώργιος Σερούϊος, ο Μισαήλ Αποστολίδης, ο Ιωάννης Κοκκώνης εκφράστηκαν θετικά για τη γυναικεία εκπαίδευση.³⁰ Σε μία χώρα καθημαγμένη από έναν εξαντλητικό απελευθερωτικό αγώνα που προσπαθούσε να ορθοποδήσει και να οργανωθεί, η οργανωμένη γυναικεία εκπαίδευση τη δεκαετία του 1830 αποτελούσε εγχείρημα πολυτελείας ή και ουτοπίας, αν όχι πρόκληση, τη στιγμή που η κυβέρνηση του Καποδιστρια αγωνιζόταν να ιδρύσει τα πρώτα δημοτικά σχολεία. Ωστόσο λειτουργούσαν στη χώρα σχολεία κοριτσιών ιδρυμένα από ιεραποστολικά τάγματα, είτε από οραματιστές παιδαγωγούς. Τα ιδιωτικά αυτά σχολεία έπαιξαν ρόλο στην αναβάθμιση της Ελληνίδας μεταγγίζοντας την ευρωπαϊκή παιδεία, το δυτικό πολιτισμό σε ένα μάλλον «άξενο» για τις γυναίκες τοπίο.³¹

Από πολύ νωρίς, από το 1829, οι γονείς, παρά τις δύσκολες συνθήκες, έστελναν τα κορίτσια σε μικτά σχολεία, όπου δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα σύστασης δεύτερου σχολείου.³² Η συνεκπαίδευση αγοριών κοριτσιών, αν και με ιδιαίτερους ρυθμούς σε μία

---

²⁶ Δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν πάνω από ένα έτος. Αν.Πρασά - Κωδρατζή, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, (διδασκτορική διατριβή), Αθήνα 1996, σσ.72,85,100-101.

²⁷ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.46-47.

²⁸ Είναι ένα πρώτο βήμα η συνείδηση αυτής της αναγκαιότητας που προβάλλει μέσα από τους οραματισμούς λογίων γαλουχημένων από τον Διαφωτισμό και τη δυτική σκέψη και πολιτικών της εποχής ως πρωταρχικό καθήκον για τη δημιουργία ενός κράτους ευνομούμενου, αντάξιου της προγονικής κληρονομιάς. Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.14-15.

²⁹ Νεόφυτος Βάμβας, *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου*, Ερμούπολη 1834, σ.8. Σε άλλο λόγο του θεωρεί παράβαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων την παραμέληση του «φωτισμού του πνεύματος των θυγατέρων» και προτείνει να αναλογιστούν «τι δύναται να κατορθώση εις Έθνος αναγεννώμενον η σπουδαία γυναικεία ανατροφή». Νεόφυτος Βάμβας, *Αυτοσχέδιος ομιλία, Γενομένη εν Ερμούπολει τη ζ' Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων*, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος, Ελένης Γεωργιάδη, Ερμούπολις αωλδ', σ.3.

³⁰ Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία 1836-1996, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας*, Αθήνα 1996, σσ.15,29,30,38.

³¹ Αφροδίτη Πολίτη, *Οραματιστές παιδαγωγοί, εφ. Καθημερινή* της 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.14-15.

³² Με την Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους 1829 η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αφορούσε μόνο τα αγόρια. Παν. Κόκκοτα, *Ο ρόλος της Παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, [Σ.Τούντας], Αθήνα 1978, σ.50 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.48.

ανδροκρατούμενη κοινωνία,³³ φαίνεται ότι ήταν τακτική που ακολουθήθηκε συχνά, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που εμπόδιζε την ίδρυση σχολείων θηλέων, μία από τις εκπαιδευτικές προθέσεις του Καποδίστρια.³⁴ Παράλληλα, η συνεκπαίδευση υποχωρούσε μπροστά στη δηλωμένη διαφοροποίηση του επαγγελματικού προσανατολισμού των κοριτσιών.³⁵ Η φοίτηση όμως κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν μικρή με εξαίρεση το σχολείο Τήνου, όπου το 34,52% του μαθητικού δυναμικού ήταν κορίτσια.³⁶ Οι εύποροι γονείς τα έστελναν σε αμιγή αλληλοδιδασκτικά σχολεία θηλέων, τα παρθεναγωγεία. Περιοχές, όπως η Αργολίδα, η Αθήνα, οι Κυκλάδες (Σύρος-Τήνος) εμφανίζονταν ως χώροι ύπαρξης των σχολείων αυτής της μορφής, είτε ως αστικά κέντρα ή περιφερειακά περιβάλλοντα, με τα χαρακτηριστικά εμπορικών κόμβων και διαπολιτισμικών κέντρων, είτε ως παραδοσιακοί χώροι συνύπαρξης ετερόδοξων θρησκευτικών κοινοτήτων και ιεραποστολικής δράσης.³⁷ Αναλογικά με τις άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους η συμμετοχή των κοριτσιών στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία - συνεκπαίδευση έστω και σε μικρά ποσοστά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα- ήταν μεγαλύτερη στα νησιά του Αιγαίου,³⁸ όπου η μακρόχρονη επικοινωνία με δυτικούς, η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας υποβοήθησαν τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας.³⁹

Τον Απρίλιο του 1830 σε όλα τα σχολεία της Αίγινας φοιτούσαν πάνω από 1000 μαθητές.⁴⁰ Στο «σχολείο των Κορασίδων» φοιτούσαν τότε 32 κορίτσια:⁴¹ «Δεν έχομεν να ελπίσωμεν Παλιγγενεσίαν, ενόσω τα σχολεία μας είναι καθώς είναι και ενόσω εξακολουθούσι να καταδικάζωσι το ήμισυ του γένους, τας νεάνιδας, τας μελλούσας μητέρας, εις παχυλήν αμάθειαν», σημειώνει ο Ιωάννης Βενθύλος στον «Οργανισμόν» του Ορφανοτροφείου της Αίγινας το 1829, τον οποίο ο ίδιος συνέταξε.⁴² Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, Πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου, έγραφε στην Έκθεσή του για το «Κεντρικόν Σχολείον» της Αίγινας την 31 Δεκεμβρίου 1831: «Αλλά τα γράμματα αυξάνουσι και την οικιακήν ευδαιμονίαν. Διό ηυδόκησεν η Κυβέρνησις να γένωσι μέτοχα αυτών και τα κοράσια, δια να έχωσι προίκα και την παιδείαν, ήτις μόνη δύναται να καθωραΐζη τα καθαρά και αυστηρά ήθη και τας οικιακάς

³³ Φουρναράκη, *ό.π.*, σ.14. Η φοίτηση των κοριτσιών σε μικτά σχολεία ήταν πολύ μικρή συνήθως. Οι εξαιρέσεις ήταν ελάχιστες. Το 33,52% του μαθητικού δυναμικού στην Τήνο, λόγου χάρη, ήταν κορίτσια. Λαμπράκη-Παγανού, *ό.π.*, σσ.64,67,73 και 75.

³⁴ *Ο.π.*, σ.63.

³⁵ Η οικιακή ευδαιμονία, η μητρότητα, η γυναικεία φύση καθόριζαν ως αξίες τη διαφοροποίηση αυτή. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.233.

³⁶ Λαμπράκη-Παγανού, *ό.π.*, σσ.64,67,73,75.

³⁷ Η διαφορετική αντιμετώπιση της θέσης της γυναίκας στα νησιά οφειλόταν από μια άποψη και στο γεγονός, ότι οι ίδιες οι γυναίκες ελλείπει πατέρα αναλάμβαναν την ευθύνη των ναυτικών οικογενειών. Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.233.

³⁸ Δασκαλάκης, *Κείμενα..ό.π.*, τόμος Α', σσ.546,498-499,620-621, τόμος Β', σσ.1156-1557. Σημαντική είναι, λόγου χάρη, η διαπίστωση της αυξημένης συμμετοχής των κοριτσιών στην εκπαίδευση. Στα νησιά της επαρχίας Μήλου (Σίφνος, Κίμωλος, Σίκινος, Φολέγανδρος) αυτή η συμμετοχή στη δημοτική ανερχόταν στο 20,32%, ενώ στη μέση στο 6,18%. Σακικής Δ.Α., *Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203.

³⁹ Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.74,233, Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.54.

⁴⁰ Ελένη Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σσ.70-71,73.

⁴¹ Ήταν η διαπίστωση του Καποδίστρια που τα επισκέφθηκε διαπίστωσε. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986)*, Αθήνα, [Παπαδήμα], Β' έκδοση, 1990, σ.47.

⁴² ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 19, (1829) και Δασκαλάκης, *Κείμενα ..ό.π.*, σ.251.

αρετάς, αι οποίαι ιδιάζουσιν εις τας Ελληνίδας. Η επ' αυτό διορισθείσα διδασκάλισσα εις Αίγιναν έχει τριάντα μαθητριάς».⁴³

Το 1830 λειτουργούσαν σε όλη τη χώρα 62 αλληλοδιδασκτικά σχολεία και η συνεκπαίδευση των δύο φύλων υπήρχε στα 26 από αυτά. Στα αλληλοδιδασκτικά διδάσκονταν ανάγνωση, αριθμητική, γραφή και «αναγκαίας γυναικείας τέχνας», όπως, λόγου χάρη, ράψιμο, κέντημα, κλπ.⁴⁴

«Καταστήματα παιδείας» είχαν το δικαίωμα να συστήνουν οι Έλληνες, όχι μόνο με το Πολιτικό Σύνταγμα της Τροιζήνας, αλλά και με το Ηγεμονικό Σύνταγμα της 15 Μαρτίου 1832. Με αυτό παρεχόταν η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων.⁴⁵ Σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης ήταν «να δαμασθή η παχυλή αμάθεια των κοριτσιών, χωρίς να αμφισβητηθεί η διαφοροποίηση των δύο φύλων, δεδομένου ότι δίνουν έμφαση στην οικιακή ευδαιμονία και στην αρετή, στη μητρότητα και στη γυναικεία φύση».⁴⁶ Ο ρόλος επομένως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για τη γυναικεία ιδιαίτερα εκπαίδευση ήταν πρωταγωνιστικός.

Οι δυτικές επιδράσεις ήταν καθοριστικές, αφού τα τρία ανώτερα σχολεία των κοριτσιών ιδρύθηκαν από ξένους. Αμέσως μετά τα χρόνια του απελευθερωτικού Αγώνα, σωματεία φιλελληνίδων από Αμερική και Ευρώπη προσπαθούσαν να ενισχύσουν τη γυναικεία εκπαίδευση των Ελληνίδων.⁴⁷ Επιτροπή Αμερικανών διαμαρτυρούμενων «εξαπέστειλεν ανά την Ελλάδα ικανούς ιεραποστόλους προς εκπαίδευσιν των παιδων δια συστάσεως σχολείων και τυπογραφείων και την κίνησιν ταύτην υπεστήριξεν ο Κυβερνήτης».⁴⁸ Το ενδιαφέρον τους εστιαζόταν στα σχολεία της Σύρου. Το 1828 ο J.Brewer, εκπρόσωπος της αποστολικής Αμερικανικής Εταιρείας Church Missionary Society (C.M.S.), σε συνεργασία με το Δήμο Ερμούπολης ίδρυσε σχολείο κοριτσιών.⁴⁹ Στην Ερμούπολη από το 1828 ανέλαβε την διεύθυνση των σχολείων του Δήμου ο Christian Ludwig Kork,⁵⁰ μέλος επίσης της ιεραποστολής της Church Missionary Society. Τα δημοτικά αρρένων, αλλά και το θηλέων τα είχε ιδρύσει ο ίδιος ο Δήμος το 1829 και με εισφορές των πολιτών. Έτσι, διηύθυνε ο ίδιος και

⁴³ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική. Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναιάς, αρ.584, Έκθεση Α. Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831, σ.40.

⁴⁴ Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.54-55. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο 4894 της 7 Νοεμβρίου 1857.

⁴⁵ Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π, τόμος Α', σ.κθ'.

⁴⁶ Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.233.

⁴⁷ ΓΑΚ,Κλάδος Β', Θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 2560 της 18 Αυγούστου 1838 και έγγραφο 2561 και 2359 της 1 Ιουλίου 1838. Ξηραδάκη Κούλα, Φιλελληνίδες, Ιστορική μελέτη, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1976, σσ.38-41.

⁴⁸ Τέτοιοι ήταν οι Ιωνάς Κιγγ (J.King), Ιωσίας Bremer (J.Bremer) με τη συνοδεία της κυρίας Mary Reynolds, M.Roberson, John-Henry Hill και R.Anderson. Τρυφ. Ευαγγελίδη, ό.π., τόμος Α' σ.σκxiv, σκxv. Βλ. και Αποστολής Ανδρέου, Η Ιδιωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ζητήματα εργασίας των Εκπαιδευτικών, Ιστορική Επισκόπηση, [ΣΙΕΛ Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1997, σσ.11-15. Για την ανοχή ή υποστήριξη του Καποδίστρια βλ. παρακάτω, υποσμ.50 και σ.441.

⁴⁹ Μαζί με αυτά η Δημογεροντία το ίδιο έτος οικοδόμησε άλλα δύο, το σχολείο αρρένων και το σχολείο νηπίων θηλέων. Και τα τρία διευθύνονταν από τον J. Brewer. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β (Εκπαιδευτικός Πίνακας σχολείων).

⁵⁰ Αν.-Πρασσά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες, ό.π., σσ.101-102,255. Από το 1827 ο ιεραπόστολος Christian Ludwig Kork από τη Βρέμη, μέλος της Church Missionary Society, θα αναλάβει την οργάνωση σχολείων του Δήμου Ερμούπολης. Θα μείνει στη Σύρο από το 1822 έως 1831 και θα φροντίσει και για τη γυναικεία εκπαίδευση. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σ.51.

το αμιγές αλληλοδιδασκτικό των κοριτσιών της Ερμούπολης,⁵¹ Το ποσοστό φοίτησης των κοριτσιών στην Ερμούπολη ήταν αρκετά υψηλό και πλησίαζε εκείνο των αγοριών.⁵²

Με απώτερο σκοπό την εδραίωση της παρουσίας τους στην Ελλάδα και τη διάδοση του δόγματός τους οι μισσιονάριοι επιχείρησαν την ίδρυση σχολείων μετά την αποκατάσταση της τάξης στον ελληνικό χώρο⁵³ εντοπίζοντας το κενό που υπήρχε στη γυναικεία εκπαίδευση, απαραίτητη για τις προσηλυτιστικές τους διαθέσεις και χωρίς να αγνοούν εκείνη των αγοριών.⁵⁴ Εκτός από τα νησιά, στόχευαν στην ανάπτυξη της σχολικής τους δράσης σε νευραλγικά σημεία του ηπειρωτικού χώρου, όπως την Αθήνα, το Άργος, την Τρίπολη.⁵⁵ Στην Τήνο το 1829 συστάθηκε από τον J.King και Brewer – ο δεύτερος επόπτευε και σχολείο στον Πόρο -, αλληλοδιδασκτικό θηλέων το οποίο όμως υπήρξε βραχύβιο.⁵⁶

Στην Ερμούπολη, όπου η συγκέντρωση προσφύγων από περιοχές του Αιγαίου και της Μ. Ασίας ήταν μεγάλη, και όπου το εμπόριο, η ναυτιλία, αλλά και η επικοινωνία με τη Δύση προκαλούσαν τη δημιουργία νέων ιδεών και κοινωνικών προτύπων, η φοίτηση των κοριτσιών δεν υστερούσε από την αντίστοιχη των αγοριών ακόμη και στη μέση εκπαίδευση, χάρη και στη σημαντική προσφορά των ξένων ιεραποστολών.⁵⁷ Εκτός από την οικονομική συνδρομή κυρίως των κατοίκων της πόλης, όπως συνέβαινε σε όλες σχεδόν τις περιοχές του αρτισύστατου κράτους, στην οικοδόμηση αλληλοδιδασκτικού σχολείου κορασίων συμμετείχαν το 1829 ο Αμερικανός ιεραπόστολος Gh.L.Kork και ο Ν. Εμμανουήλ.⁵⁸ Εκεί ιδρύθηκε το 1830 το πρώτο στο ελληνικό κράτος δευτεροβάθμιο σχολείο για κορίτσια, το Ελληνικό σχολείο Ερμούπολης με πρωτοβουλία του Δήμου και του ίδιου ιεραποστόλου, ο οποίος το διηύθυνε, -

---

⁵¹ Έγινε ύστερα από πρόσκληση του Εκτάκτου Επιτρόπου Κυκλάδων Ν. Καλλέργη. Αν. Πρασσα, **Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες, ό.π.,** σ.101. Δασκαλάκης, **Κείμενα...ό.π.,** τόμος Α', σσ.262 και 259. Το μαθητικό δυναμικό του σχολείου ήταν 33 κορίτσια, από τα οποία τα 12 μόνο προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του σχολείου, τα κύρια εισοδήματά του ήταν οι συνδρομές των «φιλομούσων» και τα διδάκτρα των ευκατάστατων κοριτσιών. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 55 (1828), έγγραφο 17 Απριλίου 1828.

⁵² Δασκαλάκης, **Κείμενα...ό.π.,** τόμος Β', σ.1184. Διαπιστώθηκε αλματώδης αύξηση του αριθμού μαθητών και μαθητριών την περίοδο 1827-1860 και γενικότερη ανάπτυξη των σχολικών μονάδων που ιδρύθηκαν από ιεραποστολές. Υπολογίζεται σε 2.000 ο αριθμός των μαθητών και μαθητριών το 1836 μόνο στα προτεσταντικά σχολεία. Απ. Ανδρέου, **Η Ιδιωτική Εκπαίδευση..ό.π.,** σ.14.

⁵³ Η δράση των ιεραποστολών, οι οποίες προτιμούσαν τα αστικά κέντρα, εντασσόταν στο γενικότερο κοινωφελές έργο των ιεραποστόλων. Στόχος τους κοινωνικός ήταν η ίδρυση νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, οικοτροφείων. Συγκεκριμένα, σκοπός της εκπαιδευτικής τους δράσης ήταν η ίδρυση «ανώτερων» σχολείων για κορίτσια, η μόρφωση κοριτσιών εύπορων οικογενειών και η κατάρτιση διδασκαλισσών, έργο που δεν επιτελούσε το Διδασκαλείο του Κράτους. Στην εκπαίδευση κάλυψαν κενά όχι μόνο ιδρύοντας σχολεία, αλλά μορφώνοντας διευθυντές κοινών σχολείων, εκδίδοντας σχολικά βιβλία, εικόνες και άλλο εποπτικό υλικό. **Ό.π.,** σσ.13-14.

⁵⁴ Χ. Μπαμπούνης, **ό.π.,** σ.235.

⁵⁵ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον, Ο Εραμιστής* 14 (1977), σ.81.

⁵⁶ Απ. Ανδρέου, **Η Ιδιωτική Εκπαίδευση..ό.π.,** σ.11.

⁵⁷ **Ό.π.,** σσ.11-15 και Α. Δρακάκης, **Ιστορία ..ό.π.,** τόμος Β', σ.115.

⁵⁸ Συμμετείχαν με 632 και 9.594 γρόσια αντίστοιχα. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22 του 1829, έγγραφο 274. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο κορασίων άρχισε να λειτουργεί από το 1830 «εν σχολείον ιδιαίτερος διά τας νεάνιδας». Αγγ. Σκορδά- Παπαγιαννοπούλου, *Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανώτερα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράντζ στο Ναύπλιο (1831-1834), Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών,* τόμος Γ', Αθήνα 1997, σσ.314-330.

όπως και το αλληλοδιδακτικό των θηλέων – πληρώνοντας ο ίδιος το μισθό του δασκάλου.⁵⁹ Η ανάλογη με εκείνη των αγοριών συμμετοχή των κοριτσιών στο Ελληνικό Σχολείο της Ερμούπολης είναι ενδεικτική μίας πρώιμης ανάπτυξης της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών.⁶⁰ Τα έσοδα συντήρησής του προέρχονταν από ετήσιες εισφορές και εράνους.⁶¹ Παρατηρείται ότι αυξημένα ποσοστά φοίτησης έχουμε στο σχολείο της Αίγινας (32 μαθήτριες) και της Ερμούπολης (201 μαθήτριες), όπου μπορούσαν να φοιτήσουν όσα κορίτσια ενδιαφέρονταν. Το πρώτο είχε τη φροντίδα της Κυβέρνησης, ενώ το δεύτερο του Δήμου, περίπτωση μοναδική για την εποχή αυτή.⁶² Υψηλό ποσοστό μαθητριών παρουσιάστηκε επίσης και στην Τήνο (59 μαθήτριες), όπου κατέστη επιτακτική η ανάγκη σύστασης ιδιαίτερου σχολείου.⁶³

2. Τα τρία «ανώτερα» σχολεία

Το 1831 αποτελεί ορόσημο, αφού ιδρύθηκαν στον ελληνικό χώρο τρία «ανώτερα» σχολεία από ξένους με κοινό σκοπό τη μόρφωση κοριτσιών ανώτερων τάξεων και την προετοιμασία κάποιων για δασκάλες.⁶⁴ Το πρώτο ιδρύθηκε το 1831 στο Ναύπλιο, όπου ζούσαν πλούσιες οικογένειες απόδημων Ελλήνων και αξιωματούχων της Κυβέρνησης. Ήταν ιδιωτικό ανώτερο σχολείο θηλέων, με πρότυπο με αντιαυταρχικό παιδαγωγικό χαρακτήρα, από τη γαλλίδα Charlotte Volmerange, σταλμένη από το Φιλελληνικό κομητάτο των Παρισίων.⁶⁵ Η Κυβέρνηση έστελνε υποτρόφους της στο σχολείο της με το Β.Διάταγμα της 12 Ιανουαρίου 1834.⁶⁶ Η μεταφορά του στην Αθήνα το 1835 συνέχιζε την εξυπηρέτηση των αναγκών της ανώτερης τάξης.⁶⁷ Το 1832 η Volmerange ζήτησε την αρωγή της πολιτείας, να

⁵⁹ Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.547 και 1181.

⁶⁰ Το μαθητικό δυναμικό ήταν 23 μαθήτριες. Δεδομένου ότι ο αριθμός των αγοριών στην αντίστοιχη βαθμίδα ήταν 34 άτομα, μπορούμε να θεωρήσουμε ιδιαίτερα αναβαθμισμένη τη γυναικεία παρουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα της Σύρου, κάτι που δείχνει την προοδευτική «θέση» της κοινωνίας του νησιού στο θέμα της γυναικείας μόρφωσης. Φαίνεται πως ήταν οργανωμένο, όπως και το αντίστοιχο των αγοριών, με ιδιαίτερη έμφαση στο μάθημα των εργαχείρων. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 23 Απριλίου 1863.

⁶¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11 (4) και Εκπαίδευση 12, έγγραφο 51 της 13 Ιανουαρίου 1844, έγγραφο 523 της 12 Νοεμβρίου 1842. Σε επιστολή του ο Evarts το Μάιο του 1830 πληροφορεί τον Καποδίστρια ότι ο Σύμβουλος της Αμερικανικής Εταιρείας θέτει στη διάθεσή του αριθμό αβακίων 3.456 σε 12 κιβώτια και 1 κιβώτιο με 74.000 μολυβδοκόκονδυλα, τα οποία φορτώθηκαν από Σμύρνη υπό την επιστασία του αιδεσιμότατου King (υπογράφει ο R.Anderson). και ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 31, έγγραφο 639 (Evarts προς Καποδίστρια, Βοστώνη, ΗΠΑ, 8 Οκτωβρίου 1830, Αμερικανική δωρεά σχολικών ειδών).

⁶² Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.54.

⁶³ *Ο.π.*, σ.73.

⁶⁴ *Ο.π.*, σσ.64-65.

⁶⁵ Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.324. Βλ. επίσης, Παπαγιαννοπούλου, *ό.π.*, σσ.314-330.

⁶⁶ Όπως και στο σχολείο Hill, με την ίδια απόφαση. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11270 της 26 Μαΐου 1835, *ό.π.*, φάκελος 1, έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831. Δηλοποίηση Γραμματείας Ε.Δ.Ε. της 15/27 Μαρτίου 1834, «περί των εις το εν Ναυπλίω σχολείον της Κ. Βολμεράντζ παραδεχθέντων δημοσίαις δαπάναις δώδεκα κορασίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.16 της 5/17 Μαΐου 1834.

⁶⁷ Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σσ.233-234 και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *Η Φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράντζ*, Εφ. Καθημερινή 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.8-9. Από το 1834 σ' αυτό εκπαιδεύονται οι πρώτες δασκάλες,

της παραχωρηθεί δηλαδή οίκημα για τη στέγαση του σχολείου της, ισχυριζόμενη ότι δίδασκε «δια μετριωτάτην τιμήν και πολλάκις αμισθί νεανίδας ορφανάς ή εξ ευγενών, αλλά δυστυχούντων οικογενειών», αλλά και ότι ανέτρεφε «δι' ιδίων εξόδων της τρεις ορφανάς εξ'ων η μία ήναι εννέα μηνών μόνον...». Τόνιζε μάλιστα ότι δεν ήλθε στην Ελλάδα «με ψυχρήν και καρδίαν Φιλέλληνα» με στόχο τον πλουτισμό, αλλά με την ελπίδα «αγωνιζομένη το κατά δύναμιν», να συντελέσει «δια των μικρών (της) μέσων και δια της μακράς πείρας (της) προς όφελος του γενναίου λαού...». ⁶⁸ Το 1840 με την επιστροφή στην πατρίδα της μετά από 30 χρόνια διδασκαλίας στη Ρωσία και την Ελλάδα, αποφασίστηκε από την πολιτεία μετά από προβληματισμούς η διατήρηση του σχολείου της υπό τη διεύθυνση της Ελένης Πιτταδάκη. ⁶⁹ Εκτός από τις 9 υπότροφες της Κυβέρνησης, 15 κορίτσια άπορα διδάσκονταν δωρεάν. ⁷⁰

Το ζεύγος John και Fanny Hill, απεσταλμένοι της Protestant Episcopal, ίδρυσαν το 1831 στην Αθήνα, - όπως συνέβη και με το σχολείο του Hildner - οικοτροφείο με δημοτικό σχολείο για αγόρια και για κορίτσια. ⁷¹ Πρωτοστάτησε το εκπαιδευτήριό τους στη γυναικεία εκπαίδευση τον 19^ο αιώνα, στη σύσταση του πρώτου νηπιαγωγείου της χώρας το 1833, ⁷²

υπότροφες κυρίως της ελληνικής Κυβέρνησης. Στις αρχές του 1835 το Σχολείο αυτό μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.64. Η πορεία του είναι φθίνουσα. Την περίοδο 1825-1836 είχε 16 μαθήτριες μόνο, από τις οποίες οι 14 ήταν υπότροφοι της Κυβέρνησης. Παπαγιαννοπούλου, *ό.π.*, σ.323. Δεδομένου ότι το κατάστημα της Βολμεράντζ δεν ανταποκρινόταν στις εκπαιδευτικές ανάγκες, πρόταση της Γραμματείας ήταν η αναδιοργάνωσή του μέσα σε τρεις μήνες: «Αποφασίσαμε να αυξηθεί η πληρωμή στο κατάστημα κάθε κοριτσιού σε 80 δραχμές και να διορίσουμε οκτώ υποτρόφους διανεμημένες σε 3 τάξεις. Αν δεν το κάνει, θα συνεχίσει για 6 μήνες και μετά θα παύσει η δι' αυ[τας] διδομένη σύνταξις». ΓΑΚ, Κλάδος Β', *ό.π.*, φάκελος του 1841, (έγγραφα 74-89) έγγραφο 074. Ο λογαριασμός των εξόδων του «γυναικείου παιδοτροφείου» για 100 κορίτσια ανερχόταν στο σύνολο των 96.000 γροσίων, δηλαδή 960 δραχμές ετησίως για κάθε κορίτσι. Φάκελος του 1841, *ό.π.*, έγγραφο 078. Θα διαλυθεί το 1840 και θα δοθεί η διεύθυνση στην Ελ. Πιτταδάκη (έγγραφο του «Γραμματέως» Παιδείας Ν. Θεοχάρη για ίδρυση δημόσιου «ανώτερου» σχολείου θηλέων). Αυτή οργάνωσε και «εξηκολούθη λειτουργούν και ακμάζον έχον εξωτερικά και εσωτερικά μαθητριάς». Ελ. Γιαννουκάκη, *Ελένη Πιτταδάκη, Εφημερίς των Κυριών, έτος Δ', αρ.175* και Καραστεργίου, *Η Μέση ..ό.π.*, σ.393.

⁶⁸ ΓΑΚ, Σχολικά, φάκελος 50. (Επιστολή της 10 Ιουνίου 1832 της Charlotte Volmerange «προς τη Διοικούσα Επιτροπή της Ελλάδος»). Περισσότερα βλ. Παπαγιαννοπούλου, *ό.π.*, σσ.314-330.

⁶⁹ Η Ελένη Πιτταδάκη ήταν απόφοιτος της σχολής Hilder με διδακτική πείρα στο σχολείο Hill, στο αλληλοδιδασκτικό θηλέων Ναυπλίου και στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σσ.8-9.

⁷⁰ Ήταν 15 σε σύνολο 58 παιδιών. Η δωρεάν φοίτηση κάποιων κοριτσιών και η πλημμελής ανταπόκριση των περισσότερων γονέων στις οικονομικές τους υποχρεώσεις οδήγησαν το σχολείο σε προβληματική κατάσταση. Με τη συνεργασία συναδέλφων της η Πιτταδάκη ξαναοργάνωσε το σχολείο για να λειτουργήσει άλλα δώδεκα χρόνια μέχρι το 1852. *Ο.π.* Περισσότερα βλ. Βασιλική Α. Παγούνη, *Η εκπαίδευση θηλέων στο Ναύπλιο. Παρθεναγωγείο "Charlotte Volmerange, Ναυπλιακά Ανάλεκτα V, [Δήμος Ναυπλιαίων,], Ναύπλιο 2004, σσ.317-329.*

⁷¹ Το πρώτο αυτό σχολείο στεγάστηκε στην Πλάκα, κοντά στην Αρχαία Αγορά. Το 1838 το σύνολο των μαθητών και των μαθητριών ανερχόταν σε 600. Λειτουργήσε για 50 χρόνια. Μετά το θάνατο των ιδρυτών του το 1882 και 1884 αντίστοιχα, τη διεύθυνση της Σχολής ανέλαβε η Μπέσσυ Μάσσων, ανιψιά του ζεύγους Hill οδηγώντας το σε ακμή για 34 χρόνια (1884-1918). Παρθεναγωγείον Χιλ, *Σχολή Χιλ 1831-1991*, Αθήνα 1991.

⁷² ΓΑΚ Κλάδος Β' 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834. Ο Hill, θεολόγος προτεστάντης από Ν. Υόρκη, ήρθε στην Ελλάδα με τον Ρόμπινσον, απεσταλμένοι και οι δύο από το Φιλελληνικό Κομιτάτο. Αφού παρέμεινε στην Τήνο για να μάθει την ελληνική γλώσσα, το 1831 ίδρυσε το ομώνυμο παρθεναγωγείο στην Πλάκα, καθώς και ένα δεύτερο επαγγελματικό σχολείο ραπτικής για άπορες νέες. Αποβίωσε το 1882. Κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη από το Δήμο των Αθηνών που

αργότερα στη δημιουργία Επαγγελματικής, Τεχνικής και Οικοκυρικής σχολής και το 1834 του πρώτου Διδασκαλείου,⁷³ του επονομαζόμενου «Φιλαδέλφειον», επειδή η ίδρυσή του στηρίχθηκε και στα ποσά φιλελλήνων από τη Φιλαδέλφεια της Αμερικής.⁷⁴ Η Κυβέρνηση κάλυπτε ανάγκες της Σχολής Hill στέλνοντας υποτρόφους της με δημόσια έξοδα να προετοιμαστούν για το διδασκαλικό επάγγελμα με την υποχρέωση της μετέπειτα άσκησης του.⁷⁵ Άλλωστε, κατά την οθωνική περίοδο δεν υπήρχαν οι επιφυλάξεις της καποδιστριακής περιόδου απέναντι στο μισσιοναρισμό, ο οποίος τώρα δραστηριοποιήθηκε απρόσκοπτα.⁷⁶ Με τη βοήθεια και των ξένων πρεσβευτών αύξησαν τον αριθμό των σχολείων τους, την έκδοση βοηθητικών βιβλίων, την εισαγωγή των κατηχητικών ή Κυριακών σχολείων (Sunday schools).⁷⁷

Ο Fr.Hildner, μέλος της ιεραποστολής Basel, ίδρυσε το 1831 ιδιωτικό σχολείο με την επωνυμία «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον», το οποίο το 1832 διαιρέθηκε σε αλληλοδιδασκτικό αρρένων (100 μαθητές), αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων (120 μαθήτριες), «νηπιακόν» σχολείον (140 μαθητές και 3 μαθήτριες) και ανώτερο σχολείο κορασίδων (36 μαθήτριες).⁷⁸ Ο ίδιος ο Fr. Hildner, εκτός από τη σύσταση και συντήρηση του Παιδαγωγείου, του αλληλοδιδασκτικού κοριτσιών Σύρου και Ελληνικού αρρένων, συνέβαλε στη χρηματοδότηση

αναγνώρισε τις υπηρεσίες του. Κ.Ι. Παπανικολάου, *Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου*, Αθήνα χ.χ., (ανέκδοτη εργασία) και *Παρθεναγωγείον Χιλλ, ό.π.*

⁷³ Στο Παρθεναγωγείο εκπαιδεύονταν μέχρι το 1842 δασκάλες και από το 1853 νηπιαγωγοί 130. Το νηπιαγωγείο του σχολείου το ανέλαβε η σύζυγος του Hill, Fanny Frances Hill. Αφροδίτη Πολίτη, *ό.π.*, σσ.14-15.

⁷⁴ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.63. Τα ποσά αυτά ήταν κυρίως προσφορές φιλελληνίδων. Κ. Καιροφύλα, *Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835*, Ν. Εστία, τόμος Η' (1931), σ.912. Η σχολή - Διδασκαλείο θηλέων - κατηγορήθηκε ως «προμαχώνας προτεσταντικού προσηλυτισμού και δέχθηκε τα πυρά της εκκλησίας, του τύπου και κάποιων επωνύμων, εφόσον αρχή της ελλαδικής παιδείας ήταν η ευθυγράμμιση με τα ορθόδοξα δόγματα». Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], 2004, σ.355. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*. Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη, (εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ. Βουρνά), Αθήνα 1976, σσ.532-533.

⁷⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848), Ταξ. εν. 210, φάκελος 1 έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 31, Μάουρερ, *ό.π.*, σσ.530,533. Η Κυβέρνηση είχε δώσει άδεια διατήρησης του ιδιωτικού εκπαιδευτικού καταστήματος κατά το άρθρο 60 του «περί δημοτικών σχολείων» νόμου. Το 1842 έκλεισε λόγω κακής κατάστασης της υγείας της Hill και ο Hill θεωρεί διάδοχό του τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. ΓΑΚ, Κλάδος Β', *ό.π.*, φάκελος 1, έγγραφο αρ.4179 της 23 Ιουνίου 1834.

⁷⁶ Αντίθετα, ο Καποδίστριας διατηρούσε επιφυλάξεις για τη δράση τους κατά τη μετεπαναστατική περίοδο: «Αυτήν την ανάμειξιν ανησύχων αλλοδαπών εις τα πράγματα της πατρίδος δεν είδε ποτέ ο Καποδίστριας με βλέμμα ανοχής». Λάζαρος Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*, Αθήναι 1908, σ.151. Η φιλορωσική εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε άλλωστε δεν ήταν ευνοϊκή στο φαινόμενο αυτό. Ν.Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, [Θεμέλιο] Αθήνα 1976, σ.72. Η ανεκτική του στάση όμως εξηγείται κατά τον Ανδρέου από το εκπαιδευτικό έργο που προσέφεραν καλύπτοντας ανάγκες, στις οποίες το Κράτος αδυνατούσε να ανταποκριθεί. Απ. Ανδρέου, *Η Ιδιωτική Εκπαίδευση..ό.π.*, σ.14.

⁷⁷ Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.237.

⁷⁸ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 50, Σχολικά έγγραφο της 1 Ιουνίου 1832, Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σσ.51,61-62 και Δρακάκης, *Ιστορία...ό.π.*, τόμος Β', σ.115 και Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ.236. Η εκπαιδευτική αυτή δράση χρονολογείται μέχρι το 1883. Παπαγιαννοπούλου, *ό.π.*, σ.332.

των πρώτων προσπαθειών, όπως με την προσφορά 50 δίστηλων στο Γυμνάσιο Σύρου.⁷⁹ Στο «Φιλελληνικόν Παρθεναγωγείον» του Hildner, φοιτούσαν δωρεάν «εκατοντάδες κορασίαν απόρων και πενομένων οικογενειών».⁸⁰ Παράλληλα με αυτό στη Σύρο λειτουργούσε το «Παρθενοτροφείον» της Αναστασίας Μαγκάκη, δηλαδή της Αναστασίας Ελευθερίου, της πρώτης δασκάλας του σχολείου του Δήμου Ερμούπολης το 1829.⁸¹

Από το 1834 που η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νέου κράτους, αποτελούσε πόλο έλξης στοιχείων διαφορετικής προέλευσης και πολιτισμικής στάθμης και τόπο συνάντησης κοινωνικών ομάδων, νοστροπιών και συμπεριφορών.⁸² Στην πνευματική ζωή κυριαρχούσαν φαναριώτες λόγιοι, «το πιο λόγιο στοιχείο μέσα στην κοινωνία του νέου κράτους», στοιχείο που επηρέαζε την πνευματική και φιλανθρωπική κίνηση της πόλης, αλλά και τη γυναικεία εκπαίδευση.⁸³ Πολλοί από αυτούς ενδιαφέρθηκαν για τη θεμελίωση και την ομαλή λειτουργία της εκπαίδευσης των κοριτσιών, την οποία το Κράτος άρχισε σταδιακά να εγκαταλείπει στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.⁸⁴

Η εκπαίδευση αποτέλεσε το πεδίο, όπου εκφραζόταν με τον πιο καθαρό τρόπο η διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου ανδρών και γυναικών. Εμπνευσμένο από το πνεύμα του Διαφωτισμού της δεκαετίας του 1820⁸⁵ το Β.Διάταγμα του 1834 εγκαθίδρυσε την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση και για τα δύο φύλα. Ωστόσο, παρά το Διάταγμα και το γεγονός ότι σε όλη την ελληνική επικράτεια η δημόσια εκπαίδευση διαδόθηκε με ταχύτητα για μία χώρα αγροτική, όπως η Ελλάδα, η γυναικεία αναπτύχθηκε λιγότερο από την ανδρική.⁸⁶ Η εκπαίδευση διατηρούσε ένα διαφορετικό ρόλο για κάθε φύλο. Ενώ για τους άνδρες αποτελούσε μέσο απαλλαγής από τη χειρωνακτική εργασία και στροφής σε δημοσιούπαλληλα επαγγέλματα, για τη γυναίκα είχε διακοσμητικό χαρακτήρα, εφόσον, εκτός από το επάγγελμα της δασκάλας, η γυναίκα της εποχής δεν είχε πρόσβαση σε άλλα επαγγέλματα.⁸⁷ Ενώ η ανδρική εκπαίδευση αναπτύχθηκε με ομοιογενή τρόπο σε όλη τη χώρα, η γυναικεία εξαρτιόταν από την ανάπτυξη του αστικού πληθυσμού. Το γεγονός ότι

⁷⁹ Λεωνίδας Σ.Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από τον 1821-1845, Κυκλαδικά θέματα* έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.647-669.

⁸⁰ ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 27, έγγραφο 16366 της 5 Σεπτεμβρίου 1834.

⁸¹ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.215. Το «Παρθενοτροφείον Αναστασίας Μαγκάκη» περιλάμβανε Δημοτικό Σχολείο με 45 μαθήτριες και Ελληνικό με τρεις τάξεις και 37 μαθήτριες «καλώς ασκημένας, βέλτιον δε κατά τα γαλλικά». Γ.Γ. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδευσεως*, περ. **Πανδώρα**, τόμος ΙΕ', 1864-1865, σ.234.

⁸² Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862, ΙΕΕ*, τόμος ΙΓ', σ.19.

⁸³ Η Μ. Υψηλάντη ίδρυσε την πρώτη Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών που συνέβαλε στη σύσταση του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Η Ραλλού Καρατζά και η Ρωξάνη Σούτζου, αδελφή της, πρωτοστατούσαν στην πνευματική ζωή μετά το 1830. Η Αικ. Μαυροκορδάτου -Δοσίου επιβλήθηκε με τη μόρφωσή της, η Σεβαστή Αργυροπούλου-Μάνου διηύθυνε το Αρσάκειο την περίοδο 1842-1858. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.38-39 και Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, [Ίκαρος], Αθήνα 1975, σ.271.

⁸⁴ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.λβ'.

⁸⁵ Γ. Τερτσέτης, *Ανέκδοτοι Λόγοι*, τόμοι Α'-Β', Αθήνα 1969, σ.172 και Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, [Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος(Ι.Ε.Π.Ε.Τ.Ε.)], Αθήνα 1987, σ.61.

⁸⁶ Το 1837 μόνο το 10% των μαθητών του δημοτικού ήταν κορίτσια, ενώ μετά από 40 έτη το ποσοστό ανέβηκε σε 20%. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.131,237. Για τον αναλφαβητισμό βλ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.393.

⁸⁷ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.405-413.

σημαντικό ποσοστό γυναικών φοιτούσε σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, οδήγησε στη διαπίστωση ότι προερχόταν από προνομιούχα κοινωνικά στρώματα.⁸⁸ Η ασυμμετρία αυτή είναι ορατή κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ενώ η φοίτηση των γυναικών στη μέση εκπαίδευση βρισκόταν σε υψηλά ποσοστά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το ποσοστό της δεν υπερέβη το 3,5-6% σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁸⁹ Η διαφορά στη φοίτηση ήταν βέβαια και μέρος της κρατικής πολιτικής.

Με το Διάταγμα της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834⁹⁰ κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της Ελληνίδας για συμμετοχή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.⁹¹ Με το άρθρο 66 του ίδιου νόμου προβλέφθηκε ίδρυση Διδασκαλείου με στόχο να καταρτίζονται ικανοί εκπαιδευτικοί και των δύο φύλων.⁹² Εντούτοις, το Διδασκαλείο του Ναυπλίου το 1834 κατευθύνθηκε κυρίως στην κατάρτιση μόνο των αρρένων δασκάλων και η κρατική συνεισφορά στη μόρφωση των «διδασκαλιστών» περιορίστηκε σε θέσπιση υποτροφιών για την κατάρτισή τους σε ιδιωτικά σχολεία σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.⁹³ Έτσι, ήδη από το 1834 στάλθηκαν από την Κυβέρνηση 14 υπότροφοι, θυγατέρες αγωνιστών από όλα τα μέρη της χώρας στα σχολεία της G.Volmerange,⁹⁴ του Hill μετά από πρότασή του ίδιου⁹⁵ και του Hildner, στην Ερμούπολη.⁹⁶

Στη Σύρο συστήθηκε το 1835 από το Δήμο Ερμούπολης το «Ανώτερο Σχολείο Κορασίων», όπου τα κορίτσια «διδάσκονταν όλα τα εις τα Ελληνικά Σχολεία των αρρένων διδασκόμενα μαθήματα».⁹⁷ Οι ετήσιες δαπάνες από 1080 δραχμές το 1835, έφτασαν στις 7.920

⁸⁸ Ο.π., σ.411 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*

⁸⁹ Ο.π., σσ.425,472.

⁹⁰ Αναδημοσιεύεται στην *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.11 της 3 Μαρτίου 1834.

⁹¹ Β.Δ., της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834, «περί δημοδιδάσκαλων εν γένει και δημοτικών σχολείων» που στάθηκε καταστατικός χάρτης μέχρι το 1895. Το άρθρο 58 αναφέρεται στην αγωγή των κοριτσιών και ορίζει να είναι χωριστά, όπου δυνατόν από τα αγόρια και να διδάσκονται από διδασκάλισσες. «Εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα». Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου(1833-1898)*, τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.13.

⁹² Σκοπός του Διδασκαλείου ήταν «να σχηματίζη ικανούς διδασκάλους και διδασκαλίσσας». Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον... ό.π.*, σ.15.

⁹³ Προχωρούσαν στην κατάρτιση με ελλιπή όμως προσόντα. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.40, Γεώργιος Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην Ιστορία της Εκπαιδεύσεως των Δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, [Χριστινάκης], Αθήνα 1981, σ.72. Ενδεικτικά: ΓΑΚ Κλάδος Β', σειρά 17, Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, (Σχολή Hill) και θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 12511 της 3 Μαΐου 1837 και έγγραφο 19 της 1 Ιουνίου 1837 (πρόεδρος της Φ.Ε. προς το υπουργείο Παιδείας) και έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831.

⁹⁴ Β.Δ. της 12 Ιανουαρίου 1834. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11270 της 26 Μαΐου 1835 και έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831.

⁹⁵ Β.Δ. 12 Ιανουαρίου 1834. *Εφ. της Κυβερνήσεως*,(ανατύπωση), τόμος Α',(1833-1842), αρ.6 της 4 Φεβρουαρίου 1834. ΓΑΚ, Κλάδος Β', 1848,Ταξ. εν.210, φάκελος 1 έγγραφο 3838 της 23 Ιανουαρίου 1831 και έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834 και Μάουρερ, *ό.π.*, σσ.530,531.

⁹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β, 1848, Ταξ. εν.210, φάκελος 1, έγγραφο 11.270 της 26 Μαΐου 1835, φάκελος 50, (Σχολικά), έγγραφο της 10 Ιουνίου 1832. Από το 1835 μεταφέρεται στην Αθήνα και το 1836-1837 έχει 16 μαθήτριες, από τις οποίες 14 ήταν υπότροφες της Κυβέρνησης. Βλ. Ελ. Γιαννακάκη, *Ελένη Πιτταδάκη, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Δ', αρ.175 της 19 Αυγούστου 1890, σ.4.

⁹⁷ *Ομιλία παρά του Διδασκάλου Ιωάννου Ν. Βαλέτα Εις την Γενικήν Ετήσιον Εξέτασιν του εν Ερμουπόλει Ανωτέρου Σχολείου των Κορασίων*, Τη 20 Ιουλίου 1841. Εν Ερμουπόλει 1841. Ο Ι.Ν. Βαλέτας υπήρξε δάσκαλος και διευθυντής του Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο 12 της 24 Σεπτεμβρίου 1842.

δραχμές το 1859, ενώ ο αριθμός των μαθητριών από 30 το 1835 ανέβηκε στις 135 το 1859.⁹⁸ Από πολύ νωρίς ο Δήμος έθεσε ως στόχο του και την εκπαίδευση της δασκάλας.⁹⁹ Πρόκειται για μία ιδιαίτερη περίπτωση στο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας, που χαρακτήριζε την τοπική κοινωνία της Σύρου. Σύμφωνα με την Έκθεση του Χρυσοβέργη, διευθυντή του Διδασκαλείου,¹⁰⁰ προοριζόταν «ως διδασκαλείον μελλοδιδασκαλισσών». Διδάσκονταν -το 1863- οι μαθήτριες μετά από τριετή ή τετραετή εκπαίδευση τα συμπληρωματικά για το διδασκαλικό επάγγελμα απαιτούμενα μαθήματα «αναδεχομένου του Δήμου το έκτακτον τούτο έξοδον».¹⁰¹ Η δημοτική δαπάνη αποτελούσε «έντιμον αρχαίαν συνήθειαν» στη συνείδηση των πολιτών της Ερμούπολης.¹⁰² Το 1850 παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των μαθητριών,¹⁰³ ώστε να υπάρχει ανάγκη αλλαγής κτιρίου.¹⁰⁴ Πρόταση του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν στο Ανώτερο Σχολείο Κορασιών να καταρτιστεί σε πλήρες Ελληνικόν σχολείο. Αν και σκοπός της σύστασής του ήταν «η ανωτέρα εκπαίδευσις των κορασιών εξερχομένων των Αλληλοδιδασκαλικών σχολείων, εν Ελληνικώ εκπαιδευτηρίω και ουχί εν τω του Hill τότε συστηθέντι σχολείω και μετά ταύτα εν τω του κ. Hildner», με την πάροδο του χρόνου και την αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών, «αι εξερχόμεναι νεάνιδες» κρίνονταν άξιες και του διδασκαλικού πτυχίου. Επειδή αυτός ο επαγγελματικός χαρακτήρας στη λειτουργία του εξυπηρέτησε διάφορες ανάγκες, «κατήντησεν το Ανώτερον Σχολείον Διδασκαλείον», εφόσον οι περισσότερες μαθήτριες αποφοιτώντας και μετά από εξετάσεις έπαιρναν «το ανάλογον των γνώσεών των δίπλωμα».¹⁰⁵ Στο ενδεχόμενο της διάλυσης της τετάρτης και ανώτερης τάξης του σχολείου αντέδρασαν οι γονείς, «διότι πλείσται οικογένειαι εσώθησαν και βοήθειαν μεγίστην έλαβον εκ των θυγατέρων αυτών, αίτινες εκπαιδευθείσαι εν τω ρηθέντι σχολείω εχρησίμευσαν ως διδασκάλισσαι και εντός του Κράτους και εκτός εις τους ομογενείς...το στήριγμα των εαυτών οικογενειών εγένοντο...».¹⁰⁶ Από την πτωτική πορεία των δαπανών για το σχολείο διαφαίνονταν προβλήματα συντήρησης της τάξης αυτής.¹⁰⁷ Πάντως, παρά τις

⁹⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5ω (4-15), έγγραφο «Πίναξ των Δημοσυντήρητων σχολείων από την εγκατάστασιν της Ερμουπόλεως».

⁹⁹ Σκοπός του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως ήταν «η καλή και ανάλογος προς τας ανάγκας του σημερινού πολιτισμού εκπαίδευσις των κορασιών...η μόρφωσις χρηστών και ικανών διδασκαλισσών». 2^ο άρθρο του Καταστατικού του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως. Στο Καταστατικό ορίζεται η μετονομασία του σε Παρθεναγωγείο Ερμούπολης (1^ο άρθρο), η συντήρησή του από το Δήμο, η σύνθεσή του -τέσσερις τάξεις, τρεις Ελληνικές και μία Γυμνασιακή- (3^ο άρθρο). ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4β έγγραφο (Καταστατικόν του Παρθεναγωγείου Ερμουπόλεως).

¹⁰⁰ Διαδέχθηκε τον Ι.Κοκκώνη στη θέση αυτή το 1852. Χρ. Λέφας, ό.π., σ.215.

¹⁰¹ Γ. Χρυσοβέργης, Έκθεσις περί των εξετασθεισών 10 νεανίδων και περί της καταστάσεως των εν Σύρω δημοδιδασκαλείων και λοιπών ιδιωτικών διδακτηρίων αμφοτέρων των φύλων, Εφημερίς των μαθητών, έτος Α', αρ.32 της 31 Μαΐου 1859, σσ.128-131 και αρ. 35, 21 Ιουνίου 1853.

¹⁰² ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β' έγγραφο (αχρον.) της 26 Νοεμβρίου 1851.

¹⁰³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 245.

¹⁰⁴ Το 1850 αυξήθηκαν κατά 20 οι μαθήτριες σε ένα έτος. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4^α, έγγραφο 70 της 31 Ιανουαρίου 1850, έγγραφο 870 της 11 Νοεμβρίου 1850, έγγραφο 8212 της 10 Νοεμβρίου 1851.

¹⁰⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4β, έγγραφο του 1863, έγγραφο της 23 Απριλίου 1863 και έγγραφο της 24 Σεπτεμβρίου 1862.

¹⁰⁶ ΓΑΚ ΣΥΡ, ό.π. έγγραφο της 29 Νοεμβρίου 1867.

¹⁰⁷ Από πίνακα προϋπολογισμών και εγκριθέντων παρά της Νομαρχίας εξόδων σε μισθούς κλπ. του προσωπικού του ανωτέρου σχολείου των κορασιών διαπιστώνουμε ότι το 1861 ανερχόταν το δαπανούμενο ποσό σε 12.000, το 1862 μειώθηκε σε 7.560 δραχμές, ενώ το 1869 με τη νέα μεταρρύθμιση οι δαπάνες συμποσούνταν σε 9120 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση φάκελος 4^α, έγγραφο της 16 Σεπτεμβρίου 1869.

οργανωτικές διακυμάνσεις που παρουσίασε η εκπαιδευτική πορεία αυτού του σχολείου, η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του έγκειται στην πρωτοβουλία δημιουργίας γυμνασιακής τάξης που θεωρείται ως η πρώτη προσπάθεια λειτουργίας τέτοιας τάξης σε σχολείο θηλέων.¹⁰⁸

Από τα μέσα του 19^{ου} γενικεύθηκε το αίτημα για τη θεσμοθέτηση της γενικής μέσης εκπαίδευσης, η οποία περιοριζόταν μέχρι τότε κυρίως στην Αθήνα και την Ερμούπολη. Με την οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης με το Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836,¹⁰⁹ τόσο τα Ελληνικά σχολεία, όσο και τα Γυμνάσια φαινόταν να προορίζονται μόνο για αγόρια, εφόσον αναφορά στα κορίτσια δε γινόταν. Η νομοθετική αυτή στάση αντανάκλωνε την αδιαφορία της πολιτείας για την πρόσβαση της γυναίκας στην ανώτερη εκπαίδευση και στην άσκηση κάποιου επαγγέλματος. Από την άλλη πλευρά, οι δυνατότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας καθορίστηκαν στο Β.Δ. του 1834 «περί δημοτικών σχολείων»¹¹⁰ και το Β.Δ. του 1836 «περί του διοργανισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων»: «Όπου η κυβέρνηση δεν εύστησεν δημόσιον σχολείον, δύνανται δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον ή και τάξεις τινάς γυμνασίου εξ ιδίων αναλωμάτων...».¹¹¹ Όριζε όμως να είναι ομοιόμορφο με το δημόσιο, κάτι που δεν εφαρμόστηκε, εφόσον ήταν ιδιωτική υπόθεση. Οι αιτίες εντοπίζονται, εκτός από την προτεραιότητα που δινόταν στην εκπαίδευση των αγοριών, στην έλλειψη οικονομικών πόρων και διδακτικού προσωπικού, καθώς και την αυστηρή απαγόρευση της συνεκπαίδευσης από την πολιτεία.¹¹²

Η δημόσια δωρεάν παιδεία στην περίπτωση των κοριτσιών αποτέλεσε προϊόν ουσιαστικά μιας σειράς αποφάσεων και διαταγμάτων,¹¹³ ανεφάρμοστων και ανεκτέλεστων τις περισσότερες των περιπτώσεων, λόγω οικονομικών και οργανωτικών αδυναμιών από πλευράς κράτους, αλλά και λόγω κοινωνικών αντιδράσεων και νοστοροπίας μιας μεγάλης μερίδας πολιτών.¹¹⁴ Μπροστά στα μειονεκτήματα της δημόσιας εκπαίδευσης, η ιδιωτική πρωτοβουλία επιχείρησε να καλύψει τόσο τα οικονομικά, όσο και τα παιδαγωγικά και οργανωτικά κενά. Δεν προήλθε μόνο από οργανωμένες ή μεμονωμένες εισφορές Ελλήνων, αλλά και φιλελλήνων του εξωτερικού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Emma

¹⁰⁸ Δύο γυμνασιακές τάξεις θα αποκτήσει μόνο το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» της Λασκαρίδου το 1867. Για το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» βλ. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σσ.120,222.

¹⁰⁹ Β.Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837, «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Τμήματα XV, άρθρα 125. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836. Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.31,41-47.

¹¹⁰ «...Και ιδιώται έχουν δικαίωμα να συνιστώσιν, είτε μόνοι, είτε και μετ' άλλων, δι' ιδίων εξόδων σχολείον, η παιδοτροφείον, η άλλο τι διδακτήριον». Άρθρο 60.του Β.Δ., «περί δημοτικών σχολείων» της 6/18 Φεβρουαρίου 1834. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 11 της 3/15 Μαρτίου 1834.

¹¹¹ Άρθρο 115 του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «περί του διοργανισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», (Τμήματα XV, άρθρα 125). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836 και Στεφ. Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884*, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.225-250.

¹¹² Βλ. σχετικά Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, εν Αθήναις, [ΟΕΣΒ],1942, σσ.22,172-173,263 Άννα Κόντονη, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σσ.75-76, Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σσ.106-107,281-285,259-260.

¹¹³ Βλ. παραπάνω, σσ.445,446, υποσμ.90,91, σ.47, υποσμ.110.

¹¹⁴ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ.411,471.

Willard από τις Τρωάδες των Η.Π.Α.,¹¹⁵ η οποία εθεωρείτο πρωτοπόρος της επαγγελματικής μόρφωσης των διδασκαλισσών στην Αμερική.¹¹⁶

3. Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία

Η ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) το 1836 συνετέλεσε στην εξάπλωση και την πρόοδο της μόρφωσης των γυναικών. Από το 1836 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άρχισε να εφαρμόζει την πολιτική της.¹¹⁷ Στο εγχείρημα της οργάνωσης της εκπαίδευσης των Ελληνίδων προέβησαν τρεις προσωπικότητες της εποχής, «διαλάμψαντες εν παιδεία», ο Ιωάννης Κοκκώνης, Επιθεωρητής της Δημοτικής Εκπαίδευσης, θεμελιωτής της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη νεότερη Ελλάδα, ο Γεώργιος Γεννάδιος, μεγάλος δάσκαλος του Γένους και πανεπιστημιακός καθηγητής το 1837 και αργότερα διευθυντής Γυμνασίου και ο Μισαήλ Αποστολίδης, καθηγητής Θεολογίας και Πρύτανης, καθώς και Μητροπολίτης αργότερα της Αθήνας.¹¹⁸ Ο Κοκκώνης θεωρούσε ότι η ελλιπής έως ανύπαρκτη μόρφωση των κοριτσιών θα είχε αρνητικές συνέπειες στην εθνική και κοινωνική πρόοδο του ελληνισμού και αργότερα έγραψε μιλώντας για το έργο της Εταιρείας: «...απεδέχθη προς τοις άλλοις και έργον επωφελέστατον προς το παρόν και αναγκαιότατον, το να μορφώση ιδίως διδασκαλίσας προς εκπαίδευσιν των κορασιών». Ενώ ο Αποστολίδης επισήμαινε σε ομιλία του: «Μην έχετε την παράδοξον πρόληψιν την καταδικάζουσαν τας γυναίκας εις την αμάθειαν, ήτις εις αυτάς μεν ελαττώνει την αξίαν, εις δε τους άνδρας φέρει εντροπήν και ζημίαν».¹¹⁹ Ανέλαβαν την ίδρυση της κοινωφελούς εταιρείας που ονόμασαν «Φιλεκπαιδευτική» με σκοπό την «προαγωγήν της παιδείας του ελληνικού λαού» προσανατολισμένης στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Σύμφωνα με την «Αγγελία» της σύστασής της, της 26 Αυγούστου 1836, κάποιοι από τους στόχους της ήταν: να διευκολύνει την πρόοδο των δημοτικών σχολείων, την διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης μεταξύ του λαού «κατά τον της 6/18 Φεβρουαρίου 1836 περί δημοτικών νόμον...»¹²⁰ και «να βοηθή εις τον πολλαπλασιασμόν των δημοτικών σχολείων, όταν οι πόροι αυτής συγχωρώσι τούτο».¹²¹ Η ιδέα τους ενέπνευσε άλλους εβδομήντα Έλληνες, λογίους, επιστήμονες, πολιτικούς, αγωνιστές της Επανάστασης, που έγιναν ιδρυτικά της

¹¹⁵ Το 1838 στην οικοδομή Σχολείου κοριτσιών προσέφερε 1000 «τάλλαρα». ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 2359 της 1 Ιουλίου 1838, Επιστολή Ουίλαρντ Έμμας, θυρίδα 151 και φάκελος 15413 της 30 Ιουλίου 1842, Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φάκ.1842/ 88,1, έγγραφο 458 της 3 Ιουλίου 1842 και Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο της 16 Ιουνίου 1844.

¹¹⁶ ΓΑΚ, θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 2560 της 18 Αυγούστου 1838 και έγγραφο 2561 και 2359 της 1 Ιουλίου 1838. Είναι πιθανό η οικονομική αυτή ενίσχυση να προοριζόταν για το σχολείο της Francis Hill, το οποίο δέχθηκε βοήθεια από γυναικείο σωματείο της Νέας Υόρκης, ιδρυμένο από την Emma Willard ειδικά για την προώθηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα. Φουρναράκη, ό.π., σ.20.

¹¹⁷ Κόκκοτας, ό.π., σ.38. Βλ. γενικό ιστορικό διάγραμμα και βιβλιογραφία στο: Σοφία Ι. Δοανίδου: Η Βασίλισσα Αμαλία και το Αρσάκειον, Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος ΙΘ', 1967 - 1970, σσ.153-166. (σχετικό άρθρο στην Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια), ΓΑΚ, θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837 και φάκελος 14, έγγραφο 13 της 22 Μαρτίου 1837.

¹¹⁸ Η εν Αθήναις..ό.π., σσ.20,30.

¹¹⁹ Ο.π., σ.12.

¹²⁰ Άρθρο 1^ο της «Αγγελίας» της 26 Αυγούστου 1836 της Φ.Ε. Η εν Αθήναις...ό.π., σ.30.

¹²¹ Άρθρο 6^ο του Β.Δ. της 28 Αυγούστου /9 Σεπτεμβρίου 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54/1836 και Εφ. Ταχυδρόμος της 17 Σεπτεμβρίου 1836.

μέλη.¹²² Οι πρώτοι πρόεδροι του Διοικητικού Συμβουλίου της υπήρξαν γνωστά ευυπόληπτα πολιτικά πρόσωπα των μετεπαναστατικών χρόνων, όπως ο Γεώργιος Κουντουριώτης,(1836-1841), πρόεδρος της Κυβέρνησης το 1834, ο Ανδρέας Μεταξάς,(1841-1850), ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1850-1866).

Ο πρώτος επίσημος Κανονισμός του «εν Αθήναις» Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φ.Ε.) κυκλοφόρησε στα 1842. «Σκοπός της Εταιρείας ταύτης είναι η πρόοδος των δημοτικών σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού».¹²³ Μέσα από το Διοργανισμό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας παρατηρεί κανείς το ενδιαφέρον της προς όλες τις πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας θέτοντας ευρείς και ρεαλιστικούς στόχους.¹²⁴ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του Κανονισμού, το Διδασκαλείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, συστάθηκε κυρίως «προς μόρφωσιν διδασκαλισσών κατά την απόφασιν της τρίτης συνελεύσεως αυτής, δέχεται δε και έτερα κοράσια προς εκπαίδευσιν είτ' εν αυτώ διαιτώμενα, είτ' έξωθεν φοιτώντα».¹²⁵ Το 1847 αποφάσισε να απονέμει στις απόφοιτες διπλώματα διδασκαλισσών,¹²⁶ γεγονός θετικό για την εκπαίδευση των κοριτσιών, κατά την άποψη του Κοκκώνη, δεδομένης της αδυναμίας ίδρυσης δημόσιου Διδασκαλείου την εποχή εκείνη. Ο θεσμός του δημοδιδασκάλου υπήρξε σημαντικός για τη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ του Δημοσίου και της Εταιρείας.¹²⁷ Έτσι, εφόσον κύριος στόχος του ήταν τώρα η εκπαίδευση της δασκάλας, τα έτη φοίτησης αυξάνονταν συνεχώς μέχρι το 1851.¹²⁸ Το 1861 η Φ.Ε. αναγνωρίστηκε από το Κράτος ως Διδασκαλείο.¹²⁹ Οι υποψήφιες δασκάλες το πρώτο διάστημα ήταν οι περισσότερες υπότροφοι της Φ.Ε. και κατόπιν του Κράτους και των δήμων, «πτωχαί ορφαναί των αγωνισθέντων υπέρ πατρίδος».¹³⁰ Οι υπόλοιπες ήσαν εσωτερικές

¹²² Η εν Αθήναις...ό.π., σ.12.

¹²³ Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1836 / 87. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54 της 7 Οκτωβρίου 1836.

¹²⁴ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.37.

¹²⁵ Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1842, σ.3. Το πρώτο σχολείο της Φ.Ε. λειτουργούσε σε δύο τμήματα: το κατώτερο με διετή δωρεάν φοίτηση και το ανώτερο για υποψήφιες δασκάλες ή ανώτερη μόρφωση με δίδακτρα. Έμεινε αλληλοδιδασκτικό σχολείο –Διδασκαλείο, όπου η φοίτηση στην αρχή διαρκούσε 2 έτη, αργότερα 3 και το 1851 5. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.82.

¹²⁶ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.45.

¹²⁷ Ι. Κοκκώνης, Περί της ενεστώσεως καταστάσεως της δημοτικής εκπαίδευσσεως. ΓΑΚ, φάκελος 9, έγγραφο 2335/6 Μαρτίου 1839, σ.7.

¹²⁸ Ενώ το 1837 η φοίτηση για την κατάρτιση διδασκαλισσών ήταν διετής, το 1840 έγινε τριετής, το 1842 τετραετής και το 1851 έγινε πενταετής. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1842, σ.4, Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (Αθήναι 1851), σσ.8-9 και Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και κανονισμός τον ΠαρθENAγωγείου αυτής, Αθήναι 1857, σσ.11-12.

¹²⁹ Στεφ. Παπαγεωργίου, Από το Γένος .ό.π., σ.358. Ως το τέλος της περιόδου το σχολείο-που το 1857 ονομάστηκε ΠαρθENAγωγείο της Φ.Ε., παραμένει ένα σχολείο Επαγγελματικής και Γενικής Εκπαίδευσης. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.88.

¹³⁰ Με προοπτική της η Φ.Ε. να ιδρύσει σε κάθε νομό από ένα σχολείο κοριτσιών σκέφτηκε να προκαλέσει δια της Γραμματείας τις δημοτικές αρχές των πρωτευουσών των νομών να προτείνουν δύο ντόπια κορίτσια για υποτρόφους της. Εξαίρεθηκαν η Αττική, η Αργολίδα και η Τρίπολη. ΓΑΚ, Κλάδος Β' Ταξ.εν.207, φάκελος 14, έγγραφο της 29 Μαΐου 1837, έγγραφο αρ.19 της 1 Ιουνίου 1837 (πρόεδρος της Φ.Ε. προς το Υπ.Παιδείας), θυρίδα 207, φάκελος 14 έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839. Επιστολή του προέδρου της Φ.Ε., Γεωργίου Κουντουριώτη, (Γραμματέας Ιω. Κοκκώνης) προς το υπουργείο Παιδείας, όπου αναφέρεται -κατά την διαταγή της Β. Γραμματείας αρ.26539- στην πρόοδο των πέντε

μαθήτριες ανώτερων στρωμάτων με ακριβά δίδακτρα.¹³¹ Ήταν αγωνιώδης η προσπάθεια πολλών γονιών από αλύτρωτες χώρες να στείλουν τα κορίτσια τους στη νεοσυσταθείσα Φ.Ε. για να μορφωθούν.¹³² Την έλλειψη ειδικού σχολείου για την προετοιμασία διδασκαλισσών την επεσήμανε ο Γεννάδιος το 1850.¹³³

Με την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναδιαμορφώθηκε και τοποθετήθηκε σε νέες βάσεις το τοπίο της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Χωρίς να καταργούνται ή να συρρικνώνονται οι παλαιότερες τοπικές ή γενικότερες προσπάθειες οργάνωσης και λειτουργίας της γυναικείας εκπαίδευσης, το όλο θέμα μπήκε σε ένα πιο οργανωμένο πλαίσιο. Πέρα όμως από τους κανονισμούς, το σημαντικότερο ζήτημα που αποτελούσε και τη βάση της όλης αυτής προσπάθειας ήταν το ζήτημα της χρηματοδότησης, της ιδιωτικής δηλαδή συμμετοχής και ενίσχυσης, το οποίο με τις απαρχές της εμφάνισης και λειτουργίας της Εταιρείας δημιούργησε μία νέα πραγματικότητα.

Τα Αρσάκεια σχολεία ξεχώριζαν από τα ιδιωτικά και λειτουργούσαν συμπληρωματικά με τα δημόσια. Ένας λόγος ήταν αυτός για τον οποίο η Φ.Ε. επέκτεινε τη δραστηριότητά της και σε προβληματικές περιοχές της Αττικής και πόλεις της ελεύθερης τότε Ελλάδας.¹³⁴ Τα Αρσάκεια σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης κάλυψαν ουσιώδεις ανάγκες στις περιοχές αυτές. Τις ανάγκες όμως μιας απαιτητικής εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων – Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο - και την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών μέσα από το Λύκειο που ήταν Διδασκαλείο προετοιμασίας διδασκαλισσών, κάλυψε η ίδρυση Αρσακείων στην Κέρκυρα, την Πάτρα και αργότερα στη Λάρισα. Αρσάκεια ιδρύθηκαν και στην Καλαμάτα, την Τρίπολη, τη Λαμία και τα Τρίκαλα. Από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της αναδείχθηκε σε «εθνωφελή» παιδευτική Εταιρεία με κοινωνικό χαρακτήρα.¹³⁵ Το 1845 είχε βοηθήσει στην ίδρυση 40 σχολείων εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου, όπου διδάσκονταν 5.000 κορίτσια από κάθε κοινωνική τάξη.¹³⁶

Κατά την περίοδο 1847-1858 τριπλασιάστηκε ο αριθμός των μαθητριών. Μετά το 1847 παρατηρήθηκε αύξηση αυτών που πλήρωναν δίδακτρα για να γίνουν οι κόρες τους δασκάλες με την προοπτική της επαγγελματικής αποκατάστασης και οικονομικής ανεξαρτησίας τους. Τους παρουσιαζόταν έτσι η δυνατότητα να διευθύνουν παρθεναγωγεία

υποτρόφων της Κυβέρνησης στο σχολείο της Φ.Ε. υπενθυμίζοντας την ανάγκη αύξησης του «μισθού αυτών». **Ο.π.**

¹³¹ Ενώ από την αρχή κύριος σκοπός της Φ.Ε. ήταν η εκπαίδευση της δασκάλας, το πρόγραμμα των μαθημάτων προσαρμοζόταν στις απαιτήσεις μαθητριών ανώτερων στρωμάτων, από τις οποίες πολλές δεν ενδιαφέρονται για δίπλωμα δασκάλας. Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.88.

¹³² **ΓΑΚ**, Θυρίδα 207, φάκελος 13, έγγραφο 1103 της 14 Μαΐου 1839.

¹³³ **Η εν Αθήναις...ό.π.**, σ.45 και Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.99.

¹³⁴ Κυρίως ήταν περιοχές αρβανιτόφωνων Ελλήνων, όπως Κιούρκια, Μενίδι, Χασιά, Ελευσίνα. Το 1892 αποφασίστηκε η κατάργηση κάποιων από αυτά. Τοπικοί παράγοντες προσπαθούσαν να διατηρήσουν τα σχολεία της Φ.Ε., όπως εκείνο της Ελευσίνας, όπου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νομάρχη: «Ουδεμία γυνή ωμίλει ή κατενόει την Ελληνικήν και νυν η γλώσσα διεδόθη...». **Η εν Αθήναις...ό.π.**, σ.246.

¹³⁵ **Ο.π.**, σ.14.

¹³⁶ Έκθεση του Γραμματέα της Φ.Ε. της 4 Φεβρουαρίου 1845 προς τη Γενική Συνέλευση. **Ο.π.**, σ.45. Δημιουργήθηκαν από τη Φ.Ε. το 1867 τα σχολεία Κηφισιάς, Μενιδίου, Κιούρκων, Γαυρίου Ανδρου, το 1871 το της Πατησίων, το 1873 της Ελευσίνας, το 1874 της Αβίας Μάνης, το 1885 των Στύρων Ευβοίας, το 1890 της Χασιάς. **Ο.π.**, σσ.127-128. Από την ίδρυσή τους αποτέλεσαν την «ήρεμη δύναμη» της εκπαίδευσης χωρίς βαρύνουσες θεωρητικές διακηρύξεις, χωρίς παιδευτικές ακρότητες. Αποτέλεσαν κοινωνικό προηγούμενο και παιδευτικό πρότυπο για τη γυναικεία εκπαίδευση στο ξεκίνημα του ελληνικού κράτους. **Ο.π.**, σ.15.

και να εργαστούν ως ιδιωτικές δασκάλες σε πλούσιες οικογένειες.¹³⁷ Το 1850 το Διοικητικό Συμβούλιό της με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο βρισκόταν σε αγωνιώδη αναζήτηση πόρων. Στο οικονομικό της αδιέξοδο¹³⁸ παρουσιάστηκε η οικονομική συμβολή του Ηπειρώτη γιατρού και λογίου, Απόστολου Αρσάκη. Η οικονομική και προσωπική παρουσία του ανέτρεψε την αρνητική συγκυρία, την οποία διήλθε η Εταιρεία και της παρείχε τη δυνατότητα εύρυθμης συνέχισης της λειτουργίας της με την ανέγερση νέων σχολείων, αλλά και την κάλυψη των εξόδων της. Με το οικονομικό αυτό απόθεμα διεύρυνε θεαματικά το έργο της.¹³⁹ Ο Αρσάκης που διακρίθηκε πολιτικά και διοικητικά στο εξωτερικό, - διετέλεσε Γραμματέας Επικρατείας επί ηγεμονίας του Αλεξάνδρου Γκίκα, βουλευτής Μολδοβλαχίας επί Αλεξάνδρου Κούζα και Υπουργός Εξωτερικών της Ρουμανίας -, αν και «..ουδέποτε επισκεφθείς την Ελλάδα και μακράν του μικρού τούτου κέντρου του Ελληνισμού διαμένων..» -, αφιέρωσε «εν ζωή» την περιουσία του στην ίδρυση και λειτουργία του Αρσάκειου Παρθεναγωγείου. Απόδειξε έμπρακτα ότι η παιδεία και ο πολιτισμός θα αποτελούσαν το κύριο μέσο «για την εξάλειψη των στιγμάτων της πολυχρονίου δουλείας» της Ελλάδας.¹⁴⁰ Ο ίδιος ενστερνίσθηκε αμέσως το νόημα και τη σημασία της μόρφωσης των γυναικών ως παράγοντα πνευματικής και κοινωνικής ανάκαμψης της Ελλάδας και στήριξε για ένα τέταρτο του αιώνα το έργο των Αρσάκειων σχολείων.¹⁴¹

Ο Ιωάννης Κοκκώνης, ο οποίος ενδιαφέρθηκε για τη μόρφωση των κοριτσιών και πρωτοστάτησε μαζί με άλλους στην ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, θεωρήθηκε μέντορας του Αρσάκη. Ο ευεργέτης είχε ως πρότυπο την ηγετική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή, μαθήτευσε κοντά στο Νεόφυτο Δούκα και συνεργάστηκε με το Στέφανο Κομμητά, τον Ανθιμο Γαζή και άλλους. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ανήκει κατά κάποιο τρόπο στη χορεία των μορφών του παιδευτικού και πνευματικού διαφωτισμού.¹⁴² Πρώιμα ευαισθητοποιημένος στο θέμα της θέσεως της γυναίκας έγραψε το δοκίμιο «Περί του ει Εξήν και ταίς Γυναιξί ταίς Δραματικάς επιδείξεισι

¹³⁷ Το 1855-1856 οι δασκάλες είναι περισσότερες από τους άνδρες δασκάλους. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.100-103.

¹³⁸ Χαμηλά δίδακτρα και εισφορές εταίρων και μελών της ήταν οι κύριοι οικονομικοί πόροι της. Βλ. *Μητρών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (ΜΗ.Φ.Ε.) και Η εν Αθήναις...ό.π.*, σσ.30,37,44-45.

¹³⁹ Ήταν σημαντικές οι δύο δωρεές, το 1850 η πρώτη δωρεά και με δωρητήριο συμβόλαιο αρ.8163 της 14 Ιουλίου 1867 η δεύτερη. Διέθεσε συνολικά 566.000 δραχμές, από τις οποίες τις 250.000 δραχμές για την ανέγερση του Παρθεναγωγείου. Υπουργείον Παιδείας, *Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τόμος 1ος, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ'204, σ.892, ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869 της 20 Απριλίου 1851 και έγγραφο 1498 της 12 Μαρτίου 1853 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν 'από μηχανής Θεός', στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.14,24,53.

¹⁴⁰ *Ο.π.*, σ.14, ΑΥΕ, Φάκ.1850/ 88,1, έγγραφο 10168 της 12 Ιανουαρίου 1851, (Επιστολή Αρσάκη από Βουκουρέστι της 28 Ιανουαρίου 1850 προς τη βασίλισσα Αμαλία).

¹⁴¹ Για το έργο του, του απονεμήθηκε ο Σταυρός των Ανώτερων Ταξιαρχών, βασιλικού τάγματος του Σωτήρος. ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1850 (υπουργείο Εξωτερικών προς Αρσάκη). Βλ. *Η εν Αθήναις...ό.π.*, σ.64.

¹⁴² Όψεις διαφωτιστικής δραστηριότητας του Αρσάκη ενισχύει την άποψη αυτή. Η ποίηση υπό μορφή ειδυλλίου σε αρχαία διάλεκτο που έγραψε ο ίδιος 18 ετών αφιερωμένη στο Ναπολέοντα είχε πιθανό στόχο να στρέψει την προσοχή του στα δεινά της Ελλάδας. Μπαμπινιώτης, *Απόστολος Αρσάκης, ό.π.*, σ.9 και Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, εν Αθήναις, [τύποις Μ.Περίδου],1870, *Απόστολος Αρσάκης*, τόμος Β', σσ.383-422.

Παραείναι» σχετικό με το θέμα παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων από τις γυναίκες στην αρχαιότητα, που δημοσιεύθηκε από το Στέφανο Κομμητά.¹⁴³ Σύμφωνα με τον Αναστάσιο Γούδα, «ενωρίτατα συνείδεν» ο Αρσάκης ότι «..εις την ευημερίαν του οικογενειακού βίου συντελεί το γυναικείο φύλο».¹⁴⁴

Από το κριτήριο επιλογής των υποτρόφων φαίνεται ανάγλυφα το καιρίο και πρακτικό της επιλογής διάθεσης της δωρεάς του: Σε επιστολή του από Βουκουρέστι του Ιουλίου του 1865 προς το Δ.Σ. της Φ.Ε. στην Αθήνα έγραφε ότι από τις υποψηφίους υποτρόφους «προτιμωμένων πάντοτε εκείνων, αίτινες ήθελον υποσχεθή να μετέλθωσι το διδασκαλικόν επάγγελμα ύστερον».¹⁴⁵ Επαναλαμβάνεται παρόμοιος όρος σε άλλο δωρητήριο του, όπου ζητά «να διαιτώνται διηνεκώς ως υπότροφα της Εταιρείας τέσσερα κοράσια εκ της ιδιαίτερας του δωρητού πατρίδος Ηπείρου ή αλλαχόθεν, κατ' εκλογήν αυτού, μετά δε τον θάνατόν του, κατ' εκλογήν των φιλότατων αυτού θυγατέρων Ελένης Μανέσκου και Ολυμπιάδος Λαχοβάρη, ... υπό τον όρον του να διδάξωσι μετά ταύτα εφ' ωρισμένον χρόνον, όπου ο δωρητής ή αι ως άνω κληρονόμοι αυτού ήθελον προσδιορίσει».¹⁴⁶ Κατά τον Γούδα «ωφελήθη της περιστάσεως να καταβάλη πάσαν δυνατήν προσπάθειαν, ίνα ωφελήση και την δεδουλωμένην πατρίδαν».¹⁴⁷

Δε διέφυγε η μεγάλη αυτή ευεργεσία του Αρσάκη της προσοχής και της εύνοιας της βασίλισσας Αμαλίας, υπό την προστασία της οποίας έθεσε το ίδρυμα, κάτι που ανάγλυφα μαρτυρεί επιστολή της προς τον ίδιο το 1851.¹⁴⁸

Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους μεγάλους ευεργέτες και δωρητές, η ευόδωση των οραμάτων τους δε στηρίχθηκε απλά σε μία γενναία χειρονομία προσφοράς, αλλά διευκολύνθηκε από τη συνεχή τους παρουσία στην επίβλεψη της απρόσκοπτης υλοποίησης του έργου και στην αυστηρότητα, με την οποία διευθέτησαν την τήρηση των όρων και των προϋποθέσεων της δωρεάς, όταν βέβαια αυτή έγινε κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Έτσι, και ο Αρσάκης παρακολούθησε με αυστηρότητα την πορεία του έργου υπενθυμίζοντας με επιστολές στους εκτελεστές της το απαρασάλευτο των όρων της δωρεάς, ασκώντας κριτική και απειλώντας για απόσυρση ή διακοπή της δωρεάς, όταν πρέπει, για μη τήρηση των ορθών διαδικασιών: «..Ελπίζω να μην καταντήσωμεν εκεί (εις την ριζηδόν αναίρεσιν της συνθήκης) και δια τούτο παρακαλώ υμάς, ... να προσκαλέσητε (το Συμβούλιον) εν

---

¹⁴³ Μία μελέτη επί πλέον δική του, δημοσιευμένη το 1812-1824 στη δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής, την Διδασκαλίαν Αυτών περιέχουσα και Συλλογήν μετ' Εκλογής εκ των Αρίστων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών», αποτέλεσε χρήσιμο διδακτικό βιβλίο στα σχολεία. Στο ίδιο διαφωτιστικό πνεύμα κινείται η ιατρική διδακτορική διατριβή του στον τομέα της συγκριτικής ανατομίας (Πανεπιστήμιο Halle της Γερμανίας). Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...ό.π., σσ.10,12.

¹⁴⁴ Γούδας, ό.π., Απόστολος Αρσάκης...ό.π., τόμος Β', σσ.383-422.

¹⁴⁵ Επιστολή του Απόστολου Αρσάκη από Βουκουρέστι της 14 Ιουλίου 1865. Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης...ό.π., σ.28.

¹⁴⁶ Άρθρο 5 του δωρητηρίου συμβολαίου αρ.8163 της 14 Ιουλίου 1867. Με το δωρητήριο αυτό επικύρωσε τη δωρεά των 200.000 δραχμών προς τη Φιλεκαπαιδευτική Εταιρεία, ως κεφάλαιο «..εσαεί περιουσία του Παρθεναγωγείου ανέπαφος...». Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929, (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.126.

¹⁴⁷ Γούδας, Απόστολος Αρσάκης, ό.π.

¹⁴⁸ Η Αμαλία σημείωνε στην ευχαριστήρια επιστολή της προς τον «Ποστέλνικον Αρσάκη» στο Βουκουρέστι: «...Η όντως γενναία και αξιέπαινος αύτη πράξις (υμών) μαρτυρεί αρκούντως τα υπέρ του ελληνικού έθνους ευγενή και πατριωτικά αισθήματά σας, εφελκύνουσα υπέρ υμών την εθνικήν ευγνωμοσύνην...». ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 869, ευχαριστήρια επιστολή της 20 Απριλίου 1851.

ονόματί μου να εμμείνη απαρασαλεύτως εις όσους εν τω δωρητηρίω γράμματί μου έστησα της πράξεως ταύτης όρους και ως προς το σχέδιον της οικοδομής...». Πιο κάτω απειλεί, ότι, αν δεν τον διαβεβαιώσουν ότι λύθηκε κάποια διαφορά που είχε προκύψει, θα αλλάξει στάση: «...Μήτε εγώ εντεύθεν θέλω στείλει χρήματα αλλά, και παρ' υμών απαιτώ να παύσητε πλέον δίδοντες όσα έχετε εις χείρας ιδικά μου εκ των προαποσταλέντων...». Συνεχίζει μάλιστα με επιτακτικότερο ύφος: «Αν ζώντος έτι εμού γίνωνται τοιαύται παραβιάσεις του καταστήματός μου, τι πρέπει να ελπίζω και ποία μέτρα δεν πρέπει να λάβω δια το μέλλον; Οποίον μάθημα τούτο δι' όλους όσοι ποτ' αν μελετήσουν ακόμη τι καλόν υπέρ Ελλάδος;».¹⁴⁹

Η γενναιοδωρία και η αίσθηση δικαίου που τον διέκρινε διαφαίνεται σε επιστολή του το Φεβρουάριο του 1872 προς το Δ.Σ. της Εταιρείας: «Πώς.. ηδυνήθητε να πιστεύσητε ποτε ότι εγώ θέλω τολμήση να έχω γνώμην...διαφέρουσαν της υμετέρας εις εν μικρόν συμφέρον του Αρσακείου, εννοώ την προβαλλομένην κατά δύο ή τρία ελάττωσιν του αριθμού των εκ του τόκου των 275.000 δραχμών εν τω Αρσακείω συντηρουμένων υποτρόφων, και την εκ της ελαττώσεως ταύτης επικουρίαν άλλων, επιμελώς άλλως και αξιωτέρων ίσως κορασιών, δι' ορφανίαν δε ή δι' άλλην βιωτικήν περιπέτειαν αναγκαζομένων να διακόπτωσι τας σπουδάς αυτών, διότι δεν έχουσιν πόθεν να καταβάλωσι τας έξι δραχμάς μηνιαία δίδακτρα, ήτοι 60 δραχμάς κατά σχολαστικόν δεκάμηνον έτος;...».¹⁵⁰

Ως αντικείμενο μίμησης η πράξη του προκάλεσε πλήθος δωρεών προς τη Φ.Ε. Αναφέρουμε τα παραδείγματα του Σπυρίδωνα Βαλέτα,¹⁵¹ του Μ.Ράλλη, του Δημητρίου Στίνη και πολλών άλλων.

Οικονομική στήριξη είχε η Φ.Ε. και από σημαντικούς ευεργέτες με προεξάρχον το ζεύγος Μιχαήλ και Ελένη Τσοίτσα, γνωστό για τις δωρεές του στην εκπαίδευση της κοινότητας Αλεξανδρείας («Τσοιτσαία Σχολή»). Με την εγκατάστασή τους το 1854 στην Αθήνα από την Αλεξάνδρεια, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της παιδείας του ελληνικού κράτους. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ διαχειρίστρια της περιουσίας του η Ελένη Τσοίτσα, στερηθείσα η ίδια το δώρο της παιδείας, ενίσχυσε όλα τα ιδρύματα, τα οποία κατά το παρελθόν είχαν ευεργετηθεί από το σύζυγό της.¹⁵² Με γενναία χρηματοδότηση συνέβαλε στην οικοδόμηση και συντήρηση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, καθώς και του Νηπιαγωγείου.¹⁵³ Σε επικηδείό του για την Ελένη Τσοίτσα το 1866 ο Λέων Μελάς τόνισε:

¹⁴⁹ Επιστολή του Αρσάκη προς Θ. Φαρμάκη και Α. Χατζόπουλο της 2 Ιουλίου 1852. Γ.Α. Παπαδημητρίου **Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη Εκατονταετηρίδι από της τελευταίας του**, βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1975, σ.29.

¹⁵⁰ Επιστολή απαντητική του Απ. Αρσάκη της 14 Φεβρουαρίου 1872 προς επιστολή της 30 Δεκεμβρίου του 1871 του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. **Ο.π.**

¹⁵¹ Ο Σπυρίδων Βαλέτας προσέφερε πολύτιμο δακτυλίδι με σμαράγδι για την οικοδομή του καταστήματος της Φ.Ε. **ΜΗΚ,Γ'31**, σ.219, **ZAB**, τόμος 2, σ.17, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936)**, Αθήνα 1936, σ.352.

¹⁵² Ατσαβέ Αν. Παναγιώτα, *Γυναίκα και ευεργεσία στο Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, Η Αθήνα των Ευεργετών*, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, (επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.60.

¹⁵³ Αφιέρωσε 170.000 δραχμές για το νέο κτίριο για στέγαση αλληλοδιδασκτικού σχολείου για εξωτερικές μαθήτριες. Την 25 Μαΐου 1857 έδωσε 30.000 δραχμές για το αλληλοδιδασκτικό (**ΜΗ.Φ.Ε.**, αρ.1739 την 30 Μαΐου 1857) και 20.000 δραχμές άφησε με τη διαθήκη της για τη συντήρηση του κτιρίου. Η εν Αθήναις...**ό.π.**, σ.64. Το 1871 άρχισε η οικοδόμηση του νέου Νηπιαγωγείου που στοίχισε 42.310 δραχμές (1867). **Ο.π.**, σ.68,111, **ΜΗΚ,Γ'167**, σ.744, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σ.329. Το 1900 η δομημένη έκταση για τα εξωτερικά σχολεία υπολογίζεται σε 900 τ.μ. και το εσωτερικό

«Αλλά και την χριστιανικήν εκπαίδευσιν και αγωγήν του γυναικείου φύλου ιδίως επόθησεν η φιλάγαθος αύτη γυνή, διότι σφοδρώς ησθάνετο την εθνικήν ταύτην ανάγκην πεπεισμένη ότι άνευ μητέρων αγαθών και οικογενειακής αγωγής είναι αδύνατον να ευδαιμονήση ποτέ το έθνος ημών». ¹⁵⁴ Ο δε Σούτσος έγραψε: «ουδέποτε ιδιωτική χείρ τοιαύτα ποσά εδωρήσατο και διέθετο». ¹⁵⁵

Η Εταιρεία είχε την αναγνώριση και τη στήριξη της ελληνικής κοινωνίας. Η εμπιστοσύνη στο έργο της τονώθηκε από τη στάση της βασίλισσας Αμαλίας, η οποία απένεμε προσωπικά διπλώματα στις αρσακειάδες, ενισχύθηκε από τον πολιτικό, επιστημονικό και πνευματικό κόσμο και ενθαρρύνθηκε από τις ελληνικές οικογένειες, άπορες, μεσαίες ή πλούσιες που εμπιστεύονταν τη μόρφωση και την αγωγή των κοριτσιών τους στα Αρσάκεια. ¹⁵⁶ Η ίδια είχε προσφέρει 30.000 δραχμές και επί σειρά ετών η Κυβέρνηση έστελνε τριάντα υποτρόφους της στο Αρσάκειο. ¹⁵⁷ Οικονομική αρωγή προσέφερε και η βασίλισσα Όλγα, που χρηματοδοτούσε τρεις υποτροφίες κατά παρότρυνση της Αμαλίας. ¹⁵⁸ Η Ιφιγένεια Σίνα, σύζυγος του Σίμωνα Σίνα, ανέλαβε με δική της δαπάνη δυσβάστακτες για τη Φ.Ε. υποχρεώσεις για δέκα έτη καταβάλλοντας συνολικά 80.000 δραχμές. ¹⁵⁹

Μοναδικοί πόροι της Φ.Ε. ήταν αρχικά οι μηνιαίες εισφορές των εταίρων και οι δωρεές των εύπορων ομογενών Ελλήνων και ορισμένων φιλελλήνων. ¹⁶⁰ Με τη σύστασή της έγιναν έρανοι και προσφέρθηκαν δωρεές από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, αλλά και

σχολείο με τον κήπο σε 1100 τ.μ. Σημαντικές είναι γενικότερα οι δωρεές της Ελένης Τοσίτσα στην εκπαίδευση, όπως εκείνες στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο (400.000 δραχμές), στο Πολυτεχνείο (βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.719,723) 30.000 δραχμές στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, (20.000 δραχμές) στη Ριζάρειο σχολή (1869), στο Αρχαιολογικό μουσείο (δωρεά οικοπέδου) κ.α. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σσ.329 και 340. Διαθήκη της Ελένης Τοσίτσα της 10 Οκτωβρίου 1864 και **Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας (Ι.Α.ΕΤΕ)** 27 Κληροδ. (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Τοσίτσα. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών.

¹⁵⁴ Π. Κοντογιάννης, **Εθνικοί Ευεργέται**, Αθήνα 1908, σ.61. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.137, υποσμ.122.

¹⁵⁵ Η εν Αθήναις..ό.π., σ.111.

¹⁵⁶ **Ο.π.**, σ.13. Ο Χ. Χριστόπουλος, Υπουργός Παιδείας, εκτιμά το 1854 ότι η «εκπαίδευσις κορασιδων τυχούσα της προστασίας της Βασίλισσας υπόσχηται πολλά». Βλ. Χ.Χριστόπουλου, Υπουργού, **Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων**, 1 Ιανουαρίου 1854, Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854 (αυτοτελές τεύχος).

¹⁵⁷ Εκτός από χρηματικά βοηθήματα που προσέφερε τα έτη 1836, 1859 και 1860 έδωσε στη Φ.Ε. φάρμακα το 1861. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.** και **Η εν Αθήναις...ό.π.**, σ.379. **ΑΥΕ**, Φάκ.1837/ 88,1, έγγραφο 1766 της 7 Ιουλίου 1838, **ΓΑΚ**, ταξ.εν.207, φάκελος 14, έγγραφο 138/142 της 10 Οκτωβρίου 1839. Η χορηγία ανά υπότροφο των 50 δραχμών θεωρείται μικρή λαμβανόμενης υπόψη της ενδυμασίας και άλλων ευκολιών που παραχωρούνται από τη Φ.Ε. **ΓΑΚ**, **ό.π.**, έγγραφο 170/153 της 17 Νοεμβρίου 1837.

¹⁵⁸ **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σσ.317-318.

¹⁵⁹ **Ο.π.**, σ.14 και Γούδας, **ό.π.**, **Γεώργιος Σίνας**, τόμος Δ', σ.50.

¹⁶⁰ Η μηνιαία εισφορά ήταν 3 δραχμές, 36 δραχμές η ετήσια και 10 δραχμές η πληρωμή «δια την παραδοχήν και το δίπλωμα». Διατηρήθηκε για πολλές δεκαετίες στο ποσό αυτό. **Μητρώων μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.)**, **Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836**, Δ' άρθρο και **Η εν Αθήναις...ό.π.**, σ.34.

ιδιωτικές δωρεές.¹⁶¹ Η χρηματοδοτική δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα έτη της σύστασής της, ήταν μεγάλη.¹⁶² Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι κατά τα έτη 1836-1845 υπήρξε αθρόα η εγγραφή μελών που γίνονταν στη συνέχεια «τακτικά» διεκδικώντας το «δίπλωμα του ευεργέτη» βάσει των εισφορών τους.¹⁶³ Ένα μεγάλο πλήθος ευεργετών επιφανών και άσημων προσέφερε επίσης το δυνατό για τον καθένα ποσό στη Φ.Ε. για την ενίσχυση της γυναικείας εκπαίδευσης. Πολλοί ήταν εκείνοι που δεν αρκέστηκαν στην απλή συνδρομή.

Στον αλύτρωτο ελληνισμό η απήχηση της Φ.Ε. πήρε διαστάσεις εθνικές τονώνοντας τις ελπίδες για την ενίσχυση αυτού του «αόρατου όπλου του ελληνισμού», που ήταν η παιδεία.¹⁶⁴ Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και εθνικής ιδεολογίας τροφοδότησε τα μηνύματα για την εθνική αποστολή, όχι μόνο στο οικογενειακό πεδίο, αλλά και στο επαγγελματικό, με την ιδιότητα της δασκάλας.¹⁶⁵ Δωρεές συγκεντρώνονταν τόσο από περιοχές εντός του ελληνικού κράτους, όσο και από «αλύτρωτες». Το δίκτυο αυτών των προσφορών με τους διαμεσολαβητές, τους επιτρόπους, τους οποίους έστελνε η Φ.Ε. για την εγγραφή νέων μελών, την είσπραξη των συνδρομών, την εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση των υποθέσεών της, επεκτάθηκε σύντομα σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Στους κόλπους της συνέχιζαν να εγγράφονται ως τακτικά μέλη καθηγητές, έμποροι, κτηματίες, ιατροί, δικηγόροι, δικαστές ιερωμένοι, στρατιωτικοί, πρόξενοι, πολιτικοί.¹⁶⁶ Μετά την τρίτη κυρίως δεκαετία από τη σύστασή της άρχισε να πλαισιώνεται και από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες.¹⁶⁷

---

¹⁶¹ Αλεξ. Μαρμόπουλος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ε' σ.498. Μέλη της μπορούσαν να γίνουν «όλοι οι ομογενείς και αλλοεθνείς εντός ή εκτός της επικρατείας διαμένοντες». **Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836**, Γ' άρθρο 5.

¹⁶² Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν οι αυξομειώσεις των εισφορών. Η Φ.Ε. σύμφωνα με τα Πρακτικά της του 1869, είχε συνολική κτηματική περιουσία αξίας 667,283 δραχμών και χρηματική 341,718 δραχμές, συνολικά δηλαδή 1.009.002 δραχμές, ενώ μέσα σε δύο έτη 1836-1837 εισέπραξε μόνο 5,080 δραχμές. **Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας**, έτους 1867, σ.35 και Γούδας, *ό.π.*, *Απόστολος Αρσάκης*, τόμος Β', σσ.411-412.

¹⁶³ Η εν Αθήναις...*ό.π.*, σσ.381-392 και Βλ. **Μητρώον μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗ.Φ.Ε.)**.

¹⁶⁴ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894)*, Institute for Balkan Studies, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.)], Θεσσαλονίκη 1983, σσ.199-211.

¹⁶⁵ Φουρναράκη, *ό.π.*, σ.38.

¹⁶⁶ Κάποιες από τις προσωπικότητες φαναριώτικων οικογενειών, ευεργετών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν οι Αριστίας Κωνσταντίνος-Κυριακός, φιλικός, πρωτοπόρος του νεοελληνικού θεάτρου, (πέθανε στο Βουκουρέστι το 1880, διευθυντής του εκεί Εθνικού Θεάτρου), ο Γαϊτανάκης Χατζηστεφανής, αρχιτέκτονας από τη Μάδυτο Ανατολικής Θράκης, στην υπηρεσία του Σουλτάνου Αβδούλ-Μετζίτ. Ανοικοδόμησε τη σχολή της Μαδύτου το 1857 και έστειλε συλλογή οργάνων Πειραματικής Φυσικής στη βιβλιοθήκη της. Επίσης ο Α. Ευγενίδης 1797-1860, τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, ο Δ. Γιαννηδουκάς από τους Λογάδες της Κωνσταντινούπολης, «οτρηρός θεράπων» της Κεντρικής Εφορείας και των «Εθνικών Φιλανθρωπικών Καθιδρυμάτων» της Κωνσταντινούπολης, μέλος του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου, ο Εμμ. Αργυρόπουλος, η Μαριώρα Αργυροπούλου, και πολλοί άλλοι. Μαρία Ν. Βαγιάνη, **Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αμφίδρομοι δεσμοί Παιδείας, 1836-1990**, [Ενώσεως Σμυρναίων], Αθήνα 2003.

¹⁶⁷ Συγκέντρωνε συνδρομείς και δωρητές τυπογράφους, δάσκαλους, φοιτητές, διάφορους υπάλληλους, υποδηματοποιούς, παντοπώλες, αρτοποιούς, φεσοποιούς, σανδαλοποιούς. Βλ. **Μητρώον μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗ.Φ.Ε.)**. Μερικά από τα πρώτα τακτικά μέλη της και δωρητές της είναι ο Νικόλαος Κωστής, από τη Σμύρνη, οι γιατροί Πέτρος Ηπίτης και Ρεζέ, ο Α.Κ.Ιωαννίδης, μέλος της

Ανάμεσα στην πληθώρα των κληροδοτών ομογενών του εξωτερικού, αναφέρουμε ενδεικτικά τη Σοφία Κβοστόβα από τη Ρωσία, η οποία το 1841 διέθεσε 100.000 ρούβλια στην Εταιρεία,¹⁶⁸ το Χρυσάνθο Κανέλου Κατζίκη,¹⁶⁹ το Φωτεινό Φώτιο,¹⁷⁰ τον Αγγελή Γιαννικέση, πρόξενο στην Τεργέστη που προσέφερε το μισθό του από το 1851 στο ελληνικό κράτος,¹⁷¹ τον Αντώνιο Νεγρεπόντη από την Τήνο, υποπρόξενο της Ελλάδας στις ΗΠΑ το 1851,¹⁷² τον Κωνσταντίνο Ιωννίδη, πλούσιο ομογενή στο Λονδίνο.¹⁷³ Μετά την τρίτη δεκαετία τον Σπυρίδωνα Πασχάλη,¹⁷⁴ τον Λέοντα Μελά,¹⁷⁵ τον Χατζηχρήστο Χατζή Βουλτσάνου,¹⁷⁶ τον Παντολέοντα Θεολόγο.¹⁷⁷

Διαπιστώνεται ότι ένας μεγάλος αριθμός ευεργετών, δωρητών ή συνδρομητών της Φ.Ε., ιδιαίτερα των πρώτων δεκαετιών, υπήρξαν μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Οι περισσότεροι

Ακαδημίας Παρισίων, οι Αλπιάδης, Αλέξανδρος Κουμπάρης, Βενιαμίν, Σκαρλάτος Σούτσος, Ιω Αναστασίου, Γρηγόριος Μαρασλής, Αλέξανδρος Μαρής, Ηλίας Μάνεσης, Σπυράκης Μαύρος κ.α. **ΜΗ.Φ.Ε.**, αρ.8 και Η εν Αθήναις .ό.π., σ.379.

¹⁶⁸ **Ο.π.**, σ.243, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.615.

¹⁶⁹ Προσέφερε 1051 ολλανδικά φλωριά, (ισοδυναμούσαν με 13.722 δραχμές). **ΑΥΕ**, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 458 της 3 Ιουλίου 1842 και έγγραφο 1844,88,1 της 16 Ιουνίου 1844.

¹⁷⁰ Το 1855 αφιέρωσε 100.000 γρόσια στη Φ.Ε. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.340.

¹⁷¹ Ένα μέρος του μισθού του κατευθυνόταν και στη Φιλεκπαιδευτική εταιρεία. Τα σύνολο της δεκαετούς μισθοδοσίας του ανερχόταν σε 60.000 δραχμές. **ΑΥΕ**, Φάκ.1862/ 88,1, έγγραφο 277 της 17 Αυγούστου 1862. Συνέβαλε επίσης στη δημιουργία Βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου στην Ανδρίτσεινα. **ΑΥΕ**, Φάκ.1866 /88,1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.332 και **ΓΑΚ**, θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853.

¹⁷² Έδωσε 1000 φλωριά στη Φιλεκπαιδευτική εταιρεία «για τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Αθήνας» το 1851. **ΑΥΕ**, Φάκ.1851/88, 1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851.

¹⁷³ **ΓΑΚ**, θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849. Εκτός από τις συνδρομές - 4000 δραχμές ετησίως - στη Φ.Ε., προσφέρει μισθό σε δάσκαλο κοριτσιών του σχολείου Κέας για οκτώ έτη. Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10-11 του ίδιου *Κωνσταντίνος Ιωννίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς 'δυναστείας'*, στο περ. **Ημερησία, ο.π.**, σσ.32-35 και Σκευός Ζερβός, **Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά**, Αθήνα (1925), **Δ.Π.**, αρ.7935.

¹⁷⁴ Υπήρξε ιδρυτής και πρόεδρος της Εθνολογικής-Ιστορικής Εταιρείας και Μουσικής Εταιρείας. Έγινε ευεργέτης της Φ.Ε. με τη δωρεά των 15.000 δραχμών το Μάρτιο του 1867 για την εκπαίδευση μαθήτριας στο Αρσάκειο (Αικ. Λαρόζης). **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σ.330.

¹⁷⁵ Προσέφερε 10.000 δραχμές το 1879. Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. **Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετιάν 1869-1969**, Αθήνα 1970, σ.154. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκωνσταντά, **Λεύκωμα Εβδομηκονταετηριδίου 1856-1930**, Αθήνα 1931, σ.55, Βίκτωρ Θ.Μελάς, *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.9 και **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.333.

¹⁷⁶ Το 1878 προσέφερε στη Φ.Ε. όλη του την περιουσία αποτελούμενη από κτήματα στην Προσοτσάνη Δράμας, αξίας 700 οθωμανικών λιρών. Όταν πουλήθηκαν μετά το θάνατό του, εισπράχθηκαν 365 λίρες μόνο, που μαζί με χρηματικό ποσό 15.473 δραχμών παραδόθηκαν στον Κάρολο Ασλάν, Αγγλο πρόξενο στη Δράμα, μέλος του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, «τη προτροπή» του οποίου, καθώς και του Α. Παπαδόπουλου, υποπροξένου Καβάλας, έκανε την δωρεά. Η εν Αθήναις..ό.π., σ. 245.

¹⁷⁷ Ανακοινώθηκε την 28 Μαΐου 1890 η προσφορά των 25.000 δραχμών. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σ.339.

από αυτούς ήσαν ομογενείς από Λονδίνο, Μάντσεστερ, Μασσαλία, κυρίως όμως από πόλεις της Μολδαβίας και της Ρωσίας – η πλειονότητα από Οδησσό, Βουκουρέστι και Ιάσιο -, πολλοί από τους οποίους είχαν αναπτύξει εθνική δράση κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα.¹⁷⁸

Πολλοί δωρητές προσδοκούσαν από τη Φ.Ε. να κατευθύνει τη δωρεά τους, όχι στα σχολεία της ίδιας, αλλά σε κάποιο εκπαιδευτήριο της Αθήνας¹⁷⁹ ή της επαρχίας, γενέτειρας συνήθως του δωρητή. Συχνά όμως ο στόχος ήταν γενικός. Χαρακτηριστική η προτίμηση το 1849 του Ιωάννη Τσομπάνογλου από το Μέτσοβο, ομογενούς στο Βουκουρέστι, να σταλούν 500 φλωριά «εις σχολείον της Ελλάδος, όπου θέλη ευρεθή πτωχότερον».¹⁸⁰

Σε μία πρώτη προσπάθειά μας να υπολογίσουμε σε δραχμές ή άλλα νομίσματα τις χρηματικές εισπράξεις της Εταιρείας από το διάστημα της ίδρυσής της, το 1836 μέχρι το χρονικό όριο της έρευνάς μας, το 1913, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα του παρακάτω πίνακα:

---

¹⁷⁸ Ιδιαίτερη δραστηριότητα ανέπτυξε η Εφορία της Οδησσού που συνέστησε ο Υψηλάντης από επιφανείς Φιλικούς της πόλης, όπως τους Αλέξανδρο Μαύρο, Αλέξανδρο Κούμπαρη, Ιωάννη Αμβροσίου, Ηλία Μάνεση και άλλους. Εκεί κατέφυγαν πλήθη αγωνιστών από το διαλυμένο στρατόπεδο της Μολδοβλαχίας, οι Έλληνες της Οδησσού. Ακαδημία των Αθηνών, **Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη εκατοπενηνταετηρίδι** υπό Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1964, σσ.78-79. Αναφέρουμε τους Αντώνιο Κομιζόπουλο, μεγαλέμπορο, Κυριάκο Κουμπάρη, Παντιά Ροδοκανάκη, Χιώτη έμπορο, Αντώνιο Κριεζή, Υδραίο πλοίαρχο, Γαβριήλ Κατακάζη, Στέφανο Ξένο, Μιχ. Τσοσίτσα, Ιω. Φιλήμονα, Αμβρόσιο Φραντζή, Θεόδωρο Μανούση, Παπαρηγόπουλο Ιω. Κανέλο Δεληγιάννη, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Μιχαήλ Σούτσο. Η εν Αθήναις..ό.π., σ.243-245 και 379-380.

¹⁷⁹ Παράδειγμα αποτελεί η δωρεά του Παν. Παπάζογλου το 1840 μέσω της Φ.Ε. προς την Εταιρεία Ωραίων Τεχνών. Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική εκπαίδευση, σ.672.

¹⁸⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1850/88,1, έγγραφο 3123 της 9 Μαΐου 1850, ΓΑΚ, θυρίδα 106, φάκελος 19, έγγραφο (αντίγραφο διαθήκης) της 14 Ιουλίου 1849 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 16-19, 21-27, έγγραφο 880 της 16 Ιουλίου 1849 και 1 Μαΐου 1848.

Πίνακας δωρεών προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (1836-1913).											
ΔΕΚΑ ΕΤΙΕΣ	*Γενικό αριθμό μελών Φ.Ε. Σ	**Μέλη προσφορά άνω των 100 δρχ	***Σύνολο συνδρομών μελών της Φ.Ε.	Δωρεές- Κληροδοτήμα -«Ευεργέτες» της Φ.Ε. σε δραχμές	Λίρες Αγγλίας	ρούβλια	Λίρες οθωμ. γρόσια	Δίστηλα	Λίφ τα α	σφατ α	Βιβλία/ άλλες μορφές
1836-1840	918	577	21.000	187.000	37			100		360	7.700 βιβλία
1841-1850	676	1145	15.000	615.400	423	33.000	1.000				1350 βιβλ
1851-1860	203	231	4.000δρχ	446.200	207		9.000				
1861-1870	165	195	7.500δρχ	878.500							1/2 λατομεί οικία
1871-1880	243	258	8.500δρχ	99.000			1000	1200			
1881-1890	260	233	8.700δρχ	140.000	1.000		500		8.0		15 βιβλία
1891-1900	140	130	4.900δρχ	38.000							
1901-1913	166	160	5600δρχ	3700+ 500 0μολ εθν. Δαν.							
Αχρονολ.	31			250.000δρχ							
ΣΥΝΟΛΟ			75.200δρχ	12.335.100+ 500 0μολ	1.967		11.500		8.0	360	9.016 βιβλία

Πίνακας 1.¹⁸¹

Από το σύνολο των εγγεγραμμένων στο Μητρώο των μελών της Φ.Ε. συνδρομητών (αντιπροσωπεύεται από αριθμό της Β' στήλης του πίνακα) η επιλογή μελών έγινε με κριτήριο ως κατώτερο ύψος προσφοράς τις 100 δραχμές (ο αριθμός των μελών αυτών αντιπροσωπεύεται από τον αριθμό της Γ' στήλης). Στη στήλη Δ' των συνδρομών υπολογίζονται κατά προσέγγιση οι μηνιαίες ή ετήσιες συνδρομές, οι οποίες δεν αναγράφονται πάντοτε και με ακρίβεια στο Μητρώο. Στην Ε' στήλη των δωρεών και κληροδοτημάτων δεν αναφέρεται αριθμός προσώπων κατά δεκαετία, καθότι είναι δυσχερές, αν όχι αδύνατο, να υπολογισθεί ο ακριβής χρόνος, κατά τον οποίο κάποιιο συμπλήρωναν και με συνδρομή ακόμη το ύψος των 400 δραχμών, ώστε να θεωρηθούν τυπικά «ευεργέτες» από την

¹⁸¹ Πηγές: Μητρώον μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936), Αθήνα 1936, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Β', Κατάλογοι Οθωνικού Αρχείου, Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Παιδείας (1833-1862), Φάκελοι Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών, Υπουργείο Παιδείας, Μητρώον Κληροδοτημάτων, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, Ζαβιτσιάνος, Αρχείο Εθνικών Ευεργετών, τεύχη Α'-ΣΤ', Αθήνα 1929, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας καθώς και επεξεργασμένα στοιχεία από το Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

Φ.Ε. Σύμφωνα με το Μητρώο μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ο αριθμός των «ευεργετών» από το 1836 μέχρι τα χρονικά όρια της εργασίας μας 1830-1912 ανέρχεται σε 274 άτομα. Στον αριθμό όμως της στήλης των δωρεών συνυπολογίσαμε και προσφορές από ένα σύνολο άλλων πηγών σχετικών με τη Φ.Ε.

(*):Μέλη της Φ.Ε., σύμφωνα με το Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.381-402.

(**):Συνδρομητές άνω των 100 δραχμών, σύμφωνα με το Μητρώο της Φ.Ε.

(***):Συνολικό ποσό προερχόμενο από συνδρομές κάτω των 100 δραχμών κατά προσέγγιση.

(****):Συνολικό ποσό προερχόμενο από συνδρομές άνω των 100 δραχμών, καθώς και δωρεές ή κληροδοτήματα προς τη Φ.Ε.¹⁸²

Σύμφωνα με τα στοιχεία του συγκεντρωτικού αυτού πίνακα, πραγματικά υπάρχει μία τεράστια πύκνωση των δωρεών κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες περίπου. Κατά τα μέσα του αιώνα παρατηρείται αιφνίδια μείωση των εγγραφόμενων μελών και επομένως, κάμψη των οικονομικών εισφορών της από τους συνδρομητές. Εν τούτοις, τα μεγάλα κληροδοτήματα που δέχεται μετά το 1850 ανυψώνουν τη στάθμη των χρηματικών της αποθεμάτων. Μετά την πρώτη δωρεά του Αρσάκη¹⁸³ και λίγο αργότερα της Ελένης Τοσίτσα, διαγράφεται αυξητική η πορεία των δωρεών που κορυφώνονται στη δεκαετία 1880-1890. Από τότε και μέχρι το τέλος της περιόδου που μας απασχολεί παρατηρείται μείωση τόσο του αριθμού των νέων μελών, όσο και των μεγάλων κληροδοτημάτων που θα τόνωναν το έργο της. Αυτό ίσως οφείλεται στη στροφή των δωρεών σε άλλες μορφές και άλλους φορείς εκπαίδευσης, αλλά και στην ανάγκη, όπως αυτό περνάει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική κοινωνία, για ενίσχυση της προσπάθειας στρατιωτικής αναδιοργάνωσης του Κράτους.¹⁸⁴ Το φαινόμενο του εθνικισμού διακρίνεται έντονα στις διαθέκες των περισσότερων ευεργετών, όπου ευαισθησία για τα προβλήματα του ελληνισμού προβάλλει συχνά, καθώς και η πεποίθηση ότι «*δια τινος βραχείας ενιανσίας συνεισφοράς*» ή και «*απάσης της περιουσίας, ήν μετά κόπου...*» θα συνδράμουν στην «*ανάπτυξιν της κοινής εκπαιδεύσεως εξ' ης πάσα ιδέα αναπηγάξει της αληθούς εθνικής ευδαιμονίας*».¹⁸⁵ Ενεργούν «*Αυθορμήτως προσάγοντες*» «*ό,τι*

¹⁸² Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2 .Βλ. και Παράρτημα 1, Β', σ.Δ12α).

¹⁸³ Διέθεσε 250.000 δραχμές για την οικοδομή. Σημειώνεται ως επίτιμος πρόεδρος του Δ.Σ. την 21 Δεκεμβρίου 1850 στο Μητρώον μελών Φ.Ε. ΜΗ.Φ.Ε., αρ.1658 και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.47.

¹⁸⁴ Οργανισμοί, Εταιρείες, Ταμεία, όπως Ερυθρός Σταυρός, Ταμείο «Τραυματιών Πολέμου», «Επίκουρος Επιτροπή Τραυματιών», Ταμείο Εθνικού στόλου, Ταμείο Εθνικής Αμύνης, κ.α. αποτέλεσαν κέντρα απορρόφησης δωρεών και κληροδοτημάτων. Παρατηρείται επίσης χρηματοδότηση άλλων στρατιωτικών εξοπλισμών, αλλά και από τα μέσα του 1890 αδήρη χρηματοδότηση του Μακεδονικού αγώνα. ΑΥΕ, Φάκ.1878/88,1β, έγγραφο 4941 της 29 Μαΐου 1878, (Επιστολή Μάρκου Ρενιέρη της 23 Μαΐου 1878, υπφ.1^α, (Κληροδοτήματα) έγγραφο 7303 της 7 Απριλίου 1878 (υποπροξενείο Καβάλας προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 1291 (προξενείο Οδησσού προς υπουργείο Εξωτερικών. Ο Γρηγόριος Μαρασλής, «εν ενεργεία σύμβουλος του Κράτους», ως εκτελεστής της διαθήκης του θείου του Δημητρίου Θεοδωρίδου, «δι' ης ούτος κατέλιπεν κληροδοτήμα εκ 50.000 ρουβλίων υπέρ των εν Ελλάδι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων», αποφάσισε να διαθέσει «τους ενιανσίους τόκους του κληροδοτήματος τούτου εκ ρουβλίων 3.069 στο Σύλλογο Τραυματιών»), έγγραφο 22810 της Ιουνίου 1878 (ελληνική Πρεσβεία Ρώμης προς Σύλλογο Τραυματιών), Φάκ.1895/Δ60, έγγραφο 12966 της 21 Ιουνίου 1896, (υπουργείο Ναυτικών προς υπουργείο Εξωτερικών), έγγραφο 169 της 23 Φεβρουαρίου 1896, έγγραφο 2605 της 10 Δεκεμβρίου 1895 (ελληνική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως προς υπουργείο Εξωτερικών), Φάκ.1897/Β60, έγγραφο 6366 της 18 Αυγούστου 1897 (Επιτροπή Εθνικού Στόλου προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁸⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1848/88,1, έγγραφο 1925 της 2 Νοεμβρίου 1848, (επιστολή Αλέξανδρου Λογάδη προς τον Υπουργό Εξωτερικών, Δρόσο Μανσόλα της 6 Απριλίου 1848).

δύνανται» «επ' αγαθώ της πατρίδος», γιατί πιστεύουν «ότι εξ αυτού του μέσου εμπορεί να ελπίζεται η αληθής δόξα και ευδαιμονία της πατρίδος...».¹⁸⁶

Η εθνική αποστολή και ο ρόλος της ελληνίδας δασκάλας αρχίζει να προβάλλεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.¹⁸⁷ Οι απόφοιτες της Φ.Ε. διδάσκουν σε σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού συμβάλλοντας στην εκπαιδευτική-πολιτισμική εξόρμηση στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διαμορφώνεται από τη δεκαετία 1860-1870 και εξής, όταν η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και εθνικής ιδεολογίας αποκτά επείγοντα χαρακτήρα.¹⁸⁸ Η εθνικιστική δραστηριότητα μέσω του εκπαιδευτικού δικτύου που δημιούργησε η Φ.Ε. στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού διαφαίνεται στην προνομιακή μεταχείριση αυτών των περιοχών στο θέμα της εκπαίδευσης, όπως διορισμός εκπαιδευτικού προσωπικού, ίδρυση σχολείων, δωρεάν ή με μειωμένα δίδακτρα φοίτηση κοριτσιών από περιοχές της Μ.Ασίας, Πόντου, Μολδαβίας, Βλαχίας, Ανατολικής Ρωμυλίας¹⁸⁹ και τις προτεραιότητες που έθετε σε περιόδους εθνικής απειλής. Σε συνεδρίασή του το Δ.Σ. της Φ.Ε. το 1902 αναφερόμενο στην απόφαση υποδοχής με μειωμένα δίδακτρα ως εσωτερικής κάποιιας μαθήτριας από τη Μ. Ασία τόνιζε ότι η απόφαση αυτή του Συμβουλίου είναι εθνική και πρέπει να επικροτηθεί, δεδομένης της ανάγκης να αποστέλλονται από το Αρσάκειο στη Μικρά Ασία «ευγενείς αρσακειάδες ενισχύουσai τους εκεί Έλληνες διψώντας τελείας ελληνικής και εθνικής παιδείας και καταπολεμούσαι ούτω τα καταπνικτικά δίκτυα των αναφανδόν εργαζομένων προπαγανδών...».¹⁹⁰ Το ιδεολογικό αυτό κλίμα δεν επηρέαζε και κινητοποιούσε μόνο το Παρθεναγωγείο της Φ.Ε., αλλά και άλλα σχολεία, όπως το Ανώτερο σχολείο Κορασιών στη Σύρο. Σε έκθεσή της η διευθύντρια του σχολείου αυτού το 1869 χαρακτηριστικά σημείωνε ότι κύριος σκοπός του εκπαιδευτηρίου δεν ήταν μόνο «η ανάδειξις χρηστών μητέρων», αλλά και η μόρφωση «διδασκαλισσών, ων άλλαι μεν μεταβαίνουν εις την Ανατολήν, διαδίδουσι και προάγουσι τον Ελληνισμόν διατηρούσαι ακμαίον και ανθηρόν το αίσθημα του εθνικισμού και της ενότητας, άλλαι δε προσκαλούμεναι εις οίκους πλουσιών ομογενών εν τη δύσει διαμενόντων προς μόρφωσιν ελληνοπαίδων, μεγάλας δυσχερίας

---

¹⁸⁶ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Τσιρόπουλου του 1843. ΜΗΚ, σ.12, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 3, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Ελάχιστα από τη σωρεία των παραδειγμάτων αναφέρουμε: «Επειδή.. επιθυμώ να φανώ και εγώ λυσιτελής και δια την πατρίδα μου και δια τους συγγενείς μου παρακινήτης της εκπαιδεύσεως των εις το εθνικόν ταμείον των Αθηνών της πατρίδος μου Ελλάδος» γράφει στη διαθήκη του ο Νεόφυτος Αρχιμανδρίτης. Διαθήκη της 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ, σ.45, Ζερβός Υ.ΟΙ, αρ.822, ΖΑΒ, σ.15, ΑΥΕ, Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 25221 της 28 Ιουνίου 1840, Φάκ.1841/88,1, έγγραφο 49 της 29 Αυγούστου 1841 και ο Νείλος Σμυρνωτόπουλος «εμφορούμενος υπό ακράτου φιλοπατρίας και ποθών διακαώς περί την ηθικής αναπτύξεως και εν γένει μορφώσεως των τέκνων της γενετήρας πατρίδος αυτού, οικειοθελώς και απαραβιάστως δωρείται και παραχωρεί...». ΜΗΚ,Γ'82, σ.431.

¹⁸⁷ Η δεκαετία του 1850 είναι περίοδος μαχητικής εκδήλωσης του εθνικισμού. Ο ρομαντικός εθνικισμός έχει διαδεχθεί το δημοκρατικό εθνικισμό τροφοδοτούμενο από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον 19^ο αιώνα*, στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτινή 1991, σσ.64-65.

¹⁸⁸ Η εν Αθήναις...ό.π., σ.270 και Γούδας, *Απόστολος Αρσάκης...ό.π.*, τόμος Β', σ.416.

¹⁸⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1912/Β33, έγγραφο 334 της 21 Αυγούστου 1906 (ο πρόεδρος Καραπάνος προς το Γενικό πρόξενο Θεσσαλονίκης). Το Δ.Σ. της Φ.Ε. αποφάσισε να βοηθήσει υπόδουλες περιοχές, όπως Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη στην εισαγωγή υποτρόφων με μειωμένα δίδακτρα δηλαδή από 100 σε 70 δραχμές μηνιαίως. ΑΥΕ, Φάκ.1912 Β/ 33, έγγραφο 9928 της 7 Ιουλίου 1906. (Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς Φ.Ε.) και Η εν Αθήναις...ό.π., σσ.247-250.

¹⁹⁰ *Πεπραγμένα της Φ.Ε.* του έτους 1902-1903, σ.14.

απαντώσιν μη γινώσκουσαι την κοινήν καταστάσα του νεωτέρου πολιτισμού Γαλλικήν γλώσσαν...».¹⁹¹

4. Δαπάνες για τη γυναικεία μόρφωση

Σύμφωνα με την Έκθεση του Χριστόπουλου (1855-1856),¹⁹² το συνολικό ετήσιο ποσό που απορροφούσε η εκπαίδευση των κοριτσιών που φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση όλων των επαρχιών και της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους ανερχόταν το 1854 στο ποσό των 35.340 δραχμών, από τις οποίες μόνο ένα ποσό 180 δραχμών¹⁹³ προερχόταν από την Κυβέρνηση, 27.960 δραχμές από δημοτική χρηματοδότηση και 7.200 από ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία.¹⁹⁴ Παρατηρούμε δηλαδή, ότι το Κράτος συντηρούσε ένα σχολείο πληρώνοντας ένα δάσκαλο με συνολική δαπάνη 180 δραχμές, ενώ για τη συντήρηση 189 δημοτικών σχολείων αρρένων δαπανήθηκαν από τους δήμους 72.658 δραχμές.

Στην ίδια Έκθεση η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών εκείνη τη χρονιά απορρόφησε 94.000 δραχμές, από τις οποίες οι 70.000 αντιστοιχούσαν στις ετήσιες δαπάνες του Αρσακείου Παρθεναγωγείου, οι 24.000 δραχμές σε δαπάνες πέντε άλλων ιδιωτικών παρθεναγωγείων και οι 7.200 σε εκείνες τεσσάρων άλλων ιδιωτικών σχολείων κοριτσιών.¹⁹⁵ Συνολικά δηλαδή οι δαπάνες της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κοριτσιών το έτος αυτό φαίνονται να ανέρχονται στις 129.340 δραχμές.

Πίνακας της Δημόσιας Εκπαίδευσης το έτος 1854				
Γυμνάσια	Ελληνικά	Δημοτικά Αρρένων ταμείου δημοσίου	Δημοτικά Αρρένων δημοτικού ταμείου	Δημοτικά κοριτσιών δημοτικού ταμείου
<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>	<i>Προϋπολογισμός</i>
159.820δρχ.	226.320δρχ	80.280δρχ	98.040δρχ	27.960δρχ
<i>Δαπανήθηκαν</i>	<i>Δαπανήθηκαν</i>	<i>Δαπανήθηκαν</i>		
148.473δρχ	202.883δρχ	72.657δρχ		

Πίνακας 2.

¹⁹¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α, φάκελος Ανώτερο σχολείο Κορασίων, έγγραφο 23 της 12 Ιουλίου 1869 (Δ.Ψαλτόγλου, διευθύντρια του Ανωτέρου σχολείου Κορασίων προς το δήμαρχο Ερμούπολης, περί της πορείας του Ανωτέρου σχολείου κορασίων σε θέματα προγράμματος, μισθών κλπ.) Βλ. κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.498.

¹⁹² Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Περίληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως από του 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα, 1 Ιανουαρίου 1854*. Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ. 121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

¹⁹³ Κατευθυνόταν το ποσό αυτό σε ένα σχολείο, με ένα καθηγητή και 40 μαθήτριες. Ο.π.

¹⁹⁴ Κατευθύνονταν σε τέσσερα σχολεία, τέσσερις δασκάλους και 300 μαθήτριες. Ο.π.

¹⁹⁵ Χαρ.Χριστόπουλου, Υπουργού, *Περίληπτική Έκθεσις..ό.π.* Κατά την Έκθεση, «υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών». Καμία έκθεση επίσημη δεν είχε γίνει μέχρι τότε. Έτσι, διέρχεται συνοπτικά τα έτη 1829-1849, ενώ λεπτομερέστερα τα έτη 1850-1855. Παραθέτει επίσης πίνακες δαπανών το έτος 1854.

<i>Πίνακας δαπανών του έτους 1854</i>		
<i>Σχολικό ίδρυμα</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Δαπάνες</i>
<i>Παν/μιο</i>	1	132,223:53 δρχ.
<i>Γυμνάσια</i>	7	148.473,47
<i>Ελληνικά σχολεία</i>	80	202.883,55
<i>Διδασκαλείον</i>	1	18,777,65
<i>Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Κυβέρνηση</i>	189	72.657,77
<i>Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Κυβέρνηση</i>	1	180
<i>Δημοτικά αρρένων συντηρούμενα από Δήμους</i>	135	98.040
<i>Δημοτικά κοριτσιών συντηρούμενα από Δήμους</i>	30	<u>27.960</u>
<i>Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια ανώτερα αρρένων</i>	7	43.029
<i>Ιδιωτικά κατώτερα αλληλοδιδασκτικά</i>	2	7.200
<i>Παρθεναγωγείο Αρσάκειο</i>	1	<u>70.000</u>
<i>Παρθεναγωγεία ιδιωτικά</i>	5	<u>24.000</u>
<i>Ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά αρρένων</i>	16	28.800
<i>Ιδιωτικά κοριτσιών</i>	4	<u>7.200</u>

Πίνακας 3.¹⁹⁶

Από την άλλη πλευρά, είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι δήμοι αφιερώνουν έστω λιγότερο από ¼ των συνολικών τους δαπανών στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών, ενώ το υπόλοιπο σε εκείνα των αγοριών.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Χαρ.Χριστόπουλου, Υπουργού, *Περίληπτική Έκθεσις ό.π.*

¹⁹⁷ Παράδειγμα, ο Δήμος της Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 4^α, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851 (δημοτική βοήθεια σε άπορες μαθήτριες Ερμούπολης), έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1869 (ομάδα εκπαιδευτικών του Ανωτέρου σχολείου των Κορασιών, ζητά αύξηση μισθού «αυξηθέντων

Παρά την αναπηρία του Κράτους να οργανώσει μία περισσότερο δομημένη κρατική γυναικεία εκπαίδευση,¹⁹⁸ πρέπει να τονιστεί πως απασχολούσε κατά καιρούς το υπουργείο Παιδείας η χαρακτηριστική αυτή μονομέρεια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Αν κρίνουμε από τις προτάσεις των «Γραμματέων» της Παιδείας που καταθέτονταν για ίδρυση σχολείων αποκλειστικά για κορίτσια από το 1840 και μετά, οδηγούμαστε στη διαπίστωση μιας προσπάθειας συνεκπαίδευσης σε αρκετά σχολεία της επικράτειας.¹⁹⁹ Σε εγκύκλιό του όμως το 1852 προς τους Νομάρχες²⁰⁰ ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαίδευσης, Σπ. Βλάχος, απαγόρευε τη συνεκπαίδευση στα ίδια διδακτήρια και των δύο φύλων, επειδή, όπως ισχυρίστηκε: «η τοιαύτη επιμιξία προκαταβάλλει σπέρματα δυσάρεστων συνεπειών».²⁰¹ Μάλιστα, επειδή, όπως διατεινόταν, «η προεκπαίδευσις γίνεται ετεροζύγως», πρότεινε στους Νομάρχες να προσπαθήσουν «περί της βαθμηδόν συστάσεως σχολείων κορασίων», όχι μόνο στις πρωτεύουσες των επαρχιών, αλλά και στους πολυπληθέστερους δήμους.²⁰² Η οικονομική δυσπραγία των δήμων εμπόδιζε την εφαρμογή της εγκυκλίου και δεν επέτρεπε δημιουργία δεύτερου σχολείου για κορίτσια. Έτσι όμως η εκπαίδευση γινόταν μονομερής, αφού αποκλείονταν τα κορίτσια από την εκπαίδευση σε περιοχές με αδύνατη τη συντήρηση δύο σχολείων αρρένων και θηλέων. Η απαγόρευση της μικτής φοίτησης παγίωσε τελικά την κρατική αδιαφορία.²⁰³ Φαίνεται πως το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης κατείχε εξέχουσα σημασία για το Χριστόπουλο, Υπουργό Παιδείας το 1855-1857 και 1866-1867, ο οποίος το Μάρτιο του 1856 υπογράμμισε τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των περισσότερων δήμων της αναγκαιότητας εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου και τη σύσταση περισσότερων του αναμενόμενου αριθμού σχολείων.²⁰⁴ Την έλλειψη διδασκαλισσών που παρατηρήθηκε ως επακόλουθο τούτου, πρότεινε να την καλύψουν οι δήμοι με δική τους δαπάνη στέλνοντας από μία υπότροφο ο καθένας στο Παρθεναγωγείο της Φ.Ε. με την υποχρέωση να διδάξει η ίδια για τρία έτη σε σχολείο της πατρίδας της.²⁰⁵ Στα τέλη της δεκαετίας του 1850 το

των δημοτικών πόρων και αυξηθέντων των μισθών» των άλλων υπαλλήλων του Δήμου και «ελάττωσης επελθούσης μικράς εις τον μισθόν των») και, φάκελος Εκπαίδευση 4^α, έγγραφο της 17 Δεκεμβρίου 1869.

¹⁹⁸ Βλ στο ίδιο κεφ., σσ.441,448,475.

¹⁹⁹ Βλ. Ιω. Κοκκώνης, *Περί της ενεστώσης..Δημοτικής...ό.π.*, σ.2.

²⁰⁰ Β.Δ. της 10ης Σεπτεμβρίου 1852: «...προς την βαθμηδόν σύστασιν σχολείων κορασίων όχι μόνον εις τας πρωτεύουσας των επαρχιών, αλλά και εις τους πολυπληθεστέρους δήμους, διά να εκλείψη ούτως η συμφοίτησις των αρρένων μετά των θηλέων, ήτις κατ' ανάγκην συνέβαινεν». Άρθρο ε'. Εγκύκλιος 80 Υπ. Εσωτερικών της 17 Νοεμβρίου 1852, «περί δημοτικής εκπαίδευσσεως». Κ. Σοφινός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*. [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1988, τόμος Α', αρ.252, σ.75.

²⁰¹ Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σ.30.

²⁰² Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον..ό.π.*, τόμος Α', μέρος Γ', σσ.199-200.

²⁰³ Η κατάσταση θα προβληματίσει κάποιους υπουργούς αργότερα. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π.*, τόμος Α', σ.124.

²⁰⁴ Εγκύκλιος αρ.1334, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαίδευσσεως (ΕΔΕ.), της 12 Μαρτίου 1856, *Περί εκπαίδευσσεως νεανίδων μελλοδημοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών*. Π. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία κλπ. αποβλέποντα εις την εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι [...]*, τόμος Α' (1833 - 1859), Αθήνα 1860, σ.615.

²⁰⁵ **ΓΑΚ ΣΥΡ**, Εκπαίδευση, φάκελος 11 (1-7) εγκύκλιος αρ.27, 632 της 29 Νοεμβρίου 1856, «περί διορισμού κορασίων των δήμων εις το της φιλεκπαιδευτική εταιρείας παρθεναγωγείον». Αυτό δε σημαίνει ότι οι αντιλήψεις τις εποχής για το διαφορετικό ρόλο, αλλά και τις ικανότητες των κοριτσιών είχαν αμβλυνθεί. Σε έγγραφο Πρακτικού συνεδριάσεων των διδασκάλων του Ανωτέρου Σχολείου των κορασίων Σύρου της 7 Οκτωβρίου 1863 θεωρείται επαρκές ένα μειωμένο ωράριο, «διότι αι διανοητικαί

ενδιαφέρον για τη γυναικεία μόρφωση αυξήθηκε και η Φ.Ε. αναγνωρίστηκε ως το μόνο ίδρυμα, όπου καταρτίζονταν δασκάλες.²⁰⁶

Παρά το ενδιαφέρον κάποιων υπουργών για το θέμα αυτό, το Κράτος δεν προέβη σε ίδρυση κρατικού Διδασκαλείου μέχρι το 1878 και διέθετε ελάχιστα ποσά για τη γυναικεία εκπαίδευση, συγκριτικά με όσα διέθετε για την εκπαίδευση των αγοριών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του βουλευτή Αττικής, Βλάχου, πρώην Υπουργού Παιδείας, τον Αύγουστο του 1856, όπου επισημαίνεται ο βαθμός αναγκαιότητας της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι σε σύνολο 701.953 δραχμών οι 531.770 δραχμές προορίζονταν για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών αρρένων στο Πανεπιστήμιο, τα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία, οι 97.500 δραχμές για τις δαπάνες των Δημοτικών σχολείων, οι 72.000 δραχμές για τις υποτροφίες, ενώ τα έξοδα «της εκπαίδευσης των θηλέων» ανέρχονταν σε 18.000 δραχμές.²⁰⁷

Το 1859 η δαπάνη για τα δημοτικά αρρένων ανερχόταν σε 100.702 δραχμές (94,5%), ενώ η αντίστοιχη των κοριτσιών σε 5.916 δραχμές (5,5%).²⁰⁸ Η διαπίστωση της κρατικής φειδωλότητας απέναντι στη γυναικεία εκπαίδευση δεν άλλαξε ούτε και μετά το 1890, όταν η κρατική πολιτική διαφοροποιήθηκε επί το θετικότερο με αύξηση, λόγου χάρη, των κρατικών επιχορηγήσεων προς τη Φ.Ε. στο ύψος των 30.000 δραχμών για το έτος 1888-1889 ή και των 45.000 δραχμών ετησίως το 1892.²⁰⁹ Μετά την ίδρυση και τη λειτουργία της Φ.Ε., αλλά και παράλληλα με αυτήν ακολούθησε η ίδρυση και άλλων ανεξάρτητων παρθεναγωγείων στις άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου.²¹⁰

δυνάμεις ασθενέστεραι ούσαι, δέον να έχωσι και ώρας διδασκαλίας έτι ολιγωτέρας των αρρένων». ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4β, (Δημοτικό και Ανώτερο Σχολείο Κορασιών) έγγραφο της 7 Οκτωβρίου 1863.

²⁰⁶ Βλ. Εγκύκλιος της 17 Νοεμβρίου 1856, Υπουργείο ΕΔΕ., «περί υποτροφών κορασιών εις την φιλεκπαιδευτικήν εταιρίαν». Κλάδος, ό.π., τόμος Α', σ.648. Ο αριθμός των διδασκαλισσών που αποφοίτησαν από τη Φ.Ε. το διάστημα 1836-1886 ανέρχεται, σύμφωνα με το Βρυώνη, επόπτη των σχολείων, σε 2.004. Γ. Βυώνης, *Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* υπό Γ. Βυώνη επόπτου των σχολείων της, Αθήναι 1886, σσ.29-31.

²⁰⁷ Έκθεσις του βουλευτού Αττικής Σ. Βλάχου, πρώην Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ' της 25 Αυγούστου 1856 (σε αυτοτελές τεύχος). Το 1854 σε συνολικό αριθμό 31 δημοτικών σχολείων, όπου φοιτούσαν 3.761 μαθήτριες, την πρώτη θέση διατηρούσαν οι Κυκλάδες με εννέα σχολεία και 1205 μαθήτριες και την τελευταία ο νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας με ένα σχολείο και 80 μαθήτριες. Στη Λακωνία δε φαινόταν να λειτουργεί κανένα σχολείο κοριτσιών. Π. Αργυρόπουλος, *Πίναξ της εν Ελλάδι δημόσιας εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854* στο Χ.Χριστόπουλου, Υπουργού, *Περιληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως, Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, 1 Ιανουαρίου 1854*. Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 1837 οι μαθήτριες δεν ξεπερνούσαν τις 100, το 1854 στα έξι σχολεία θηλέων μέσης εκπαίδευσης φοιτούσαν 1400 μαθήτριες περίπου. **Ό.π.**

²⁰⁸ Γ. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής...ό.π.*, σ.152. **Πρακτικά της Βουλής του 1855**, σ.589.

²⁰⁹ Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.169.

²¹⁰ Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.103.

5. Άλλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες

Τα περισσότερα ιδιωτικά σχολεία της εκπαίδευσης των κοριτσιών ήταν συγκεντρωμένα στην Αθήνα.²¹¹ Το 1855 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Παρθεναγωγείο του Δανιήλ και της Ασπασίας Σουρμελή, το οποίο χαρακτηρίστηκε εξ αρχής Ελληνικό Σχολείο, «*επί ευρύτερων βάσεων θεμελιωμένο*» και περιλάμβανε δημοτικό και παρθεναγωγείο.²¹² Άλλα ιδιωτικά σχολεία κοριτσιών ήταν εκείνο του Ιωάννου Σιώτου με Δημοτικό και «*ανώτερες τάξεις*», που ιδρύθηκε το 1860, καθώς και το «*Σχολείο των Αδελφών του Ελέους*» στην Αθήνα και την Πάτρα από καθολικές μοναχές του Τάγματος του Αγίου Ιωσήφ που φιλοδοξούσε να προσφέρει «*ανώτερη*» μόρφωση.²¹³ Με τη γυναικεία εκπαίδευση συνδέθηκε επίσης και το Αμαλίο Ορφανοτροφείο. Υποδειγματική ήταν η λειτουργία και οργάνωση του Δημοτικού σχολείου, όπου πολλές απόφοιτοι προσελήφθησαν ως δασκάλες, κυρίως εργόχειρων. Αποτέλεσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια για επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών.²¹⁴

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα, ιδιαίτερα μετά το 1870, εποχή κατά την οποία αναμορφωνόταν και επεκτεινόταν η παιδεία στη χώρα, γεγονός συνδεόμενο με τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές που επακολούθησαν τη μεταπολίτευση του 1862,²¹⁵ ιδρύθηκαν αρκετά ιδιωτικά δημοτικά σχολεία, καθώς και ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Μερικά από αυτά ενδεικτικά ήταν το 1887 το σχολείο της Ασπασίας Σκορδέλη, της Σ. Δημοπούλου και της Σοφίας Σιμοπούλου, το 1890 του Συλλόγου Κυριών και άλλα,²¹⁶ τα οποία κάλυπταν τις ανάγκες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών. Ο Φίλιππος Ιωάννου, λόγιος, αναφερόμενος σε λόγο του στην κατάσταση της εκπαίδευσης σημειώνει ότι το 1871 λειτουργούσαν συνολικά δώδεκα ιδιωτικά σχολεία για μαθήτριες.²¹⁷

Το «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*» της Francis Hill μετά την αποχώρησή της το 1867 τέθηκε κάτω από τη διεύθυνση της Αικατερίνης Χρηστομάνου –Λασκαρίδου και της Καλλιόπης Κεχαγιά, εκπαιδευτικών που εφάρμοσαν νέες παιδαγωγικές μεθόδους²¹⁸ και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη τόσο της γυναικείας εκπαίδευσης, όσο και της

---

²¹¹ *Ιδιωτικά Δημοτικά Σχολεία*, όπως εκείνα της Ειρήνης Χρυσικοπούλου, του Ι. Βαρνάβα, της Πηνελόπης Δρίτσου, της Αθηνάς Ορλάνδου λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα μετά το 1860. (Στ. Τζουμελέας-Π. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήναι 1933, σ.116) και της Μ. Μπαρμπάνου. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΑ', αρ. 495, 10 Ιουλίου 1863, σ 144.

²¹² *Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασίων Εκπαιδευτηρίου Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή*, Αθήνα 1857, Αθήνα 1860. Το παρθεναγωγείο αυτό λειτούργησε μέχρι το 1869. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.117.

²¹³ *Ο.π.*, σ.119.

²¹⁴ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.572-573.

²¹⁵ Ν.Σβορώνος, *Επισκόπηση..ό.π.*, σ.100.

²¹⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση ..ό.π.*, σ.219.

²¹⁷ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ακαδημαϊκός περί της πνευματικής προόδου του Ελληνικού Έθνους*. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΘ', αρ.777 της 12 Ιουλίου 1871, σ.2404.

²¹⁸ Στα 1869 το «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*» περιελάμβανε α) Νηπιαγωγείο, β) Προκαταρκτικό σχολείο (συνδιδασκικό), γ) Ελληνικό σχολείο (πλήρες) και δ) δύο γυμνασιακές τάξεις. Αικ. Χρηστομάνου, *Εκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870*, Αθήναι 1870, σ.7.

βελτίωσης της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.²¹⁹ Ανάμεσα σε δωρεές στη Σχολή αυτή αναφέρουμε τη χρηματική βοήθεια του Κωνσταντίνου Ζάππα σε τρόφιμο της σχολής Hill το 1888.²²⁰

Η πλημμελής λειτουργία κάποιων ιδιωτικών σχολείων οδήγησε την πολιτεία να επέμβει στη λειτουργία τους, ενώ ως τώρα διατηρούσαν τον έλεγχο της οργάνωσης και των προγραμμάτων σπουδών.²²¹ Τη δεκαετία του 1880 άρχισαν να παρουσιάζουν σημαντική ανάπτυξη και τα δημοτικά σχολεία θηλέων.²²² Στον Πειραιά ο Δήμος συντηρούσε αρχικά ένα Δημοτικό για κορίτσια²²³ και δύο μετά το 1876.²²⁴ Στην Πάτρα, μία άλλη περίπτωση, μετά την ίδρυση το 1836, της «Δημοτικής σχολής Θηλέων», του πρώτου σχολείου για κορίτσια στην πόλη,²²⁵ ακολούθησαν και ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Το 1854 λειτουργούσε το Παρθεναγωγείο του Βορέλη και το 1860 το Παρθεναγωγείο του Δ. Ιωαννίδη με αλληλοδιδασκτικό Ελληνικό σχολείο.²²⁶

²¹⁹ Από το 1865-1866 και ουσιαστικά με την αποχώρηση της Fr. Hill το 1867 το σχολείο λειτούργησε με την επωνυμία «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» υπό τη διεύθυνση της Αικατερίνης Χρηστομάνου-Λασκαρίδου, που από το 1880 άρχισε να διδάσκει στο σχολείο της, σύμφωνα με τη Φροβελιανή μέθοδο, να εκπαιδεύει «Φροβελιανούς νηπιαγωγούς» και της Καλλιόπης Κεχαγιά. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σσ.207-208. Η Λασκαρίδου, όπως η ίδια έγραψε, παρείχε όλα τα απαιτούμενα για τη Φροβελιανή μέθοδο υλικά σε κάθε μαθήτριά, γιατί οι γονείς δεν επιθυμούσαν να συμμετέχουν, επειδή δε γνώριζαν το σκοπό των εργασιών αυτών. Αικ. Λασκαρίδου, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι, Εστία*, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885, σ.609. Βλ. κεφ. Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.404,417,419.

²²⁰ Ο ίδιος ζήτησε άνοιγμα λογαριασμού στην Εθνική Τράπεζα για την υποτροφία αυτή με μηνιαία καταβολή 60 δραχμών. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), φάκελος 58, Διαθήκη, Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής, υπσμ.1,2, έγγραφο 4472 της 26 Ιουλίου 1888 και έγγραφο 1734 της 11 Φεβρουαρίου 1892.

²²¹ Με την εγκύκλιο της 28ης Ιανουαρίου 1861 το υπουργείο Παιδείας καθόρισε ότι «τα εν τω κράτει προς διδασκαλίαν αρρένων τε και θηλέων ανώτερα ιδιωτικά παιδευτήρια πρέπει να ώσι διωργανωμένα ως και τα ανάλογα αυτοίς δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια». *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος Θ', αρ.393 της 28 Ιανουαρίου 1861, σ.1565.

²²² Συγκεκριμένα, το 1885, ο Δήμος Αθηναίων συντηρούσε 9 σχολεία για τα κορίτσια και 4 για τα αγόρια. Τα σχολεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης αρχικά ονομάζονταν «αλληλοδιδασκτικά σχολεία κορασιών», ενώ αργότερα «δημοτικά σχολεία κορασιών». Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.* Περισσότεροι δήμοι του ελληνικού κράτους τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στρέφουν το ενδιαφέρον τους και στις εκπαιδευτικές ανάγκες των κοριτσιών. *ΓΑΚ ΑΠ*, ΑΕΕ ΔΗΜ., Εκπαίδευση φάκελος 1, φάκελος 11, και *ΑΒΕ:62*, ΑΕΕ 21, φάκελος 2 (1899-1912) Βιβλίο Πράξεων Διοικούσης Επιτροπής. Πράξις 164 της 23 Φεβρουαρίου 1899, άρθρο 6. Σύμφωνα, λόγου χάρη, με την άποψη επιθεωρητή της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για σύσταση σχολείου θηλέων στη Γούρνα Αιτωλοακαρνανίας[...], «...εκ των 133 φοιτώντων εις το εκεί μονοτάξιον, υπέρ τα 40 είναι θήλεα, το δε εκεί κοινοτικό συμβούλιο δια της 16 πράξεως διέθεσε προς τούτο ειδικούς πόρους 1000 δραχμών». *Ό.π.*

²²³ *Εφ. Ασώπιος, Αττικόν Ημερολόγιον* του έτους 1873, σ.446.

²²⁴ *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΚΔ', αρ.856 της 24 Δεκεμβρίου 1876, σσ.3001-3002. Το 1860 λειτουργούσαν και τρία ιδιωτικά δημοτικά κοριτσιών. Αυτά ήταν το δημοτικό σχολείο της Μ. Χατζηλαγουδάκη, της Όλγας Κούσκουρη και της Αγγελικής Μπαξεβάνογλου. Στ. Τζουμελέας, *Συνοπτική Ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής Εκπαίδευσης. Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1932*, σ.191.

²²⁵ Ελληνικό σχολείο απέκτησε το 1835 και γυμνάσιο το 1838. Ανδρέα Ευθ. Μουγγολιά, *‘Το Β’ Γυμνάσιον εν Πάτραις’, Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή*, Πάτρα 1999, σσ.xvii,xviii.

²²⁶ Στ. Τζουμελέας, *Συνοπτική Ιστορία..ό.π.*, σ.191. Το 1890 άρχισε να λειτουργεί το Αρσάκειο της Πάτρας σε «κατάλληλο οικοδόμημα» που παραχώρησε ο Δήμος της πόλης. *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1884-1885*, σ.7 και *Εκατονταετηρίς της*

Με την επέκταση του ελληνικού κράτους, χάρη στην προσθήκη των Επτανήσων το 1864 και τμήματος της Ηπειροθεσσαλίας το 1881, η Φ.Ε. ακολουθώντας την πολιτική που είχε εγκαινιάσει παλαιότερα, διείσδυσε στις νέες περιοχές και με τη βοήθεια αθρόων δωρεών και χρηματοδοτήσεων εγκαθίδρυσε σειρά από νέα παιδαγωγικά ιδρύματα συμπληρώνοντας έτσι το ήδη υπάρχον σχολικό της δίκτυο. Το 1868 ίδρυσε Παρθεναγωγείο στην Κέρκυρα.²²⁷ Μετά την ίδρυση Παρθεναγωγείου στην Πάτρα το 1891 ακολούθησε κατά σειρά εκείνο της Λάρισας το 1902 από τη Φ.Ε. με τη βοήθεια κληροδοτημάτων που πήρε από το υπουργείο Παιδείας.²²⁸ Το γεγονός της προσωρινής αναγνώρισης των Διδασκαλείων της Φ.Ε. στην Αθήνα και την Κέρκυρα ως Διδασκαλείων του Κράτους, με Β.Δ. του 1881,²²⁹ καθώς και η παραχώρηση του δικαιώματος της εκπαίδευσης διδασκαλισσών στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία με διάταγμα του 1892,²³⁰ προσανατόλισαν ρεύμα ευεργεσιών σ' αυτά.

Η ίδρυση των εκπαιδευτηρίων αυτών από τη Φ.Ε. πυροδότησε νέο κύμα δωρεών. Σταθερό χαρακτηριστικό της πορείας του ευεργετισμού ήταν ότι η σύσταση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με βάση τις γενναίες προσφορές αποτελούσε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παράδειγμα προς μίμηση. Η πράξη δωρεάς γινόταν πόλος έλξης μικρότερων ή και μεγάλων ενίοτε δωρεών που συγκεντρώνονταν γύρω από το εκπαιδευτικό κατάστημα ή το νέο θεσμό. Ανάμεσα στις πράξεις δωρεών προς το Παρθεναγωγείο της Κέρκυρας αναφέρουμε εκείνη του Κωνσταντίνου Γεροστάθη, Κερκυραίου, ο οποίος το 1869 προσέφερε στη Φ.Ε. για τη συντήρηση του σχολείου 20.930 δραχμές και υποτροφίες με ετήσιο έσοδο 360 «τάλληρα» για τις σπουδές στο Αρσάκειο κάθε υποτρόφου από την Άρτα.²³¹ Το 1881 μάλιστα παραχώρησε στη Φ.Ε. τα 2/3 της περιουσίας του.²³² Το 1882 το ίδιο παρθεναγωγείο ενισχύθηκε οικονομικά με το κληροδοτήμα των 1.200 δίστηλων της Αγγελικής Μόστρα²³³ και το 1887 με τη δωρεά των 15.000 δραχμών του Σπυρίδωνα Νικ.Πασχάλη.²³⁴

Σημαντική υπήρξε η κληροδοσία του Ναπολέοντα Ζαμπέλιου από την Κέρκυρα, ο οποίος το 1887 προσέφερε 125.000 δραχμές στο Αρσάκειο της Κέρκυρας.²³⁵ Η Μαρία

Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.53. Το 1895 λειτουργούσε με νηπιαγωγείο, οκτατάξιο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο. Παράλληλα λειτουργούσαν τότε τρία ιδιωτικά παρθεναγωγεία με σύνολο μαθητριών 1.589 έναντι 2.337 μαθητών. Ανδρέα Ευθ. Μουγγολιά, **ό.π.**, σ.48.

²²⁷ Το 1885 εξομοιώθηκε πλήρως με εκείνο της Αθήνας. Η εν Αθήναις...**ό.π.**, σ.128.

²²⁸ Την 10 Ιουλίου 1902 σε έγγραφο του Δημάρχου Λάρισας και ψήφισμα του Δ.Σ. εκφράστηκε η απόφαση σύστασης του Αρσακείου Παρθεναγωγείου Λάρισας, το οποίο ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1902. Θα περιλάμβανε Διδασκαλείο, Πρότυπο Δημοτικό και Νηπιαγωγείο. Η εν Αθήναις...**ό.π.**, σ.13.

²²⁹ Άρθρο 1^ο του Β.Δ. της 24 Απριλίου 1881: Τα συντηρούμενα από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία δύο Παρθεναγωγεία της Αθήνας, το «*Εσωτερικόν Αρσάκειον και το Εξωτερικόν, ως και το εν Κερκύρα τούτοις ισοβάθμιον*», αναγνωρίζονται προσωρινά ως Διδασκαλεία. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 41 της 11 Μαΐου 1881 και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Β', σ.96. Η σύσταση Διδασκαλείου από το Κράτος στη Θεσσαλία το 1882 έγινε με το Νόμο ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.53 της 23 Ιουνίου 1882.

²³⁰ Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892. **Εφ. της Κυβερνήσεως** έτους 1892, αρ.391, τεύχος Α', της 31 Οκτωβρίου 1892, Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Β', σ.151.

²³¹ Ιδιόγραφη, συμβολαιογραφική πράξη του Κωνσταντίνου Γεροστάθη της 21 Ιουνίου 1869. Ζερβός, **ΦΕΑ**, αρ.7611, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.616.

²³² **Ο.π.**, Ζερβός **ΦΕΑ**, αρ.7611, **ΜΗ.Φ.Ε.** (Μητρών μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας), αρ.1869.

²³³ Η εν Αθήναις...**ό.π.**, σ.128. Ήταν ισότιμα με 9.600 δραχμές. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σ.344.

²³⁴ Προσφέρθηκαν με όρο τη δωρεάν φοίτηση και σίτιση της Αικ. Λαρόζη. **Ο.π.**, σ.15.

²³⁵ Στις διορθώσεις της β' επιδιαθήκης, εκτός από άλλες τροποποιήσεις που έκανε, σημείωνε πως, αν υπήρχαν χρήματα στους επιμελητές κάτω από 125.000 δραχμές συμπεριλαμβανομένης και της οικίας

Διαμαντίδου επίσης έδωσε 8.000 ιταλικές λίρες για τη συντήρηση μιας υποτρόφου στο ίδιο σχολείο το 1888.²³⁶ Για τα Παρθεναγωγεία Πάτρας και Λάρισας²³⁷ το 1885, ανάμεσα σε άλλα, ο Νικόλαος Κατινάκης, ομογενής στη Βερδιάνσκα της Ρωσίας προσέφερε 7.500 δραχμές στη Φ.Ε.²³⁸ Πρωτεργάτης της ίδρυσης του Αρσακείου Παρθεναγωγείου Πατρών²³⁹ και ευεργέτης του θεωρήθηκε ο βουλευτής Αχαΐας, δικηγόρος Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως το 1890.²⁴⁰ Με τη διαθήκη του επίσης άφησε 8.000 δραχμές για την οργάνωση διαγωνισμού, στον οποίο θα έπαιρναν μέρος άπορες μαθήτριες που κατάγονταν από την Πάτρα ή από την Ήπειρο με στόχο την ανά τριετία χορήγηση στη νικήτρια του «Γεροκωστοπούλειου» βραβείου.²⁴¹

Ο Ιωάννης Μπότασης, μέλος του Δ.Σ., εταίρος της Φ.Ε. από το 1873 διαπιστώνοντας ότι μόνο οι εσωτερικές μαθήτριες της Εταιρείας βραβευόνταν, θέσπισε το 1894 βραβείο 400 δραχμών ετησίως για μία εξωτερική μαθήτρια με δωρητήρια επιστολή του Μαρτίου του 1894: «φρονών αείποτε ότι η δημοσία ανακήρυξις των επί επιμελεία και προκοπή διακρινομένων εν πολυμόχθω πνευματικώ αγώνι, ου μόνον ανταμείβει την φιλοτιμίαν αυτών, αλλά και εξεγείρει συνάμα την άμιλλαν των υπολειπομένων, εθεώρησα καθήκον να συντελέσω εκ των ενόντων εις την ανάπτυξιν τοιαύτης αμίλλης και μεταξύ των μαθητριών των εξωτερικών διδασκαλείων της ημετέρας Εταιρείας».²⁴² Ένας από τους όρους του ήταν το βραβείο να φέρει τον τίτλο «βραβείο Μπόταση» στη μνήμη της μητέρας του Μαρίας, που υπήρξε πάντα «και της ελληνοπρεπούς παιδύσεως ελάχιστος υπέρμαχος».²⁴³ Παρόμοιο βραβείο 500 δραχμών από το 1895 συνέστησε

του, τα αφιέρωνε «εις το εν τω μοναστηρίων του Αγίου Φραγκίσκου υπάρχον παρθεναγωγείον», δηλαδή «προς συντήρηση του εκεί υποκαταστήματος του Αρσακείου». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904 και Κώστας Δάφνης, *Ναπολέων Ζαμπέλης, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος XVI, Βιογραφικά σχέδια, σσ.170-178.

²³⁶ *Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.*, σ.330.

²³⁷ Άφησε 4.000 ρούβλια για όλα τα σχολεία της Φ.Ε. Μετά την εκκαθάριση της περιουσίας, του από τα 9990 φράγκα, τα 7500 προορίζονταν για τα νέα παρθεναγωγεία της Φ.Ε. Δωρητήρια επιστολή της συζύγου του αρ.122 της 30 Ιουνίου 1885. ΜΗΚ,Γ'54, σ.297, ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 3477 της 27 Μαρτίου 1885 και έγγραφο 38 της 19 Φεβρουαρίου 1885 και έγγραφο 20 της 31 Ιανουαρίου 1885 και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.245.

²³⁸ *Ο.π.*, σσ.128-129.

²³⁹ Εκεί λειτούργησε αρχικά τριτάξιο Διδασκαλείο, Πρότυπο Δημοτικό και Νηπιαγωγείο. Η εν Αθήναις...ό.π. σ.69.

²⁴⁰ Ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος από το Πατερό των Καστανοχωριών το 1891 προσέφερε 48.000 δραχμές στη Φιλεκπαιδευτική εταιρία. *Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.*, σ.612. ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.48.

²⁴¹ Στη διαθήκη του διατηρώντας το πνεύμα προσφοράς του μέχρι το τέλος ορίζει στην περίπτωση έλλειψης αρρένων διαδόχων των ανεψιών του, η οικία να ανήκει στο Δήμο «Πατρέων» - εκτός από το χρηματικό ποσό 42.000 δραχμών που άφησε - για να χρησιμοποιείται ως κατάστημα της «Σχολής Απόρων Παιδών» Πάτρας. Εκτός από αυτό το κληροδότημα, προσέφερε 5.000 δραχμές στην κατασκευή σχολείου στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Πατερό των Καστανοχωριών, καθώς και 10.000 δραχμές στην κατασκευή μαρμάρινης παράστασης της Εθνικής Ιδέας. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.320,341. Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 21 Μαΐου 1899 (Ζάκυνθος). ΜΗΚ,Γ'32, σ.217, ΖΑΒ, σ.48.

²⁴² Με δωρητήρια επιστολή του της 30 Μαρτίου 1894 ο Ιωάννης Μπότασης αφιέρωσε βραβείο Αρσακείου 400 δραχμών σε μία εξωτερική μαθήτρια. *Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.*, σ.330.

²⁴³ Ο Ιωάννης Μπότασης (1839-1924) υπήρξε μέλος Δ.Σ. της Φ.Ε. από το 1886, πτυχιούχος φιλολογίας, ιδρυτής και πρόεδρος της Εθνολογικής και Ιστορικής Εταιρείας, βουλευτής Σπετσών το 1874 με την

για τα σχολεία της Πάτρας ο Κωνσταντίνος Σ. Παπαγιάννης, μέλος της Διοικητικής Επιτροπής και πρόεδρος της Εταιρείας από το 1896.²⁴⁴

Ανάμεσα στα φιλεκπαιδευτικά σωματεία που είχαν αρχίσει να δημιουργούνται ήδη από τη δεκαετία του 1870 στηρίζοντας με τις δραστηριότητές τους την εκπαιδευτική και πνευματική ζωή της χώρας, όπως ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869), ο σύλλογος «Παρνασσός»(1865), ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος (1873), ιδρύθηκαν και εκείνοι που αφορούσαν καθαρά στην προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης και κοινωνικής χειραφέτησης, όπως ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Εκπαιδεύσεως».²⁴⁵ Επειδή «οι σύλλογοι πρώτοι υπεξέκαυσαν την φιλοτιμίαν των πλουσίων εμφυσήσαντες την γλυκόθυμον έξιν των μεγαλωδωρών»,²⁴⁶ έτσι κι αυτός προσήλκυσε μικρές και μεγάλες δωρεές. Σ' αυτόν κατευθύνθηκε, λόγου χάρη, δωρεά του Ανδρέα Συγγρού.²⁴⁷

6. Διαπιστώσεις και προσπάθειες

Αντίθετα από την αύξηση των σχολείων των κοριτσιών που παρατηρήθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Ερμούπολης μέχρι τη δεκαετία του 1880,²⁴⁸ στις επαρχίες της χώρας η εικόνα ήταν μάλλον απογοητευτική, όπως παρουσίαζαν οι διάφορες εκθέσεις των επιθεωρητών.²⁴⁹ Από το 1880 και μετά αντίστοιχη κάμψη παρατηρήθηκε και στη Σύρο. Η οικονομική παρακμή που χαρακτήριζε τη ζωή της Ερμούπολης, λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης της δεκαετίας 1880-1890, είχε τις αρνητικές επιπτώσεις της και στην εκπαιδευτική ζωή του νησιού που αποτελούσε μέχρι τότε το βασικότερο οικονομικό κέντρο του ελληνικού βασιλείου.²⁵⁰ Παρατηρήθηκε μία γενικότερη πτώση στη λειτουργία των σχολείων. Αν εξαιρεθεί το Παρθεναγωγείο της Καμπάνη που «αμιλλάται προς τα άριστα των Αθηνών»,²⁵¹ τα υπόλοιπα διαλύθηκαν ή υπολειπώθηκαν. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε

παράταξη του Βούλγαρη. Ασχολήθηκε στη Νέα Υόρκη με εμπόριο βάμβακος της εταιρείας «Χωρέμη-Μπενάκη». Ο.π.

²⁴⁴ Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.332.

²⁴⁵ Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.26 της 25 Αυγούστου 1887.

²⁴⁶ Χ. Εξερτζόγλου, Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας "Αγαπάτε αλλήλους", Τα Ιστορικά 12, τεύχος 22, Ιούνιος 1995, σ.100.

²⁴⁷ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου» στο περ. Ημερησία, ό.π., σ.61.

²⁴⁸ Το 1865 από τα οκτώ Παρθεναγωγεία τα πέντε βρίσκονται στην Αθήνα και τα τρία στην Ερμούπολη. Κατά τον Τσουκαλά, υπάρχει συνάφεια αστικής συγκέντρωσης και δυνατότητα πρόσβασης στα σχολικά ιδρύματα κοριτσιών. Τσουκαλάς, ό.π., σ.419. Το 1879 στην Αθήνα λειτουργούσαν τρία δημόσια αρρένων και τέσσερα θηλέων, στην Ερμούπολη το 1880 τρία δημοτικά αρρένων και πέντε θηλέων που συντηρούσε ο Δήμος. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.230,240.

²⁴⁹ Εκθέσεις των κατά το έτος 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885, σσ.22,74 και Α.Αυγερινός, Εκθεσεις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα και Πίναξ καταστατικός της Δημοτικής εκπαιδεύσεως κατά το 1869, Εφημερίς των Φιλομαθών, έτος Η', αρ.759 της 30 Δεκεμβρίου 1870, σ.2251.

²⁵⁰ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.215.

²⁵¹ Κύριος σκοπός του σχολείου ήταν η μόρφωση των «κορασίων ως παρθένων, μητέρων και συζύγων». Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ. 20 της 19 Ιουλίου 1887. Υπουργείο Ε.Δ.Ε., εγκύκλιος της 9 Αυγούστου 1886, «περί αδείας συστάσεως εν Ερμουπόλει ιδιωτικού δημοτικού σχολείου θηλέων» εις την

μείωση των ευεργεσιών με καθαρά εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Υπερείχε στο θέμα των ευεργετημάτων ο τομέας της εκπαίδευσης με φιλανθρωπικό χαρακτήρα, όπως τα Ορφανοτροφεία Αρρένων και Θηλέων των αδελφών Μπαμπαγιώτου και η Σχολή Απόρων Παιδών, ιδρύματα που θεράπευαν επείγουσες κοινωνικές ανάγκες και απορροφούσαν πλήθος συνδρομών και δωρεών.²⁵²

Σε έκθεσή του ο Παπαμάρκος το 1883, τμηματάρχης της δημοτικής εκπαίδευσης και γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων υπογράμμισε την αγραματοσύνη των κοριτσιών: «Του αρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο ατάκτως και ελλιπέστατα, όσο για τα κορίτσια, αυτά 'ουδαμώς' φοιτούν, το θήλυ φύλον είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον».²⁵³ Παρά τις δυσχέρειες όμως που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες για ισότιμη μόρφωση και επαγγελματική αποκατάσταση ακόμα και σε μία εποχή με χαρακτηριστικά εκσυγχρονισμού, στις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα θα αρχίσουν να διεισδύουν πολύ δειλά στην αρχή στην ανώτατη εκπαίδευση.²⁵⁴

Το 1865 ήταν «εποχή μιας μικράς Ελλάδος», ώστε να υπάρχουν σε όλη την Ελλάδα μόνον 1035 δημοτικά σχολεία αρρένων και 137 θηλέων σε πληθυσμό 1.679.755 κατοίκων. Τα σχολεία αυτά είχαν 67.108 μαθητές και 12.310 μαθήτριες, δηλαδή 1/20 σε αναλογία του τότε πληθυσμού.²⁵⁵ Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, ο αριθμός των κοριτσιών ήταν μικρότερος από το 1/5 των αγοριών. Το 1869 τα δημοτικά σχολεία αριθμούσαν 1141, από τα οποία 944 ήταν αγοριών και 199 κοριτσιών (σχέση 1/5 περίπου). Το 1879 επίσης το ποσοστό των γυναικών στη μέση εκπαίδευση ανερχόταν στο 3,8%.²⁵⁶ Ενώ πριν από το 1821 το 5,6% των ανδρών και το 1% των κοριτσιών γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, το 1899 το ποσοστό των ανδρών ανερχόταν σε 59% και των γυναικών σε 13%. Όσον αφορά στη μέση εκπαίδευση, υπήρχαν έντεκα ιδιωτικά σχολεία αντίστοιχα στο επίπεδο σπουδών με τα Ελληνικά, όπου διδάσκονταν περίπου 1.000 μαθήτριες.²⁵⁷

Σύγκριση ανδρικής και γυναικείας φοίτησης σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.			
	Αγόρια	Κορίτσια	Σχέση
1854	30.520	4.753	1/6,5
1866	44.102	8.481	1/5
1874	63.156	11.405	1/5,5
1901	112.302	35.901	1/3

Πίνακας 4.²⁵⁸

Ζηνοβίαν Α. Καμπάνη, το γένος Ψωμαδάκη, [...] εκ τεσσάρων τάξεων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.218 της 12 Αυγούστου 1886 και Κ.Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τόμος Β', αρ.1570.

²⁵² Βλ Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2 και κεφ. Ορφανοτροφεία, πίνακας 2, σ.615.

²⁵³ Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων εκτάκτων επιθεωρητών. Εν Αθήναις, [Εθνικό Τυπογραφείο], 1885, σ.22.

²⁵⁴ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σσ.108-109,288.

²⁵⁵ Από το λόγο του καθηγητή Πανεπιστημίου Αθήνας, Θρασύβουλο Βλησίδα, το 1950 στον εορτασμό των 85 χρόνων του συλλόγου «Παρνασσού». Κωνσταντίνου Βοβολίνη, Το Χρονικόν του Παρνασσού 1865-1950, Αθήνα 1951, σ.554.

²⁵⁶ Σε σύνολο 11.942 μαθητών της μέσης εκπαίδευσης τα κορίτσια ανέρχονταν σε 460. G.Chassiotis, L'instruction...ό.π., σσ.496-527.

²⁵⁷ Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, στο Λόγοι, (Δημοτική βιβλιοθήκη Σύρου), σσ.33-35.

²⁵⁸ Τσουκαλάς, ό.π., σ.471.

Οι απόψεις που διατυπώθηκαν στην Εισηγητική έκθεση του Νομοσχεδίου «περί της ιδρύσεως ανωτέρων Παρθεναγωγείων» απηχούσαν ακόμα, τα γερά θεμελιωμένα συντηρητικά πλαίσια της περιόδου.²⁵⁹ Το 1893 δημοσιεύθηκαν από το υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα παρθεναγωγεία της χώρας, τα οποία λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση.²⁶⁰

Η γενιά του '90, γενιά της «ήττας», αλλά και του δυναμικού εθνικισμού, του ορθολογισμού, επαναπροσδιόρισε αντιλήψεις και αξίες μέσα από μία εκσυγχρονιστική κριτική.²⁶¹ Βαθμιαία δημιουργήθηκαν νέες ειδικότητες, όπως εκείνες της νηπιαγωγού, της δασκάλας εργοχείρων, της γυμναστικής, καθώς και τάση αλλαγής στον προσανατολισμό της μέσης εκπαίδευσης, κυρίως μετά το 1890, εν όψει των νέων απαιτήσεων εξοπλισμού για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η διαμόρφωση των αλλαγών υπήρξε σταδιακή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν σ' αυτό τόσο οι διεκδικήσεις και κατακτήσεις γυναικών σε ευρωπαϊκές χώρες που ζητούσαν ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων, όσο και η συμμετοχή της Ελληνίδας στην εργασία και στην κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου.²⁶²

Στην εκπαιδευτική πράξη φαινόταν να μην ικανοποιεί πλέον το είδος της εκπαίδευσης, το οποίο είχε ως στόχο την προετοιμασία της οικοδέσποινας και της μητέρας. Η αναζήτηση νέων λύσεων, η ίδρυση επαγγελματικών τμημάτων και γυμνασιακών τάξεων ή η φοίτηση γυναικών σε πανεπιστήμια του εξωτερικού πρόβαλλαν την ανάγκη ουσιαστικότερων μεταρρυθμίσεων. Οι ίδιες οι γυναίκες ζητούσαν εκπαίδευση που να τους εξασφαλίζει πλατιά συμμετοχή στον επαγγελματικό τομέα.²⁶³ Με τις μεταρρυθμίσεις του 1893 διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο, το Διδασκαλείο από το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριο του τελευταίου δεν αντιστοιχούσε με εκείνο του γυμνασίου, ούτε δινόταν δυνατότητα εγγραφής κοριτσιών σε πανεπιστήμια. Η μέση εκπαίδευση συνέχισε να θεωρείται ακόμα από την πολιτεία υπόθεση ιδιωτική. Έτσι, χωρίς επίσημη άδεια από το υπουργείο Παιδείας γράφτηκαν πολλές μαθήτριες στα σχολεία

---

²⁵⁹ «Η παρεχομένη τοις κορασίαις παιδεία εν τοις ανωτέροις παρθεναγωγείοις κατά το προκείμενον νομοσχέδιον είναι σύμφωνος άμα μεν προς τον σκοπόν, ον έχουσι τα κοράσια εν τω βίω τούτω, άμα δε προς το φύλον, εις ο ανήκουσιν. Θα παιδευθώσι τα κοράσια ανωτέραν παιδείαν εν τω ευαγγελίω, τη μητρική γλώσση, τη καλλιτεχνία, τοις εργοχείροις, τη γυμναστική, τη εθνική ιστορία, διότι τοιαύτην παιδείαν ή τε φύσις και ο προορισμός αυτών απαιτεί». **Παράρτημα των εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ αυτώ ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων Χαρισίου Παπαμάρκου**, Αθήναι 1890, σ.85.

²⁶⁰ Διαχωρίστηκε το επαγγελματικό σχολείο-Διδασκαλείο από το γενικό-το ανώτερο Παρθεναγωγείο, αλλά το απολυτήριό του δεν εξασφάλισε έγγραφη στο Πανεπιστήμιο. Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως αρ. 163, τεύχος. Α' της 21 Αυγούστου 1893 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 171, τεύχος. Α' της 26 Αυγούστου 1893. Στόχος των νομοσχεδίων των υπουργών Γ. Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1889), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Α. Αλεξανδρή (1911) και Ι. Τσιριμώκου (1913) ήταν και η αντιμετώπιση των προβλημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης. Αν και, ως προαναφέρθηκε, αυτά τα σχέδια νόμου δεν έγιναν νόμοι του Κράτους, προετοίμασαν το έδαφος για ουσιαστικότερες αλλαγές και στην εκπαίδευση των Ελληνίδων. Χ.Χαρίτος, **Το Παρθεναγωγείο..ό.π.**, τόμος Α', σ.88. Βλ. παρακάτω, σσ.474-475 και κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.70.

²⁶¹ Φουρναράκη, **ό.π.**, σ.50.

²⁶² Πρωτοπόρες υπήρξαν η Καλλιρρόη Παρρέν, η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η Σαπφώ Λεοντιάς και Καλλιόπη Κεχαγιά και άλλες. **Ο.π.**, σσ.51,53.

²⁶³ Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.353.

αγοριών της μέσης.²⁶⁴ Τα πρακτικά του Α' Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904 στην Αθήνα φανέρωναν τη συνέχιση μιας περιοριστικής σκοπιμότητας της γυναικείας εκπαίδευσης σ' αυτή της δασκάλας, της μητέρας και της οικοδέσποινας, παρά την εμφανιζόμενη κοινωνικοοικονομική εξέλιξη.²⁶⁵ Η ανάγκη για τη λειτουργία σχολείων θηλέων μέσης εκπαίδευσης καταδείχθηκε, όταν έπαυσε η εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας να θεωρείται ως βασικός στόχος της δευτεροβάθμιας.²⁶⁶

Στην καμπή του αιώνα όμως συνέχιζε στερεότυπα να γίνεται αναφορά μέσα στις διαθέκες από ευεργέτες για τη μόρφωση των μελλοντικών μητέρων που θα ανέθρεφαν τα παιδιά τους, σύμφωνα με τις εθνικές ιδέες.²⁶⁷ Η τόνωση άλλωστε του μεγαλοϊδεατισμού μετά τον πόλεμο του 1897 επηρέαζε όλους σχεδόν τους τομείς της δημόσιας ζωής.

Ενδεικτικό των πατριωτικών διαθέσεων που κυριαρχούσαν ήδη από τη δεκαετία του 1870 ήταν ο λόγος του Φίλιππου Ιωάννου στο δεύτερο εορτασμό των Ολυμπιακών αγώνων, όπου υπογραμμίζοταν ο ρόλος της Φ.Ε. στην εκπαίδευση της δασκάλας μέσω της συντήρησης «αξιολόγου των κορασίων διδασκαλείου, εν ω από τριάκοντα και τριών ετών πλείσται Ελληνίδες, αι μεν εκ των εντός, αι δε εκ των εκτός του βασιλείου εδίδαξαν προσηκόντως, ή έτι διδάσκουσι χιλιάδας πολλάς κορασίων. αι δε προσκληθείσαι εις πόλεις ή πολίχνια της Οθωμανικής αρχής κατοικούμενα υφ' Ελλήνων διέδωκαν ή έτι διαδίδουσιν εις τα κοράσια των εκεί ομογενών τα αγαθά της παιδείας».²⁶⁸

Ενδιαφέρουσα απέναντι στο θέμα αυτό υπήρξε η στάση του Παναγή Χαροκόπου, ιδρυτή της Οικοκυρικής Επαγγελματικής Σχολής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα,²⁶⁹ ο οποίος χωρίς να απορρίπτει τη «δια της διπλωματικής οδού είτε δια των όπλων» ανάκτηση του «Πατρίου εδάφους» και ισχυροποίηση ενός Έθνους, την οποία θεωρεί εφικτή, εφόσον συνεργούν οι συγκυρίες και οι θυσίες όλων, τοποθετεί την πρόοδο της χώρας πέρα από δυσεπίτευκτες επεκτατικές βλέψεις, στον κατάλληλο προσανατολισμό της παιδείας. Θεωρεί σπουδαία για ένα κράτος την «κατάκτησιν του ιδίου ελευθέρου εδάφους δια της εργασίας, της τέχνης, των πρακτικών και επιστημονικών γνώσεων ευστόχως εν ενεργεία τιθεμένων...».²⁷⁰ Οι απόψεις του επίσης απηχούν αντιλήψεις της εποχής του για το ρόλο της μητέρας - παιδαγωγού της οικοδέσποινας - συντρόφου και της διευθύνουσας του νοικοκυριού που θεωρείται το κατάλληλο γι αυτές πεδίο κοινωνικής δράσης, μέσω του οποίου επιτελούν την κοινωνική τους αποστολή. Υποστηρίζει ότι στην πρακτικότερη οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδας θα στηριχθεί η «μέλλουσα ανάπτυσις της οικογενειακής Εστίας».²⁷¹ Η γνώση της επιστήμης της οικιακής οικονομίας θα βοηθήσει στη μεθοδικότερη διεύθυνση των οικογενειακών ευθυνών και ευρύτερα των σχέσεων των μελών της οικογένειας, στην οποία εντοπίζει την πηγή της

²⁶⁴ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.12-13. Στις αρχές του 20^{ου} στα δευτεροβάθμια σχολεία αρρένων διεισδύουν οι Ελληνίδες χωρίς να προηγηθεί νομοθετική ρύθμιση. Η εικόνα που ποσοστού φοίτησης κοριτσιών έχει διαφοροποιηθεί: Στους 23.623 μαθητές των ελληνικών σχολείων προστίθενται και 1.106 μαθήτριες και στους 5.607 μαθητές των Γυμνασίων οι 115 είναι μαθήτριες.*

²⁶⁵ Για την ανώτερη εκπαίδευση άρχισε να ενδιαφέρεται η αστική τάξη πρώτη. Σιδηρούλα-Ζιώγα Καραστεργίου *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων*, «Επτά ημέρες», *Καθημερινή* της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.5.

²⁶⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.351.

²⁶⁷ Vassiliki Thèdoorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, Paris,1987, σ.183.

²⁶⁸ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός...ό.π.*, σ.32.

²⁶⁹ Βλ. παρακάτω, σσ.474,482.

²⁷⁰ Κωδίκελος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, αρ.15, σ.454.

²⁷¹ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910, *ό.π.*, σ.445.

ευδαιμονίας ενός έθνους. Ζητά συνθηματικά σχεδόν «*συζύγους που να είναι σύντροφοι και манάδες που να αγαπούν έξυπνα*».²⁷² Ο Χαροκόπος, αν και δεν ήταν ένας από τους παιδαγωγούς ή υπέρμαχους της γυναικείας χειραφέτησης, αλλά απλά ένας άνθρωπος της διασποράς, όπως και άλλοι ομογενείς, ενδιαφέρθηκε για τον τομέα της γυναικείας μόρφωσης «*εις τα του οίκου*».²⁷³ Η επαφή του με τα ευρωπαϊκά ρεύματα σε πόλεις του ευρύτερου ελληνισμού, όπου τα αστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας ήταν εντονότερα από ό,τι στη μητροπολιτική Ελλάδα συνετέλεσε στην υιοθέτηση προτύπων εκπαίδευσης από τον ίδιο και την εφαρμογή τους στην πατρίδα του.²⁷⁴

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με συγκεκριμένα προγράμματα μαθημάτων, ο Αλέξανδρος Δελμούζος με το «*Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου*», ο Δημήτρης Γληνός με την «*Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*» φανέρωναν το διαφορετικό πνεύμα, με το οποίο αντιμετώπιζονταν τα εκπαιδευτικά θέματα των Ελληνίδων.²⁷⁵ Οι δημιουργοί του Παρθεναγωγείου του Βόλου, στόχευαν στην εκπαίδευση «*εις τα του οίκου*» κάτω από το πλαίσιο μιας γενικότερης «*ανθρωπιστικής, εθνικής, πρακτικής ή θεωρητικής μόρφωσης*».²⁷⁶ Η αναγνώριση από πολλούς του ευρύτερου κοινωνικού ρόλου της γυναίκας, η απαίτηση των αστικών συμφερόντων για ενεργητικότερη δράση στη νέα διαμορφούμενη κοινωνική ζωή και η προβολή από τις ίδιες τις γυναίκες των εκπαιδευτικών απαιτήσεων του φύλου τους καθιστούσε αναγκαία τη λήψη επανορθωτικών μέτρων.²⁷⁷ Αν και με διαφορετικό πρίσμα από εκείνο της προηγούμενης δεκαετίας, αντιμετώπισαν τη γυναικεία εκπαίδευση και την επίλυση των προβλημάτων της, τα νομοσχέδια των υπουργών Μίληση (1877), Α. Αυγερινού (1880), Γ. Θεοτόκη (1880), Α. Ευταξία (1899), Σ. Στάη (1908), Αλεξανδρή (1911) και Ιω. Τσιριμώκου (1913), σχεδόν όλα δεν κατάφεραν να ψηφιστούν.²⁷⁸ Προετοίμασαν όμως τον πολιτικό και κοινωνικό κόσμο για την αποδοχή θεμελιακών αλλαγών στη γυναικεία εκπαίδευση.²⁷⁹

Η οικονομική δυσπραγία και η θεσμική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους, παρά την αποσπασματική λήψη βελτιωτικών μέτρων, στέκονταν ανυπέρβλητα εμπόδια ιδιαίτερα στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η ιδιωτική πρωτοβουλία θα σταθεί ισχυρός μοχλός λειτουργίας αυτού του είδους εκπαίδευσης σε ένα παράλληλο επίπεδο. Η ενίσχυση όμως ενός εκπαιδευτικού δικτύου τόσο της πρωτεύουσας, όσο και της επαρχίας, από το «*αδιάκοπο ρεύμα των άδηλων πόρων*» που προέρχονταν τόσο από δωρητές και συνδρομητές του εσωτερικού, όσο και από ομογενείς

²⁷² Εφ. Εστία, της 4 Αυγούστου 1908, σ.1. Βλ. κεφ. Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σ.514.

²⁷³ Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία εκπαίδευση, σ.513.

²⁷⁴ Ευαγγελία Ν. Γεωργιτισογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, Αθήνα 2000, σσ.147-148, Εφημερίς των Κυριών, 22 Μαΐου 1905, σ.6 και 29 Μαΐου 1905, σ.2. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «*Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης*», Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.233-235.

²⁷⁵ Την ανέγερσή του ανέλαβε ο δήμος Παγασών. Καραστεργίου Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων «*Επτά ημέρες*», Εφ. Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σ.7.

²⁷⁶ Η αποτυχία του πειραματισμού αυτού είχε τη βάση του στην επιφυλακτικότητα της τοπικής κοινωνίας. Χ. Γ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο Βόλου, Αθήνα 1989, τόμος Α', σσ.130-135 και Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.157-167.

²⁷⁷ Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο...ό.π., τόμος Α', σσ.87-88.

²⁷⁸ Από τα βασικά νομοσχέδια του Τσιριμώκου ψηφίσθηκαν μόνο όσα αναφέρονταν σε διοικητικά θέματα. Αλ.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση...ό.π., τόμος Β', σ.λθ'.

²⁷⁹ Χ. Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο...ό.π., τόμος Α', σ.88. Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.355.

κυρίως των χωρών του εξωτερικού, θα καλύψει στο μήκος όλης της περιόδου που μας απασχολεί και άλλοτε θα αντικαταστήσει τα θεσμικά και οικονομικά κενά του δημόσιου τομέα αυτής της εκπαίδευσης.

7. Ίδρυτές Παρθεναγωγείων

Ορισμένοι δωρητές έγιναν οι ίδιοι ιδρυτές παρθεναγωγείων χαράσσοντας εκπαιδευτικούς δρόμους και προσφέροντας με την πρωτοβουλία τους στη θεραπεία του βασικού αυτού τομέα της παιδείας στις διάφορες περιοχές του ελληνικού βασιλείου. Κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν η σοβαρότητα της αντιμετώπισης της οργάνωσης και της λειτουργίας του μελλοντικού εκπαιδευτηρίου τους μέσα από τη διαθήκη ή το δωρητήριο συμβόλαιο, ισότιμη και πολλές φορές υπέρμετρη σε σχέση με εκείνη που θα απαιτούσε η ίδρυση ενός εκπαιδευτηρίου αρρένων.

Αξίζει να αναφερθούμε στην περίπτωση των πηλιορείτών ευεργετών, οι οποίοι συνέστησαν τη βασική υποδομή στη γυναικεία και όχι μόνο εκπαίδευση. Έξω από τα γεωγραφικά όρια της εργασίας μας, η περιοχή της Μαγνησίας, όπως και άλλες που ενώθηκαν με το ελληνικό κράτος το 1881, απέκτησαν τα πρώτα σχολεία από ομογενείς κυρίως που πλούτισαν στην Αίγυπτο.²⁸⁰ Ενδεικτική αναφορά κάνουμε στον Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη που ίδρυσε το ομώνυμο Παρθεναγωγείο στη Ζαγορά.²⁸¹ Το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εκπαίδευση συνάδει με τη συνεισφορά του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ήδη από το 1840.²⁸² Το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Χ. Καρτάλης από Βόλο, ο οποίος με τη διαθήκη του το 1876, εκτός από τη συντήρηση του Γυμνασίου Βόλου,²⁸³ προχώρησε στην ίδρυση του Παρθεναγωγείου στην Τσαγκαράδα.²⁸⁴ Αντίστοιχα παραδείγματα έχουμε και σε άλλα χωριά

²⁸⁰ Vassiliki Thèodorou, *ό.π.*, σ.77. Για την πορεία της ευεργεσίας ανά δεκαετία. βλ. Παράρτημα 1, Β', σ.Δ12α).

²⁸¹ Με τη διαθήκη του στις 21 Ιουλίου 1867 48 μετοχές της ΕΤΕ τις προσέφερε στο Κασσαβέτειο Παρθεναγωγείο. «Προικίζω το εν Ζαγορά Κασσαβέτειο Παρθεναγωγείο με τας τεσσαράκοντα οκτώ μεθέξεις μου, τας οποίας έχω εις τη Εθνικήν Τράπεζαν με όλας τας ωφελείας αυτών, υπό τον όρον να στέλληται ένας υπότροφος πτωχός, ευφυής και καλής διαγωγής εκ της Ζαγοράς, εκλεγόμενος παρά της εφορίας του Παρθεναγωγείου και να σπουδάξη εις το εν Αθήναις γυμνάσιον με μισθόν δραχμές 100 ανά μήνα...». Διαθήκη του Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη της 21 Ιουλίου 1867. ΜΗΚ, Γ'50, σ.279.

²⁸² Με τη διαθήκη της 21 Ιουλίου 1867 επίσης κληροδότησε στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 10.000 δραχμές. Διαθήκη του Ιωάννη Δ. Κασσαβέτη, *ό.π.*, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής...ό.π.**, σ.344, ΜΗ.Φ.Ε., αρ.674. Επίσης, το 1864 κληροδότησε το 1/3 οικίας στην Ερμούπολη στο Ορφανοτροφείο Σύρου. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα...ό.π.*, σ.55.

²⁸³ Μυστική διαθήκη του Κωνσταντίνου Χ. Καρτάλη της 15 Ιανουαρίου 1876. ΜΗΚ, Γ'62, σ.333, ΠΠΧ, σ.193. Επιτακτική ήταν η ανάγκη της ίδρυσης Γυμνασίου, την προοπτική σύστασης του οποίου προωθούσε έμμεσα ο Δωρόθεος Σχολάριος, λόγιος Μητροπολίτης παρεμβαίνοντας στις τουρκικές αρχές για παροχή άδειας λειτουργίας γυμνασίου. Εντούτοις, δεν έγινε δυνατό πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και το ΒΔ. της 25 Μαρτίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 24 Αυγούστου 1882. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Ενα ατελέσφορο κληροδότημα του Κων. Α. Καρτάλη για το Γυμνάσιο Βόλο*, **Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών**, τόμος 12^{ος}, Βόλος 1999, σσ.121-147.

²⁸⁴ Με τον τόκο των 500 λιρών «ως αιώνιον εισόδημα» (άρθρο 4^ο της διαθήκης του Κων. Καρτάλη). Προέβλεπε: «αν κανέν εκ των τέκνων μου αποθάνη ανήλι, τότε θέλω το μεν τέταρτον της περιουσίας μου να μείνη εις το ρηθέν γυμνάσιον κατά τους άνω όρους, το δε άλλο τέταρτον εις το ρηθέν παρθεναγωγείον...». ΜΗΚ, Γ'62, σ.333 και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876)*

του Πηλίου, όπως στη Μακρινίτσα και την Πορταριά. Ο Βασίλειος Σουλήνης από τη Μακρινίτσα Βόλου το 1871 άφησε κληροδότημα για τη συντήρηση ελληνικού σχολείου αρρένων και παρθεναγωγείου στη Μακρινίτσα.²⁸⁵ Άφησε επίσης 500 οθωμανικές λίρες στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία για τη σύσταση βραβείου διαγωνίσματος ιστορίας της Θεσσαλίας «το ιστορικό διαγώνισμα Θεσσαλίας».²⁸⁶ Ανησυχώντας μέσα στη διαθήκη του για τη μελλοντική εξέλιξη των σχολείων του, λόγω των ιστορικών συνθηκών του τόπου του, προνοεί, ώστε σε περίπτωση «ατυχούς τινος συμβάντος», τα δικαιώματα και οι τίτλοι αμφοτέρων των σχολείων, του Ελληνικού και του παρθεναγωγείου: «...μεταβιβασθήσονται ένθα τα δύο τρίτα του χωρίου ήθελον αποικισθή. Εν δε παντελεί αυτού διασπορά, απολαμβάνει δικαιωματικώς των ωφελειών τούτων της σχολής και του παρθεναγωγείου κατά πρώτον λόγον η νέα πόλις Βόλος και κατά δεύτερον δε η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας Λάρισα...».²⁸⁷

Οι πράξεις ευεργεσίας στον τομέα αυτό συνεχίζονταν και με την ένωση της Ηπειροθεσσαλίας το 1881 με το ελληνικό κράτος. Αναφέρουμε την ίδρυση από τον Ρήγα Στυλιαρά του Ρηγείου Παρθεναγωγείου στην Τσαγκαράδα το 1881: «Δύο χιλιάδες λίρας κληροδοτώ δια παρθεναγωγείον εις Τσαγκαράδα, ίνα κτισθή εις το κεντρικότερον μέρος...»²⁸⁸ και το Παρθεναγωγείο της Μαριγώς Μηλάκη, στην Πορταριά το 1902,²⁸⁹ η οποία διέθεσε σχεδόν όλη την περιουσία της στο ίδρυμα και στην ανέγερση Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων Βόλου.²⁹⁰

Από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα γνωστών παρθεναγωγείων που ιδρύθηκαν σε περιοχές καταγωγής των ευεργετών διακρίνουμε εκείνο του Ξενοκρατείου Παρθεναγωγείου στο Μεσολόγγι που οφείλεται στο κληροδότημα ύψους 14.000 γροσίων του Κωνσταντίνου Ξενοκράτη, το 1871.²⁹¹ Εκτελεστής της διαθήκης του ήταν ο γαμπρός του, Γεώργιος Κυριαζής, ιδρυτής ο ίδιος της Επαγγελματικής Σχολής Μεσολογγίου.²⁹²

και Ιωάννης Α.Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του, Αθήνα 18-19 Φεβρουαρίου 1997 και Βόλος 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.211-214.

²⁸⁵ Αυτά κατά τον ευεργέτη «κληθήσονται “Βασιλείου Γεωργίου Σουλήνη ευεργετήματα”». Το κληροδότημα ανερχόταν σε 2.500 οθωμ. λίρες. Το ίδρυσε στη γενέθλιο συνοικία της Μακαριώτισσας στη Μακρινίτσα του Πηλίου. Διαθήκη του Γ. Σουλήνη αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562.

²⁸⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Σουλήνη, αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. Το ποσό ισοδυναμούσε με 64.000 δραχμές παλαιές (57.610,53 νέες). ΜΗΚ,Γ'120, σ.562, Ενδιαφέρθηκε για τη μελλοντική πορεία του εκπαιδευτηρίου βασίζοντας τη χρησιμότητα του ιδρύματος και στη σημασία της θέσης του. **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π.**, σσ.333,345.

²⁸⁷ Άρθρο 3 της διαθήκης του Γεωργίου Σουλήνη, **ό.π.**

²⁸⁸ Ο Ρήγας Στυλιαράς άφησε 500 λίρες για την ανέγερση του διδακτηρίου και 1.500 λίρες Αγγλίας για τη συντήρηση και τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου. Παρέδωσε πεθαίνοντας τη διαθήκη στον πατέρα του, Πέτρο Στυλιαρά, που υλοποίησε τις επιθυμίες του γιου του. Υποσχετήριο έγγραφο του πατέρα του της 17 Ιανουαρίου 1887 και διαθήκη του Ρήγα Στυλιαρά της 25 Οκτωβρίου 1881. ΜΗΚ,Γ'129, σ.630, ΜΕΕ, τόμος Γ',σ.398 και Νίτσα Κολιού, **ό.π.**, σ.38.

²⁸⁹ Διαθήκη της Μαριγώς Μηλάκη της 9 Ιουνίου 1903. Νίτσα Κολιού, **ό.π.**, σσ.89-90.

²⁹⁰ Εκτός από μικρά κληροδοτήματα σε κοντινά πρόσωπα, η Μ. Μηλάκη άφησε πάνω από 400.000 δραχμές (332.422 και άλλες 109.842 δραχμές) στην εκπαίδευση. Ζερβός, **Υ.Γ.**, αρ. 742, **Υ.ΟΙ.**, αρ.911.

²⁹¹ **ΓΑΚ. ΑΙΤ**, ΑΕΕ, 11, φάκελος 4, έγγραφο 723 της 14 Μαρτίου 1912 και έγγραφο 42 της 16 Αυγούστου 1912. και **ΑΥΕ**, Φάκ.1883/ Δ60,2, έγγραφο 22, Πράξη της 6 Μαρτίου 1883, (συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Μεσολογγίου).

²⁹² Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.757-758. Ο Κωνσταντίνος Ξενοκράτης καταγόταν από το Σαμμάκοβο Ανατολικής Θράκης. Με τη διαθήκη του της 20 Μαρτίου 1871 και τον κωδίκελο της 27 Μαΐου 1876 άφησε κληροδότημα στη Βουλή για την ίδρυση του «Ξενοκρατείου Παρθεναγωγείου» στο

Αξιοσημείωτη υπήρξε η περίπτωση «της Κουμπαρείου σχολής, σε συνοικία της Αθήνας το 1884» του Αλέξανδρου Κουμπάρη, εμπόρου στην Οδησσό. Κατά τη διαθήκη του ευεργέτη: «..δηλούται ότι η σχολή των θηλέων εις ήν θα μεταβιβασθή, άμα τη υπογραφή του παρόντος συμβολαίου το δωρούμενον κτήμα θέλει φέρει την επιγραφήν 'Κουμπάρειος σχολή'». ²⁹³ Για τις αρχές του αιώνα (1909) αναφέρουμε το παράδειγμα της Ασπασίας Καραμπίνη στη Ζάκυνθο, η οποία αφιέρωσε περίπου 63.000 δραχμές στην ίδρυση παρθεναγωγείου - δημοτικού σχολείου θηλέων. ²⁹⁴

Είναι άξια προσοχής επίσης η περίπτωση εκείνων που μερίμνησαν για την εκπαιδευτική υποδομή διαφορετικών από τη γενέτειρά τους περιοχών, εκτός της Αθήνας. Ήδη από το 1846 στην ίδρυση Ελληνικού σχολείου θηλέων στο Μεσολόγγι προσέφερε 12.000 δραχμές ²⁹⁵ ο πρωτότοκος γιος του Αναστασίου Χατζηκώνστα από Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος Χατζηκώνστας. ²⁹⁶

Πολλοί είναι εκείνοι οι ευεργέτες που, ενώ έδωσαν προτεραιότητα σε άλλους τομείς εκπαίδευσης, δεν παρέλειψαν ανάμεσα στις δωρεές τους να καταθέσουν το μερίδιό τους στη γυναικεία μόρφωση. Προβάλλουμε το παράδειγμα του Ριζάρη, ο οποίος παράλληλα με τη θεμελιώδη προσφορά του στην ιερατική εκπαίδευση, δεν παρέλειψε να διαθέσει κεφάλαια στην εκπαίδευση απόρων κοριτσιών στη «μερική» του πατρίδα, όπου θα φοιτούσαν και από την υπόλοιπη Ήπειρο, καθώς και ορφανών με τη δημιουργία Ορφανοτροφείου. Το άρθρο 61 της διαθήκης του απηχεί τη νοοτροπία σχετικά με τη θέση και την ειδική μόρφωση που έπρεπε να διαθέτει στην εποχή του η γυναίκα: «...δια να διδάσκονται αύται γράμματα και χειροτεχνήματα». ²⁹⁷ Η θέση αυτή για μία μόρφωση που προσιδιάζει στην ιδιαίτερη φύση της γυναίκας συνεχίζει να υπάρχει στις διαθήκες κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και αργότερα, παίρνοντας άλλοτε επείγουσα μορφή και άλλοτε ισότιμη θέση με εκείνη των αγοριών.

Η συνειδητοποίηση της σπουδαιότητας του γυναικείου ρόλου στην προαγωγή του πολιτισμού και, κατά συνέπεια, της αναγκαιότητας της κατάλληλης διαπαιδαγώγησής της αντανακλάται στην αιτιολόγηση της επιλογής κατεύθυνσης της ευεργεσίας. Φαίνεται να αποτελεί διαχρονικά μια σημαντική εκπαιδευτική επιλογή. Παράδειγμα αντιπροσωπευτικό της αντίληψης αυτής για τη γυναικεία μόρφωση αποτελεί 70 χρόνια μετά από εκείνης του

Μεσολόγγι. Έδωσε 14.000 γρόσια σε όποιο σκοπό έκρινε κατάλληλο η Βουλή. Μετά από αλληλογραφία μεταξύ εκτελεστών και υπουργείου Εξωτερικών, η Βουλή αποφάσισε τα ποσά μετά το θάνατό του 1877-1883 να δοθούν στην ανέγερση παρθεναγωγείου στο Μεσολόγγι. ΜΗΚ,Γ'149, σ.689, ΑΥΕ, Φάκ.1883/ Δ60, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σ.62.

²⁹³ Δωρητήρια πράξη αρ.18068 της 22 Οκτωβρίου 1884. ΜΗΚ,Γ'179, σ.775. Είναι το 16ο δημοτικό σχολείο Αθήνας, συνοικία Μ. Βόδα. Απέκτησε τον τίτλο του ευεργέτη με τη μεσολάβηση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ώστε να τηρηθεί η επιθυμία του, καθότι συνέδραμε στο έργο της συχνά (δωρεές της 1 Ιουλίου 1840, του 1843 και 1850). ΜΗ.Φ.Ε., αρ.794 και Η εν Αθήναις...ό.π., σ.379.

²⁹⁴ ΜΗΚ,Γ'47, σ.273, Ζερβός, Υ.Γ.,αρ.450.

²⁹⁵ Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.19.

²⁹⁶ Επιστολή Αντώνιου Κομιζόπουλου, Μ. Σταμέλου, Αναστασίου Γ Χατζηκώνστα, επιτρόπων Γ. Χατζηκώνστα της 30 Μαΐου 1846 από Μόσχα. Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας..ό.π., σσ.18-19. «Εξαιρετέα κατά την επιθυμία του στη φοίτηση ήταν τα κορίτσια που δε προέρχονταν από νόμιμους γονείς ή από καλαματιανές οικογένειες, επειδή ορισμένοι αντίδικοί του κατάγονταν από εκεί». Εφ. Ελληνικά Χρονικά, τόμος Ε', Μεσολόγγι της 7 Σεπτεμβρίου 1862, αρ.97, ΓΑΚ συμβόλαιο έγγραφο 1890 της 30 Οκτωβρίου 1896, ΑΥΕ, Φάκ.1846, έγγραφο 3441 της 1 Οκτωβρίου 1846 (όπου Έκθεση Διαχειριστικής επιτροπής Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904).

²⁹⁷ Άρθρο 61 διαθήκης Γ. Ριζάρη. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930.

Ριζάρη, η ενδιαφέρουσα περίπτωση του Μαρίνου Κοργιαλένιου,²⁹⁸ ο οποίος εκτός από 10.000 λίρες στεργλίνες και την οικία του στο Αργοστόλι, κληροδότησε επί πλέον 100 λίρες για τη συντήρηση παρθεναγωγείου, «υπό το όνομα 'το Κοργιαλένιον παρθεναγωγείον' καθ' υπόδειγμα του Αρσακείου Αθηνών».²⁹⁹ Υιοθετώντας προϋπάρχοντα πρότυπα ζητά να «προμηθεύει την διευθύντριαν της ειρημένης σχολής..., ει δυνατόν και το πρακτικόν», το Αρσάκειο Αθηνών, του οποίου «τη βοήθεια και αρωγή» επιζητά.. Ο ίδιος υπογραμμίζει πιο κάτω: «Θεωρών την μόρφωσιν των γυναικών ως ένα των σπουδαιότερων παραγόντων του πολιτισμού εν πάση κοινωνία και επιθυμών να συντελέσω εις την ανύψωσιν της διαπαιδαγωγήσεως των μητέρων μελλουσών γενεών, δίδω την πατρικήν μου οικίαν,... όπως χρησιμεύση ως Παρθεναγωγείον υπό το όνομα «το Κοργιαλένιον Παρθεναγωγείον... καθ' υπόδειγμα του Αρσακείου Αθηνών...». Προτείνει επί πλέον το Παρθεναγωγείο να διοργανωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε μέρος του κτιρίου να χρησιμεύσει ως ημερήσια σχολή απόρων κοριτσιών, «δωρεάν εκπαιδευομένων», ενώ το υπόλοιπο μέρος ή μέρη να χρησιμεύσουν, όπως και στο Αρσάκειο, για μαθήτριες «καλών οικογενειών» είτε οικοτρόφους, είτε εξωτερικές «επί επαρκεί, αλλά μετρία δια δίδακτρα και κατοικίαν πληρωμή...».³⁰⁰

Η ευθυγράμμιση πολλών με τις αναγκαιότητες της εκπαίδευσης τη συγκεκριμένη εποχή που έζησαν ήταν ορατή. Πολλές φορές διευκολυνόταν από την κοινωνική ή πολιτική θέση που κατείχαν, όπως ήταν η περίπτωση του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου που προαναφέρθηκε. Ο Ιάκωβος Ράλλης, που διετέλεσε δήμαρχος του Πειραιά το 1855, προσέφερε για την ανέγερση παρθεναγωγείου, του μετέπειτα Διδασκαλείου Θηλέων στον Πειραιά, 30.000 δραχμές (ή 39.000).³⁰¹ Βέβαια αβίαστα αναφύεται η εικασία πως αυτού του είδους η πρακτική από πολιτικά ή δημόσια πρόσωπα κινείται στον άξονα της προσωπικής προβολής και της προώθησης του πολιτικού προφίλ του ευεργέτη στο κοινωνικό σύνολο.³⁰²

Παρόλα αυτά, η περίπτωση της σύνδεσης της πολιτικής καριέρας με τις ευεργετικές δραστηριότητες απαντάται αρκετά συχνά στους μεγάλους εκπροσώπους αυτής της τάσης σε σημείο μάλιστα που οι δύο αυτές δραστηριότητες έρχονταν να ταυτιστούν με τη «διάθεση προσφοράς και εξυπηρέτησης του κοινωνικού συνόλου».³⁰³ Συγκεκριμένα για τον Χαροκόπο έγραφε το «Άστυ» το 1910, ότι η υποψηφιότητά του αποτελούσε μόνο τιμή σε ένα εθνικό ευεργέτη και δεν είχε κομματικό χαρακτήρα.³⁰⁴

Ο όρος, τον οποίο πολλοί ευεργέτες θέτουν ως προϋπόθεση σωστής λειτουργίας και αποδοτικότητας του κληροδοτήματός τους, δηλαδή η υποχρέωση όσων διδασκαλιστών αποφοίτησαν από τα χρηματοδοτούμενα από αυτούς ιδρύματα – αναφερόμαστε ιδιαίτερα στις πτυχιούχες δασκάλες - να διδάξουν σε σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας τους ή σε άλλες

²⁹⁸ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ' 58, σ.307 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49.

²⁹⁹ Άρθρο 25 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

³⁰⁰ Τη διευθύντρια της σχολής επιθυμούσε να την «προμηθεύεται» από το Αρσάκειο, ακόμα και την υιοθέτηση δημιουργίας Πρακτικού, παρόμοιου με εκείνο του Αρσακείου, του οποίου την αρωγή και το ενδιαφέρον επικαλείται Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ό.π.

³⁰¹ Ζερβός Υ.Γ., αρ.1033, Δ.Π., αρ.7935, Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, ...ό.π. σ.11.

³⁰² Ο ίδιος, ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, εκπρόσωπος πολιτικού κόμματος της Πάτρας έγραφε στην ιδιόχειρη διαθήκη του το 1899: «Απέρχομαι με ευφρόσυνον συναίσθημα εν τη συνειδήσει μου, ότι συνετέλεσα εις την ηπιότεραν δράσιν του εν Πάτραις κομματικού ανταγωνισμού και εις την κατεύνασιν του αγρίου άλλοτε οργανισμού...». Διαθήκη του Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου της 24 Μαΐου 1899. ΜΗΚ,Γ' 32, σ.217. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.240.

³⁰³ Βλ. Ευεργεσία, Ανάμειξη στην πολιτική, σ.240, Κίνητρα, σσ.363-364.

³⁰⁴ Εφ. Νέον Άστυ της 25 Νοεμβρίου 1910, σσ.1-2.

συγκεκριμένες περιοχής εντός ή εκτός του βασιλείου, αντανακλά, όχι μόνο την ευαισθησία τους σε κοινωνικές και εθνικές ανάγκες, αλλά και μια βαθύτερη διάθεση, κατά την άποψή μας, ομογενοποίησης του ελληνικού χώρου. Παρόμοια ευαισθησία διαφαίνεται στο απόσπασμα της διαθήκης του Δημητρίου Αθανασάκη το 1901, όπου ζητείται από τόκους χρηματικού βραβείου «να σπουδάξη μια πτωχή κόρη εκ Πορταριάς ως διδασκάλισσα είτε δια το νηπιαγωγείο μας είτε δια το παρθεναγωγείο, με την υποχρέωσιν να υπηρετήση επί πέντε τουλάχιστον έτη υποχρεωτικώς. Αν δεν εγκριθῆ αυτό, τότε να τοκιστούν επί δύο έτη και να γίνηται εις Αθήνας εις το Αρσάκειον διαγώνισμα Αθανασάκειον κατ' έτος ουχί ολιγότερον των 500 δραχμών».³⁰⁵ Συγκληρονόμος με τον αδελφό του, Αλέξανδρο Αθανασάκη, ο Δημήτριος με τη ρήτρα αυτή φρόντισε την εκτέλεση της προφορικής εντολής δωρεάς 100 οθωμανικών λιρών για τη συντήρηση του κληροδοτήματος του θανόντος τρίτου αδελφού τους Γεωργίου Αθανασάκη, την οποία δήλωναν με επιστολή τους τον Ιούνιο του 1887.³⁰⁶

Η μέριμνα για τη διατήρηση του ονόματος του ίδιου του δωρητή, της συζύγου ή και του γιου του μέσα από την ευεργεσία αποτελούσε κοινό τόπο στις διαθήκες. Παράλληλα με τα μεγάλα κληροδοτήματα ευεργετών εθνικής εμβέλειας και τα μικρότερα που προορίζονταν για τη σύσταση ενός σχολείου που επέλυε πρώτες ανάγκες στη φτωχή γενέτειρά τους, «έφεραν» το όνομα του ευεργέτη. Είναι αυτό η ελάχιστη ανταμοιβή τους, η συμμετοχή τους στην υστεροφημία.³⁰⁷ Ένας από αυτούς επίσης είναι ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος,³⁰⁸ στο Κάϊρο, ο οποίος παραχώρησε την πατρική του οικία και κληροδότησε 15.000 λίρες στερλίνες για την ίδρυση στη Τσαγκαράδα «τελείου», όπως τονίζει παρθεναγωγείου προς τιμή της μητέρας του Κωσταντίνας Αχιλλά. Ο αδελφός του, Ευάγγελος Αχιλλόπουλος επίσης άφησε στη Σχολή της Τσαγκαράδας, γνωστή ως «Αστική σχολή», την οποία ήδη είχε ιδρύσει και συντηρούσε με τον αδελφό του από το 1865, κληροδοτήμα 1700 λιρών στερλινών σε χρεώγραφα ονομάζοντάς την «Αχιλλοπούλειο Σχολή».³⁰⁹

Η παράλληλη επιθυμία πολλών ευεργετών για προικοδότηση απόρων κοριτσιών συνήθως της γενέτειράς τους, για δωρεά ή ίδρυση εργαστηρίου απόρων γυναικών ή ορφανοτροφείου θηλέων, που συνόδευε συχνά το μικρό ή το μεγάλο αριθμό των κληροδοτημάτων τους, αναδείκνυε τη σημασία αυτής της πρακτικής στο θολό τοπίο μιας φτωχής και «απαίδευτης» πατρίδας χωρίς οικονομικά και κοινωνικά ερείσματα όχι μόνο για επαγγελματική, αλλά και κοινωνική επιβίωση της γυναίκας. Η φιλανθρωπική αυτή διάθεση φαινόταν να συμπορεύεται με τη συμβολή τους στην εκπαίδευση των κοριτσιών σε μεγάλο ποσοστό (70 %). Ένας από αυτούς είναι ο Μουστακας Νικόλαος, ο οποίος παράλληλα με την ανέγερση του «Μουστακείου Ορφανοτροφείου Θηλέων» το 1899 δεν παραλείπει για ζητήσει στο τέλος του ανά τριετία μνημόσυνου υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του να ενεργείται

³⁰⁵ Ο ευεργέτης προσέφερε 500 εικοσόφραγκα (20.000 φράγκα γαλλικά) στο Αρσάκειο. Διαθήκη του Δημητρίου Αθανασάκη της 19 Δεκεμβρίου 1901. ΜΗΚ,Γ'10, σ.136, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.62.

³⁰⁶ Επιστολή των αδελφών Αθανασάκη της 1 Ιουνίου 1887. ΜΗΚ, Γ', σσ.11-12,137, (Αλέξιος) ΜΗΚ,Γ'223, σ.1080, (Γεώργιος) ΜΗΚ,Γ'11, σ.137, (Δημήτριος) ΜΗΚ,Γ'10, σ.136.

³⁰⁷ Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.299,303-304,338,341,363..

³⁰⁸ Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, Γ'4, σσ.115-118.

³⁰⁹ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900 και Κωδίκελος της 19 Ιουνίου 1901 Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου, [Παπαζήσης],Αθήνα 2002, σ.30. Στην ομώνυμη της σχολή, το Αχιλλοπούλειο Παρθεναγωγείο Καΐρου που ιδρύθηκε το 1905 επίσης κληροδότησε 15.000 λίρες στερλίνες. Ό.π., σσ.19-27.

κλήρωση 500 δραχμών για την προίκιση «πτωχών αγάμων κορασίων».³¹⁰ Η διάθεση του Αρχιερέα Σερμίωνος Κωνσταντίνου να ενισχύσει το Παρθεναγωγείο της Αμαλίας συνοδεύεται εκτός άλλων κληροδοτημάτων με αποστολή «500 φλωρίων προς υπανδρείαν κορασίων».³¹¹ Η διάθεση αυτή συχνά εντάσσεται στο πλαίσιο παραδοσιακών συμπεριφορών, όπως είναι οι δωρεές σε ιδρύματα και εκκλησίες ή οφείλεται στο ενδεχόμενο θρησκευτικής παρόρμησης και των «ψυχικών» που κάνει για την «ανάπαυση της ψυχής» που χαρακτηρίζουν τις τελευταίες στιγμές του διαθέτη. Αυτό περισσότερο ίσως αφορά στις διαθήκες των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Πολλές φορές η αυτονόητη για την κοινωνική αποδοχή γενναιοδωρία προς τα αδύναμα και πτωχά άτομα πίσω από μια σχεδόν «υποχρεωτική εκδήλωση του πλούτου», δίνει στην πράξη ευεργεσίας τη χροιά της επιβεβαίωσης, καθώς και της προσπάθειας υπέρβασης της λήθης που συνεπάγεται ο θάνατος, προεκτείνοντας την παρουσία τους στο μέλλον.³¹² Η αγαθοεργία, εκτός των άλλων, ίσως λειτουργούσε «επανορθωτικά». Δικαιώνεται και νομιμοποιείται η κάποια αποθησαύριση, εφόσον έγινε εν όψει της κοινωνικής χρήσης του πλούτου.³¹³ Πέρα όμως από συναισθηματικές ή ψυχολογικές ερμηνείες, είναι χαρακτηριστικό ότι και μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα - εποχή οικονομικής ανάκαμψης και κοινωνικών αλλαγών - ο ρόλος της γυναίκας ως σφαιρικά κοινωνικού δρώντος παραμένει υποβαθμισμένος στην ελληνική κοινωνία. Παρά τον κάποιο βαθμό ωρίμανσης και συνειδητοποίησης της αναγκαιότητας κοινωνικής ενσωμάτωσης, όχι μόνο της γυναίκας, αλλά και των ενδεών και περιθωριακών στοιχείων, όπως και της προώθησης της έννοιας της εργασίας ως ανώτατης αξίας γενικότερα, η παραδοσιακή νοοτροπία στο θέμα διατήρησης της γυναίκας στα ασφυκτικά πλαίσια ενός παραδοσιακού ρόλου της εξαρτημένης κοινωνικά και οικονομικά από την οικογένεια, συνεχίζει να αναπαράγεται.³¹⁴

8. Φροντίδα για τα «θήλεα» ορφανά.

Την ευαισθησία για την εκπαίδευση του «θήλεος φύλου» που διαθέτουν οι δωρητές ή ιδρυτές ορφανοτροφείων θηλέων διακρίνει κανείς μέσα από το πνεύμα προστασίας και μέριμνας για τη μορφωτική και οικονομική εξέλιξη των τροφίμων. Κατά την αποχώρησή τους τα κορίτσια έπαιρναν ως προίκα ένα χρηματικό ποσό προερχόμενο συνήθως από το «ταμείο των εργόχειρων», του οποίου οι πόροι συγκεντρώνονταν από την πώληση των χειροτεχνημάτων ή άλλων έργων των ίδιων των τροφίμων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής ενός ορφανοτροφείου φρόντιζαν να βρουν σύζυγο στα κορίτσια.³¹⁵

³¹⁰ Διαθήκη του Νικόλαου Μουστάκα, αρ. 23744 της 2 Ιουνίου 1899. ΜΗΚ,Γ'71, σ.367.

³¹¹ ΑΥΕ, Φάκ.1858/88,1, έγγραφο 403 Αυγούστου του 1857.

³¹² Χρήστος Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, [ΕΜΝΕ-Μνήμων] Αθήνα 199, σσ.44-45.

³¹³ Ο.π., σ.48. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.250 και κεφ. Κίνητρα, σσ.305-306.

³¹⁴ Φουρναράκη, ό.π., σσ.31-33. βλ. και Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών. Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδύσεως, (Εισαγωγικό κείμενο στις προτάσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση που υπέβαλε το 1912 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος στο υπουργείο Παιδείας), Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τόμος Β', τεύχος Γ', Ιούλιος 1912, σσ.235-243. Ο.π., σ.595.

³¹⁵ Αποτελούσε συνήθη τακτική του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο*

Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτη από την Ήπειρο που ίδρυσε με τον αδελφό του Φίλιππο το Ορφανοτροφείο Αρρένων Ερμούπολης το 1857.³¹⁶ Προτίμησε να αφήσει όλη την περιουσία του στα δύο Ορφανοτροφεία, ειδικά στο Ορφανοτροφείο Θηλέων Ερμούπολης.³¹⁷ Η ευαισθησία του για τα ορφανά του ασθενούς φύλου έδινε αντικειμενική διέξοδο στα κοινωνικά προβλήματα που παρουσιάζονταν εκείνη την εποχή στην Ερμούπολη.³¹⁸ Ο Μπαμπαγιώτης έδωσε βάρος στην εκπαίδευσή τους στις κατάλληλες για την επιβίωση και την αποκατάστασή τους τέχνες.³¹⁹ Ο Ιωάννης Χατζηκυριακός περιέθαλψε και εκπαίδευσε ορφανά και άπορα κορίτσια με την ίδρυση του ομώνυμου ορφανοτροφείου.³²⁰ Αφιέρωσε ολόκληρη την περιουσία του (διέθεσε 1.488.850 χρυσές δραχμές) για την ίδρυση ορφανοτροφείου για κορίτσια, «άτινα δυστυχώς μένουν απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των» διατεινόταν ο ίδιος.³²¹ Ως βασικός σκοπός του ιδρύματος ήταν η οικογενειακή και κοινωνική αντικατάσταση των ορφανών με την «έκδοσιν αυτών», κατά την ορολογία του Καταστατικού, «εις γάμου κοινωνίαν» μετά την ενηλικίωσή τους. Όπως σημείωνε ο διαθέτης, «θα αποφοιτά (το κοράσιον) έχον ηλικίαν από είκοσιν ετών αρχομένων μέχρι 21^{ου} συμπεπληρωμένου».³²² Σε άλλο σημείο της διαθήκης του η πρόνοια που έδειχνε υπογράμμιζε την ανησυχία του για το κοινωνικό μέλλον των ορφανών νεανίδων: «Επειδή δε ο σκοπός του ορφανοτροφείου τούτου θέλει είσθαι ατελής, εάν δεν υπάρξη πρόνοια και περί αποκαταστάσεως των εν αυτώ ανατρεφόμενων και εκπαιδευόμενων κορασιών, ορίζω εκ του ετησίου εισοδήματος να δαπανώνται...».³²³

Άλλωστε και το όλο πρόγραμμα εκπαίδευσης και αγωγής εκεί κατέτεινε: Στην προετοιμασία καλών συζύγων και μητέρων, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής που ήθελαν τη γυναίκα εγκλωβισμένη στην οικογενειακή εστία· καλή νοικοκυρά. Γι αυτό και στο Ορφανοτροφείο διδάσκονταν μόνο «τα αναγκαία γράμματα», «ήτοι τα του τελείου Δημοτικού», όπως άλλωστε και ο ίδιος ο διαθέτης σημείωνε: «Γράμματα δεν διδάσκονται ουχί

αίωνα, [I.A.E.N.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σσ.149-150.

³¹⁶ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.588,592.

³¹⁷ Ζερβός, Υ.Γ., αρ.856. Όλη η περιουσία του ανερχόταν σε 1.400.000 δραχμές. Χρήστος Λούκος, **Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα**, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.73. Το Ορφανοτροφείο Θηλέων ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 18 Μαρτίου 1874. **ΓΑΚ ΣΥΡ**, φάκελος Κληροδοτήματα/2, Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ..588-590,592.

³¹⁸ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.591-592.

³¹⁹ Δημόσια διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877, Χρ. Λούκος, **Οικονομικές..ό.π.**, σσ.194-202, 209 κ.ε., Παραρτήματα 5, 7. Ήταν γνωστός για την τσιγγουνιά του και τη λιτότητα του βίου του. Άφησε εν τούτοις 1.800.000 δραχμές, από τις οποίες καλυπτόταν μέρος από τις 145 μετοχές της ΕΤΕ, Τιμολέων Δ. Αμπελάς, **Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς**, Ερμούπολη, σ.719. βλ. **Κυκλαδικά θέματα**, έτος Δ', σ.202.

³²⁰ Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Χατζημανωλάκης, **Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π.**, σσ.47-58.

³²¹ **Ο.π.**, σσ.10,12. Ο ίδιος πείθει τη θεία του, Ελένη Ν.Τζαννή, να αφιερώσει ολόκληρη την περιουσία της στο «Άσυλο Απόρων και Ανεστίων Παιδών» που είχε αρχίσει να λειτουργεί το 1874 με πρωτοβουλία του Δήμου. Θα μετονομαστεί σε «Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων». **Ο.π.**, σ.13, Ζερβός, Υ.Γ.,αρ.1279. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.594,596-597.

³²² Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού, **ό.π.**

³²³ **Ο.π.**

περισσότερα των συνήθως διδασκομένων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις των θηλέων». ³²⁴ Είχε δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην εκμάθηση των οικιακών έργων και στην προετοιμασία για ορισμένες χρήσιμες βιοποριστικές τέχνες που προσidiaζαν στο γυναικείο φύλο, όπως χειροτεχνία, πλεκτική, ραπτική, κέντημα και άλλες. Συγχρόνως λαμβανόταν μέριμνα για την υγιεινή τους διατροφή και τη σωματική άσκηση σε εποχή που ακόμη και στα δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια απουσίαζε ή ήταν υποτονική η παρουσία του μαθήματος της γυμναστικής τουλάχιστον μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, πολύ περισσότερο όταν πρόκειται για το γυναικείο φύλο. ³²⁵ Μέσα στα πλαίσια επομένως της «κλειστής» οργανωμένης κοινωνίας του χώρου περίθαλψης και εκπαίδευσης των κοριτσιών παρέχονταν τα επαγγελματικά όπλα για την μελλοντική οικονομική ανεξαρτησία και ορθοπόδιση των ορφανών: «Επιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμεναι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν του βίου των». ³²⁶

Με τον Χατζηκυριακό και τον Χαροκόπο εγκαινιάζεται και θεσμοθετείται όχι μόνο η γενική εκπαίδευση των κοριτσιών, αλλά και η επαγγελματική, στοιχεία της οποίας θα δούμε παρακάτω. Γενικότερα όμως η εκπαίδευση και η περίθαλψη των ορφανών κοριτσιών βλέπουμε από την επεξεργασία των πράξεων που συγκεντρώσαμε να απορροφά έναν αριθμό προσφορών που αγγίζει το 28,84% του συνολικού αριθμού των ευεργετικών πράξεων προς τα ορφανοτροφεία αφενός και το 15,84% των πράξεων προς τη γυναικεία εκπαίδευση αφετέρου. Από τις 152 αυτές πράξεις η πλειονότητα (142) κατευθύνεται στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. ³²⁷

Παράλληλα, ένα δίκτυο ιδιωτικής ενίσχυσης της γυναικείας εκπαίδευσης μέσα από χορήγηση υποτροφιών στον ελεύθερο και «αλύτρωτο» ελληνικό χώρο είχε αρχίσει να αναπτύσσεται το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα από συλλόγους, όπως τη Φιλανθρωπική Εταιρεία Γυναικών ή το «Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Εκπαίδευσης», ³²⁸ οι οποίοι στηρίζονταν σε συνεισφορές και κληροδοτήματα (κληροδοτήματα Α.Συγγρού, Παγκάλου). ³²⁹ Με έμφαση στην πνευματική ισότητα των δύο φύλων η Καλλιρρόη Παρρέν, συντάκτρια της *Εφημερίδος των Κυριών*, παρακολουθεί με ιδιαίτερη προσοχή τις εξελίξεις στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, εντοπίζει και συχνά επισημαίνει δυναμικά τις καθυστερήσεις και

³²⁴ Ο.π.

³²⁵ Βλ. κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.646-648.

³²⁶ Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού, ό.π. Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.595.

³²⁷ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.587, πίνακας 1 και 614, πίνακας 2 και Παράρτημα 1, Α', πίνακας 85, σ.45 και Β' διάγραμμα 3β και

³²⁸ Ο πρόεδρος του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης», Ιωάννης Παπαηλιόπουλος (Γραμματέας η Καλλιόπη Κεχαγιά) δηλώνει ότι τα οικονομικά μέσα του Συλλόγου δεν επιτρέπουν τη χορήγηση υποτροφιών εσωτερικού ή εξωτερικού, «διότι μόλις επαρκούν εις εν των ημετέρων έργων, ήτοι εις το Εργαστήριον των απόρων Γυναικών, εις ας παρέχομεν επί αναλόγω αμοιβή εργασίαν, ήτις ουδέ πάντως ότι τους αναγκαίους καρπούς αποφέρει δια την έλλειψιν των μηχανών περι ών επικαλέσθημεν την συνδρομήν της Κυβερνήσεως». ΑΥΕ, Φάκ.1873/ 77,1 (Υποτροφίες σε σπουδαστές και επιστήμονες) έγγραφο 256 της 8 Μαρτίου 1873 («Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσεως» προς υπουργείο Εξωτερικών).

³²⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1890/Δ60, έγγραφο 386 της 15 Φεβρουαρίου 1890 («Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσεως» για το ποσό των 37.780 δραχμών του κληροδοτήματος Παγκάλου) και έγγραφο 4931 της 20 Φεβρουαρίου 1890 (Σύλλογος «Παρνασσός» προς την Επιτροπή Ενίσχυσης Εκκλησίας και Παιδείας).

τις αδράνειες.³³⁰ Παρεμβαίνει αποφασιστικά στις κρατικές επιλογές και ενισχύει τόσο οικονομικά, όσο και με τις υπηρεσίες της την ίδρυση σχολών γυναικείας εκπαίδευσης, επαγγελματικής γυναικείας, νηπιαγωγείων κλπ.³³¹

Γενικότερα, αξιοσημείωτη είναι στη διάρκεια όλης της περιόδου η σχεδόν ισοβαρής παρουσία στην προσφορά στην εκπαίδευση των κοριτσιών ελλήνων ευεργετών του εσωτερικού και του εξωτερικού, σημαντική μάλιστα είναι η παρουσία εκείνων από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³³²

Προέλευση Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης.(1829-1913).						
	<i>Σύνολο</i>	<i>ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ Υ</i>	<i>ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ</i>	<i>ΠΕΡΙΟΧΕΣ Οθωμαν. Αυτοκρ.</i>	<i>ΦΙΛΕΛΛΗΝΕ Σ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
Αριθμός	807	369	316	91	22	9
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		37,48%	41,97%	8,99%	6,71%	4,82%

Πίνακας 5. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.3, πίν.5 και Γ2γ).

Η συντριπτική πλειοψηφία των ευεργεσιών κατευθύνεται σε ιδρύματα της Αθήνας, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές - ιδιαίτερα στην υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα - διατηρούνται σε χαμηλά τα επίπεδα με εξαίρεση τις Κυκλάδες, όπως προαναφέρθηκε παραπάνω.³³³ Ένα ποσοστό επίσης 8,34% (26) κατευθύνεται στη γυναικεία εκπαίδευση χωρίς συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο ή ίδρυμα. (Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α' σ.44, πίνακας 83).

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)							
<i>Περιοχή</i>	<i>ΑΘΗΝΑ</i>	<i>ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ</i>	<i>ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ</i>	<i>ΚΥΚΛΑΔΕ Σ</i>	<i>ΙΟΝΙΑ</i>	<i>ΘΕΣΣΑ ΛΙΑ</i>	<i>ΣΠΟΡΑ ΔΕΣ</i>
Αριθμός	739	9	15	16	11	18	2
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	65,54%	2,85%	4,64%	13,61%	4,88%	7,85%	0,15%

Πίνακας 6. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.43, πίν.82 και Γ17γ).

³³⁰ Φουρναράκη, ό.π., σ.54

³³¹ βλ. κεφ. Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης, σσ.497,500,506-508 και κεφ. Προσχολικής Εκπαίδευσης, σσ.422-423.

³³² Βλ. Παράρτημα 1, Α' σ.3, πίνακας 5.

³³³ Βλ. παραπάνω, σσ.435,439, υποσμ.38, σ.441 και Παράρτημα 1, Α' πίνακας 82, σ.43.

Όσον αφορά στο οικογενειακό προφίλ, δεν παρουσιάζονται τόσο έντονες διαβαθμίσεις μεταξύ των κατηγοριών, από όσες θα παρατηρήσουμε στο μορφωτικό τους επίπεδο, όπου υπερέχει η πρώτη κατηγορία, ατόμων που διαθέτουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση. Η συμμετοχή στην ευεργεσία του τομέα αυτού όλων των επαγγελματικών σχεδόν κατηγοριών- έστω με χαμηλό δείκτη σε σχέση με εκείνη των επιχειρηματιών και πολιτικών- του δίνει ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στους άλλους τομείς. Το γεγονός αυτό ευθυγραμμίζεται με τον αυξημένο αριθμό των «μικρών» ευεργεσιών.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	193	159	181	274
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	23,91%	19,72%	22,42%	33,95%

Πίνακας 7. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.11, πίν.21 και Γ1γ).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης. (1829-1913)					
<i>Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	22	73	138	555	11
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	6,71%	17,02%	32,17%	39,76%	3,31%

Πίνακας 8. (Βλ Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.36, πίν.67 και Γ14γ).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
<i>Αριθμός</i>	366	193	84	142
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	48,91%	20,65%	7,46%	19,44%

Πίνακας 9. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.28, πίν.52 και Γ8γ).

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913).		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	102	12,63%
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	318	39,40%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	75	6,49%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	27	3,34%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ	16	1,98%
ΙΑΤΡΙΚΑ	14	1,73%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	28	3,46%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	17	2,10%
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	19	2,35%
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	15	1,85%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	14	1,73%
ΑΛΛΑ	59	7,31%
ΑΓΝΩΣΤΑ	104	12,88%

Πίνακας 10. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.20, πίν.37 και Γ11γ).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ύστερα από πολλές δεκαετίες προσπαθειών, καθυστερήσεων, υπαναχωρήσεων και ρηξικέλευθων προτάσεων που έτειναν να ανατρέψουν κοινωνικά στερεότυπα και αγκυλώσεις σχετικά με τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και τη ζωή, ένα «γυναικείο κίνημα» αρχίζει να διαμορφώνεται. Μέσα σε αυτό το πνεύμα της γυναικείας χειραφέτησης κινήθηκε ένα μέρος της εθνικής ευεργεσίας. Υποκινούμενοι οι διάφοροι ευεργέτες από πολυποίκιλα ερεθίσματα μέσα στην πορεία του 19^{ου} αιώνα και συνειδητοποιώντας, έστω και με συντηρητικό τρόπο, την ανάγκη αναβάθμισης και λειτουργίας των γυναικών σε μια κοινωνία, η οποία έχει εθνικούς και εκσυγχρονιστικούς στόχους, αποτέλεσαν ένα από τους βασικούς μοχλούς διαμόρφωσης μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελλάδα.

Με εμπόδια την αδιαφορία ή τη δυσφορία της παραδοσιακής οικογένειας για τη μόρφωση των κοριτσιών, την αδράνεια των τοπικών κοινωνιών και την απουσία μιας ουσιαστικής πολιτικής του Κράτους, η εκπαίδευση της γυναίκας αποκτά σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό, αφενός τη χαμηλή σχολική ένταξη των κοριτσιών στην πρωτοβάθμια, ιδιαίτερα στην επαρχία, και αφετέρου τη συγκέντρωση της δευτεροβάθμιας στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα και την ουσιαστική εναπόθεσή της στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Παραδομένη σε ιδιωτικά χέρια η εκπαίδευση της δασκάλας, -από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα σχολεία των αλλοδαπών μισσιοναρίων- φιλελλήνων και από το 1842 και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αποκλειστικά στα «ανώτερα» παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, απάλλαξε ουσιαστικά το ελληνικό κράτος από την ευθύνη που είχε να μορφώσει το σύνολο του ελληνικού λαού. Συνεπώς η γυναικεία εκπαίδευση ως συνάρτηση κοινωνικών νοοτροπιών και ρόλων που έχει να επιτελέσει μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, διανύει μια όχι απρόσκοπτη πορεία μέσα από επικρίσεις, δισταγμούς, αρνητικούς προσδιορισμούς, και θεωρητικές συγκρούσεις που υπολανθάνουν. Η σύνδεσή της με το πρότυπο μιας διαφορετικής από την ανδρική «φύσης», μιας Μητέρας -παιδαγωγού, συναισθανόμενης την «κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος λαμπράν αυτής αποστολήν της» που τροφοδοτήθηκε από το κλίμα, που επιβάλλει το δεύτερο μισό του 19^{ου} η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας, καθιστά επιτακτική την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των ελληνίδων μητέρων μακριά πλέον από την επιπόλαιη και «διακοσμητική» μόρφωση.

Στο κατώφλι του 20^{ου}, όπου προοιωνίζεται η σταδιακή μεταβολή των κοινωνικών αναγκών και γεννιούνται οι προοπτικές της εισόδου των γυναικών στην εργασία είναι ήδη αισθητή και αποφασιστική η παρουσία μορφωμένων γυναικών, ευαίσθητων στα μηνύματα της εποχής τους, μεταξύ των οποίων και αναγνωρισμένων παιδαγωγών που ζητούν να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στις ανάγκες του έθνους και της κοινωνίας, όχι ως «λιποτάκτες του οίκου», αλλά ως αυθύπαρκτες και παραγωγικές οντότητες.

IV. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

«Ον μόνον επιστήμας, αλλά και τέχνας και επαγγέλματα δια τας γυναίκας».

Τίτλος δημοσιεύματος της Καλλιφρόης Παρρέν.
Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.30 της 27
Σεπτεμβρίου 1887.

1.«Τα γράμματα αυξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν..»

Η γυναικεία εκπαίδευση επηρεασμένη από δυτικά πρότυπα ακολούθησε και στη χώρα μας διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη των ανδρών, η οποία πήγαζε από την αντίληψη περί του «εκ φύσεως» διαφορετικού προορισμού των φύλων.¹ Από τις αρχές 19^ο αιώνα το είδος της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της επαγγελματικής για τα κορίτσια, αναζητήθηκε σε τομείς συγγενείς με το «φυσικό» προορισμό της γυναίκας που εμπεριέχεται στο ρόλο της καλής μητέρας και της νοικοκυράς και προσιδίαζε στις βιολογικές και ψυχολογικές ιδιότητές της, οι οποίες απαγόρευαν την πρόσβαση των κοριτσιών στη σχολική γνώση, η οποία εθεωρείτο κατάλληλη για αγόρια. Αυτό καθόρισε και τη διαμόρφωση του σχετικού διδακτικού προγράμματος.²

Αντίθετα από την εκπαίδευση των αγοριών, η οποία στην ανεξάρτητη Ελλάδα μέχρι το 1920 λειτουργούσε ως εφελτήριο κοινωνικής κινητικότητας, η επαγγελματοποίηση των γυναικών μέσα από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν μηδενική, αν εξαιρέσει κανείς το επάγγελμα της δασκάλας.³ Η συμμετοχή των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό, τουλάχιστον στα ανώτερα επαγγελματικά επίπεδα, ήταν περιθωριακή. «Δε γίνονταν δεκτές στη δημόσια διοίκηση και οι σταδιοδρομίες των ελεύθερων επαγγελματιών τους ήταν κλειστές». Είσοδός τους άλλωστε στην ανώτατη εκπαίδευση παρατηρείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁴ Η γενική

¹ Ευαγγελία Ν.Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ενεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ 19.

² Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [I.A.E.N.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Γ', σσ.238-245 και Αλ. Μπακαλάκη, Ελ. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση το ελληνικό κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, [I.A.E.N.], Αθήνα 1987, σσ.259-261.

³ *Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ) ΣΥΡ*, φάκελος Εκπαιδευτικά 4^α, έγγραφο 96 της 15 Σεπτεμβρίου 1851 και Εκπαιδευτικά 4β, έγγραφο της 24 Ιουνίου 1861. Επίσης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σ.474.

⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.472-475 και Σ. Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1992, σ.208. Το δρόμο όμως των Ελληνίδων για ανώτερες σπουδές τον άνοιξε το 1885 η Σεβαστή Καλλισπέρη. Απόφοιτος της Σχολής Hill συνέχισε την εκπαίδευσή της ιδιωτικά και το 1885 γράφτηκε φοιτήτρια της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης. *Ελληνίς τακτική φοιτήτρια της Σορβόνης, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ. 48 της 7 Φεβρουαρίου 1888*. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις

εικόνα της βασικής απασχόλησης της Ελληνίδας πέρα από τις οικιακές και γεωργικές εργασίες ήταν η επίδοσή της στην υφαντική και το κέντημα, είδος καλλιτεχνικής μόρφωσης γι αυτήν. Ελάχιστος ήταν ο αριθμός των γυναικών με κάποια ανώτερη μόρφωση.⁵

Όπως προαναφέρθηκε, το ενδιαφέρον της κυβέρνησης του Καποδίστρια για τη γυναικεία εκπαίδευση ήταν εμφανές, όπως αποτυπώθηκε στον Οργανισμό του Ορφανοτροφείου.⁶ Την υπάρχουσα διάθεση από μέρους της Κυβέρνησης, όσο και τη νοσοτροπία της εποχής, απηχεί το απόσπασμα της εφημερίδας «Αιγιναία», όταν αναφέρεται στο Πρότυπο σχολείο, το οποίο ίδρυσε ο Καποδίστριας στην Αίγινα: «*Τα γράμματα αυξάνουσι την οικιακήν ευδαιμονίαν· διό ηυδόκησε η Κυβέρνησις να γένωνται μέτοχα αυτών και τα κοράσια, δια να έχωσι προίκα και την παιδείαν, ήτις μόνη δύναται να καθωραΐση τα καθαρά και αυστηρά ήθη και τας οικιακάς αρετάς, αι οποίαι ιδιάζουσιν εις τας Ελληνίδας. Η επ' αυτό διορισθείσα διδασκάλισσα εις Αίγιναν έχει 30 μαθητριάς*».⁷ Τον πυρήνα λοιπόν των γυναικείων επιδόσεων, την «έμφαση στην οικιακή ευδαιμονία και στην αρετή, στη μητρότητα και στη γυναικεία φύση»⁸ ανιχνεύουμε από αυτή την εποχή.

Ήδη από το 1830 στα 26 από τα 62 λειτουργούντα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, όπου υπήρχε η συνεκπαίδευση με κορίτσια, διδάσκονταν η ανάγνωση, η αριθμητική, η γραφή και «*αι αναγκαίαι γυναικείαι τέχναι*».⁹ Η οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την Αντιβασιλεία σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο προέβλεπε τη διδασκαλία πρακτικών μαθημάτων, όπως αγρονομίας, κηπουρικής, δενδροκομίας και συναφών γνωστικών

και προβλήματα, (διδασκορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και [επανέκδοση Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σ.330. Όταν το 1891 η Καλλισπέρη πήρε το δίπλωμά της, η Παρρέν πανηγύριζε: «*Ολόκληρος ο γυναικείος κόσμος*», έγραφε, «*ιδία δε αι Ελληνίδες, διά του γεγονότος τούτου έκαμον έν έτι βήμα προς τα πρόσω*». «*Ελληνίς προλύτις της Φιλολογίας*», **Εφημερίς των Κυριών**, έτος Ε'. Το 1890 το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχτηκε την πρώτη φοιτήτρια, παρά τον προβληματισμό των πανεπιστημιακών αρχών, την Ιωάννα Στεφανόπολι, η οποία γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή. **Τα κατά την Πρυτανείαν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των Ελληνικών γραμμάτων Πρυτανεύσαντος κατά το Ακαδημαϊκόν έτος 1890-1891**, [έκδοση Εθνικού Πανεπιστημίου], Αθήναι 1892, σ.53. Στο γεγονός αυτό αφιερώθηκαν πολλά άρθρα από την Καλλιερρή Παρρέν σε συνεχόμενα τεύχη της εφημερίδας της: *Η Δεσποινίς Στεφανόπολι φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής*, **Εφημερίς των Κυριών**, έτος Δ', αρ.181 της 30 Σεπτεμβρίου 1890. Επίσης, φύλλο αρ.182 της 7 Οκτωβρίου 1890, αρ.183 της 14 Οκτωβρίου 1890 και αρ.184 της 21 Οκτωβρίου 1890. Αν και οι αιτήσεις άλλων υποψηφίων του ίδιου έτους απορρίφθηκαν, πολύ γρήγορα ο αριθμός των φοιτητριών αυξήθηκε. Το 1892 γράφτηκαν οι αδελφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου. Καραστεργίου, **Η Μέση..ό.π.**, σ.332.

⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο 3941/2968 και Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, **Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο**, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σ.36.

⁶ Βλ. κεφ. Γυναικείας Εκπαίδευσης, σ.439.

⁷ **Η Αιγιναία**, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική. Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναίας, αρ.584, [Γ Αποστολίδου Κοσμητού], Προαγγελία, *Εκθεση Α. Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831*, σ.40

⁸ Χάρης Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία**. Αθήνα, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.233.

⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο 4894 της 7 Νοεμβρίου 1857, έγγραφο 374 της 19 Ιανουαρίου 1859 και Καραστεργίου, **Η Μέση..ό.π.**, σσ.54-55.

αντικειμένων για τα αγόρια και άσκησης στα «γυναικεία εργόχειρα» για τα κορίτσια.¹⁰ Σε νόμους και νομοσχέδια του Κράτους γίνεται ορατή η πρόθεση της πολιτείας να προσφέρει «ειδική» γυναικεία εκπαίδευση που προσidiaζε στο φυσικό της προορισμό. Ήδη στο νόμο του 1834 «περί των δημοτικών σχολείων» προσδιοριζόταν το είδος εκπαίδευσης των κοριτσιών: «εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεται γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα».¹¹ Ακόμα και πολύ αργότερα, ο νόμος ΒΤΜΘ' του 1895¹² για τη Δημοτική εκπαίδευση όριζε, εκτός από τα εγκύκλια μαθήματα των κοινών ή πλήρων δημοτικών σχολείων, να διδάσκονται τα κορίτσια μαζί με τα εργόχειρα και την «τέχνη του παρασκευάζειν εδέσματα και της οικιακής οικονομίας και τάξεως αι στοιχειώδεις γνώσεις».¹³ Για όσες νέες θα ακολουθούσαν μελλοντικά το επάγγελμα της δασκάλας, καλό θα ήταν να κατέχουν γνώσεις «αρχών χειροτεχνημάτων».¹⁴

Η διαφοροποιημένη αγωγή για τα δύο φύλα είχε τη βάση της στις διαφυλικές διακρίσεις της εποχής ήδη από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Το ίδιο ίσχυε και για τη μέση εκπαίδευση, ενώ ο ταξικός της χαρακτήρας κυρίως υπογραμμιζόταν με τα ιδιωτικά ιδρύματα, τα οποία λειτουργούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της πρωτεύουσας.¹⁵ Η

¹⁰ Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, [Κατάρτι], Β' έκδοση, Αθήνα 1996, σ.187.

¹¹ Άρθρο 58. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.11 της 3 Μαρτίου 1834 και Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδύσεως Υπουργείου (1833-1898)*, τόμος Α', Αθήνα 1884, σ.1. Το πνεύμα συνεχίζει να διαπνέει τα προγράμματα μαθημάτων των κοριτσιών και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 τονίζεται ότι στα παρθεναγωγεία «αντικαθίσταται» η γυμναστική «δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων». Στ. Μ.Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884*, τόμος Α', [τυπογραφειον. Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884, σ.434. Στο Πρόγραμμα μαθημάτων ανώτερου παρθεναγωγείου, σύμφωνα με το Νομοσχέδιο του Θεοτόκη το 1889, περιλαμβανόταν το μάθημα των εργοχειρών. Χαρίσιος Παπαμάρκου, *Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη)*, εκδιδόμενον κατ αίτησιν της επ αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων, Αθήνα 1890.

¹² Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως» στο *Νόμοι και νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαιδύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895)*, σ.4.

¹³ Η κατοχή αυτών των «τεχνών» θεωρείται σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε γυναίκα ήθελε να βελτιώσει τη μόρφωσή της. Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας)* τόμος Β' 1895-1967 [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.6.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστική η προϋπόθεση που έθετε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (Φ.Ε.) στην επιλογή δέκα υποτρόφων. Ο πρόεδρος της Φ.Ε. σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας, δήλωσε ότι το Δ.Σ. της Φ.Ε., «επειδή σχολείον κορασίων δεν υπάρχει εις Αθήνας, ούτε ο δήμος εφρόντισε μέχρι τούδε περί τούτου», απεφάσισε «να δεχθή 10 κόρας να σπουδάσωσι δι' εξόδων της Εταιρίας και με την υποχρέωσιν να διδάξωσιν έπειτα διοριζόμεναι παρά της Κυβερνήσεως εις διάφορα μέρη του Κράτους». ΓΑΚ, θυρίδα 207, φάκελος 14, έγγραφο 13 της 22 Μαρτίου 1837. Η κάθε Διοίκηση νομού έπρεπε να εκλέξει για υποψήφιες δασκάλες δύο νέες ηλικίας τουλάχιστον 15 ετών, με γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αρχές χειροτεχνημάτων, με ευφυΐα, κοσμιότητα, καθώς και ζήλο στο διδασκαλικό επάγγελμα. Η μισθοδότησή τους αναλήφθηκε από τη Φ.Ε. και τον Δήμο Αθήνας (25-30 δραχμές από τη Φ.Ε. και 25 απ' το Δήμο). ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 13 έγγραφο 13137 της 1 Ιουνίου 1837.

¹⁵ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1 (Βαλλιάνου Σχολείου Κορασίων): έγγραφο 3941/2968 της 27 Σεπτεμβρίου 1838. Με το Ηγεμονικό Σύνταγμα της 15 Μαρτίου 1832 παρέχεται η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...ό.π. σ.κθ'.* Μέχρι και το 1850 αποφεύγεται ο χαρακτηρισμός της βαθμίδας, στην οποία ανήκαν τα λίγα «ανώτερα» σχολεία θηλέων Αθήνας και

φοίτηση των κοριτσιών σε ιδιωτικά σχολεία αποτελούσε συνάρτηση της στάσης των γονέων, αλλά και μέρος της κρατικής πολιτικής, μέχρι τα μισά του 19^{ου} αιώνα, η οποία εστίαζε στην ολοκληρωμένη μόρφωση των αγοριών αφήνοντας τη γυναικεία στις δωρεές και την ιδιωτική εκπαίδευση.¹⁶

Δύο τάσεις κυριαρχούσαν στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα: η μόρφωση της οικοδέσποινας, με διακοσμητικό, μη λειτουργικό χαρακτήρα και η καθαρά επαγγελματική μόρφωση, όπως αυτή της δασκάλας.¹⁷ Τα παρθεναγωγεία δηλαδή, λειτουργούσαν ως σχολεία γενικής και επαγγελματικής μόρφωσης, με κοινό πρόγραμμα μαθημάτων με αποτέλεσμα κανένας από τους δύο στόχους να μη πετυχαίνεται ικανοποιητικά.¹⁸

Από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου η συμμετοχή των κοριτσιών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση λειτουργούσε ως τεκμήριο της ταξικής προέλευσης και του

Ερμούπολης και χρησιμοποιούνταν οι όροι «δημοσυντήρητα, ιδιοσυντήρητα σχολεία κορασιών». Ο όρος «παρθεναγωγείο» χαρακτήριζε ανώτερο τμήμα εκπαίδευσης των κοριτσιών, και σταδιακά θα αναγνωριστεί ως σχολείο μέσης εκπαίδευσης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 4^α έγγραφο «Καταστατικόν Ανωτέρου Σχολείου Κορασιών Ερμουπόλεως», άρθρον 3^ο (Περιλάμβανε τρεις Ελληνικές και μία γυμνασιακή τάξη), Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.125-127 και Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.474.

¹⁶ Στο σχολείο της Βολμεράντζ στα μαθήματα των κοριτσιών περιλαμβάνονταν ράψιμο, κέντημα, ζωγραφική, μουσική, χορός, γυμναστική με κορίνες και στεφάνια. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *Η φιλέλληνη Σαρλότ Βολμεράντζ, «Επτά Ημέρες», Καθημερινή*, σσ.8-9. Επίσης, η απάντηση του υπουργείου Παιδείας προς τον διοικητή Αχαΐας την 27 Σεπτεμβρίου 1838 σχετικά με την αίτηση «περί αδείας προς σύσταση γυναικείου εκπαιδευτηρίου» από κάποιον Βαλλιάνο, γάλλο υπήκοο που έφτασε Πάτρα με τη σύζυγό του, - όπου θα διδάσκονταν γαλλικά, αριθμητική, ελληνικά, γαλλική καλλιγραφία, χορός, ραπτική κ.α. (ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο της 20 Σεπτεμβρίου 1838) -, ήταν ότι, αν υπήρχε στην Πάτρα σχολείο κοριτσιών δεν ήταν ανάγκη να γίνει και δεύτερο, «επειδή είναι ενδεχόμενο να μη δυνηθώσιν να διατηρηθώσι ως εκ της ελλείψεως των μέσων...». Έθετε ως προϋπόθεση τη διδασκαλία της «εθνικής» γλώσσας, χωρίς την οποία «δεν δύνανται οι μαθητευόμενοι να ωφεληθώσι και να ωφελήσουν τους ομογενείς οποιασδήποτε άλλας γνώσεις και αν αποκτήσουν». Έτσι, έπρεπε να δώσουν οι διδάσκοντες δείγμα ικανότητας πριν λάβουν την άδεια του διδασκαλικού επαγγέλματος. Πρότεινε λοιπόν στο Βαλλιάνο την κατ' οίκον διδασκαλία νεανίδων ευπόρων οικογενειών που επιθυμούσαν να μάθουν Γαλλικά και χορό, «ήγουν τα μαθήματα τα μη παραδιδόμενα εις το αυτόσε σχολείον των κορασιών...» προσθέτοντας ότι «ο νόμος απαιτεί και αυτοί οι κατ' οίκον δάσκαλοι να αποδεικνύουν προηγουμένως την ικανότητά των». ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1 (Βαλλιάνου Σχολείου Κορασιών): αρ.3941/2968 και έγγραφο της 27 Σεπτεμβρίου 1838 του υπουργείου Παιδείας προς το διοικητή Αχαΐας και Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.78. Βλ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.441, υπσμ.38.

¹⁷ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.130 και Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών Στην Ελλάδα (1830-1929) στο Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές) Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης 11-13 Ιουλίου 1982, [Πανεπιστήμιο Κρήτης Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών], Ρέθυμνο 1986, σ.90.*

¹⁸ Ενδεικτική είναι η εναλλαγή των όρων «Παρθεναγωγείο» και «Διδασκαλείο» στους κανονισμούς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, όπως και το δημοσυντηρούμενο σχολείο της Ερμούπολης χαρακτηριζόταν «Ελληνοδιδασκαλείο», επειδή λειτουργούσε ως Ελληνικό σχολείο και ως Διδασκαλείο. *Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας [Αθήναι 1851] και Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός τον Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι 1857, Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1851, σσ.11-12 και Καραστεργίου, Η Μέση, ό.π., σ.88.*

κοινωνικά ανώτερου οικογενειακού τους περιβάλλοντος.¹⁹ Η ανισότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών ήταν στοιχείο των αντιλήψεων των αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων περί κατώτερότητας του γυναικείου φύλου και του διακοσμητικού ρόλου που έπρεπε να έχει η εκπαίδευσή του, αντιλήψεις, οι οποίες, ενώ επέτρεπαν στα κορίτσια να έχουν τυπικά πρόσβαση στο δημοτικό σχολείο, τα απέκλειαν όμως από τη μέση εκπαίδευση.²⁰ Αυτός ο περιορισμός της συμμετοχής της γυναίκας στη μέση εκπαίδευση, αλλά και στην επαγγελματική εργασία, οδήγησε στην τάση να δίνεται βαρύτητα στα διακοσμητικά μαθήματα, όπως ήταν η διδασκαλία ξένων γλωσσών και η μουσική.²¹ Επομένως η διαδικασία αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής εξασφαλιζόταν από τον ανδρικό πληθυσμό και μόνο.²²

Η καθυστέρηση, συν τοις άλλοις, της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας ευνόησε την κατ' οίκον εργασία, που επέτρεψε στις γυναίκες του λαού να συμμετέχουν στην παραγωγή χωρίς να αλλάξουν περιβάλλον.²³

2. «Τεχνική παιδεία και πρακτική...πολυειδώς ωφέλιμος».

Από το τέλος της δεκαετίας του 1840 παρατηρήθηκε εμφάνιση των γυναικών με πνευματικές ανησυχίες και συγγραφικές δραστηριότητες, ευαίσθητων στα μηνύματα της εποχής τους, άγνωστων έως τότε στον ανδρικό κόσμο της διάνοησης, που είχαν στόχο να υπερβούν το διακοσμητικό χαρακτήρα που είχε προσλάβει η εκπαίδευσή τους, κυρίως μέσω της δημοσίευσης λογοτεχνικών έργων, άρθρων, φυλλαδίων.²⁴ Βασικό αίτημα των διανοουμένων στα μέσα του αιώνα ήταν κυρίως να πάψει η εκπαίδευση να αποτελεί

---

¹⁹ Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα εξακολούθησε να θεωρείται η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, συμπεριλαμβανομένου και του διδασκαλικού διπλώματος, όπως και η γνώση ξένων γλωσσών ή η κατοχή μουσικής παιδείας, προσόντα για ένα καλό γάμο, «μία συμπληρωματική προίκα», Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, [Θεμέλιο], 1979, σσ.470-477 και Σπυρίδων Λάμπρος, *Το μέλλον των διδασκαλισσών, Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Σκώκου έτους 1891*, σ.117.

²⁰ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.188. Βλ. κεφ Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.445,486.

²¹ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 126, φάκελος 1, έγγραφο 3941/2968, Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.193 και 223-224. Αλλα μαθήματα ήταν η ιχνογραφία, η σκιαγραφία, η καλλιγραφία, η φωνητική μουσική και τα χειροτεχνήματα. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.26. (μετάφραση του: Eleni Fournaraki, *Institutrice, femme et mère, Idées sur l'éducation des femmes grecques au XIX siècle*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1987).

²² Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.473.

²³ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σσ.46-47.

²⁴ *Ο.π.*, σ.67. Στην πλειονότητά τους δασκάλες οι γυναίκες αυτές, αφιερώθηκαν ιδιαίτερα στην προώθηση της εκπαίδευσης του φύλου τους συμμετέχοντας ή ιδρύοντας ενώσεις, εκπαιδευτικούς συλλόγους, διευθύνοντας παρθεναγωγεία, δίνοντας δημόσιες διαλέξεις, δημοσιεύοντας άρθρα και μελέτες σε εφημερίδες και περιοδικά ή εκδίδοντας οι ίδιες περιοδικά. Η «Θάλεια» (Αθήνα, 1867) και η «Ευρυδίκη» (Κωνσταντινούπολη, 1870-1873), φιλοξένησαν τα πρώτα άρθρα γυναικών. Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.39-40.

προνόμιο των εύρωστων τάξεων.²⁵ Σημαντικοί παιδαγωγοί της εποχής, όπως ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος,²⁶ ο Χαρίσιος Παπαμάρκος,²⁷ διατύπωσαν θέσεις για την ισότητα των δύο φύλων μέσα από τη διαφορετικότητά τους. Οπωσδήποτε η εκπαίδευση της Ελληνίδας αποτέλεσε το δίαυλο, μέσα από τον οποίο οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων ιδιαίτερα κατέκτησαν το δικαίωμα στη μισθωτή εργασία και την κοινωνική δράση.²⁸ Η σύνδεση της διδασκαλίας της οικιακής οικονομίας με τη μισθωτή εργασία μάλιστα άρχισε να αναπτύσσεται και επεκτάθηκε στον ελληνικό χώρο από τα μέσα κυρίως του 19^{ου} αιώνα.²⁹ Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μοναδική μορφή τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες τον 19^ο αιώνα ήταν η κατάρτισή τους στις γυναικείες τέχνες.³⁰ Η ίδρυση της πρώτης Οικοκυρικής σχολής στη Γερμανία το 1854 παρείχε εξειδικευμένη σχετική εκπαίδευση. Στην Ευρώπη, ιδίως στη Γαλλία, Αγγλία, όπως και στις Η.Π.Α. άρχισε να αναπτύσσεται η επιστήμη της Οικιακής Οικονομίας, επιστήμη που παρείχε θεωρητικό και πρακτικό γνωστικό αντικείμενο πάνω σε θέματα μητρότητας και διαχείρισης του νοικοκυριού.³¹ Αξιόλογοι παιδαγωγοί, άνδρες και γυναίκες³² θεώρησαν ότι η διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων και «των γυναικείων τεχνών» θα συνέβαλλε στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της Ελληνίδας και στην αναβάθμιση του ρόλου της στην οικογένεια με μακροπρόθεσμα οφέλη προς στο Έθνος.³³ Θα άνοιγε επαγγελματικές διεξόδους πέρα από το επάγγελμα της δασκάλας και της εργάτριας ή της υπηρέτριας και θα βελτίωνε τις βιοτικές συνθήκες εκείνων, οι οποίοι ζούσαν σε αγροτικό περιβάλλον συμβάλλοντας στην αύξηση του εισοδήματός τους.³⁴ Αυτή η αντίληψη, αλλά και οι ανάγκες της εποχής, προκαλούσαν τη δημιουργία οικοκυρικών και άλλων επαγγελματικών σχολών.

²⁵ Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.41.

²⁶ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, **ό.π.**, σ.26. Ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος σπούδασε και εργάστηκε στην Ευρώπη, προτού έλθει στην Ελλάδα, προσκεκλημένος από τον Καποδίστρια για να αναλάβει το Αγροκήπιο της Τίρυνθας. Θεωρείται πρόδρομος «αγροτικής οικιακής οικονομίας». Συνέγραψε το παλαιότερο εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας, «τη Γεωργική και Οικιακή Οικονομία». Ευαγγελία Ν.Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του, [Νέα Σύνορα-Α.Α.Διβάνη], Αθήνα 2000, σ.118. Σε δημόσιο λόγο του ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος το 1866 στο Σύλλογο «Αθήναιον» δήλωσε ότι η γυναικεία εκπαίδευσις πρέπει να είναι «πληρεστέρα και σκοπιμωτέρα, διότι η γυνή δεν είναι ον κατώτερον, αλλά διάφορον ...του ανδρός». Γρηγ. Παπαδόπουλος, **Λόγος περί γυναικός Ελληνίδος, Πανδώρα**, τόμος Ζ', αρ.388 της 15 Μαΐου 1866, Αθήνα 1866, σσ.85-88.

²⁷ Τις απόψεις του για το θέμα αυτό αντανακλούν τα νομοσχέδια του Γ.Θεοτόκη, των οποίων υπήρξε συντάκτης.

²⁸ Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.288 και Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), **ό.π.**, σ.117.

²⁹ **ΜΕΕ**, τόμος ΙΗ', σ.735, Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, **ό.π.**, σσ.133-134.

³⁰ **Ο.π.**, σ.66.

³¹ **Ο.π.**, σσ.64-65 και **ΜΕΕ**, τόμος ΙΗ', σ.736.

³² Αναφέρουμε, εκτός από τους προαναφερθέντες, Γ.Γ. Παλαιολόγο, Ξενοφώντα Ζύγουρα, Αριστοτέλη Κουρτίδη, την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, με υψηλή μόρφωση εκδότρια του περιοδικού *Ευριδίκη* στην Πόλη, τη Σαπφώ Λεοντιάδα, διευθύντρια παρθεναγωγείου στη Σμύρνη και Σάμο, αρθρογράφο σε περιοδικά και συγγραφέα εγχειριδίου - «Οικιακή Οικονομία», Κωνσταντινούπολη 1887 -, τη Σεβαστή Καλλισπέρη, την πρώτη ελληνίδα απόφοιτη της Σορβόννης και τη σπουδαιότερη, την Καλλιρρόη Παρρέν, δασκάλα, δημοσιογράφος και συγγραφέα, εκδότρια της εφημερίδας ευρείας απήχησης, της «*Εφημερίδας των Κυριών*». Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), **ό.π.**, σσ.119-120.

³³ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, **ό.π.**, 85, υπσμ.1

³⁴ Φουρναράκη, **ό.π.**, σσ.39-72,118.

Την ανάγκη εκμάθησης των γυναικείων τεχνών από τα κορίτσια υπογραμμίζουν οι έλληνες ευεργέτες, εντός ή εκτός της Ελλάδας μέσα στις διαθήκες τους.³⁵ Η επαφή τους με τις τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις σε χώρες της Ευρώπης, η αναπόφευκτη σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα τους ωθεί σε πρώιμες για την ελληνική πραγματικότητα θέσεις και προτάσεις. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το 1843 η διάθεση χρηματικών ποσών, ανάμεσα σε άλλα εκπαιδευτήρια της Ανδρίτσαινας Αρκαδίας, και 2.000 φιορινιών από τον Αντώνιο Μιχ. Αντωνόπουλο, μεγαλέμπορο στην Τεργέστη, για ανέγερση σχολείου θηλέων και προικοδότηση των κοριτσιών με την επιθυμία και προτροπή συνάμα «να μάθουσι τέχνας».³⁶

Ήδη στη νομοθεσία του 1834 για τη στοιχειώδη εκπαίδευση οριζόταν με σαφήνεια, ότι «εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα».³⁷ Η ενασχόληση των μαθητριών με εργόχειρα, καθώς και με άλλα μαθήματα, σχετιζόμενα με το γυναικείο προορισμό, όπως η οικιακή οικονομία, ήταν ενταγμένη και στο πρόγραμμα διδασκαλίας των πρώτων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων πριν από το 1850. Ήδη η Σχολή του ζεύγους Hill λειτούργησε και ως Επαγγελματική, Τεχνική και Οικοκυρική σχολή.³⁸ Πέρα από την προετοιμασία τους για το διδασκαλικό επάγγελμα, η επαγγελματική εκπαίδευση απόρων κοριτσιών στις γυναικείες τέχνες, όπως ραπτική, κέντημα ή υφαντική, ήταν απαραίτητη.³⁹ Στο πρόγραμμα μαθημάτων ανώτερων παρθεναγωγείων, όπως εκείνου των κορασίων της Σύρου, περιλαμβάνονταν διάφορα χειροτεχνικά μαθήματα.⁴⁰ Στο πρόγραμμα διδασκαλείου

---

³⁵ Διαθήκη του Αντωνίου Αντωνόπουλου αρ.3252 (ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 118, φάκελος 10, έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846), δωρητήριο έγγραφο της Μαριγώς Μηλάκη της 9 Ιουνίου 1903 (Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά*, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.742, Υ.ΟΙ., αρ.911 και Νίτσα Κολιού, *Ενθύμιον Εκπαιδύσεως Θηλέων*, Βόλος 1997, σσ.89-92), διαθήκη του Π.Χαροκόπου (Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, αρ.15, σ.447 κ.ε. και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 92 της 15 Σεπτεμβρίου 1885), διαθήκη του Κωνσταντίνου Καραπάνου (Ζερβός, ΦΕΑ, αρ.7613, Υ.Γ., αρ.623).

³⁶ ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 118, φάκελος 10 και έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846 και έγγραφο 3252 (Διαθήκη). Διέθεσε επίσης για τη βιβλιοθήκη του σχολείου Ανδρίτσαινας βιβλία 1370 τόμους. ΓΑΚ, θυρίδα 118, φάκελος 10, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Αν και η προικοδότηση κοριτσιών, στην οποία προέβη και ο ίδιος, εντάσσεται στις παραδοσιακές ευεργετικές πρακτικές των διαθετών, στην περίπτωση αυτή αρκετά πρώιμα, συνοδευόταν από την επιθυμία του τα κορίτσια αυτά να σπουδάσουν τέχνες. ΓΑΚ θυρίδα 118, φάκελος 10, ό.π.

³⁷ Γ. Βενθύλος, ό.π., τόμος Α', σ.1. Το πνεύμα αυτό επικράτησε και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 οριζόταν η αντικατάσταση της γυμναστικής «δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων» στα παρθεναγωγεία. Στεφ. Μ. Παρίσης, ό.π., τόμος Α', Αθήνα 1884, σ.434.

³⁸ Βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.443-444,447 και ΓΑΚ (1848), Κλάδος Β', θυρίδα 210, φάκελος 1, έγγραφο 4179 της 23 Ιουνίου 1834.

³⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαιδευτικά, φάκελος 4β, έγγραφο της 24 Ιουνίου 1861 και έγγραφο 6185 της 31 Ιουλίου 1857.

⁴⁰ Στο Καταστατικό του Παρθεναγωγείου Ερμούπολεως σημειώνεται ότι σκοπός του είναι «η καλή και ανάλογος προς τας ανάγκας του σημερινού πολιτισμού εκπαίδευσις των κορασίων, η μόρφωσις δε χρηστών και ικανών διδασκαλισσών» (2^ο άρθρο). Τη συντήρηση του σχολείου, το οποίο περιελάμβανε τρεις Ελληνικές και μία γυμνασιακή τάξη, είχε αναλάβει ο Δήμος (3^ο άρθρο), ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαιδευτικά 4^α έγγραφο Καταστατικόν Ανωτέρου Σχολείου Κορασίδων. Αργότερα, από έγγραφο της Επιθεωρητικής Επιτροπής της 21 Ιουλίου 1857 προς το Δήμο εκφράζονται αμφιβολίες για το εύρυθμο της λειτουργίας και τη σκοπιμότητα της τρίτης τάξεως που περιέχει 25 μόνο μαθήτριες, «θυγατέρες εμπόρων αι πλείσται» και απορροφά μάταια 7.500 δραχμές. Προτείνεται για τις εύπορες η «ιδία δαπάνη κατ' οίκον ή

της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1842 ήδη περιλαμβανόταν το μάθημα των χειροτεχνημάτων «τας λοιπάς εργασίμους ώρας» σε όλες τις τάξεις,⁴¹ ενώ στο πρόγραμμα του 1851 η ενασχόληση με την οικιακή οικονομία συμπυκνωνόταν στα προγράμματα της τελευταίας τάξης του Παρθεναγωγείου.⁴² Ανάλογη κατάρτιση και ακόμα πιο εμπλουτισμένη⁴³ αποκτούσαν οι τρόφιμες του Αμαλίου Ορφανοτροφείου που ιδρύθηκε από τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών το 1855»⁴⁴ και ενισχύθηκε από πλήθος δωρεών και κληροδοτημάτων.⁴⁵ Η παραπάνω εταιρεία δραστηριοποιήθηκε έντονα στο χώρο αυτήν την περίοδο φροντίζοντας την εκμάθηση περισσότερων επαγγελματικών τεχνών⁴⁶ παράλληλα με τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ενέταξε στις δραστηριότητές της και την επαγγελματική γυναικεία εκπαίδευση, χάρη στις χορηγίες που δεχόταν από μέλη και φίλους της.⁴⁷

και ιδιαίτερον εκπαιδευτήριον, αί εφίενται ανωτέρας εκπαιδύσεως, διότι...δεν είναι αυτή υποχρεωτική (η εκπαίδευσις) δια το θήλυ φύλον, αι δε έτεροι (αι ολίγοι άποροι) να ενασχολώνται με έργα οικιακά, χειροτεχνήματα κλπ...». Θεωρείται περιττή η συντήρηση του ανωτέρου αυτού εκπαιδευτηρίου και «επιβλαβής για την κατώτερη τάξη ως καλλιεργούσα την ημιμάθεια». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαιδευτικά 4^α έγγραφο 6185 της 31^{ης} Ιουλίου 1857.

⁴¹ Μεταξύ των γυναικείων τεχνών ήταν και η «ανθοποιία». Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εν Αθήναις, 1842, σσ.3-8, Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857, σ.14, Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1865 και η Έκθεσις των ενιαυσίων εξετάσεων αναγνωσθείσα τη 21η Ιουνίου 1866 και Δ. Αντωνίου, Προγράμματα ..ό.π., τόμος Γ', σ.23.

⁴² Βλ. Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1851, σ.9, Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857, σ.14, Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.187 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σσ.23-25 και Γ', σσ.239-240.

⁴³ Τα ορφανά διδάσκονταν τα «γυναικεία έργα», δηλαδή ραπτική, κεντητική, υφαντική, μαγειρική, διακόσμηση «και όσα η καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζη εντελώς». ΜΕΕ, τόμος Δ', σ.158 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26/1855, σ.36. Εκτός από την εξειδίκευση στα γυναικεία χειροτεχνήματα, «της οποίας πρώτο γνώρισμα ήταν η λεπτότης της εργασίας» και των απαραίτητων γνώσεων της νοικοκυράς, το 1875 εισήχθη και η ταπητουργία. Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον Ορφανοτροφείο κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήναι 1954, σσ.50-51. Μαζί με αυτήν, η υφαντουργία και η πλύση, που προστέθηκαν στο πρόγραμμα του Αμαλίου το 1875, δεν υπήρχαν σε εκείνα των ανώτερων παρθεναγωγείων. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.67, Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον...ό.π., σ.18.

⁴⁴ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασιών, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής της 1 Νοεμβρίου 55 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887. Το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο εθεωρείτο ως «εν των καθιδρυμάτων της αναγεννώμενης Ελλάδος των αρίστων εξυπηρετούντων και των φιλανθρώπων εις την μόρφωσιν των πτωχοτέρων. Κατέστη πρότυπον παιδαγωγείον, όπου εφηρμόθησαν οι κανόνες υγιεινής...». Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις του Αμαλίου...ό.π., από της 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887, σ.3.

⁴⁵ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.570-575.

⁴⁶ Μερμνούσε «..να γνωρίζει και ειδικώς το καθέν μίαν τέχνην γυναικείαν κατ' εξοχήν των άλλων γενικών του γνώσεων π.χ. άλλαι να προγυμνασθώσιν εις το να γίνωσι τροφαί, άλλαι κατ' εξοχήν πλύστραι απλών ή ψιλών ενδυμάτων, άλλαι ράπτριαι, άλλαι θαλαμηπόλαι και άλλαι, εάν το καλέση η τύχη των κόσμιοι σύζυγοι και καλάι οικοδέσποινα». ΓΑΚ, Οθωνικόν Αρχείον, Υπ. Παιδείας, φάκελος 12, «Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών - Κεφαλαιώδη άρθρα».

⁴⁷ Για μία διεξοδικότερη ανάλυση της οικονομικής συνεισφοράς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση των γυναικών βλ. κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, πίνακα 1 της Φ.Ε., σ.459. Η εκπαίδευση που

Η οικιακή οικονομία και οι «γυναικείες τέχνες» επομένως κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα θεωρούνταν απαραίτητα μαθήματα τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία.⁴⁸ Όχι μόνο στα ιδρύματα που όφειλαν την ύπαρξή τους στην ιδιωτική πρωτοβουλία,⁴⁹ αλλά και στα Διδασκαλεία Θηλέων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και αργότερα του Κράτους, παρεχόταν στις σπουδάστριες «τεχνική παιδείσις και πρακτική» με βασικό κορμό μαθήματα της οικιακής οικονομίας και της μαιευτικής παράλληλα με την «εγκύκλιο» μόρφωση.⁵⁰

Θέση πρωταρχικού μαθήματος στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των ορφανοτροφείων θηλέων κατείχαν οι γυναικείες τέχνες, όπου κάθε κορίτσι έπρεπε να γνωρίζει «μίαν τινα των γυναικείων τεχνών ειδικώς και εντελώς», ώστε να μπορέσει να τη χρησιμοποιήσει για την επιβίωσή του.⁵¹ Έτσι, η διδασκαλία περιοριζόταν στα «αναγκαία γράμματα», εφόσον δινόταν βαρύτητα στις βιοποριστικές τέχνες.⁵²

προσέφερε το Διδασκαλείο αρχίζει να μην ικανοποιεί πολλές Ελληνίδες που συνεχίζουν τις σπουδές τους σε ευρωπαϊκές χώρες. Η Κ. Κεχαγιά, η Αικ. Λασκαρίδου, η Ιφιγένεια Δημητριάδου, η Ελένη Λοΐζου, η Ελπ. Καρακούση και η Φλ. Φουντουκλή είναι οι πρώτες δασκάλες που μετεκπαιδεύτηκαν στην Ευρώπη, οι δύο πρώτες με δικές τους δαπάνες και οι άλλες με υποτροφία της Φ.Ε. Με την επιστροφή τους στην Ελλάδα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, είτε διδάσκοντας με αφιλοκέρδεια τις νέες μεθόδους και γνώσεις, (βλ. σχετικά για την Αικ. Λασκαρίδου στο κεφ.Προσχολική Εκπαίδευση, σσ.404-405), είτε αναλαμβάνοντας διευθυντικά καθήκοντα, όπως η Κ. Κεχαγιά στο «Ζάππειο» της Κωνσταντινούπολης. Καραστεργίου, **Η Μέση, ό.π.**, σσ.329-330.

⁴⁸ Σε πολλά παρθεναγωγεία δίνεται βαρύτητα σε μαθήματα, όπως οι ξένες γλώσσες, η μουσική, η ζωγραφική και ο χορός. Στο Παρθεναγωγείο της Ασπασίας Σκορδέλλη οι μαθήτριες ασκούσαν «πρακτικώς εις τα της οικιακής οικονομίας και διοικήσεως». **Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών**, 1888, (σελίδες άνευ αρίθμησης), στο Παρθεναγωγείο της Σ. Δημοπούλου οι μαθήτριες «εξασκούνται εν γένει εις τα οικιακά έργα». **Εφημερίς των Κυριών**, έτος Γ', αρ. 121 της 2 Ιουλίου 1889. Ιδιαίτερη θέση επίσης διατηρούσαν σε ιδιωτικά σχολεία τα μαθήματα που εξυπηρετούσαν το στόχο να δοθεί μία επαγγελματική κατεύθυνση στις σπουδές. Στο Παρθεναγωγείο της Σ.Σιμοπούλου καθιερώθηκε από το 1887 τάξη κοπτικής - ραπτικής, όπου μπορούσαν να φοιτήσουν και απόφοιτες άλλων παρθεναγωγείων. Καραστεργίου, **Η Μέση...ό.π.**, σ.212. Στο Παρθεναγωγείο της Ζ. Καμπάνη στην Ερμούπολη λειτουργούσε, στα 1888, ειδικό «τμήμα καλλιτεχνικής και πρακτικής σχολής». **Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, ό.π.**

⁴⁹ Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1902, «περί προγράμματος μαθημάτων Διδασκαλείου θηλέων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.154, τεύχος Α' της 22 Αυγούστου 1902.

⁵⁰ Ευνόητο ήταν να είναι ενταγμένο στα προγράμματα της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής της Ενώσεως των Ελληνίδων και του Κυριακού σχολείου. Βλ. ενδεικτικά «Προγράμματα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής», **Εφημερίς των Κυριών** ΙΑ' /501 (1897), σ.8. Η «Οικιακή Οικονομία» και η «Παιδαγωγία» θεωρούνταν ως τα «κατεπειγόντως αναγκαία μαθήματα για την εντελή παιδείσιν των νεανίδων». Κυκλοφορούσαν επίσης την εποχή αυτή εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας, όπως: Ξενοφών Ζυγούρας, **Ελληνική Οικιακή Οικονομία, θεωρητική και πρακτική, συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Παρθεναγωγείων**, Κωνσταντινούπολις 1875, Σαπφώ Λεοντιάς, **Οικιακή Οικονομία προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων Πέραν Κωνσταντινουπόλεως**, 1887, Αρ. Σπαθάκη, **Οικιακή Παιδαγωγική ή Περί της κατ' οίκον αγωγής των παιδων προς χρήσιν των τε γονέων, και ιδίως της μητρός, των νηπιαγωγών και των εν τοις Παρθεναγωγείοις εκπαιδευομένων νεανίδων**, Αθήναι 1889.

⁵¹ Άρθρο 16. **Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρείας του Αμαλείου Ορφανοτροφείου**, Αθήνα 1856. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.571-573. Η εκπαίδευση σε «τέχνες ορφανών κοριτσιών» ήταν βασικός σκοπός του Μπαμπαγιώτειου Ορφανοτροφείου Θηλέων στη Σύρο, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. **ΓΑΚ ΣΥΡ**, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων Φάκελος 2 και 4, έγγραφο της 31 Μαρτίου 1904. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.589-590, Ζερβός, **Υ.Γ.**, αρ.856 και Χρήστος Λούκος,

Τόσο στο Αμαλίειο και στο Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο θηλέων της Σύρου, όσο και στο Χατζηκυριακείο του Πειραιά, τα οποία συστάθηκαν στο τρίτο τέταρτο περίπου του 19^{ου} αιώνα, εκτός από τη σημασία που έδειχναν στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση των ορφανών κοριτσιών,⁵³ φρόντιζαν και για την οικογενειακή και κοινωνική μετέπειτα αποκατάστασή τους με την «έκδοσιν αυτών εις γάμου κοινωνίαν» μετά την ενηλικίωσή τους. Η πρακτική αυτή αποτελούσε σημαντική μέριμνα και ευαισθησία των ευεργετών για τα παιδιά του αδύνατου φύλου που «δυστυχώς» έμεναν «απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των».⁵⁴ Η απορρόφηση από τα ιδρύματα αυτά μεγάλων χρηματικών ποσών από κληροδοτήματα και δωρεές,⁵⁵ πέρα από τη φιλανθρωπική διάθεση - συνάρτηση ενός στρατηγικού μηχανισμού ελέγχου και εξομάλυνσης τυχόν εντάσεων απειλητικών για τις κοινωνικοοικονομικές ισορροπίες - αποδίδεται στη συνειδητή επιθυμία των διαθετών να υποβοηθήσουν στην ενσωμάτωση των άπορων και ορφανών παιδιών στο κοινωνικό σώμα με την παροχή εκπαίδευσης, απαραίτητης για αυτήν την ένταξη.⁵⁶

Το ρεύμα της οργάνωσης της επαγγελματικής κατάρτισης και μόρφωσης των γυναικών ενισχύθηκε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα από ομάδες παιδαγωγών, αλλά και άλλων περισσότερο εξειδικευμένων σε τεχνικά και επαγγελματικά θέματα που οι απόψεις τους μεταδόθηκαν μέσα από εγχειρίδια οικιακής οικονομίας, εφημερίδες, διαλέξεις, περιοδικά.⁵⁷ Η Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, ως εκπαιδευτικός και συγγραφέας,⁵⁸ ο Ξενοφών

Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αι, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.73. Βασική κατάρτιση στις τέχνες για την επιβίωση ήταν και στόχος του Χατζηκυριακείου Ορφανοτροφείου. Βλ. Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σσ.31-32.

⁵² «Επιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμεναι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν του βίου των... Γράμματα δε διδάσκονται ουχί περισσότερα των συνήθως διδασκομένων εν τοις δημοτικαίς σχολείοις των θηλέων». Διαθήκη του Ιω.Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896. Χατζημανωλάκης, *Ι.Χατζηκυριακός...ό.π.*, σσ.10,13,47. Ζερβός, *Υ.Γ.*, αρ.1279.

⁵³ Βλ.κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.571-572,594-596,589-590.

⁵⁴ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.594, *Καταστατικόν Ορφανοτροφείου Ιωάννη και Μαριγώς Χατζηκυριακού*. Γ. Χατζημανωλάκης, *Ι. Χατζηκυριακός...ό.π.*, σσ.31-32. Το Ορφανοτροφείο Θηλέων Μπαμπαγιώτου ιδρύθηκε με το Β. Δ. της 18 Μαρτίου 1874. **ΓΑΚ ΣΥΡ**, φάκελος Κληροδοτήματα 2/ Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων Μπαμπαγιώτου 1904, έγγραφο της 31 Μαρτίου 1904 προς το Νομάρχη Κυκλάδων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής του ορφανοτροφείου φρόντιζαν να βρουν σύζυγο στα κορίτσια, κάτι που αποτελούσε συνήθη τακτική του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.88, *Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν & Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου*, Ερμούπολη 1877 και Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σ.73.

⁵⁵ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.587, Πίνακας 1, σ.614 και Πίνακας 2, σ.615.

⁵⁶ Εξειδικευμένη η εκπαίδευση, σύμφωνα με το φύλο τους, απασχολούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ημερησίου προγράμματος των ορφανών. Βάσω Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. *Μνήμων* 14, Αθήνα 1992, σ.62.

⁵⁷ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σσ.84-116.

⁵⁸ Συνέγραψε, όπως και άλλοι, εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας: Σαπφώ Λεοντιάς, *Οικιακή Οικονομία προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*, [Γ.Ι. Σεϊτανίδου], Κωνσταντινούπολη 1887, σ.γ'-στ'.

Ζυγούρας, καθηγητής της «Εμπορικής Σχολής της Χάλκης» και αργότερα του Αρσακείου, ως συγγραφέας κειμένων προσαρμοσμένων στην οργάνωση της οικιακής οικονομίας,⁵⁹ ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, καθηγητής Αρσακείου Παρθεναγωγείου και λογοτέχνης,⁶⁰ η Αγλαΐα Α. Πρεβεζιώτου, συγγραφέας, όπως και οι παραπάνω, εγχειριδίου «Οικιακής Οικονομίας»⁶¹ είναι μερικοί, από όσους έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκπαίδευση «εις τα του οίκου», ο καθένας από τη δική του σκοπιά.⁶²

Η γυναικεία εργασία, βέβαια, υπήρχε τόσο στη γεωργία, όσο και στις οικιακές ενασχολήσεις.⁶³ Από τη δεκαετία του 1860 που άρχισε να αναπτύσσεται η εγχώρια βιομηχανία και ιδιαίτερα μετά το 1870, οι γυναίκες άρχισαν να συμμετέχουν κάπως ενεργότερα στην παραγωγή.⁶⁴ Το 1870 από τους 28.400 εργάτες οι γυναίκες δεν είναι λιγότερες από 5.735.⁶⁵ Η συμμετοχή της Ελληνίδας στην παραγωγή επεκτείνεται σταδιακά σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, κυρίως στην Πάτρα, τον Πειραιά, τη Σύρο, την Καλαμάτα, τη Χαλκίδα.⁶⁶

Η εργασία των γυναικών στη βιομηχανία τον 19ο αιώνα προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις που πήγαζαν κυρίως από το γεγονός ότι εξέθεταν την υγεία και τη εύθραυστη φυσική τους υπόσταση σε ποικίλους κινδύνους, ενώ παράλληλα τις απομάκρυνε από το μητρικό τους ρόλο και τα οικιακά τους καθήκοντα, τη βασική δηλαδή «αποστολή» τους. Η ίδρυση πρακτικών και επαγγελματικών σχολών έγινε στόχος της Καλλιερσής Παρρέν, της οποίας σύνθημα αποτελούσε η χειραφέτηση της γυναίκας μέσα από την εργασία.⁶⁷ Οι σχολές απόρων γυναικών αποτελούσαν μία αξιοπρεπή λύση για επαγγελματική κατάρτιση και ηθικοποίηση των φτωχών γυναικών, άποψη, που υποστηρίχθηκε επισταμένως από την ίδια.⁶⁸

---

⁵⁹ Καθηγητής εμπορικής σχολής Χάλκης και αργότερα του Αρσακείου, συνέγραψε τρία εγχειρίδια οικιακής οικονομίας για τα σχολεία θηλέων. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.90.

⁶⁰ Υπήρξε σύνεδρος του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού συνεδρίου το 1904, και τόνισε τη σημασία των οικοκυρικών σπουδών στο Α' Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.254.

⁶¹ Εκδόθηκε το 1892 στην Κωνσταντινούπολη. (Αγλαΐα Α. Πρεβεζιώτου, *Οικιακή Οικονομία, προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1892). Η Αγλαΐα Πρεβεζιώτου υπήρξε συνεργάτιδα του περιοδικού *Βοσπορίς*, το οποίο ασκούσε συστηματική πολεμική εναντίον της «ηθοφθόρου χειραφετήσεως» της γυναίκας. Τη στήλη του «οικιακού τμήματος» το ανέλαβε η Αγλαΐα Πρεβεζιώτου, από όπου έδινε οδηγίες για τις οικιακές εργασίες της γυναίκας τονίζοντας με κάθε ευκαιρία «τις ολέθριες συνέπειες της απομάκρυνσης των γυναικών από τον οίκο και την οικογένεια». Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.112.

⁶² Γεωργιτισογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911)* *ό.π.*, σ.119 και Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σσ.87-111.

⁶³ Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ.473.

⁶⁴ Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ.156-158.

⁶⁵ Το 1870 τα γυναικεία «επιτηδεύματα» συγκέντρωναν τους εξής αριθμούς γυναικών: εργάτριες 5.735, υπηρέτριες 10.808, μαίες 769, δασκάλες 460, μαθήτριες 11.695. Mansolas, *Statistique de la Grece, Recensement de la Population en 1870*, Athenes 1874, σσ.36-37.

⁶⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.300.

⁶⁷ Καλλιερσή Παρρέν, *Η Ελληνίς χειραφετούμενη δια της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Α', αρ.33 της 18 Οκτωβρίου 1887. Βλ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.684.

⁶⁸ Καλλιερσή Παρρέν, *Δυστυχείς εργατίδες, Εφημερίς των Κυριών* 4, αρ. 191 της 9 Δεκεμβρίου 1890.

Από τη δεκαετία του 1870 εμφανίστηκε ένα πλήθος φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων προερχομένων από γυναικείες ενώσεις και ομίλους, φαινόμενο, που έφτασε στο απόγειό του στα τέλη του αιώνα. Πίσω από εξαγγελίες σχετικές με τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, την κοινωνική αναμόρφωση, αλλά και γενικότερα με την ανάγκη για εθνική αναγέννηση και υλοποίηση της Μ. Ιδέας, οι γυναίκες άνοιγαν το δρόμο στη δημόσια δράση προετοιμάζοντας τις πιο αδικημένες ομάδες τους για μια συλλογική συμμετοχή στα κοινά συμφέροντα⁶⁹ Η διευθύντρια του Ανωτέρου σχολείου Κορασίων, Δ. Ψαλτόγλου, σε επιστολή της προς το δήμαρχο Ερμούπολης το 1869, αναφερόμενη στην πορεία του Ανωτέρου σχολείου κορασίων και σε θέματα προγράμματος, μισθών κλπ. σημειώνει: «..κύριος σκοπός του σχολείου είναι ουχί μόνον η ανάδειξις χρηστών μητέρων, αλλά και η μόρφωσις διδασκαλισσών, ων άλλαι μεν μεταβαίνουν εις την Ανατολήν, διαδίδουσι και προάγουσι τον Ελληνισμόν διατηρούσαι ακμαίον και ανθηρόν το αίσθημα του εθνικισμού και της ενότητας, άλλαι δε προσκαλούνται εις οίκους πλουσίων ομογενών εν τη δύσει διαμενόντων προς μόρφωσιν ελληνοπαίδων, μεγάλας δυσχερίας απαντώντων μη γινώσκουσαι την κοινήν καταστάσα του νεωτέρου πολιτισμού Γαλλικήν γλώσσαν, την δε ανάγκην τούτων ανέκαθεν ο δήμος συναισθανόμενος άμα τη συστάσει του Εκπαιδευτηρίου τούτου...».⁷⁰

3. «..Εν ω θα ευρίσκη λιμένα σωτήριοιν...η πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις». Εργαστήρια και Σχολές Απόρων Γυναικών.

Οι περισσότεροι από τους γυναικείους συλλόγους που ιδρύθηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα είχαν φιλανθρωπικό χαρακτήρα και αποτελούνταν κυρίως από γυναίκες της μεγαλοαστικής τάξης.⁷¹ Παράλληλα με την έννοια της φιλανθρωπίας, υπηρετούσαν και την

---

⁶⁹ Βαρίκα Ελένη, ό.π., σσ.131-132. Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί κλήσεως της γυναικός Ευριδίκη*, έτος Α', αρ.6 της 24 Δεκεμβρίου 1870, σσ.63-64 και αρ.7 της 1 Ιανουαρίου 1870, σσ.78-79, Καλλιόπη Α. Κεχαγιά, *Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας, Παιδαγωγικά Μελέται, ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαππείω*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, σσ.200-201. Αργότερα η Παρρέν διατείνεται ότι «εκ της λογικής και μεμετρημένης δράσεως της Ελληνίδος εξήρηται κατά μέγα μέρος η ευδαιμονία ολοκλήρου της Ελληνικής φυλής». Καλλιρρόη Παρρέν, *Διαμαρτύρησις φοιτητών, Εφημερίς των Κυριών*, (εβδομαδιαία συντασσομένη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν), έτος Α', αρ.31, 4 Οκτωβρίου 1887, σσ.3-4. Το 1888 επίσης ζητά τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης και με την ίδρυση πρακτικής και καλλιτεχνικής σχολής. Καλλιρρόη Παρρέν, *Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Β', αρ.86 της 23 Οκτωβρίου 1888, σσ.1-3.

⁷⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαιδευτικά, φάκελος 4^α έγγραφο 23 της 12 Ιουλίου 1869. Το πνεύμα ανταπόκρισης στις εθνικές αναγκαιότητες άλλωστε εκφράστηκε από τον Χ. Χριστόπουλο, Υπουργό Παιδείας, σε εγκύκλιο: «..Ουδέν άρα μέσον υπολείπεται, ειμή η εκπαίδευσις νεανίδων αρμοδίων προς το δημοδιδασκαλικόν επάγγελμα, υπό τον όρον και την επί εγγυήσει υποχρέωσιν να διδάξωσι μετά ταύτα, επί τριετίες τουλάχιστον, εις αυτούς εκείνους τους δήμους ή τας επαρχίας, συστάσει και δαπάνη των οποίων εξεπαιδύθησαν. Προσκαλείσθε επομένως, κ. Νομάρχα, Α' μεν να υποδείξητε την αναπόφευκτον εις το εξής ανάγκην της εκπαίδευσεως του γυναικείου φύλου». Εγκύκλιος του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Χ. Χριστόπουλου (αρ.πρ.1334), «περί εκπαίδευσεως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών». Γ.Βενθύλος, ό.π., 1884, σσ.201-202.

⁷¹ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι..ό.π.*, σσ.76,254.

έννοια της μόρφωσης αναπτύσσοντας τάσεις φιλεκπαιδευτικής δραστηριότητας.⁷² Τα πρώτα αιτήματα για επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών και επαγγελματική διέξοδό τους διατυπώθηκαν από ένα μικρό σχετικά αριθμό μορφωμένων γυναικών, χωρίς να φαίνεται την εποχή αυτή κάποια γενικευμένη συνειδητή.⁷³ Δεν άργησαν όμως να υπηρετήσουν την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών προτάσσοντάς την ως βασικό τους στόχο.⁷⁴ Εκτός από τη «Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών» που δημιουργήθηκε το 1855 από τη Μαρία Υψηλάντη με στόχο την ίδρυση και συντήρηση του Αμαλίου ορφανοτροφείου θηλέων στην Αθήνα,⁷⁵ το 1872 συστήθηκε από το πρώτο γυναικείο σωματείο στην Ελλάδα, τον «Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως»,⁷⁶ το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών», ίδρυμα προσανατολισμένο στο να: «παρασκευάζη πόρον εις τας ενδεείς και απροστατεύτους γυναίκας και κοράσια, παρέχον εις αυτάς εργασίαν επ' αμοιβή». ⁷⁷ Σ' αυτό διδάσκονταν οι «γυναικείες τέχνες»,⁷⁸ και παρεχόταν εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών.⁷⁹ Δεν έλειπε

---

⁷² Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.177, Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παιδών), *Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παιδών και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της*, εν Ερμούπολει 1880, Vassiliki Thèodorou, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris, 1987, σσ.221-223, Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σσ.173-177. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σσ.66-69 και Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. [Ι.Α.Ε.Ν], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ.153.

⁷³ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.338.

⁷⁴ *ό.π.*, σ.230.

⁷⁵ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.570.

⁷⁶ Ο Σύλλογος αυτός ιδρύθηκε από την Καλλιόπη Κεχαγιά και διατελούσε υπό την προστασία της Βασίλισσας. Σύμφωνα με τον διοργανισμό του Συλλόγου, στόχοι του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», ήσαν η ίδρυση σχολείων και παρθεναγωγείων, η ίδρυση παιδαγωγικών καταστημάτων υπέρ των απόρων, η έκδοση και διάδοση βιβλίων, η εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών και η σύσταση Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών. Άρθρο 2^ο του *Διοργανισμού του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών, Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.22, της 15 Ιουνίου 1872 και Ν.Γ.Ζ., *Το πρώτον γυναικείον σωματείον εν Ελλάδι*, εν Αθήναις 1920, σ.5 και Κώστας Η.Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.203. Η Καλλιόπη Κεχαγιά ίδρυσε επίσης το «Πρότυπον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον». Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.186.

⁷⁷ Άρθρο 2^ο του *Διοργανισμού του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως...ό.π.* Προσπαθούσε «ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης» αποτεινόμενος σε άλλους συλλόγους, σωματεία και ιδιώτες να εξασφαλίσει οικονομική στήριξη στη γυναικεία μόρφωση Σε αίτησή του «ο Σύλλογος Κυριών» προς το Σύλλογο «προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» για τη χορήγηση υποτροφιών σε σπουδάστριες σημειώνει ότι τα οικονομικά μέσα του δεν επιτρέπουν υποτροφίες ούτε για το εσωτερικό, ούτε για το εξωτερικό, «διότι μόλις επαρκούν εις εν των ημετέρων έργων», ήτοι στο Εργαστήριο των Απόρων Γυναικών, «εις ας παρέχομεν επί αναλόγω αμοιβή εργασίαν, ήτις ουδέ πάντως ότι τους αναγκαίους καρπούς αποφέρει δια την έλλειψιν των μηχανών περί ων επικαλέσθημεν την συνδρομήν της Κυβερνήσεως». *ΑΥΕ*, Φακ.1873/ 77,1, (υποτροφίες σε σπουδαστές και επιστήμονες-αλληλογραφία Ελληνικών σχολείων Εξωτερικού και Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων), έγγραφο αρ.256 της 8 Μαρτίου 1873 του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας εκπαίδευσης» προς το υπουργείο Εξωτερικών.

⁷⁸ Λειτουργούσαν τμήματα υφαντικής, ραπτικής, ποικιλτικής, τμήμα για δαντέλες «τρίχαπτα». Τα χειροτεχνήματα παράγονταν και κατόπιν παραγγελιών, εξάγονταν ή πωλούνταν στην ετήσια έκθεση του Εργαστηρίου. Βλ. Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, *Έκθεσις πεπραγμένων. 1875, ό.π.*, σσ.17,18 και Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σσ.304 -306.

φυσικά η γενική, ηθικοθησκεινική μόρφωση, που αποτελούσε το επίκεντρο κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας κατά τη διάρκεια όλης της εξεταζόμενης περιόδου στα πλαίσια της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας.⁸⁰ Το εκπαιδευτικό τμήμα απευθυνόταν σε γυναίκες και κορίτσια άνω των δέκα ετών. Αμείβονταν για το έργο που παρήγαγαν.⁸¹ Το εργαστήριο του Συλλόγου των Κυριών θεωρήθηκε οικονομικός θεσμός σημαντικός, ο οποίος προνοούσε «όπως μη ρίπτανται οι εργατικοί των γυναικών πληθυσμοί θύματα αμέτρου συναγωνισμού, συντριβόμενοι εν παλαιίστρα αυτού εκ της μηδαμινότητος του ημερομισθίου».⁸² Το Εργαστήριο Απόρων γυναικών συνέβαλε στην ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνίας και την εξοικείωση εκατοντάδων γυναικών με την αγορά εργασίας. Άποψη του Αριστεΐδη Κουρτίδη ήταν ότι η κοινωνία έπρεπε να ενθαρρύνει την εργατική τάξη των γυναικών: «Αι ράπτριαι και αι άλλαι εργάτιδες των κλωστηρίων, μεταξουργείων, πιλοποιείων, του εργαστηρίου των απόρων γυναικών συναπαρτίζουσι συντεταγμένην τάξιν γυναικών εργατικήν, πολλαπλασιάζουσι τους εργαζομένους βραχιόνας, καθιστώσιν αρτιότεραν την ολιγόχειρα ημών βιομηχανίαν».⁸³ Κατά τον Ν. Καζάζη επίσης, η Ελληνίδα «εργαζομένη και δρώσα απολαύει αληθούς ισότητος, ου μόνον εξ αντικειμένου, αλλά και εξ υποκειμένου, καθισταμένη ουσιωδέστατος παράγων της κοινωνικής οικονομίας».⁸⁴

Το Κράτος όμως συνέχιζε να αδιαφορεί γενικότερα στην ανάληψη οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσης και την αντιμετώπιζε ως θέμα ήσσονος σημασίας, στάση που προκαλούσε τη διαμαρτυρία λογίων μέσα από αρθρογραφία, ομιλίες κλπ.⁸⁵

Η Καλλιρρόη Παρρέν διαμαρτυρόταν γι αυτή την αδιαφορία και ζητούσε, αν δεν ιδρυθεί δημόσια σχολή οικοκυρικής, να επιχορηγηθεί η δική της.⁸⁶ Η ανάπτυξη των οικιακών υπηρεσιών κυρίως μετά το 1880 οδήγησε πολλές Ελληνίδες, κυρίως από φτωχά και αγροτικά περιβάλλοντα, να εργαστούν ως οικιακοί βοηθοί σε ευκατάστατες ελληνικές οικογένειες.⁸⁷ Η

---

⁷⁹ «Διοργανισμός του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22, της 15 Ιουνίου 1872, Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σσ.28,34-38,83-85. Το εργαστήριο αυτό δίνει την ευκαιρία σε 200 γυναίκες να εργαστούν με ικανοποιητική αμοιβή με θετικές συνέπειες για την εγχώρια βιοτεχνία Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σ.187 και Φουρναράκη, (μετάφραση του: Eleni Fournaraki, Institutrice, femme et mère, ό.π., σσ.182-183.

⁸⁰ Γκλαβάς, ό.π., σ.212.

⁸¹ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σ.410.

⁸² Υπόμνημα του Αρ. Οικονόμου στο Συνέδριο Ελληνικών Συλλόγων, Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Οικονομική Επιθεώρησις, φύλλο 75, Μάιος 1879, σσ.105-106.

⁸³ Αριστοτέλης Κουρτίδης, Οι εργάτιδες των Αθηνών στο Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889 του Κωνσταντίνου Σκόκου, Αθήνα 1889, σ.269.

⁸⁴ Νικοκλής Καζάζης, «Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία», Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889 του Κωνσταντίνου Σκόκου, Αθήνα 1889, σ.163.

⁸⁵ Έντονη κριτική δέχτηκε το νομοσχέδιο Θεοτόκη (1889) από την Παρρέν, το οποίο στήριζε τον περιθωριακό χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε αναφορά της προς τη Βουλή το 1888, ένα από τα αιτήματά της ήταν η ίδρυση πρακτικής και καλλιτεχνικής σχολής για τη διδασκαλία βιοποριστικών τεχνών. Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.104.

⁸⁶ Καραστεργίου, Η Μέση...ό.π., σ.121, Καλλιρρόη Παρρέν, Ιδρύσατε Σχολήν πρακτικήν δια τας νέας, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.14 της 6 Ιουλίου 1887, Καλλιρρόη Παρρέν, Ου μόνον επιστήμας, αλλά και τέχνας και επαγγέλματα δια τας γυναίκας, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.30 της 27 Σεπτεμβρίου 1887 και Καλλιρρόη Παρρέν, Η γυνή, οικοδέσποινα, επιστήμων και τεχνίτις, Εφημερίδα των Κυριών, έτος Α', αρ.31 της 4 Οκτωβρίου 1887.

⁸⁷ Κορασίδου, Οι Άθλιοι...ό.π., σ.195, Βαρίκα Ελένη, ό.π., σ.125 και Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.79.

αύξηση του υπηρετικού προσωπικού εξ αιτίας της διεύρυνσης των αστικής τάξης καθιστούσε αναγκαία την ειδική εκπαίδευση σε αυτόν τον τομέα που απασχολούσε κυρίως το γυναικείο φύλο ως μία επαγγελματική διέξοδος των λαϊκών στρωμάτων, «κατάλληλη στη γυναικεία φύση».⁸⁸

Η ειδική αυτή εκπαίδευση παρεχόταν μόνο και σε μικρό βαθμό από το προαναφερθέν «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών» (1872),⁸⁹ φρόντισε όμως για αυτήν από το 1892 το «Άσυλο των υπηρετριών και εργατιδών».⁹⁰ Σε μία εποχή, στην οποία υπήρχε αναζήτηση νέων προσανατολισμών, η ίδρυση του Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών ήλθε να υποκαταστήσει την κρατική πολιτική και τους σχολικούς θεσμούς στον τομέα αυτό με την υλοποίηση μιας πρώτης μορφής επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών.⁹¹ Οι οικονομικοί πόροι του Εργαστηρίου προέρχονταν από συνδρομές των μελών του Συλλόγου και από δωρεές των ομογενών της διασποράς.⁹² Βασική υπήρξε κατά το 1876 η οικονομική συνεισφορά του Ανδρέα Συγγρού στη συντήρησή του.⁹³ Μέχρι το 1878 ο Ανδρέας Συγγρός είχε κληροδοτήσει στο Εργαστήριο αυτό 15.000 λίρες στεργλίνες συνιστώντας να δίνεται δωρεάν μεσημβρινή τροφή στις γυναίκες χωρίς αντίστοιχη μείωση του μισθού τους και βελτίωση του εργαστηρίου.⁹⁴ «Αν και τούτο το φιλάνθρωπον έργο δυνηθώ ζων να πραγματοποιήσω διά τινος δωρεάς μου εις το εργαστήριο, το κληροδοτήμά μου δεν θέλει δια τούτο μειωθή, αλλά θέλει χρησιμεύση το όλον εις βελτίωσιν των του εργαστηρίου τούτου, πολυειδώς ωφελίμου κατ’

---

⁸⁸ Τα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα όμως η ελληνική πρωτεύουσα, γνώρισε σημαντική αύξηση του αριθμού των εργατών και υπηρετών και των δύο φύλων ήδη από τη δεκαετία του 1870. Οι υπηρέτες και υπηρέτριες αντιπροσώπευαν το 25%, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε αυξημένη είσοδος γυναικών και παιδιών στην αγορά εργασίας. Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σσ.66,195.

⁸⁹ Γεωργιτσογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π.*, σ.122.

⁹⁰ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.70 και Καλλιφρόη Παρρέν, *Άσυλον απόρων εργατιδών Αγίας Αικατερίνης, Εφημερίς των Κυριών* 6, αρ. 286 της 20 Δεκεμβρίου 1892.

⁹¹ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.192. Το εργαστήριο έδινε την ευκαιρία σε 200 περίπου άπορες γυναίκες κάθε ηλικίας να εργαστούν με ικανοποιητική χρηματική αμοιβή. Λειτουργούσαν τμήματα υφαντικής, για «τρίχαπτα» (δαντέλες), ραπτικής, «ποικιλτικής» (κεντήματα), καθώς και τμήμα για την εκπαίδευση νοσοκόμων. Θα συντελέσει με θετικό και αποτελεσματικό τρόπο στην ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνίας και την απασχόληση. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.304.

⁹² Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως, *Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874*, Αθήνα 1874, σσ.6-17. Ο Σύλλογος αυτός επίσης είχε την ενίσχυση της Επιτροπής της Εθνικής Βιομηχανίας που του προσέφερε νέες μηχανές, του Δήμου της Αθήνας που του παραχώρησε οικόπεδο για την οικοδόμηση του εργαστηρίου, της σχολής Απόρων Παίδων του Παρνασσού, του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθήνας και άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της εποχής. και Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως, *Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880*, Αθήνα 1880, σ.14 και Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.195.

⁹³ Μπίρης, *Αι Αθήναι...ό.π.*, σ.203.

⁹⁴ Χατζιώτης Κώστας, *Εθνικοί Ευεργέτες*, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα, σσ.42-45.

εμέ».⁹⁵ Ο ίδιος προσέφερε το 1890 όντας βουλευτής τότε της επαρχίας Κυκλάδων, στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ερμούπολης 3.000 δραχμές.⁹⁶

Άλλα επαγγελματικά σχολεία, όπου διδάσκονταν οι «γυναικείες τέχνες», θεωρούνταν το 1890 το «Σχολείον Κοπτικής και Ραπτικής» της Άννας Ντεμπάουερ στην Αθήνα,⁹⁷ το σχολείο κοπτοραπτικής και κλωστοϋφαντουργίας της Αγγελικής Κωτσάκη που ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το 1898,⁹⁸ όπως και το Κυριακό σχολείο που ιδρύθηκε το 1894 στη Σύρο.⁹⁹ Πλήθος δωρεών απορροφούσε και το εργαστήριο Απόρων Γυναικών στη Σύρο, που λειτούργησε από το 1889 παράλληλα με τα σχολεία αρρένων και θηλέων μέσα στο ίδιο το κατάστημα της Σχολής Απόρων Παίδων - που δημιουργήθηκε στην Ερμούπολη το 1874 ως παράρτημα της Σχολής Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» - «προς επαγγελματική τους εκπαίδευση και μόρφωση σε τέχνες, όπως ραπτική, κοπτική, πλεκτική, κεντητική και άλλα εργόχειρα και οικοκυρικά».¹⁰⁰ Αναφερόμενος στην επικείμενη ίδρυση του εργαστηρίου Απόρων Γυναικών στην Ερμούπολη ο αρχιμανδρίτης Κύριλλος Βενιέρης, πρόεδρος του Δ.Σ. της Σχολής, σε ομιλία του το Μάρτιο του 1889, την ημέρα των εγκαινίων της χειραφέτησής της από εκείνης του «Παρνασσού» υπογράμμισε το σκοπό αυτού του εργαστηρίου: «...εν ω θα ευρίσκη λιμένα σωτήριον...η κινδυνεύουσα εν ταις τρικυμιάις του βίου και πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις, ως και τα δίκην επαίτου διαιτώμενα ορφανά και απροστάτευτα θήλεα τέκνα».¹⁰¹ Η σύσταση και οργάνωσή του ουσιαστικά οφείλεται στην τοπική ευεργέτιδα Αργυρή Αθαν. Κρίνου, η οποία δώρισε 12.000 δραχμές, ενώ αργότερα τα παιδιά της προσέφεραν άλλο ποσό 6.000 δραχμών.¹⁰² Μέλη της εφορίας της Σχολής ήσαν κυρίες με γενική μόρφωση και έφεση σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας. Τις δασκάλες ειδικών τεχνών διηύθυνε μία «αρχιτεχνίτις». Ευεργέτης της Σχολής θεωρείται και ο Σταμάτιος Μπίστης, δικαστικός υπάλληλος, συμβολαιογράφος, που κληροδότησε στη σχολή άπορων παιδιών ένα οίκημα στη Σύρο με επιθυμία την ετήσια βράβευση ενός μαθητή και την ενίσχυση με το υπόλοιπο ποσό του Εργαστηρίου επιθυμώντας να φανεί «κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν» και ως δημότης και ως εργαζόμενος επί σαράντα έτη σ' αυτήν με

⁹⁵ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.124, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), φάκελος 1, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών 2004, σ 23, Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώναςτας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.32, ΓΑΚ ΑΙΤ., ΑΕΕ, φάκελος 38, Γυμνάσιο θηλέων Ναυπάκτου και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1158

⁹⁶ Εφ. Ήλιος της 12 Ιουνίου 1890, και Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμουπόλεως], Ερμούπολις, 1964, σσ.146-147. Βλ. Ορφανοτροφεία, σ.610.

⁹⁷ Βλ. Σχολείον Κοπτικής και Ραπτικής Εφημερίς των Κυριών, έτος Γ', αρ.151 (1890), σ.6.

⁹⁸ Εν επαγγελματικόν σχολείον εις Ναύπλιον, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΒ', αρ. 536 (1898), σ.6

⁹⁹ Εφ.Ήλιος, έτος ΙΘ', αρ.478 της 29 Απριλίου 1894, Καλλιρρόη Παρρέν, Η γυναικεία δράσις εν Σύρω, Εφημερίς των Κυριών, έτος Ζ', αρ.327 (1893), σσ.1-2. Δεν πρέπει να συγχέεται το Κυριακό σχολείο με την Κυριακή Σχολή που ιδρύθηκε το 1881, όπου διδάσκονταν εμπορικά και βιομηχανικά μαθήματα. Εφ. Πατρίς, έτος ΙΕ', αρ.761 της 10 Ιανουαρίου 1881. Η απορρόφηση των εργατικών χεριών γινόταν από επιχειρηματίες, οι οποίοι ίδρυσαν εργαστήρια παραγωγής εργόχειρων με κερδοσκοπικά κίνητρα Μπακαλάκη-Ελεγκμίτου, ό.π., σ.70.

¹⁰⁰ Εκεί δίδαξαν δωρεάν η Ευανθία Περγίκη και η Ζωγραφία Σκούρη. Κ.Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων..ό.π., σσ.13,17,27,35,275 και 55. Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β. Δ. της 23 Φεβρουαρίου 1889. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παίδων 1915, άρθρο 1.

¹⁰¹ Κ.Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων..ό.π., σ.100.

¹⁰² Η Αργυρή Αθαν. Κρίνου, ήταν αδελφή του Στ. Πρωίου, ευεργέτη της Σύρου Ό.π., σσ.277-282.

την ιδιότητα του δικαστικού υπάλληλου και του συμβολαιογράφου. Αφιέρωσε λοιπόν την «ελαχίστη, μη επιδεχόμενη μείζονα καταμερισμόν» περιουσία του στη Σχολή, την οποία απέκτησε «..κατά συνείδησιν, μόνον εκ του ιδρώτος» και της εργασίας του.¹⁰³ Τυχόν περίσσευμα, μετά από τις αναγκαίες ενέργειες προς εξασφάλιση του βραβείου, θέλησε να δίνεται στην Επαγγελματική Σχολή Θηλέων Ερμούπολης.¹⁰⁴

Στον Πειραιά επίσης τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε δραστηριότητα στη σύσταση πολλών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης που απευθύνονταν στην εργατική τάξη. Αργότερα, το 1904, ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος των Κυριών με σκοπό την «ηθικήν και υλικήν προστασίαν», παράλληλα με τη σχετική μόρφωση του γυναικείου πληθυσμού της πόλης.¹⁰⁵

Το φαινόμενο δεν εντοπίζεται μόνο στην πρωτεύουσα ή τις μεγάλες «βιομηχανικές» πόλεις. Τόσο η επαγγελματική μόρφωση, όσο και η μόρφωση της νοικοκυράς αποτελούσε έναν από τους βασικούς στόχους ενός συνεχώς διευρυνόμενου δικτύου τοπικών γυναικείων συλλόγων της επαρχίας, το οποίο συνδεόταν με την ευρύτερη πρόθεση μόρφωσης, «ηθοποίησης» και χειραγώγησης των γυναικών χαμηλότερων τάξεων ιδιαίτερα προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Στο καταστατικό, παραδείγματος χάριν, του «Συλλόγου Κυριών Αγρινίου ΕΡΓΑΝΗ ΑΘΗΝΑ» που ψηφίστηκε την 15 Ιουλίου 1896 από τη συνέλευση των τακτικών του μελών καταγράφεται ως σκοπός της σύστασής του: «ο σύνδεσμος των απανταχού Ελληνίδων, όπως δια κοινής συμπράξεως επιδιωχθεί: α) η αρμόζουσα εις τας εθνικάς παραδόσεις μόρφωσις του ελληνικού οίκου β) η κατάργησις της ασκόπου πολυτελείας και η απλοποίησις της ενδυμασίας γ) η χρησιμοποίησις των κατά τόπους ελληνικών προϊόντων εις γυναικείαν βιοτεχνίαν δ) η διαπαιδαγώγησις της εν επαρχίαις και δήμοις της Ελλάδος γυναικός, δια της ενασκήσεως της θρησκείας, φιλανθρωπίας και φιλοπατρίας».¹⁰⁶ Η συγκρότηση του Συλλόγου οφειλόταν στην Ελένη Σκαλτσοδήμου, του οποίου υπήρξε πρόεδρος διοικητικής επιτροπής.¹⁰⁷ Την ευρύτητα των αντιλήψεων και το πνεύμα των αξιών της εποχής μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο νέο περιεχόμενο που προσδόθηκε στο στερεότυπο -σχεδόν- της μορφωμένης νοικοκυράς. Η ανάγκη εκπαίδευσης της σύγχρονης γυναίκας και ηθικής διαπαιδαγώγησής της εντάσσεται στο πλαίσιο παραδοσιακών, εθνικών αναζητήσεων που χαρακτηρίζουν τη καμπή του αιώνα και την αρχή του επόμενου. Η έμφαση στην εθνική διαπαιδαγώγηση, αφενός απηχούσε την αντίληψη ότι «η γυναίκα είναι ο θεματοφύλακας των λαϊκών παραδόσεων και της εθνικής συνείδησης»,¹⁰⁸ αφετέρου προοιωνίζε ή επιβεβαίωνε το ιδεολογικό πλαίσιο της εκδοχής των δημοτικιστών για παιδεία και γλώσσα που δεν απομακρυνόταν από την ελληνική παράδοση, ενώ αντιστρατευόταν συνήθως τον κυρίαρχο αρνητικό τύπο της μορφωμένης γυναίκας με ξενότροπα ήθη.¹⁰⁹

¹⁰³ Διαθήκη του Στ. Μπίστη της 22 Αυγούστου 1914. Ο.π., σσ.156-169.

¹⁰⁴ Πρόκειται για το εργαστήριο Απόρων Γυναικών της ίδιας σχολής. Ο.π., σ.157.

¹⁰⁵ Σχετικά με αυτές βλ. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σσ.387-415 και Κορασίδου, *Οι άθλιοι...ό.π.*, σ. 81

¹⁰⁶ Μ. Χρυσικοπούλου, *Γυναικείες Μορφές της Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 2.000, σσ.76-77.

¹⁰⁷ Η ίδια υπήρξε ευεργέτρια του νοσοκομείου της περιοχής. Ιωάννης Β. Κωστάκης, *Μορφές του τόπου*, [Εκπαιδευτικό, μορφωτικό ίδρυμα Αγρινίου «Παλλάδιο»], σσ.72-73.

¹⁰⁸ «...Εύχομαι τελευταίον να ίδω την Ελληνίδα αποτρίβουσαν τον εξ Ανατολής σπίλον, και φεύγουσαν την εκ του ψευδοφραγκισμού και της ξενοζηλίας επιρροήν...». Γ.Γ.Παπαδόπουλου, «Περί παιδείσεως της Ελληνίδος», *Πανδώρα*, αρ.389,1 Ιουνίου 1866, σ.112.

¹⁰⁹ Την εποχή αυτή ασκείται κριτική από λογίους και περιοδικά στα γνωστά παρθεναγωγεία, ιδιαίτερα το Αρσάκειο, που «κατασκευάζει είτε κυρίες των σαλονιών είτε 'σχολαστικές' δασκάλες, μορφές που

Παράλληλα, το ενδιαφέρον των κληροδοτών και δωρητών στον τομέα αυτό της εκπαίδευσης αυξήθηκε ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Σε μεγάλο ποσοστό η προσφορά τους ακολουθούσε μία σειρά κληροδοτημάτων σε άλλους εκπαιδευτικούς τομείς και λειτουργούσε συμπληρωματικά στις εκπαιδευτικές τους προτιμήσεις ακόμα και στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Δωρόθεου Σχολάριου, μητροπολίτη Δημητριάδος (1858-1870), ο οποίος πέρα από το ενδιαφέρον του για την ιερατική εκπαίδευση, δεν παρέβλεψε την κοινωνική και οικονομική αναγκαιότητα της γενικής, αλλά και της πρακτικής εκπαίδευσης των γυναικών. Μεμφόμενος τους συμπατριώτες του για απαιδευσία έγραφε σε επιστολή του: «*Εκ Θεσσαλίας ουδέν πρέπει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκπαιδευθή ο κλήρος και το γυναικείον φύλον*».¹¹⁰ Ανάμεσα στις έμπρακτες εκδηλώσεις ενδιαφέροντός του για τη γυναικεία μόρφωση ήταν ποσό 500 δραχμών για το Εργαστήριο Γυναικών στην Τρίκινη της Θεσσαλίας το 1884.¹¹¹ Ισόποση ήταν και η προσφορά στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών της Σύρου του Αναστασίου Κυβέλη, αρτοποιού, από Ερμούπολη το 1892.¹¹² Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η εισφορά των 150 δραχμών του Στέφανου Ρήγα, κτηματία-τοκιστή, ποσό χαμηλό για διαθέτη κληροδοτήματος ύψους 100.000 δραχμών -όση ήταν και η περιουσία του- σε επαγγελματική σχολή αρρένων της Σύρου.¹¹³ Εκτός από την ίδρυση σχολείου θηλέων στη Νήσο Μεσσηνίας και ευεργεσίες σε άλλους κλάδους εκπαίδευσης, η Ιωάννα Α. Γεωργιάδου από την Καλαμάτα άφησε χρηματικό ποσό σε εργαστήριο Απόρων Γυναικών το 1909.¹¹⁴

Παρατηρείται ότι οι προσπάθειες ενίσχυσης του γυναικείου αυτού τομέα μέσα από δωρεές και κληροδοτήματα με προορισμό την επαρχία κερδίζουν συνολικά ένα ικανοποιητικό ποσοστό των 62,48% σε σχέση με εκείνα της πρωτεύουσας. Ενδεικτικά αναφέρουμε το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών Ιθάκης» που το 1886 ενισχύθηκε από τη δωρεά του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και της συζύγου του Ρωξάνης Ι. Σούτσου, διευθύντριας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, οι οποίοι προσέφεραν στο Εργαστήριο 5.000 δραχμές,¹¹⁵ το «Εργαστήριο Απόρων Γυναικών εν Θεσσαλία» (1897-1905) με στήριξη της Εθνικής Τράπεζας,¹¹⁶ η «Χειροτεχνική Σχολή» στην Κόρινθο που ιδρύθηκε από το

κάθε άλλο παρά γνήσιες θεωρούνται». Φουρναράκη, *ό.π.*, σ.69. Η επιπόλαιη, αρχαιοπρεπής και «δασκαλίστικη» μόρφωση που διέθετε μία απόφοιτος ενός ανώτερου παρθεναγωγείου, γαλουχημένη με εξωτερικά στοιχεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού και τη στείριότητα ενός τυποποιημένου κλασικισμού, ήταν ξένη με τα προβλήματα της ζωής και του έθνους, με τη γλώσσα και την παιδεία του λαού. Καλλιγρόη Παρρέν, *Τι την θέλουσιν αι γυναίκες την Αρχαίαν Ελληνικήν; Εφημερίς των Κυριών*, έτος Γ', αρ.149 της 21 Ιανουαρίου 1890.

¹¹⁰ Επιστολή Δωρόθεου προς Νικ. Γεωργιάδη της 16 Φεβρουαρίου 1869 στο Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σσ.15-16.

¹¹¹ ΠΠΧ, αρ.13, σ.372. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.599 και Ιερατική Εκπαίδευση, σ.544.

¹¹² Διαθήκη της Αν.Κυβέλης της 3 Νοεμβρίου 1892. Χρ.Λούκος *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.178,282.

¹¹³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 18 και 9(1) Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή. Τράπεζα Αθηνών 1896-1907, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908, Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.298-299 και Χρήστος Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, [ΕΜΝΕ], Μνήμων Αθήνα 199, σ.41.

¹¹⁴ Ανερχόταν σε 1.000 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη της Ιωάννας Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. Κ.Π.Ζαβιτσιάνος, *Αρχαία Εθνικών Ευεργετών*, Αθήνα 1829, τόμος Γ', σ.19.

¹¹⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVIII) Κληροδοτήματα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 1, Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής, έτους 1885-1886, εν Αθήναις 1887.

¹¹⁶ Κορασίδου, *Οι άθλιοι...ό.π.*, σ. 162.

κληροδότημα της Σοφίας Νήρω.¹¹⁷ Η ίδια προσέφερε 10.000 ρούβλια το 1888 για την ίδρυση στη νέα Κόρινθο παρθεναγωγείου- «σχολής ορφανών κοριτσιών».¹¹⁸

Το τέλος του αιώνα χαρακτηρίζεται από ορισμένες αλλαγές στην ελληνική κοινωνική διαστρωμάτωση, νέες ανησυχίες των μεσαίων στρωμάτων και μία νέα προσέγγιση των πραγμάτων, σύμφωνα με την οποία, η κατάλληλη εκπαίδευση μπορούσε να εξασφαλίσει επάγγελμα στη γυναίκα σε περίπτωση ανάγκης. Ταυτόχρονα η μικρή βιομηχανική άνθιση και οι προοπτικές οικονομικής ανόδου οδηγούσαν στην αγορά εργασίας σημαντικό μέρος των γυναικών.¹¹⁹

Η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια δεν παρουσιαζόταν τώρα¹²⁰ ως προϋπόθεση μόνο οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και ως μέσο, το οποίο θα συνέβαλε στην «ηθική» διαμόρφωσή τους. Για ορισμένους η χρησιμοποίηση «μεμορφωμένων» γυναικών στις υπηρεσίες θα επέτρεπε την απασχόληση των ανδρών σε παραγωγικότερες εργασίες και θα έδινε διέξοδο στην αυξανόμενη ανεργία των διδασκαλισσών. Με τη μισθωτή εργασία η γυναίκα γίνεται αυθύπαρκτη οικονομικά οντότητα και ενεργός οικονομικός παράγοντας.¹²¹

---

¹¹⁷ Η Σοφία Νήρω ζούσε στην Οδησό. Με το Β.Δ. της 19 Ιουνίου 1901. Εφ. της Κυβερνήσεως, υπ.αρ.133 τεύχος Α'. Ιδρύθηκε στην Κόρινθο, «παρά τον εν τη διαθήκη καθωρισμένο σκοπόν, τμήμα χειροτεχνικής σχολής δαπάναις του κληροδοτήματος». Λόγω όμως της υπέρ τα έσοδα απαιτούμενης δαπάνης, καταργήθηκε το διάταγμα της ιδρύσεώς της με το Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904 κλπ. Υπουργείου Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'81, σ.422 και ΑΥΕ, Φάκ.1889/Δ60,2, έγγραφο 424 της 5 Μαΐου 1889.

¹¹⁸ Η Σοφία Νήρω ήταν κόρη εμπόρου από την Οδησό, συνέταξε τη διαθήκη της την 11 Μαΐου 1888. «Άπασα» η περιουσία- πλην «ολίγων σε διάφορους» - δόθηκε στη Σχολή από την ευεργέτιδα μαζί με 10.000 ρούβλια, κατάθεση προς συντήρηση της σχολής. Με την κακή όμως διαχείριση της εκτελέστριας, Μαρίας, χήρας Θεοδώρου Ιβάνωφ, από 32.258 χρυσά φράγκα που ήταν όταν εκκαθαρίστηκε, συγκεντρώθηκαν μόνο 28.000 ρούβλια, ενώ η πραγματική περιουσία της στη Οδησό ανερχόταν σε 60.000 ρούβλια. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.835. Για την οικονομική διαχείριση και εν γένει φροντίδα ευόδωσης του κληροδοτήματος συστήθηκε «Αδελφάτο» το 1898. «Δυνάμει του σε θέσιν νόμου επέχοντος διατάγματος της 1 Δεκεμβρίου 1836 και του άρθρου 205 του νόμου ΔΝΖ' "περί συστάσεως δήμων" -του και σήμερον ισχύοντος [1928]-«συνεστάθη τω 1898 το αδελφάτον του εν Κορίνθω ιδρυθησομένου Νηρείου παρθεναγωγείου, όπερ και σήμερον υφίσταται». Το 1907 κληροδότημα ανερχόταν σε 95.093 δραχμές, ενώ το 1928 σε 224.950 δραχμές. ΜΗΚ, σ.425.

¹¹⁹ Με τη βιομηχανία καταργείται σταδιακά η οικοτεχνία και η μικρή βιοτεχνία, με τις οποίες απασχολούνταν οι γυναίκες και αναγκάζονταν να εργαστούν σε εργοστάσια. Βαρίκα Ελένη, ό.π., σ.110. Ήδη από τη δεκαετία του 1860 έχουμε εμφάνιση γυναικών και παιδιών, στα εργοστάσια των οποίων οι αριθμοί παραμένουν περιορισμένοι μέχρι τη δεκαετία του 1920. Έφη Αβδελά, Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας:η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνα), Τα Ιστορικά, τόμος 4^{ος}, τεύχος 7, Δεκεμβρίου 1987, Αθήνα, σ.346.

¹²⁰ Μέχρι τη δεκαετία του 1890 η «απώλεια» της ηθικής και της θηλυκότητας, ο κίνδυνος για τη διάλυση της οικογένειας, καθώς και ο ανταγωνισμός που δημιουργούσε με την εργασία των ανδρών χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα από εργατικές ενώσεις, τα οποία ενίσχυαν μία εχθρική στην εργασία των γυναικών αντίληψη. Έφη Αβδελά, Το αντιφατικό...ό.π., σ.343. Κατ' άλλους η αμφισβήτηση της εργασίας των γυναικών στη βιομηχανία δεν ήταν ποτέ σοβαρή. Συνήθως θεωρείται ένδειξη προόδου και αναπόφευκτη κοινωνική και οικονομική εξέλιξη η παρουσία τους σ' αυτήν. Στιγματίζονταν μόνο οι απαράδεκτες πολλές φορές συνθήκες εργασίας τους. Σ. Λομβέρδος, Εργαζόμενοι Έλληνίδες, Η Μελέτη 2 (1907), σσ.82-88.

¹²¹ Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, Εισαγωγή στο Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, μια αθολογία, [Γνώση], Αθήνα 1985, σ.19. Από το 1870 βλέπουμε γυναίκες να εργάζονται σε βιβλιοδετεία της Αθήνας, μεταξουργία της Καλαμάτας, της Σπάρτης, του Πειραιά, σε βαμβακλωστήρια και

Η διπλή όμως εκμετάλλευση που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν στην αγορά εργασίας ως εργαζόμενες και ως γυναίκες¹²² τροφοδότησε συζητήσεις γύρω από τα δικαιώματα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην εργασία, οι οποίες πολλαπλασιάστηκαν με την επίδραση των πρώτων φεμινιστικών διεκδικήσεων γύρω στην καμπή του αιώνα.¹²³

4. Χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας». Πρωτοβουλίες γυναικών-Αναζητήσεις.

Οι γυναίκες που ενδιαφέρθηκαν για την επαγγελματική εκπαίδευση και αποκατάσταση των Ελληνίδων και αγωνίστηκαν για την εξάπλωσή της πρωτοστατώντας στο κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης, διακρίνονταν για τη μόρφωση και την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα.¹²⁴ Αναφέρονται ενδεικτικά οι Αιμιλία Κτενά -Λεοντιάδος (1870),¹²⁵ η Σαπφώ Λεοντιάς (1870),¹²⁶ η Καλλιόπη Κεχαγιά, ιδρύτρια του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, διευθύντρια της Σχολής Fr. Hill, (1839-1905), η Σεβαστή Καλλισπέρη (1890,1900)¹²⁷ και ιδιαίτερα η Καλλιρρόη Παρρέν (1880,1890), δασκάλα, δημοσιογράφος και συγγραφέας.¹²⁸ Σημαντικές λόγου χάρη, και πρωτότυπες ήταν όχι μόνο οι προτάσεις της Σεβαστής Καλλισπέρη, επιθεωρήτριας των δημοτικών σχολείων, φιλόλογου πτυχιούχου του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, στο Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο το 1904 για τη δημιουργία ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος με στόχο την επαγγελματική μόρφωση και εκείνη της «οικοδέσποινας», αλλά και εκείνη για την ενίσχυση της εθνικής βιομηχανίας

υφαντήρια των πόλεων Πειραιά, Σύρου, Πάτρας, Χαλκίδας και Στυλίδας σε πιλοποιεία, χαρτοποιεία και φακελοποιεία και Έφη Αβδελά, *Το αντιφατικό...ό.π.*, σσ.348-349.

¹²² Ε. Αβδελά-Αγγ. Ψαρρά, *ό.π.*, σ.76 και Σεβαστή Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυθμίσεων του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος, Οικογένεια*, έτος Α', περίοδος δευτέρα (1897), αρ.1-7 στο Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.445-457 και Έφη Αβδελά *Το αντιφατικό...ό.π.*, σσ.339-353.

¹²³ Βαρίκα Ελένη, *ό.π.*, σ.112.

¹²⁴ Βλ. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σσ.325-326.

¹²⁵ Υπήρξε εκδότρια της Ευρυδικής, «Γυναικείας εβδομαδιαίας Επιθεωρήσεως» στην Κωνσταντινούπολη. Περισσότερα για την Αιμιλία Κτενά -Λεοντιάδος. *Ο.π.*, σ.310.

¹²⁶ Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.103.

¹²⁷ Υπήρξε η πρώτη Ελληνίδα διδάκτωρ, απόφοιτη το Πανεπιστημίου της Σορβόνης και επιθεωρήτρια Δημοτικής εκπαίδευσης. *Ο.π.*, σσ.76-78. Είχε προτείνει μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα με στόχο την επαγγελματική μόρφωση των γυναικών και εκείνη της «οικοδέσποινας», για την οποία μεριμνούσε και η Ένωσις των Ελληνίδων. Ένας από τους πολλαπλούς στόχους της συνολικής αυτής πρότασης είναι η ενίσχυση της εθνικής βιομηχανίας μέσα από την οργάνωση των «γυναικείων τεχνών» και της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σεβαστή Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυθμίσεων ό.π.* και της ίδιας, *Σκέψεις περί της θήλειας εκπαίδευσως. Δεν εκπατρίζομαι, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Ε', αρ.233, 3 Νοεμβρίου 1891, σσ.1-4.

¹²⁸ Η Καλλιρρόη Παρρέν, γόνος πλούσιας αστικής οικογένειας, εξέδιδε την εφημερίδα των Κυριών, όπου ανέλυε τα γυναικεία προβλήματα και πρόβαλλε την εργασία ως μέσο, με την οποία η γυναίκα θα αποκτούσε την ισότιμη με τον άνδρα κοινωνικά και οικονομικά θέση. Χαράλαμπος Γ.Χαρίτου, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας Αθήνα*, [Gutenberg], σ.112.

μέσα από την οργάνωση των «γυναικείων τεχνών» και της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης.¹²⁹

Όσον αφορά στις ιδιωτικές αυτές προσπάθειες γυναικών, αξιοσημείωτη είναι, αν και βρήκε μικρή ανταπόκριση, η ίδρυση το 1887 ειδικής ιδιοσυντηρήτου καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες, από την Καλλιρρόη Παρρέν. Η συντήρησή της βασιζόταν στα κατατεθέντα κεφάλαια των μελών της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλουσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...».¹³⁰ Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτήριζε το 1888 η «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως», την οποίαν υπέγραψαν 2.850 γυναίκες, την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων παρθεναγωγείων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Αποτελούσε μία έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία θέτοντας το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση.¹³¹

Εκτός από την ίδρυση της ιδιοσυντηρήτης καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες,¹³² η Παρρέν πρωτοστάτησε το 1889 μαζί με τις συνεργάτιδες της *Εφημερίδος των Κυριών* και στην ίδρυση του «Κυριακού σχολείου των Γυναικών και Κορασίων του λαού»,¹³³ το οποίο προοριζόταν για τη μετάδοση κατά τις Κυριακές των στοιχειωδών γνώσεων στις πτωχές αγράμματες εργαζόμενες. Καρπός του ενδιαφέροντος της Παρρέν για την προστασία και περίθαλψη των εργαζόμενων γυναικών ήταν η ίδρυση το 1892 του «Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης των υπηρετριών και εργατιδών», οικοτροφείου με στόχο τη σωτηρία από «τον όλεθρο της διαφθοράς», από τον οποίο κινδύνευε η τάξη των εργαζόμενων ως υπηρετικό προσωπικό γυναικών. Θεωρούσε το «υπηρετικόν ζήτημα» ως ένα σημαντικό κοινωνικό θέμα, από το οποίο εξαρτιόταν η ευτυχία και η ησυχία των οικογενειών. Η ανυπαρξία στοιχειώδους έστω κοινωνικής πρόνοιας για αυτή την κοινωνική κατηγορία ώθησε την Καλλιρρόη Παρρέν μαζί με ορισμένες συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* και άλλες

¹²⁹ Πρότεινε συγκεκριμένα στο Συνέδριο τη νομοθέτηση σύστασης σχολών γυναικείων τεχνών κοντά στις γεωργικές σχολές των αρρένων. Βλ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.805, Σεβαστή Καλλισπέρη, *Σκέψεις επί της θηλείας...ό.π.*, σσ.1-4 και Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.63-64 και σσ. 445-448, Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.180.

¹³⁰ *Καλλιτεχνική σχολή Κυριών, Εφημερίς των Κυριών, έτος Α', αρ.32 (1887), σ.5.*

¹³¹ Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.53-54.

¹³² Η συντήρησή της βασιζόταν στα κατατεθέντα κεφάλαια των μελών της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών, «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλουσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...». *Καλλιτεχνική σχολή...ό.π.*, σ.5. Έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία, η οποία έθετε το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση, αποτέλεσε η *Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών' προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως* το 1888, – αν και δεν ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα –, την οποία υπέγραψαν 2.850 γυναίκες. Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτήριζε η Παρρέν την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων παρθεναγωγείων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.53-54.

¹³³ Η Σχολή της Κυριακής αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών «βαίνουσα επί τα ίχνη των εν Ευρώπη ομοίας φύσεως τοιούτων». Κορασίδου, *Οι Αθλιοί...ό.π.*, σσ.212-222.

Αθηναίες σ' αυτό το βήμα.¹³⁴ Σύνθημά της ήταν η χειραφέτηση της Ελληνίδας «*δια της εργασίας*».¹³⁵ Είναι γνωστός ο αγώνας της για την κοινωνική θέση της γυναίκας και τη μόρφωσή της. Επιδίωξή της ήταν η ίδρυση σχολείων μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης, αλλά και ανώτερης,¹³⁶ που θα έστρεφαν τις γυναίκες και σε άλλα επαγγέλματα, εκτός από εκείνα της μαίας και της δασκάλας.¹³⁷ Η ίδια βοήθησε στη σύσταση της «*Ενώσεως των Ελληνίδων*» στην Αθήνα το 1897, σωματείου με φιλανθρωπικό, εκπαιδευτικό και εθνικό ρόλο. Βοηθούσε πρόσφυγες γυναίκες να ζήσουν με εργόχειρα και ραπτική, εκπαιδευε νοσοκόμες συντηρώντας και νοσοκομείο, διατηρούσε παιδικά άσυλα, ίδρυσε σχολή νηπιαγωγών, εκπαιδευε γυμνάστριες.¹³⁸ Από την «*Ένωση Ελληνίδων*» τελικά ιδρύθηκε η «*Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή*» το 1897, όπου δίδαξαν και ξένες καθηγήτριες.¹³⁹ Οι μαθήτριες διδάσκονταν πιλοποιία, αγγειοπλαστική ανθοκομία, μαγειρική, κοπτική, σιδέρωμα, μαζί με μαθήματα γραφής αριθμητικής, ιστορίας και οικιακής οικονομίας.¹⁴⁰ Η συντήρηση της Σχολής στηριζόταν σε μειωμένα δίδακτρα, εκτός από τη δωρεάν φοίτηση 35 μαθητριών την πρώτη χρονιά λειτουργίας της, στην άμισθη παροχή διδασκαλίας, σε εκτέλεση παραγγελιών και εκθέσεων και εισφορές μελών. Το 1899 η Παρρέν ίδρυσε επαγγελματική σχολή επίσης στον Πειραιά και την Πάτρα.¹⁴¹

¹³⁴ Καλλιρρόη Παρρέν, *Άσυλον απόρων εργατίδων...ό.π.*

¹³⁵ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.300.

¹³⁶ Καλλιρρόη Παρρέν, *Καθημερινά εντυπώσεις* (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής), *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ', αρ.500 της 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.318. Μέσα από την πλούσια αρθρογραφία της θέτει ερωτήματα και προτάσεις καινοτόμες. Το 1894 είχε προτείνει να νομοθετηθεί η ίδρυση μαθητικών κέντρων γραμμάτων και γυναικείων έργων στα γυναικεία μοναστήρια. Καλλιρρόη Παρρέν, *Το μορφωτήριο των θυγατέρων του λαού*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', αρ. 347, 10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

¹³⁷ Στην εισηγητική Έκθεση του Σ.Ε. Στάη το 1908 επί του νομοσχεδίου «*περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως*» αναφέρεται στο πρόβλημα του υπερβολικού αριθμού αποφοιτώντων διδασκαλισσών: «*Και παρ' ημίν η ανάγκη της γενικής οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως ενδεικνύεται και εκ πολλών άλλων και ιδία εκ του υπερπλεονασμού των επιδιωκουσών το διδασκαλικόν στάδιον νεανίδων*» συμπληρώνοντας ότι «*Τέσσαρες περίπου εκατοντάδες ελληνίδων κατ' έτος σπεύδουσι προς τα διδασκαλεία, όπως αποκτήσωσι πτυχίον διδασκαλίσσης, ...αλλ' αι πλείσται, ίνα εξασφαλίσωσι πόρον τινά ζωής*». Εισηγητική Έκθεση και Σχέδιο νόμου Σ.Ε. Στάη το 1908 στο Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.586-590.

¹³⁸ Βλ. Ίδρυσις της Ενώσεως των Ελληνίδων, *Εφημερίς των Κυριών*, ΙΓ'/580(1899), σ.2. Η ίδρυσή του ακολούθησε την απόφαση του διεθνούς συνεδρίου για τα δικαιώματα της γυναίκας το 1888, όπου τονίστηκε η ανάγκη ίδρυσης εθνικών γυναικείων οργανώσεων. Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.217.

¹³⁹ Η διδασκαλία από ξένες δασκάλες ήταν διαδεδομένη, ενδεικτικό στοιχείο της κυριαρχίας των δυτικών προτύπων στα εργόχειρα, καθώς και σε άλλες συνήθειες και τάσεις. Η «*ξενομανία*» αυτή προκαλούσε έντονες αντιδράσεις λογίων γυναικών, όπως της Άννας Σερούϊου ή της Κ. Παρρέν. Φουρναράκη, *ό.π.*, σσ.30-31 και Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.239-240.

¹⁴⁰ Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Α' οικοκυρική και επαγγελματική σχολή της Ενώσεως*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ', αρ.496 (1897), σσ.2-4.

¹⁴¹ *Περίληψις Λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΓ', αρ.585, 1899, σσ.6-7 και Έκθεσις Πεπραγμένων...ό.π., σ.235.

Παρά τους αγώνες της Παρρέν, της Σεβαστής Καλλισπέρη και άλλων γυναικών,¹⁴² οι προτάσεις για δημιουργία δημόσιων σχολών μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης δε βρήκε ανταπόκριση από την κρατική πολιτική, που ουσιαστικά απουσίαζε από το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης, αν και υπήρξαν κάποιες ευαισθησίες. Προς τα τέλη του αιώνα υπήρξαν υπουργοί που εκδήλωσαν ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση είτε μέσω παραινετικών προς τις τοπικές αρχές εγκυκλίων, είτε μέσω μεταρρυθμιστικών αποπειρών σε νομοσχέδια, που όμως δεν ψηφίστηκαν.¹⁴³ Στην καμπή του αιώνα έχει αναγνωριστεί η ανάγκη διεύρυνσης των στόχων της γυναικείας εκπαίδευσης πέρα από την προετοιμασία της συζύγου, μητέρας, νοικοκυράς και την κατάρτιση της δασκάλας, αντίληψη, την οποία μετά από μία δεκαετία αποφάσισε να υιοθετήσει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, προτείνοντας για τις γυναίκες χειροτεχνία «ουχί περιορισμένην εντός των αχρήστων έργων της επιδείξεως, αλλά εξαπλουμένην επί των παραγωγικών τοιούτων, και αναλόγων, ως είρηται, προς τας συνθήκας των εκασταχού σχολείων».¹⁴⁴ Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης φαίνεται να χαρακτηρίζονται από αντιφατικότητα σχετικά με τον προορισμό των γυναικών που μορφώνονταν.¹⁴⁵ Η διδασκαλία όμως των οικιακών μαθημάτων, ανεξάρτητα από τη σημασία που τους δινόταν, δεν απουσίαζε από τα σχολικά προγράμματα για κορίτσια.¹⁴⁶ Η γυναικεία επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση προκάλεσε ιδιαίτερες συζητήσεις στη διάρκεια του

---

125. Σ. Καλλισπέρη, *Περί μεταρρυθμίσεως ό.π.* Ως επιθεωρήτρια της Δημοτικής Εκπαίδευσης η Σ. Καλλισπέρη εκπόνησε σχέδια νόμου, όπου πρότεινε μεταρρυθμίσεις όχι μόνο της γυναικείας εκπαίδευσης (βλ. κεφ.Γεωργική Εκπαίδευση, σ.805), αλλά και εκείνης των αγοριών εμπνεόμενη από αμερικανικά πρότυπα σχετικά με την πρακτική κατεύθυνση - γεωργικά και τεχνικά μαθήματα - του εκπαιδευτικού συστήματος της Αμερικής, το οποίο γνώρισε η ίδια επισκεπτόμενη τη χώρα. Γκλαβάς, ό.π., σσ.179-180. Επίσης Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3, Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', αρ. 347, 10 Απριλίου 1894, σσ.1-2. και Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του 1892*, [Τυπογραφείον Α.Κωνσταντινίδου], Αθήνα 1891, σσ.97-101.

¹⁴³ Φουρναράκη, ό.π., σ.24. Το νέο πνεύμα χαρακτήριζε και το νομοσχέδιο περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως του Σ. Στάη (1908), το οποίο έδινε βαρύτητα στην γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση. *Εισηγητική Εκθεση επί του νομοσχεδίου «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως»*. Βλ. Φουρναράκη, ό.π., σσ.587-588.

¹⁴⁴ Το Διοικητικό Συμβούλιο της Φ.Ε. το 1912 πρότεινε: «Είναι ανάγκη να περιληφθώσιν κατά το προσήκον μέτρον εν τω προγράμματι αι πρακτικαί γνώσεις, όσαι ευκαίον κρίνεται να διοχετευθώσιν εις το γυναικείον δημοτικόν σχολείον, το εφεξής προορισμόν έχον ου μόνον την διδασκαλίαν των γραμμάτων, αλλά και την αγάπην προς την φύσιν να διεγείρη και την επιτηδειότητα προς την οικιακήν χειροτεχνίαν να αναπτύσση, χειροτεχνίαν ουχί περιορισμένην εντός των αχρήστων ως τα πολλά έργων της επιδείξεως, αλλά εξαπλουμένην επί των παραγωγικών τοιούτων και αναλόγων, ως είρηται, προς τας συνθήκας των εκασταχού σχολείων». *Υπόμνημα του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας εν Αθήναις 1 Ιουλίου 1912'* στον τόμο: *Τα υπό του Διοικητικού Συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πεπραγμένα κατά το έτος 1911-1912*, Αθήνα 1913, σσ.213-217.

¹⁴⁵ Τα μέτρα που έπαιρνε το Κράτος είτε διατηρούσαν τον αρχικό προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης, είτε χαρακτηρίζονται από μία αντιφατικότητα, καθώς επιδίωκαν να μορφώσουν όλες τις μαθήτριες ταυτόχρονα από τη μία ως «αυθύπαρκτα όντα» και από την άλλη ως «βοηθούς του ανδρός», ή να τις διαχωρίσουν σε εκείνες που θα ασχοληθούν αποκλειστικά με τα «οικιακά» και τις ελάχιστες εκείνες που θα είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το απολυτήριο του γυμνασίου και τα αντίστοιχα προσόντα. Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, ό.π., σ.148. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.159.

¹⁴⁶ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σσ.23-56.

Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904.¹⁴⁷ Τονίστηκε η ανάγκη μόρφωσης των γυναικών προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις του αγροτικού νοικοκυριού και διδασκαλίας της ελληνικής οικιακής οικονομίας, η οποία σε υπόμνημα αποκαλείται «εθνική κατήχησις».¹⁴⁸ Η προβολή του δικαιώματος των γυναικών στον «βιοποριστικό αγώνα» υποστηρίχθηκε ριζοσπαστικά από την Παρρέν.¹⁴⁹ Η επίσημη προβολή στο Συνέδριο του θέματος της γυναικείας αγωγής πάντως αποτέλεσε τομή στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης.¹⁵⁰

Η ίδια παιδαγωγική βούληση διέπνεε τους στόχους της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου του Βόλου το 1908.¹⁵¹ Η διδασκαλία της «νοικοκυροσύνης» ήταν μία πλευρά του πειράματός του, που, αν και ήταν ελλιπής, εντάχθηκε στην ευρύτερη «ανθρωπιστική, εθνική, θετική και πρακτική μόρφωση» που επιδίωκε το Παρθεναγωγείο αποβλέποντας γενικά στην προετοιμασία των κοριτσιών για το μελλοντικό ρόλο τους στην οικογένεια. Οι επαναστατικές μέθοδοι που εισήγαγε δεν αμφισβητούσαν τις απόψεις περί «φυσικού» προορισμού των κοριτσιών.¹⁵² Με τα αιτήματα της προοδευτικής μερίδας της ελληνικής

---

¹⁴⁷ Πρόεδρος του τμήματος της Γυναικείας Αγωγής ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου «*χάριν της πολυετούς της υπέρ της βελτιώσεως της Γυναικείας εκπαιδεύσεως δράσεώς της*». Μπακαλάκη-Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ.149. Δημιούργησε το «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών Καλλιθέας» το 1897 και το πρώτο νηπιαγωγείο στην Αθήνα., τον «Πρότυπον Νηπιακόν Κήπον». Βλ. Σπύρος Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμος Α', Αθήνα 1989, σ.72 και Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.147,168. Η πρακτικότερη στροφή της γυναικείας εκπαίδευσης είχε συζητηθεί ευρύτερα και στο πρώτο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων (1879), όπου συμμετείχε και ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως. Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.39 και Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ό.π.*, σ. 240.

¹⁴⁸ *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου 1904) Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθήσεως τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904.* Η τάση για «επιπόλαια» μόρφωση αποδόθηκε σε ξένες επιρροές κατ' αντιδιαστολή της πρακτικής που προβλήθηκε στο Συνέδριο ως εθνικά συμφέρουσας. Οι επιφυλάξεις απέναντι στο κλασικιστικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης εντείνονται με τη παράλληλη έξαρση του εθνικιστικού πνεύματος, χαρακτηριστικό του κλίματος συνύπαρξης εθνικιστικού ιδεώδους με την πρακτικότητα που διαμορφώνεται μετά την ήττα του 1897. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, σσ.κδ',κη'-λα'.

¹⁴⁹ *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...ό.π.*, σ.189. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα άλλωστε οι γυναίκες μέσα από τα έντυπά τους και τα σωματεία ζητούσαν να συμμετέχουν ισότιμα στην εργασία και «να εξαλειφθή η μεταξύ ανδρών και γυναικών ανισότης ως προς την εκπαίδευσιν». Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων..ό.π.*, σ.18.

¹⁵⁰ Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, σσ.151,154,156,157 και *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, ό.π.*, σ. 213.

¹⁵¹ Αλέξανδρος Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό 1908-1911*, Αθήνα 1950, σ.20 και Χαράλαμπος Χαρίτου, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1989, τόμος Α', σ.106.

¹⁵² Αλ.Δελμούζος, *Το κρυφό σχολειό..ό.π.*, σ.226. Πλήθος λογίων αποδεχόταν την άποψη του γιατρού Δημητρίου Σαράτη, δημάρχου Παγασών, σχετικά με το διττό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των κοριτσιών - διαμόρφωση χαρακτήρα και μετάδοση πρακτικών γνώσεων. Παρά την προσπάθεια του Δήμου να δώσει εναλλακτική λύση στη φοίτηση των κοριτσιών, - εκτός από το να διακόψουν τις σπουδές, να φοιτήσουν σε σχολεία της Φ.Ε. ή σε ξένο παρθεναγωγείο - με την πρόσθεση δύο ανώτερων τάξεων στο Α' Δημοτικό Σχολείο Θηλέων το 1903, η αποτυχία του πειράματος ήταν βέβαιη με την υιοθέτηση του προγράμματος του Αρσακείου σ' αυτές τις τάξεις, εφόσον αυτό στόχευε μονόπλευρα στην κατάρτιση διδασκαλισσών. Στη διάγνωση των αιτιών αποτυχίας βασίστηκε εν μέρει το σύνολο των προτάσεων του για μία αυθύπαρκτη ανώτερη σχολή θηλέων. Βλ. *Η εισηγητική έκθεση*

αστικής τάξης σχετικά με την εκπαίδευση – τα οποία διαφαίνονταν και στα νομοσχέδια 1889 και 1899 που δεν ψηφίστηκαν τελικά - συμπορευόταν το ρεαλιστικό υπόβαθρο των απόψεων του εμπνευστή της ίδρυσης του Παρθεναγωγείου Βόλου, Δημητρίου Σαράτση, οι οποίες απηχούσαν τις εκσυγχρονιστικές τάσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση.¹⁵³

Στην ιδέα ότι η γυναίκα αποτελεί φορέα «εξυγίανσης» της κοινωνίας με την εφαρμογή επιστημονικών αρχών στη διεύθυνση του νοικοκυριού απέβλεπε το Λύκειο των Ελληνίδων, το οποίο με πρωτοβουλία της ίδρυσε πάλι η Παρρέν το 1911.¹⁵⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι, εκτός από το Λύκειο των Ελληνίδων, δημιουργήθηκαν πολλοί γυναικείοι σύλλογοι για την προάσπιση των κοινωνικής θέσης και των δικαιωμάτων της γυναίκας αυτή την περίοδο, ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όπως η «Ένωσις Ελληνίδων» 1897, το «Εθνικόν Συμβούλιον των Ελληνίδων» το 1908 και άλλα. Το Εργατικό Κέντρο Αθηνών ίδρυσε το 1911 το «Κυριακόν Σχολείον Εργατριών» ευοδώνοντας την επιδίωξη της εργατικής τάξης να συμβάλει στη μόρφωση των γυναικών.¹⁵⁵

Ενώ οι αγώνες των γυναικείων οργανώσεων και των διανοουμένων έβρισκαν απήχηση σε νομοσχέδια, όπως αυτό του 1913, το οποίο για πρώτη φορά προέβλεπε την εξομοίωση της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης των θηλέων με αυτήν των αρρένων, καθώς και την καθιέρωση του αστικού σχολείου θηλέων που θα οδηγούσε και «προς το εμπόριον και τας τέχνας», αυτά δεν ψηφίζονταν και η πολιτεία συνέχιζε να θεωρεί την εν λόγω εκπαίδευση ιδιωτική υπόθεση.¹⁵⁶

Αν και στα πρώτα Αστικά σχολεία θηλέων, τα οποία θα ιδρύθηκαν το 1914 με το Διάταγμα της 8 Σεπτεμβρίου¹⁵⁷ θα δοθεί επαγγελματικός χαρακτήρας, τόσο στα μαθήματα, όσο και στη δυνατότητα των αποφοίτων να καταταγούν μετά από εξετάσεις στα Διδασκαλεία ή άλλη επαγγελματική σχολή, εντούτοις δεν θα καλυφθούν οι επαγγελματικές επιδιώξεις των γυναικών, αφού θα προτιμούνται οι απόφοιτοι γυμνασίων για τις θέσεις εργασίας.¹⁵⁸

5. Παράλληλες ιδιωτικές πρωτοβουλίες «προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης». Επαγγελματικές σχολές θηλέων.

Η ευεργετική συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αρχίζει να πυκνώνει κατά το πέρασμα προς τον 20^ο αιώνα τόσο, όσον αφορά στην ανάληψη ή υποβοήθηση ανέγερσης

του Δ.Σαράτση για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου, περ. *Θεσσαλική Εστία*, τεύχος 32, (Μαρτίου-Απριλίου) 1978, σσ.329,331, Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σ.93.

¹⁵³ Χ. Χαρίτου, *Το Παρθεναγωγείο..ό.π.*, τόμος Α', σ.99.

¹⁵⁴ Με τον όρο «εξυγίανση» η Καλλιρρόη Παρρέν εννοούσε την τόνωση του εθνικού φρονήματος, τον «εκπολιτισμό» των λαϊκών τάξεων, την καταπολέμηση της ξενομανίας. Μπακαλάκη-Ελεγκμίτου, *ό.π.*, σ.196 και Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, [Γλάρος], Αθήνα 1988, σσ.56-61.

¹⁵⁵ Αλ.Δημαράς, *Εκπαίδευση, ΙΕΕ*, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', σ.412.

¹⁵⁶ Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα* περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.29 και Καραστεργίου, *Η Μέση..ό.π.*, σ.110.

¹⁵⁷ Κυρίως ιδρύθηκαν από τη Φ.Ε. και από δήμους και κοινότητες τριτάξια δημοτικά με σκοπό «τη συμπλήρωση της μορφώσεως των εκ των πλήρων εξαταξίων δημοτικών σχολείων αποφοιτώντων θηλέων». Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Β', σ.875.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, τόμος Α', σσ.63-64 και Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.362.

καταστημάτων γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης, όσο και στην προικοδότηση των ιδρυμάτων και των εργαστηρίων αυτών με κληροδοτήματα και δωρεές.

Πέρα από τις άλλες αιτίες που προαναφέραμε στήριξης του ευεργετισμού αυτή την εποχή, δεν πρέπει να μας διαφεύγει και η παράμετρος του «πολιτιστικού πατριωτισμού», ουσιαστική έκφανση του εθνικισμού της εποχής, η οποία αναδύθηκε εντονότατα από τα τέλη το 19^{ου} αιώνα και μετά για να κορυφωθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹⁵⁹

Ανάμεσα σε ιδιωτικές σχολές που δημιουργήθηκαν την περίοδο αυτή συγκαταλέγεται και η «οικοκυρική σχολή» της Βικτωρίας Στρέιτ που ιδρύθηκε το 1905 και τέθηκε κάτω από την προστασία της Ιφιγένειας Συγγρού, χήρας του Ανδρέα Συγγρού.¹⁶⁰ Είχε δημιουργηθεί Επαγγελματική Σχολή Απόρων Κορασίδων το 1905, παράρτημα της Βασιλικής Σχολής Χειροτεχνημάτων που λειτουργούσε στην Αθήνα υπό την προστασία της πριγκίπισσας Ελένης, αλλά δεν ήταν οικονομικά ανεξάρτητη.¹⁶¹

Αντιπροσωπευτικό δείγμα προσφοράς στον τομέα της γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης των αρχών του 20^{ου} αιώνα αποτελεί και η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ευστρ. Σεβαστόπουλου από το Λιβόρνο με τη μοναδική σύλληψη της ιδέας σύστασης Εργατικής Σχολής. Η υποστήριξη και το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εργασία αποτυπώνεται στο κληροδοτήμα των 25.000 χρυσών φράγκων υπέρ του Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών στην Αθήνα το 1905.¹⁶² Υπέρ του Συλλόγου Γυναικείας Παιδείσεως προοριζόταν επίσης το ίδιο έτος το συλλογικό κληροδοτήμα των 500.000 δραχμών της Άννας Παγκάλου της Ιφιγένειας Συγγρού και της Βαρβάρας Ράινεκ.¹⁶³

Ιδιαίτερης σημασίας περίπτωση αποτελεί ο Παναγής Χαροκόπος στη Ρουμανία, ο οποίος ενδιαφέρθηκε και «εν ζωή», αλλά και μετά θάνατον για κλάδους που δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα την εποχή αυτή, όπως ήταν η οικοκυρική εκπαίδευση γυναικών, η επαγγελματική εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, η εκπαίδευση τυφλών¹⁶⁴ ή η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁶⁵ Με στόχο να προσφέρει ο Χαροκόπος μία πρωτότυπη δωρεά

---

¹⁵⁹ Ενδεικτική στο θέμα της εθνικής αγωγής η άποψη του Α. Κουρτίδη: «Πάσα αγωγή πρέπει να έχη τας ρίζας αυτής εις το παρελθόν, εις τας παραδόσεις και εις την ιστορίαν του έθνους. Και η αγωγή των Ελληνίδων πρέπει να καταστή ελληνοπρεπής, εθνική εις πάσας τας τάξεις του έθνους και του γένους, από της κόρης του αγρότου μέχρι της κόρης του υπουργού. Είνε αναντίρρητον ότι εθνική ατονία κατέλαβε την σύγχρονον γενεάν των Ελληνίδων, ότι ήθη ξένα επεκάθησαν ως σκευωρία επί της ελληνικής καρδιάς» Α. Κουρτίδης στο Α' Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, [Τυπογραφείον «Εστία»], εν Αθήναις 1904, σσ.208-209. Παρόμοιες απόψεις εκφράστηκαν στο Α' Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Τμήμα Γ' Γυναικείας Αγωγής, Εισηγητική Έκθεσις, στο Φουρναράκη, ό.π., σσ.519-537. Παράλληλα, κίνητρα ενίσχυσης της εθνικού χαρακτήρα εκπαίδευσης βρίσκουμε σε κείμενα διαθηκών και δωρητήρια έγγραφα. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σσ.310-323.

¹⁶⁰ ΜΕΕ, τόμος ΚΒ', σσ.473-474. Η Ιφιγένεια Συγγρού υπήρξε πρόεδρος του Αμαλείου Ορφανοτροφείου τα έτη 1890-1920 με σημαντική κοινωνική δράση και προσφορά στο ίδρυμα, αλλά και στην οικοκυρική σχολή. Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις του Αμαλείου, ό.π., έτους 1886-1887.

¹⁶¹ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.306.

¹⁶² Κωδίκελος (2^{ος}) Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 5 Μαΐου 1905 (4^ο άρθρο). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (II) Κληροδοτήμα Κων.Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, υπφ.1,2,3,(Διαθήκη και κωδίκελοι), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία), φάκελος 1,2: «Λογαριασμός Κληρονομίας του Κων. Σεβαστόπουλου» και Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908.

¹⁶³ Ζερβός, Υ.ΟΙ., σ.917.

¹⁶⁴ Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910 και κωδίκελος 10 Νοεμβρίου 1911. ΠΙΙΧ, σ.445 κ.ε.

¹⁶⁵ Η αρχική του περιουσία ανερχόταν σε 7.000.000 δραχμές, από τις οποίες άφησε πάνω από τη μισή σε κοινωφελείς σκοπούς. Συγκεκριμένα αφιέρωσε: 1) Υπέρ ανεγέρσεως επί οικοπέδου του εν Καλλιθέα

μεγάλης κλίμακας, στην οποία κανείς μέχρι τότε δεν είχε προβεί, κατέληξε στην επιλογή της ίδρυσης Οικοκυρικής και Επαγγελματικής σχολής.¹⁶⁶ Σύμφωνα με συνέντευξή του στην εφημερίδα «Εστία» στις 4 Αυγούστου 1908, κατόπιν μακροχρόνιας και επισταμένης έρευνας πάνω στις ανάγκες της ελληνικής εκπαίδευσης και κοινωνίας, καθώς και τα επικρατούντα ρεύματα και τα ιδρύματα της Δύσης κατέληξε σ' αυτήν την απόφαση.¹⁶⁷

Με το κληροδότημά του αναπλήρωνε την κρατική ανεπάρκεια να προσθέσει στο εκπαιδευτικό σύστημα μία ισχυρή οικονομικά Οικοκυρική Σχολή.¹⁶⁸ Ο Χαροκόπος ζήτησε από την πριγκίπισσα Σοφία, τη σύζυγο του τότε διαδόχου Κωνσταντίνου, να αναλάβει υπό την Υψηλή προστασία της τη διοίκηση της σχολής. Είχε από πολύ νωρίτερα την πρόθεση να προχωρήσει «εις την σύστασιν και διατήρησιν επαγγελματικού σχολείου, ομοίου προς τα εν Ευρώπη και δη εν Βερολίνω λειτουργούντα τοιαύτα, του οποίου υπάρχει έλλειψις εις τον τόπον μας».¹⁶⁹ Μία σχολή προσιτή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα για τις ασθενέστερες τάξεις και αντίστοιχη με τις ευρωπαϊκές, οργανωμένη με μεθοδικότητα και με δυνατότητες προσαρμογής σε μελλοντικές συνθήκες.¹⁷⁰

Στη διαθήκη του επίσης ορίζει επιχορήγηση σταθερή σε υποτροφίες τριών ελληνίδων τελειοφοίτων των ανώτερων παρθεναγωγείων της χώρας «και στελλομένων κατόπιν διαγωνισμού και ανά διετίαν προς επαγγελματικήν εκπαίδευσιν της οικοκυρικής εις τας

Σχολής Οικοκυρικής Επαγγελματικής 400.000 δραχμές με οικόπεδο 20.000 τ.μ. καθώς και 2) για τη συντήρηση της Σχολής 56.000 δραχμές ετησίως με 14.000 δραχμές από τη διαχείριση του οικοπέδου του, 3) 6.000 ετησίως τα έξοδα τριών ελληνίδων υποτρόφων ανωτέρων παρθεναγωγείων για επαγγελματική εκπαίδευση στην Οικοκυρική, 4) ενίσχυση βιομηχανικών και βιοτεχνικών κλάδων και τη σχετική εκπαίδευση στους κλάδους αυτούς με προσφορά 2.500.000 φράγκων χρυσών στην ΕΤΕ, των οποίων ο τόκος ενισχύει κλάδους βιομηχανίας, βιοτεχνίας και παραγωγής εθνικού πλούτου, 5) σύσταση «Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών» στην Κεφαλονιά, 6) στη Βιοτεχνική Εταιρεία για διετή αποστολή τεσσάρων υποτρόφων στην Ευρώπη, 6) στην εκπαίδευση τυφλών 3.000 δραχμές, 7) στο Δημόσιο ταμείο 1.000 δραχμές, 8) δωρεά 100.000 δραχμών στο γεωργικό σταθμό Φαρσάλων και τσιφλίκια, 9) στη Γεωργική Εταιρεία δωρεά 100.000 δραχμών για βράβευση κλάδων γεωργίας. ΠΠΧ, αρ.15, σ.447. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.910 και Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος Κτήμα ες αεί, ό.π, σσ.4,14,20-23.

¹⁶⁶ Εφ. Πατρίς της 31 Ιουνίου 1900, σ.3.

¹⁶⁷ Εφημερίς των Κυριών της 22 Μαΐου 1905, σ.6. Ο Π. Χαροκόπος ενδιαφέρθηκε για τη γυναικεία εκπαίδευση «στα του οίκου» ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα. Ειδικές σχολές γι αυτό το είδος αυτής της εκπαίδευσης άρχισαν να δημιουργούνται στην Ευρώπη και ΗΠΑ από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα λοιπόν, αποφάσισε να συστήσει τη φερώνυμο Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή. Συνεργάστηκε με ειδικούς για το σχεδιασμό του κτιρίου, έλαβε υπόψη του τα καταστατικά ευρωπαϊκών σχολών, ιδιαίτερα ελβετικών: «..λαμβάνων δε υπ' όψιν τα σχετικά Καταστατικά, Κανονισμούς και Προγράμματα των διαφόρων εν Ευρώπη και ιδίως εν Ελβετία ανωτέρων τοιούτων Σχολών και Παρθεναγωγείων τη συνδρομή λέγω και συνεργασία μετά των Κυριών τούτων εις τους οποίους και κατωτέρω ονομαστί θέλω εκφράση τας ευχαριστίας μου, συνέταξα και εξετύπωσα τον Κανονισμόν και τα προγράμματα της εσωτερικής λειτουργίας..». Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁶⁸ Ο ευεργέτης αγόρασε το 1906 οικόπεδο 20 στρεμμάτων. Η θεμελίωση της Σχολής ξεκίνησε το 1915 και το πρώτο κτίριο περατώθηκε το 1920. Τον πρόλαβε όμως ο θάνατος το 1911. Πολλά υλικά και εξοπλισμό προμηθεύτηκε από Αμερική. Επιβλέπων ήταν ο αδελφός του Σπυρίδων. Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί το 1929 ως Διδασκαλείο για τη μόρφωση εκπαιδευτικού προσωπικού στην Οικιακή Οικονομία. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος Κτήμα ες αεί, ό.π., σ.18.

¹⁶⁹ Εφ. Πατρίς της 27 Μαΐου 1906, σ.3.

¹⁷⁰ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σσ.147-148.

μάλλον εν Ευρώπη πεφημισμένας οικοκυρικές Σχολάς...». ¹⁷¹ Με τη θέσπιση της ειδικής αυτής υποτροφίας θέτει τις βάσεις ενός εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού. ¹⁷² Οι απόψεις του, τις οποίες δε διστάζει να εκφράσει μέσα στη διαθήκη του, απηχούν αντιλήψεις της εποχής για το ρόλο της μητέρας-παιδαγωγού, της οικοδέσποινας - συντρόφου και της διευθύνουσας του νοικοκυριού που θεωρεί το καταλληλότερο πεδίο κοινωνικής τους προσφοράς, μέσω του οποίου επιτελούν την κοινωνική τους αποστολή. Στη διαθήκη του ευχαριστεί τον Αριστοτέλη Κουρτίδη, καθηγητή του Αρσακείου και τον Ιωάννη Γ. Λομβέρδο, γραμματέα του, «οίτινες εργασθέντες μετ' εμού εξετέλεσαν φιλοτίμως και πατριωτικώς την ανατεθείσαν αυτοίς εντολήν μου λαβόντες υπ' όψιν Κανονισμούς και Προγράμματα ομοίων εν Ευρώπη και ιδίως εν Ελβετία Οικοκυρικών Σχολών και εν συνδυασμό προς τας ιδιαίτερας συνθήκας του καθ' ημάς κοινωνικού βίου μετά των ατομικών βλέψεων και ιδεών μου ως προς την πρακτικότεραν οικοκυρικήν μόρφωσιν της Ελληνίδος κόρης επί της οποίας θα στηριχθή η μέλλουσα ανάπτυξις της οικογενειακής Εστίας». ¹⁷³ Στηρίζει έτσι το θεσμό της οικογένειας εισάγοντας ευρωπαϊκά πρότυπα με ώριμο βλέμμα, όχι αβασάνιστα αποδεκτά και όχι χωρίς τις απαραίτητες προσαρμογές στις ιδιότυπες ελληνικές συνθήκες. Συμβολικό το φορτίο που αποδίδει στις λέξεις «Εργασία» και «Πατρίδα»: «Ας αφήσωμε τας λέξεις κόμματα, κρυφούς εχθρούς, φιλέλληνας και μισέλληνας. Και ας ενωθώμεν όλοι υπό την ιδέαν της Εργασίας και της εντεύθεν σωτηρίας της πατρίδος». ¹⁷⁴ Η άρτια γνώση της επιστήμης της οικιακής οικονομίας θα βοηθήσει σ' αυτό. Χαρακτηριστικά ο ίδιος αναφέρει: «Ζητώ με τρία λόγια να κάμω οικοκυράς, που να διοικούν μεθοδικά το σπίτι των, συζύγους που να είναι σύντροφοι και μανάδες που να αγαπούν έξυπνα». ¹⁷⁵

Δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο ρόλος προσώπων που τον επηρέασαν στο είδος της επιλογής του. Είναι αναμενόμενο να επηρεάστηκε από τη σχέση του με τους ίδιους τους συνεργάτες του, όπως τον Αριστοτέλη Κουρτίδη, ειδήμονα του τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης ή τις συνεργάτιδες της Παρρέν, την Ελένη Ρουσοπούλου, την Αικατερίνη Γιαβάση. ¹⁷⁶ Από την ομοιότητα της οργανωτικής δομής της σχολής του με εκείνης της «Ενώσεως των Ελληνίδων» αναδεικνύεται το γεγονός ότι τελικά δεν πρωτοτύπησε με την ίδρυση της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων, αλλά ακολούθησε ανάλογες τάσεις της εποχής για τη γυναικεία εκπαίδευση που στη χώρα μας οικονομικά εμπόδια τη διατηρούσαν σε στασιμότητα ή συρρίκνωση. ¹⁷⁷

Ως άνθρωπος της διασποράς επηρεάστηκε από ευρωπαϊκά ρεύματα και συνήθειες, αλλά και από την εκπαιδευτική υποδομή αυτού του τομέα στην χώρα υποδοχής, όπου έζησε, τη Ρουμανία. ¹⁷⁸ Ο Χαροκόπος «θέλει πρωτίστως να μορφωθεί η Ελληνίς ως κυρά, ως

¹⁷¹ Άρθρο VII της διαθήκης του Παναγή Χαροκόπου. ΠΠΧ, ό.π.

¹⁷² Βασικός πόρος της σχολής είναι 50.000 δραχμές στη συντήρηση των σχολών του και 6.000 δραχμές στις υποτροφίες. Βλ. Ιδιόγραφο διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁷³ Ο.π.

¹⁷⁴ Ο.π.

¹⁷⁵ Εφ. Εστία, 4 Αυγούστου 1908, σ.1.

¹⁷⁶ Η πρώτη, σύζυγος του Όθωνα Ρουσόπουλου, ιδρυτή και διευθυντή της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας γεννήθηκε στη Γερμανία και γνώρισε τη λειτουργία των εκεί οικοκυρικών σχολών και η δεύτερη ήταν Σουηδή, σύζυγος Έλληνα καθηγητή του Πολυτεχνείου σπούδασε σε οικοκυρική σχολή της Σουηδίας, Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.137.

¹⁷⁷ Καλλιωρή Παρρέν, Καθημερινά εντυπώσεις (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής), Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σ.1-3. Βλ κεφ. Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.214,216.

¹⁷⁸ Εφημερίς των Κυριών, 22 Μαΐου 1905, σ.6, 29 Μαΐου 1905, σ.2. κεφ. Ευεργεσία, σ.216, υψμ.541.

οικοδέσποινα, διότι από τα πολλά ταξίδια που έκαμε στην Ευρώπη απεκόμισε την εντύπωση ότι η Ελληνίς υστερεί πολύ της Ευρωπαϊάς ως προς την νοικοκυρωσύνη». ¹⁷⁹ Η ιδέα της ίδρυσης τέτοιου είδους σχολής εντάσσεται στο ευρύτερο ενδιαφέρον του Χαροκόπου για την κάλυψη, σε μία περίοδο εκβιομηχάνισης, αναγκών της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και των δύο φύλων στην Ελλάδα, κάτι που είχε επισημάνει στις τελευταίες παραγράφους του κωδίκου του ¹⁸⁰ και προσπάθησε να υλοποιήσει με το επαγγελματικό τμήμα της Σχολής του την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της Ελληνίδας. Τα τμήματα του ιδρύματος ήταν τρία: το Οικοκυρικό για νέες καλών οικογενειών με στόχο να γίνουν καλές οικοδέσποινες με την κατάρτιση που θα έπαιρναν, το Επαγγελματικό, στο οποίο οι μαθήτριες καταρτιζόνταν σε γυναικείες τέχνες και βιοποριστικά επαγγέλματα που σχετιζόνταν με τα οικιακά και το τμήμα της Σχολής Υπηρετριών. ¹⁸¹ Συμβαδίζει όμως η ιδέα της ίδρυσης της Σχολής και με την επιθυμία του να στηρίξει την κοινωνική και οικονομική ανόρθωση της γυναίκας, κάτι που διαφαίνεται τόσο με τη σύσταση «Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών» στο Αργοστόλι Κεφαλονιάς, ¹⁸² όσο και με το Προικώ Καθίδρυμα που συνέστησε με τους αδελφούς του στη Ρουμανία. ¹⁸³ Τους βαθύτερους προσωπικούς λόγους που ίσως βρίσκονται πίσω από την ευαισθησία του για το θέμα αυτό αδυνατούμε να γνωρίζουμε, λόγω ανεπάρκειας στοιχείων. ¹⁸⁴

Με τη διαθήκη του Απριλίου του 1910 και τον κωδικό του Ιανουαρίου του 1911 όρισε κληροδοτήματα που αφιερώνονται στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονιά, καθώς και σε ιδρύματα και εταιρείες της Αθήνας, με τις οποίες σχετιζόταν. ¹⁸⁵ Στην Κεφαλονιά συνέστησε με κληροδοτήματα 700.000 δραχμών το «Χαροκόπειο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών και Κορασίων Κεφαλληνίας». ¹⁸⁶ Σκοπός του εργαστηρίου ήταν η παροχή εργασίας σε άπορες γυναίκες και κόρες, η διδασκαλία των «γυναικείων τεχνών» και η επαγγελματική τους απασχόληση με χειροτεχνήματα, τα οποία θα διαθέτονταν προς πώληση, κατά το πρότυπο αντίστοιχων ιδρυμάτων σε άλλες πόλεις. ¹⁸⁷ Η προσπάθειά του αυτή εντάσσεται όμως και στο

¹⁷⁹ Εφ. Ακρόπολις, της 3 Νοεμβρίου 1908, σ.2.

¹⁸⁰ Κωδικός της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, αρ.15, σ.445.

¹⁸¹ Βλ. Άρθρο 1. Καταστατικόν της εν Καλλιθέα Χαροκοπέου Σχολής στο Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σσ.371-372. Έντονο ήταν το πρόβλημα των ανειδίκευτων εργατριών εκείνη την εποχή, μία ευάριθμη κατηγορία ασχολούμενη με τον τομέα ένδυσης κατά κύριο λόγο. Χριστίνα Αργιαντώνη, Βιομηχανία, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. Οι Απαρχές 1900-1922, τόμος Α', [Βιβλιόραμα], Αθήνα 1999, σσ.173-179.

¹⁸² Βλ. Διαθήκη και κωδικός του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸³ Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί, ό.π., σσ.4,14,20-23 και της ίδιας, Παναγής Χαροκόπος...ό.π., σ.125, υπσμ.534.

¹⁸⁴ Ό.π., σ.125.

¹⁸⁵ Διετέλεσε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Γεωργικής Εταιρείας, η οποία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1901, τακτικός εταίρος της «Βιοτεχνικής Εταιρείας» από τον Ιανουάριο του 1900 - κατόπιν προτάσεως των ιδρυτών της Ιω.Πεσμαζόγλου, τραπεζίτη και του Κυπάρισσου Στεφάνου, καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο -, καθώς και ιδρυτικό μέλος της «Κεφαλληνιακής Αδελφότητας», η οποία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1905. Ό.π., σσ.174-176.

¹⁸⁶ Για τη φρονίδα του κληροδοτήματος αυτού των 700.000 δραχμών συνέστησε δύο επιτροπές με πρόσωπα της εμπιστοσύνης του τόσο για τη διαχείριση των οικονομικών, όσο και τη λειτουργία του ιδρύματος καθορίζοντας επακριβώς τα επί μέρους ποσά που θα δαπανούνταν (βλ. σ.183). Βλ. Κωδικός Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸⁷ Για την παροχή εργασίας στο Εργαστήριο αυτό έθετε όρους: «..πιστοποιουμένης όμως διαγωγής εκ παντός Δήμου της νήσου Κεφαλληνίας προερχομένης, συνάμα δε και ο προαιρετικός αυτών σιτισμός αντί ελαχίστης καταβολής αυτών δια τας εν των καταστήματι ενδιδαιτωμένης». Κωδικός 10 Ιανουαρίου

ευρύτερο ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και των δύο φύλων και τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητάς της σε μια εποχή εκβιομηχάνισης της χώρας. Ήθελε να συμβάλει στην επίλυση του προβλήματος των ανειδίκευτων εργατριών που ασχολούνταν με την ένδυση και αποτελούσαν πολυάριθμη επαγγελματική κατηγορία.¹⁸⁸

Σε ανέγερση επαγγελματικών σχολών προχώρησαν ευεργέτες, όπως η Μαριγώ Μηλάκη που, εκτός από το Παρθεναγωγείο στη γενέτειρά της Πορταριά, το 1903, παραγγέλλει στους εκτελεστές της διαθήκης της την ίδρυση της Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων, της Μηλακείου, αφήνοντας σ' αυτήν μεγάλη περιουσία: «*Δια το κτίριον αυτής να δαπανήσωσι το πολύ μέχρι δραχμών εκατόν χιλιάδας, το δε υπόλοιπον να κατατεθή...ίνα εκ των τόκων συντηρήται και λειτουργή η Σχολή αυτή*».¹⁸⁹ Η Ρεγγίνα Ν. Πανταζοπούλου από Καλαμάτα επίσης αφιέρωσε το 1911 «*κατ' ευχήν του συζύγου της*», Ιωάννη, κατάλληλη έκταση καθώς και 80.000 δραχμές για την ανέγερση «*Λαϊκής και των απόρων κορασιών Σχολής*»,¹⁹⁰ ο Δήμος Πανταζή Ζούλιας, έμπορος ομογενής στο Χελβάν της Αιγύπτου διέθεσε 8.000 αγγλικές λίρες περίπου για την οικοδόμηση και τη συντήρηση επαγγελματικής σχολής αρρένων και θηλέων στην Πορταριά το 1913,¹⁹¹ ενώ την ίδια χρονιά στην Άνδρο ο Αλκιβιάδης Εμπειρικός, γόνος της εφοπλιστικής οικογένειας των Εμπειρικών, έμπορος σιτηρών, προέβη με το κληροδότημά του στην ίδρυση της «*Εμπειρικού Οικοκυρικής Σχολής Απόρων Κορασιών Άνδρου*».¹⁹²

Ενδιαφέρουσες επίσης είναι, αν και κινούνται σε υποδεέστερη οικονομικά κλίμακα, διάφορες περιπτώσεις δωρητών, όπως εκείνη του Κωνσταντίνου Καραπάνου, προέδρου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, που το 1908 αφιέρωσε τους τόκους 150 ομολογιών¹⁹³ σε βραβείο διαγωνισμού πρακτικής εκπαίδευσης μαθητριών και του γυναικείου φύλου. Επίσης διέθεσε τόκους από 150 ομολογίες ιδίου δανείου ως προίκα των βραβευομένων κοριτσιών καθώς και

1911. Φαίνεται ότι ο Χαροκόπος είχε ενδιαφερθεί να συστήσει το εργαστήριο αυτό εν ζωή. Το 1908 απέστειλε 8.000 δραχμές στον πρόεδρο του Εργατικού Συνδέσμου Κεφαλονιάς, Παναγή Καβαλιεράτο, για την αγορά οικοπέδου προς ανέγερση του εργαστηρίου. (Εφ. Ζιζάνιον της 3 Ιουνίου 1906, σ.4). Το εργαστήριο ιδρύθηκε τελικά μετά το θάνατό του στο Αργοστόλι. Κληροδότησε επίσης 10.000 δραχμές για την προικοδότηση απόρων κοριτσιών από την Κεφαλονιά και ιδιαίτερα από τη γενέτειρά του Πλαγιά της Κεφαλονιάς. Βλ. κωδίκελο Π. Χαροκόπου, ό.π.

¹⁸⁸ Αγριαντώνη, **Βιομηχανία...ό.π.**, σσ.172-221,125. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.739.

¹⁸⁹ Διαθήκη της Μαριγώ Μηλάκη της 10 Ιουλίου 1902. ΜΗΚ,Γ'147, σ.684, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, **Αρχαία Εθνικών Ευεργετών**, τόμοι 6, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 5, σ.108, Νίτσα Κολιού, ό.π., σ.89, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.742, Υ.ΟΙ., αρ.911 και Στέφανος Παπαγεωργίου, **Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»**, Δήμος Αθηναίων –Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.64.

¹⁹⁰ Η δωρεά έγινε με δωρητήριο έγγραφο. ΜΗΚ,Γ'215, σ.1029, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.928 και Στεφ. Παπαγεωργίου, **Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.**, σ.64.

¹⁹¹ Διαθήκη του Δήμου Ζούλια της 25 Αυγούστου 1913. ΜΗΚ,Γ'147, σ.684, ΖΑΒ, σ.108 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.367, Υ.ΟΙ., αρ.906.

¹⁹² Ο ίδιος φάνηκε χρήσιμος σε δημοτικά έργα, όπως με τη δωρεά των 100.000 φράγκων για την κατασκευή του υδραγωγείου της Άνδρου ή στην εκπαίδευση με δωρεά του το 1911 στην Καϊρειο Σχολή και με κληροδότημα στην οικοδόμηση Γυμνασίου. Αυγ.Ν. Εμπειρικός, **Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών**, Αθήνα 1983. Ο ίδιος θα αφήσει στο ίδρυμα με τη διαθήκη του από τη Βράιλα το 1924 το «*απαιτούμενο ποσό*» για τη συντήρηση της σχολής. Διαθήκη του Αλκιβιάδη Εμπειρικού της 31 Μαΐου 1924. ΜΗΚ, Γ'35, σ.235.

¹⁹³ Πρόκειται για ομολογίες Εθνικού Δανείου Ενοποιήσεως του 5%. Διαθήκη του Κωνσταντίνου Καραπάνου της 8 Αυγούστου 1908, Ζερβός, ΦΕΑ, αρ. 7613 και Υ.Γ., αρ.623.

τους τόκους 100 ομολόγων, ιδίου δανείου στο μισθό δασκάλας μαγειρικής των Σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα.¹⁹⁴

Το κοινωνικό πρόβλημα της ένδειας και της ανέχειας του γυναικείου πληθυσμού που δεχόταν τις αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης των ανδρών, εξαρτημένου από κοινωνικές στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής που ανέστελλαν την οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία τους, ήταν ορατό από ομογενείς που θα προσπαθήσουν να το θεραπεύσουν. Χαρακτηριστική η αναφορά του Νομάρχη Κεφαλλονιάς προς το υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τις θετικότερες επιπτώσεις που θα είχε για την τοπική κοινωνία του νησιού και ιδιαίτερα για τις γυναίκες η χρησιμοποίηση ενός ποσού από το κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου, μεγαλέμπορου στο Λονδίνο:¹⁹⁵ «...Δια τον θήλυν πληθυσμόν η ίδρυσις ευρυτάτου εργαστηρίου απόρων γυναικών δυναμένου να δίδη άρτον και εργασίαν εις αληθώς πολλά πάσχοντας και πράγματι πενομένου γυναικείου πληθυσμού, είτε διότι στερείται περιουσίας, είτε διότι οι άρρενες προστάται των αποδημούσι αγωνιζομένων τον μάλλον αγώνα της ζωής, ήθελε ουχί μόνον ανακουφίση τας πτωχάς οικογενείας, αλλά και δημιουργήση βιομηχανίαν μεταξωτών ταπήτων και [...], ήτις από πολλών απόψεων ηδύνατο να ωφελήση. Εννοείται οίκοθεν ότι την Σχολήν ταύτην θα υποβοηθή αγροκήπιον, χημείον, εργαστήριον φυσικής και παν άλλο παράρτημα αναγκαίον προς την εν αυτώ διδασκαλίαν. Θεωρούσε η Νομαρχία ότι το εργαστήριον των απόρων γυναικών αναγκαίο ήταν να περιλαμβάνει «πάντας μεν τους κλάδους του εν Αθήναις, τοιούτον επί πλέον δε της μετάξης την βιομηχανίαν...».¹⁹⁶

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} παρατηρούμε, και είναι αναμενόμενο, μία αυξανόμενη τάση πράξεων ευεργεσίας στη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση, απόρροια μάλλον των οικονομικών και κοινωνικών, μετασχηματισμών της εποχής, τόσο σε αριθμό, όσο και σε μέγεθος.¹⁹⁷

Πραγματικά, οι «πολύ μεγάλοι» ευεργέτες υπερέχουν των άλλων κατηγοριών μεγέθους κατά 50%, ενώ απουσιάζουν παντελώς οι «μικροί», παρά το γεγονός ότι η

¹⁹⁴ Ο.π. και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836–1936), Αθήνα 1936, σ.618.

¹⁹⁵ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδικέλλος της 16 Ιανουαρίου 1900. Το ενδιαφέρον του μεγαλέμπορου στραμμένο στις εκπαιδευτικές αναζητήσεις και απαιτήσεις της εποχής του θεμελιώνει μία πρώτη μορφή τεχνικού και επαγγελματικού δικτύου στη γενέτειρά του. Αυτό συνίσταται στη συντήρηση νυχτερινής σχολής του εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθεια» Απόρων Παιδών και Εφήβων με τη χορήγηση 700 λιρών στερλινών ετησίως, στην ίδρυση και συντήρηση δύο τεχνικών σχολών στο Αργοστόλι, την Εμποροναυτική και στο Ληξούρι την Επαγγελματική, καθώς και την Γεωργική σχολή Αργοστολίου. Η συνολική του περιουσία, κατά το πλείστον σε χρεώγραφα, ανερχόταν σε 500.000 λίρες στερλίνες, της οποίας ένα μέρος αφιερώθηκε σε κοινωνικά έργα στην Κεφαλονιά. Σε εκπαιδευτικούς σκοπούς προσέφερε 16.000 λίρες Αγγλίας, οι οποίες το 1928 ανέρχονταν σε 6.000.000 δραχμές. ΜΗΚ, Γ'199, σ.847, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.19184,193, ΑΥΕ, Φάκ.1885/Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885.

¹⁹⁶ ΑΥΕ, Φάκ.1904/49,1. (Ο Νομάρχης Κεφαλληνίας προς το υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904) υπέρ Βαλλιανείου κληροδοτήματος και Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Ο Παναγής Βαλλιάνος ενδιαφέρθηκε και για τη συντήρηση της προαναφερθείσης νυχτερινής σχολής χορηγώντας 700 λίρες στερλίνες ετησίως. ΜΗΚ, Γ'199, σ.847.

¹⁹⁷ Βλ. Παράρτημα 1. Β' Διαγράμματα, σσ.1-10, Δ13α, Γ' Γραφήματα, σ.Γ2α, Γ4α, Γ8α, Γ11α, Γ14α, Γ17α.

συμμετοχή των ευεργετών του εσωτερικού υπερτερεί κατά τι εκείνου των ομογενών, όπως φαίνεται στους παρακάτω πίνακες:

<i>Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>					
<i>Μέγεθος Δωρεάς</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ευεργεσίας</i>	12	6	4		2
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	50%	25%	16,66%	0,00%	8,33%

Πίνακας 1. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.36, πίν.68 και Γ14α).

<i>Προέλευση Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης(1829-1913).</i>				
	<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	<i>ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ</i>	<i>ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ευεργεσίας</i>	24	10	12	2
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>		41,66%	50%	8,33%

Πίνακας 2. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.3, πίν.6 και Γ2α).

<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	<i>Κατεύθυνση Ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>				
	<i>ΕΠΕΡΕΑ</i>	<i>ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ</i>	<i>ΚΥΚΛΑΔΕΣ</i>	<i>ΙΟΝΙΑ</i>	<i>ΘΕΣΣΑΛΙΑ</i>
<i>Αριθμός Πράξεων ευεργεσίας</i>	8	3	4	4	5

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.44, πίν.83 και Γ17α).

Οικογενειακή κατάσταση Ενεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ενεργείας</i>	4	3	5	12
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	16,66%	12,5%	20,83%	50%

Πίνακας 4.(Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.11, πίν.22 και Γ4α).

Μορφωτικό Επίπεδο Ενεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α΄</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β΄</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ΄</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός πράξεων ενεργείας</i>	6	4	3	11
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	25%	16,66%	12,5%	45,83%

Πίνακας 5.(Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.28, πίν.53 και Γ8α).

Αναφορικά μάλιστα με την κατεύθυνση της ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα παρατηρείται μια προτίμηση της τάξης του 30 % περίπου για την περιοχή της πρωτεύουσας. Αυτή η διαφορά είναι ευεξήγητη, δεδομένου ότι οι κάτοικοι του αστικού χώρου διαμορφώνουν βαθμιαία μια νοοτροπία για τη θέση της γυναίκας πιο προοδευτική από εκείνη των κατοίκων της επαρχίας.

Είναι εμφανής η υπεροχή των ευεργετών με ανεβασμένο μορφωτικό επίπεδο, καθώς και των επιχειρηματιών και πολιτικών, σχεδόν σταθερή διαπίστωση στους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης. Δυστυχώς για ένα μεγάλο ποσοστό της τάξεως του 45% του συνόλου αγνοούνται η προέλευση και η επαγγελματική ενασχόληση

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης (1829-1913)		
Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	8	33,33%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	5	20,83%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	3	12,5%
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	1	4,16%
ΑΛΛΑ	4	16,66%
ΑΓΝΩΣΤΑ	3	12,5%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.20, πίν.37 και Γ'11α).

Η μέριμνα των διαθετών για την τύχη του κοριτσιού από τις αρχές του αιώνα αποτυπώνεται σε κληροδοσίες που αφορούν στην προίκιση πτωχών κοριτσιών, πρακτική που συνοδεύει σε μεγάλο ποσοστό τις προτιμήσεις και βαίνει παράλληλα με διάφορες και διαφορετικές κατευθύνσεις των δωρεών ενός μεγάλου αριθμού ευεργετών του 19^{ου} αιώνα. Η πρακτική αυτή, όσο κιαν φαίνεται έξω από το ερευνητικό πεδίο της εργασίας αυτής ως εντασσόμενη στο χώρο της φιλανθρωπίας, δεν είναι άσχετη με τις μεταμορφώσεις, ταχύρρυθμες ή αργόσυρτες, της νεοελληνικής κοινωνίας, με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού των δομών και του περιεχομένου της εκπαίδευσης, καθώς και με το ενδιαφέρον των ευεργετών για την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της γυναίκας. Μία πρώτη προσέγγισή μας αποδεικνύει, ότι μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα ο όγκος των κληροδοτημάτων που προικίζουν άπορες νέες σε ηλικία γάμου ή μικρότερες αυξάνει, ενώ

αντίθετα, πλησιάζοντας τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μειώνεται βαίνοντας αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των κληροδοτημάτων με κατεύθυνση την γυναικεία εκπαίδευση και μάλιστα την επαγγελματική. Αυτός σημειώνει αυξητική πορεία. Δε σημαίνει αυτό ότι λείπουν τα μεγάλα κληροδοτήματα προς αυτή την κατεύθυνση φιλανθρωπικού χαρακτήρα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, και μάλιστα δε ξεφεύγουν πολλές φορές από το «τελετουργικό», παρορμητικά θρησκευτικό χαρακτήρα τους.¹⁹⁸

Κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου όλα τα φαινόμενα υποδηλώνουν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης, - σχετικά με την ανδρική που είχε έντονα δημόσιο χαρακτήρα-, τόσο από το Κράτος, όσο και από την κοινωνία. Αυτό αποδεικνύεται χαρακτηριστικά από το ότι η γυναικεία εκπαίδευση ήταν συγκεντρωμένη στα αστικά κέντρα σε αντίθεση με εκείνη των αγοριών, που ήταν ισότιμα μοιρασμένη τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στην επαρχία. Οι γυναίκες καλούνταν, εφόσον όλα τα επαγγέλματα ήταν κλειστά, να υποδυθούν νέους ρόλους μέσα από σειρά πρακτικών δεξιοτήτων, όπως τρόπους καλής συμπεριφοράς, ξένες γλώσσες, μουσική, δυτικούς χορούς, πολυτελή εργόχειρα. Η εκπαίδευση αυτή φυσικά απευθυνόταν σε κορίτσια ευπορότερων τάξεων, τα οποία φοιτούσαν σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία, όπου η επαφή με τη δυτική παιδεία ήταν αμεσότερη.¹⁹⁹ Καθώς η «ανώτερη» εκπαίδευση αποτελούσε ένδειξη ανώτερης κοινωνικής θέσης θεωρούμενη προνόμιο των εύπορων σχετικά κοινωνικών στρωμάτων, κυριάρχησε εύκολα η αντιμετώπιση της μόρφωσης της γυναίκας ως είδος συμπληρωματικής προίικας, δίαυλος κοινωνικής ανόδου και στοιχείο διατήρησης της οικογενειακής υπόληψης.²⁰⁰ Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα για μια μεγάλη περίοδο η μόνη επαγγελματική διέξοδος για τις γυναίκες υπήρξε εκείνη του ρόλου της δασκάλας και παιδαγωγού, ενώ στα τέλη του περασμένου αιώνα περίπου, προστέθηκαν και άλλες συναφείς απασχολήσεις. Οι γυναικείες «τέχνες» ήταν επωφελείς ως μέσο βιοπορισμού για τα άπορα κορίτσια. «Τολμηρές» πρωτοβουλίες ατόμων ή φορέων και κυρίως η γενναιοδωρία ευεργετών θα στηρίξει ουσιαστικά την επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών.

---

¹⁹⁸ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του κληροδοτήματος Σταματίου Πρωΐου από τη Σύρο για την προικοδότηση κοριτσιών. Όλα τα ακίνητά του τα κληροδότησε στο Δήμο Ερμούπολης (8^ο άρθρο της διαθήκης), από τα οποία, εκτός από άλλα κληροδοτήματα, όρισε να προσφερθούν 10.000 δραχμές σε κάθε κόρη ως προίικα ορίζοντας για τα κορίτσια αυτά: «να υπανδρεύονται την ημέρα του θανάτου μου προς ενθύμησιν του ονόματός μου». Διαθήκη της 14 Οκτωβρίου 1885. ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδοτήματα Σταμάτη Πρωΐου/17, όπου Κανονισμός του προς προίκισιν Κορασίων εν Ερμούπολει, Καθιδρύματος του αοιδίμου Σταμάτη Κ. Πρωΐου. εν Ερμούπολει Σύρου [Τύποις «Πατρίδος»], 1887. Ο Κανονισμός εγκρίθηκε την 20 Φεβρουαρίου 1887. Εκτελέστρια είχε ορίσει και την αδελφή του, Αργυρή Κρίνου, ευεργέτρια επίσης. Ο μακαρίτης άφησε την 20 Απριλίου 1882 δύο ιδιόχειρες διαθήκες (αρ.792 της επικύρωσής τους). ΓΑΚ ΣΥΡ, ό.π., έγγραφο 8423.

¹⁹⁹ Φουρναράκη, ό.π., σσ.25-26.

²⁰⁰ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τόμος Β', [I.A.E.N.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.479-496, και Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, Η εκπαίδευση των θηλέων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα σε συνάρτηση με τις κοινωνικές αλλαγές, περ. Σεμινάριο, τεύχος 7 (1986), σσ.28-36.

V. ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Μηδένα χειροτονηθήναι ιερέαν μετά δεκαετίαν, απαίδευτον όντα και της αξίας ταύτης ανάξιον».

Νεόφυτος Δούκας, *Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν*. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ'.

1. Το εκκλησιαστικό σχολείο Πόρου «...δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν»

Στα σχολεία με επαγγελματικό χαρακτήρα υπάγονται και οι ιερατικές σχολές.¹

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα τέσσερις σταθμοί διαμόρφωναν την εικόνα της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος. Το Εκκλησιαστικό σχολείο του Πόρου (1830), η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου (1837), η Ριζαρείος (1843) και οι ιερατικές σχολές Χαλκίδας (1856), Σύρου και Τρίπολης (1857).²

Ήδη όμως από τα χρόνια του Αγώνα το θέμα της μόρφωσης του κλήρου απασχόλησε τις εκπαιδευτικές επιτροπές.³ Στην Δ' Εθνοσυνέλευση είχε προβλεφθεί η σύσταση Γαζοφυλακίου για την οικονομική στήριξη «σχολείων ανωτέρας τάξεως δια τους Εκκλησιαστικούς...».⁴

¹ Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.43. Βλ. Γεράσιμος Ι.Κονιδάρης Ι, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την τελευταίαν πενήκονταετίαν (1919-1968) επί τη εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969: Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος*, (πρόλογος Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου), Αθήνα 1969.

² Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.395.

³ Πανεπιστημιακό κλάδο θεολογικής παιδείας είχε προτείνει η επιτροπή Γαζή το 1824. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμος Α', σ.178. Η Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως ζητούσε από τους Μητροπολίτες, Επισκόπους και εκκλησιαστικούς τοποτηρητές στατιστικές πληροφορίες για τα μοναστηριακά εισοδήματα, τα οποία «η Κυβέρνησις θέλει μεταχειρισθή προς βελτίωσιν του Κλήρου...». *Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραμματείας Εκκλησιαστικής και Δημοσίας Εκπαίδευσης*, αρ.18 της 10 Οκτωβρίου 1829. *Ο.π.*, σ.396. Ο Χρυσόγελος διαβεβαίωνε τους ιεράρχες το 1829 ότι η Κυβέρνηση επιδίωκε την εξεύρεση πόρων για σύσταση εκκλησιαστικών σχολείων. *Γενικά Αρχεία του Κράτους*, (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20. Σχολικά, έγγραφο της 9 Οκτωβρίου 1829.

⁴ Ήταν το ΙΑ' ψήφισμα της Δ' εν Άργει Εθνικής Συνελεύσεως. Α. Μάμμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, τόμος ΙΑ', Αθήνα 1852, σσ.100,188. Βλ. κεφ. Οικονομική διάσταση της εκπαίδευσης, σσ.80-81 και υποσμ.359.

Σε επιστολή του προς το Μουστοξύδη ο Καποδίστριας σημείωνε την ανάγκη στοιχειώδους μόρφωσης του κλήρου, ώστε να είναι σε θέση να συνεισφέρει στην προσπάθεια εναντίον «των προλήψεων και να αντιπαλέψει τους νεωτερισμούς και τα εγχειρήματα του γητέματος της νεολαίας»⁵

«...Η μακρά δουλεία αφάνισασα την παιδείαν του γένους, ήτον αδύνατον να μη φθείρη τον Κλήρον μηδέ να μη συγχύση τα θρησκευτικά μας φρονήματα» σημείωνε ο Κοραΐς σε επιστολή του.⁶

Τα σχέδια ίδρυσης εκκλησιαστικών σχολών που υποβλήθηκαν στον Καποδίστρια θεωρήθηκαν ανεφάρμοστα, λόγω έλλειψης της απαιτούμενης υποδομής.⁷ Στη σύσταση Σχολείου «δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν» αναφέρθηκε κυβερνητική εγκύκλιος το 1829⁸ και αμέσως μετά, για τη δημιουργία ιερατικών σχολών προέβλεπε το διάταγμα της 3ης Φεβρουαρίου 1830,⁹ το πρώτο στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου αναγγελλόταν η ίδρυση «εκκλησιαστικού σχολείου» στον Πόρο, στην ιερά μονή Ζωοδόχου Πηγής.¹⁰ Με άλλο διάταγμα αυθημερόν και με τη συμφωνία της Γερουσίας ο Καποδίστριας αποφάσιζε τη δημοπράτηση των εισοδημάτων της Μονής Πόρου για τη συντήρηση του Εκκλησιαστικού σχολείου.¹¹ Στην οικοδόμησή του συνέβαλε προσφορά περισσευούμενων οικοδομικών υλικών του Ναυστάθμου Πόρου μετά από υπόδειξη του διοικητή Πόρου, Κωνσταντίνου Αξιώτη.¹² Τα έξοδα της ανέγερσης του σχολείου δεν ήταν λίγα για την εποχή. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1830 είχαν ανέλθει σε 2.500 γρόσια.¹³ Οικονομικός αρωγός του σχολείου υπήρξε ο κλήρος. Η τιμητική δημοσίευση των ονομάτων των χορηγών έγινε από τη

---

⁵ C.Chassiotis, *L' instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σσ.152-153.

⁶ Επιστολή Αδαμάντιου Κοραΐ «εν Παρισίοις», 23 Δεκεμβρίου 1820. Αναφέρεται στο σκοπό του συγγράμματος: «Παράδοξος Συμβουλή τριών Επισκόπων προς τον Πάπαν Ιούλιον τον τρίτον», του οποίου τη μετάφραση και ανώνυμη έκδοση έκανε. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, Αδαμάντιος Κοραΐς, τόμος Β', σ.103.

⁷ Τόσο το «Σχέδιον εκκλησιαστικής Ακαδημίας δια τους Έλληνας» του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, το οποίο υποβλήθηκε μετά από πρόσκληση του Καποδίστρια και είχε ως υπόδειγμα τις ρωσικές θεολογικές Ακαδημίες, όσο και το σχέδιο συγκρότησης Ανωτάτου Ιερατικού Σχολείου του Αλεξάνδρου Στούρτζα, το οποίο έθετε ως απαραίτατο όρο χειροτονίας ιερέα την κάλυψη ορισμένης ύλης μαθημάτων, έμειναν ανεφάρμοστα. Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.396.

⁸ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, έγγραφο της 18 Δεκεμβρίου 1829.

⁹ Γενική Εφημερίς, φάκελος 15 της 19 Φεβρουαρίου 1830. και ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 38^Α (Γενικά), Απρίλιος 1831.

¹⁰ Ήταν η πρώτη ιερατική σχολή που συστάθηκε από τον Καποδίστρια το 1830 στον Πόρο (Μονή Ζωοδόχου Πηγής), για την οποία ο Δυοβουνιώτης, καθηγητής Θεολογίας, «μονογραφίαν εξέδωτο εν «Βραδυνή» της 12 Μαρτίου 1834». Τρύφων Ε.Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, σ.σxlvι, υπομ.2.

¹¹ Η δημοπράτηση θα ήταν με τη μορφή πενταετούς ενοικίου. Ψήφισμα αρ.410 της 3 Φεβρουαρίου 1830. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 24 Σχολικά, Φεβρουάριος 1830. «Πρωτόκολλον των ψηφισμάτων Οκτωβρίου 1ης 1829», σ.6. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 38^Α (Γενικά), Απρίλιος 1831.

¹² ΓΑΚ, Γραμματεία Ναυτικών και των Στρατιωτικών, φάκελος 16, έγγραφο 2361 της 1 Φεβρουαρίου 1830 και έγγραφο 403 της 2 Φεβρουαρίου 1830.

¹³ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 24 Σχολικά, έγγραφο 3 Φεβρουαρίου 1830, φάκελος 25, Σχολικά, έγγραφο 4 Μαρτίου 1830.

Γραμματεία¹⁴ στη «Γενική Εφημερίδα».¹⁵ Άμβλυση οικονομικών δυσχερειών σε δύσκολες στιγμές προερχόταν συχνά από τις χρηματικές προσφορές προσώπων και μονών.

Η επιτακτική ανάγκη της εξεύρεσης χρηματικών πόρων και το κατά προσέγγιση ύψος αυτών για τη σύσταση και λειτουργία του σχολείου καταγραφόταν στις προσπάθειες του Καποδίστρια για την εκμετάλλευση κληροδοτημάτων αφιερωμένων στην εκπαίδευση, των οποίων η τύχη παρέμενε άγνωστη ή απλά είχαν μείνει ανεκμετάλλευτα:¹⁶ «Εκτός του Ορφανοτροφείου και των αλληλοδιδασκτικών Σχολών, όπου διδάσκονται εις έως οκτώ χιλιάδες ελληνοπαίδων, η Κυβέρνησις ενασχολείται κατά το παρόν περί της συστάσεως ενός τοπικού Σχολείου και μικρού τινος ετέρου εκκλησιαστικού. Αλλά δια να δοθώσιν εις αμφοτέρα ταύτα καταστήματα, καθώς και εις τα στοιχειώδη Σχολεία όλα τα αναγκαία μέσα και όλη η απαιτούμενη σύμπηξις, επάναγκες είναι και να δύναται η Κυβέρνησις να έχη εις διάθεσίν της χωρίς την παραμικροτέραν αναβολήν μίαν χρηματικήν ποσότητα από 400 έως 5.000 φράγκων».¹⁷

Με συμβουλές, συστάσεις και προτάσεις για τον τρόπο της ανάκτησής τους, προσπάθησε ο Καποδίστριας να κινητοποιήσει ένα μηχανισμό από διοικητικούς παράγοντες και προξένους, δεδομένου ότι αυτά θα αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων για την οργάνωση των διαφόρων τομέων του νεοπαγούς αδύναμου κράτους.¹⁸

---

¹⁴ Η Γραμματεία φαίνεται να παρακολουθούσε στενά την πίστωση της μερίδας της στο Εθνικό Ταμείο με τα ποσά των δωρεών και αντιμετώπισε με δυσφορία την περίπτωση της αθέτησης υπόσχεσης το Φεβρουάριο του 1930 για ετήσια συνεισφορά στην εκκλησιαστική παιδεία της Ιεράς Κοινότητας του Μεγάλου Σπηλαίου. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, έγγραφο 32 της 20 Φεβρουαρίου 1830, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 36 (Μοναστηριακά), έγγραφο 21 Φεβρουαρίου 1831.

¹⁵ «Κατάστιχον κληροδοσιών, συνεισφορών κλπ. υπέρ σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων της 3 Οκτωβρίου 1829-20 Δεκεμβρίου 1832». ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 54 Σχολικά 1832. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις συνεισφορές των 150 γροσίων του πρωτοσύγκελου Αρκαδίας το Μάρτιο του 1830, Κατάστιχον προσόδων και εξόδων του Εκκλησιαστικού σχολείου.(ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 38, 1831), των 712 γροσίων του εκκλησιαστικού τοποτηρητή Μεσσηνιακών φρουριών την 20 Μαρτίου 1830, (Κατάστιχον προσόδων...ό.π.), των 250 γροσίων του Παγκρατίου, ηγουμένου της μονής Καστρίου (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 28 Σχολικά, έγγραφο της 3 Ιουνίου 1830), των 71 γροσίων του ηγουμένου της μονής Αγ. Νικολάου Άργους, (Κατάστιχον προσόδων..ό.π.), των 400 γροσίων ετησίως του ηγουμένου της μονής Ταλαντίου στο Χέλι, (Γενική Εφημερίς, αρ.81 της 8 Οκτωβρίου 1830, σ.389), καθώς και 34 δίστηλα και 112 φαρδίνια σε αρχική συνεισφορά των Ζακυνθίων. (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 36, Σχολικά της 1 Φεβρουαρίου 1831).

¹⁶ «Δεν αγνοούμε ότι ο μακαρίτης Ιωάννης Βαρβάκης εκληροδότησεν εις την πατρίδα του εν εκατομμύριον ρουβλίων. Δεν αγνοούμε ωσαύτως τας επίσης γενναίας διαθέσεις της αδελφότητος των Ζωσιμάδων και του ιατρού Φλέβα». Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Α. Στούρτζα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, Φάκ.1830/Δ60, (Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα), έγγραφο 24.

¹⁷ Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830 προς τον Αλ. Στούρτζα, Γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας. ΑΥΕ, Φάκ.1830/ Δ60,2, έγγραφο 24 (Δωρεαί και Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα).

¹⁸ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.33-37 και Ορφανοτροφεία, σσ.555-559. Επισήμαινε προς το Γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας, Αλ. Στούρτζα: «Έχετε το κύρος επομένως να κάμητε εν ονόματι αυτής και από μέρους της όλα όσα ηθέλετε στοχασθή αναγκαία κινήματα παρά τω Υπουργώ Δικαιοσύνης και παρά τοις δικαστηρίοις. Έχετε ωσαύτως το κύρος να συμφωνήσητε, συντάξετε και υπογράψετε εν ονόματι της από μέρους της Κυβερνήσεως πάντα οποιονδήποτε συμβιβασμόν με τους χρεοφειλέτας, ώστε δυνάμει αυτού να κατορθώση την άμεσον ανάκτησιν ενός μέρους των κληροδοσιών

Την ανάγκη άρσης της αμάθειας του κλήρου τόνισε ο διοικητής Πόρου Γ. Γλαράκης σε λόγο του την ημέρα των εγκαινίων του στις 30 Οκτωβρίου 1830¹⁹ και ο Βενέδικτος Ρώσος, έφορος και «πρώτος» δάσκαλος του σχολείου, αγιορείτης ιερομόναχος που νουθετούσε τους μαθητές: «*παρασκευασθήτε εις Ιερείς, όχι Ιερείς βεβαρβαρωμένους, αμύητους και αμαθείς των χρεών των, πρόσκομμα τοις πολλοίς και πέτρα σκανδάλου*».²⁰ Το σχολείο αυτό του Πόρου φιλοξενούσε υποτρόφους της Κυβέρνησης,²¹ οι περισσότεροι των οποίων ήταν ιεράρχες ή εκκλησιαστικοί τοποτηρητές.²² Βαθμιαία ο αριθμός των μαθητών μειώθηκε και η λειτουργία του εκκλησιαστικού σχολείου Πόρου έπαυσε, λόγω διαφόρων προβλημάτων.²³ Βασική αιτία της αποτυχίας του σχολείου, πέρα από τα εσωτερικά του προβλήματα συμπεριλαμβανομένου και του επιπέδου σπουδών, θεωρείται η στρατιωτικά ευαίσθητη θέση του, λόγω του Ναυστάθμου, ο οποίος δεχόταν τις αναταράξεις από τις πολιτικές εξελίξεις κατά την περίοδο της Αναρχίας.²⁴

Αν και η εμβρυακή ακόμα αυτή μορφή της ιερατικής εκπαίδευσης υπολειτούργησε την πρώτη αυτή περίοδο, δεν έλειψαν οι δωρεές προς τον τομέα αυτό. Είναι δωρεές ή συνδρομές που κατευθύνονταν στο εκκλησιαστικό σχολείο το 1830, όπως η δωρεά του ρώσου πλοιάρχου Επαντοχίν, του Ιωνά του Δαμαλών ή του Νεόφυτου του εν Επιδαύρω,²⁵ του Πέτρου Δ. Στεφανίτση, αρχίατρου της βασιλικής φάλαγγας, γόνου αρχοντικής οικογενείας και συμβούλου του Καποδίστρια.²⁶

διαφυλάττουσα μ' όλον τούτο όλα της τα δικαιώματα επάνω εις το υπόλοιπον». Επιστολή του Καποδίστρια της 2 Ιανουαρίου 1830, **ό.π.** ΑΥΕ, Φάκ.1830/ Δ60..ό.π.

¹⁹ Παρά την έκδοση του διατάγματος «*περί Οργανισμού του Εκκλησιαστικού Σχολείου*», όπου διορίζονταν τρεις διευθυντές του σχολείου, η έναρξη των μαθημάτων καθυστέρησε επί ένα οκτάμηνο, λόγω της διστακτικότητας των αγιορειτών μοναχών να αναλάβουν τα καθήκοντά τους. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο 528 της 6 Μαρτίου 1830. Γενική Εφημερίς, φύλλο 81 της 8 Οκτωβρίου 1830, σ.388.

²⁰ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33 Σχολικά, έγγραφο 15,18 και 19 Νοεμβρίου 1830.

²¹ Ο ηγούμενος μαζί με τους μοναστές και τους άλλους υπηρέτες του καταστήματος, συνολικά 10 άτομα, προσέφερε υπηρεσίες σε ένα σύνολο των μαθητών, που δεν ξεπερνούσε τα 15 άτομα. «*Ορφανοτροφείο, εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Αίγινα*» στο **Η Αιγιναιά**, εφημερίς φιλολογική επιστημονική και τεχνολογική, Παράρτημα, αρ.584, σ.47.

²² ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 23 Σχολικά, έγγραφο της 14 Ιανουαρίου 1830, φάκελος 27 έγγραφο της 18 Φεβρουαρίου 1830 και φάκελος 31, έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1830.(ενδεικτική αναφορά).

²³ **Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου**, τόμος 9, σ.819 και Pierre A. Moraitinis, **La Grece telle qu'elle est**, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.110.

²⁴ Χ.Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση...ό.π.**, σσ.404-405. Προβλήματα στη λειτουργία της Σχολής δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη του στόλου από τους Υδραίους και τον αποκλεισμό του νησιού από την Κυβέρνηση. Η παραίτηση του Βενέδικτου (αρχές του 1831) για λόγους επιστροφής του στο Άγιον Όρος και η δολοφονία του Καποδίστρια έφερε τον ελληνοδιδάσκαλο Κύριλλο Σγουρομαλλινό, τον Πάτμιο, στη διεύθυνση του σχολείου. Με τη σειρά του όμως και εκείνος αναγκάστηκε από τους προκρίτους του Πόρου σε παραίτηση το Μάιο του 1832 μέσα από ένα κλίμα κρίσης ισοδύναμης με διάλυση. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 48, Σχολικά, έγγραφο 20 Απριλίου 1832, φάκελος 49 Σχολικά, έγγραφο 16 Μαΐου 1832.

²⁵ Αντίστοιχα έδωσε ο καθένας 401 δίστηλα (600, 500 και 400 γρόσια ετησίως), ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 38, έγγραφο άνευ αριθμ. του 1831 και Απόστολος Δασκαλάκης, **Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως**, Σειρά Τρίτη, **Τα περί Παιδείας**, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Β', Αθήνα 1968.

²⁶ Νικόλαος Ράδος (επιμέλεια), **Τα κατά την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεώς αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη της Ριζαρείου περιουσίας κατ' έγκρισιν**

Η αναγκαιότητα της μόρφωσης των ιερέων θα καταστεί πλέον ορατή λίγο αργότερα, με το νόμο περί δημοτικής εκπαίδευσης του 1834,²⁷ με τον οποίο προβλεπόταν η ίδρυση διδασκαλείου για τη μόρφωση των δασκάλων ή «διδασκαλοδιδασκτηρίου», (Schul-Lehrerseminarium) στην πρωτεύουσα του Κράτους.²⁸ Επειδή οι δάσκαλοι με τα απαιτούμενα προσόντα δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες της χώρας με αποτέλεσμα πολλά χωριά να μην έχουν σχολεία, το υπουργείο Παιδείας με σχετική εγκύκλιο διέταξε τους διοικητές του Κράτους, «όπως τους διδάσκοντας κατά την ανέκαθεν συνήθειαν εις τα στερούμενα δημοδιδασκάλων σχολεία εφημερίους ή και ιδιαίτερους γραμματοδιδασκάλους υποβάλλουν εις τινα έλεγχον και να τους νομιμοποιήσουν».²⁹ Έτσι, το ποσοστό των ιερωμένων ελληνοδιδασκάλων συγκρινόμενο με το αντίστοιχο της πενταετίας 1828-1832 υπερέιχε κατά 3,22%.³⁰

2. Για την «προσήκουσαν εκπαίδευσιν και την ηθικήν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύωσιν».

Πρωτοπόροι όμως και πρωταγωνιστές στο τοπίο της ιερατικής εκπαίδευσης υπήρξαν οι αδελφοί Ριζάρη. Ως άλλοι Ζωσιμάδες, - τους οποίους, όπως φαίνεται μιμήθηκαν - εμφορούμενοι από αισθήματα φιλοπατρίας, «νυμφευθέντες την αγάπη προς τον πλησίον και την πατρίδα...»³¹ θέλησαν να θεραπεύσουν πολύπλευρα τον ευαίσθητο τομέα της παιδείας, ιδιαίτερα όμως της ιερατικής. Η κυριότερη εκκλησιαστική σχολή, η Ριζαρείος Εκκλησιαστική

του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργείον και επιμελεία, εκτελεστού της Ριζαρείου Διαθήκης. Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903, σ.423. Το 1861 ο Στεφανίτης άφησε με τη διαθήκη, αρ.2313 της 30 Μαρτίου 1861 τη Ριζαρείο Σχολή ως μοναδικό κληρονόμο όλης της περιουσίας του, αξίας άνω των 70.000 δραχμών, ως κληροδότημα υποτροφιών τριών νέων από Λευκάδα (σύμφωνα με το Β.Δ. 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της Ριζαρείου»). Το κληροδότημα συνίστατο από δύο οικίες στην Αθήνα αξίας 60.000 δραχμών και από ένα ποσό 11.192 δραχμών από διάφορες πωλήσεις. Άφησε τη βιβλιοθήκη του στο Πανεπιστήμιο. Το 1928 το κληροδότημα ανερχόταν σε 1.225.000 δραχμές. Επιθυμία του κληροδότη ήταν ο ένας νέος να προέρχεται από την Αγία Μαύρα της Λευκάδας, ενώ οι δύο άλλοι από άλλα χωριά. Έθεσε ως όρο μετά από πέντε έτη σπουδών να υπηρετήσουν ως ιερείς για τρία τουλάχιστον έτη στη Λευκάδα. Διαθήκη του Πέτρου Δ. Στεφανίτη αρ.2313 της 30 Μαρτίου 1861. Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'161, σ.728.

²⁷ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.11. Καταρτίσθηκε με βάσει το γαλλικό νόμο της 28 Ιουλίου 1833.

²⁸ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, ιστορία)* τόμος Α' 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σ.49.

²⁹ Εγκύκλιος Διαταγή του Υπ.Παιδείας, Β.Δ. αρ.26272, Αθήνα, 30 Μαΐου 1844 στο Χριστόδουλος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942, σ.171. Μ' αυτόν τον τρόπο οι δάσκαλοι προέρχονταν από δύο χώρους: ως απόφοιτοι Διδασκαλείου και ως επιτυχόντες στις εξετάσεις ειδικής επιτροπής του Διδασκαλείου χωρίς να φοιτήσουν σ' αυτό προηγουμένως. *Ο.π.*, σ.170.

³⁰ Στον κατάλογο των ελληνοδιδασκάλων (σσ.93-94) οι 18 είναι ιερωμένοι, δηλαδή το 43,90%. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 1-17. «Η άφιξη στην Επαναστατημένη Ελλάδα ελληνοδιδασκάλων ετεροχθόνων και ορισμένων δυτικοσπουδαγμένων δεν διέθετε τη δυναμική να μετατρέψει προς το παρόν ριζικά μια κατάσταση που ήθελε ιερωμένους να διδάσκουν την πατρία γλώσσα σε κάποιο ανώτερο του στοιχειώδους επίπεδο». Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.91.

³¹ Γούδας, *ό.π.*, Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σσ.47-52.

Σχολή, ιδρύθηκε το 1843³² και άρχισε να λειτουργεί στις 15 Μαΐου του 1844 στην Αθήνα με κεφάλαια των αδελφών Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρη από το Μονοδένδρι της Ηπείρου.³³ Η κληροδοσία τους στόχο είχε την «προσήκουσαν εκπαίδευσιν και την ηθικήν μόρφωσιν των μελλόντων να ιερατεύσωσιν».³⁴ Σκοπός της ήταν η παροχή στους νέους, «έχοντας τας απαιτούμενας προπαιδευτικὰς γνώσεις, τοιαύτα διδακτικά μέσα, ώστε εις διάστημα πέντε ετών να ήναι εις στάσιν να ενδυθώσι το ιερὸν σχήμα της Ιερωσύνης, γινόμενοι Ιερείς μετά την αποπεράτωσιν της πενταετούς σπουδής».³⁵

Η βαθιά θρησκευτική πίστη των Ριζάρηδων και η διαπίστωση της «βαθυτάτης αμαθείας» του κλήρου οδήγησαν τη σκέψη και τη βούλησή τους στην απόφαση της ίδρυσης της Σχολής.³⁶ Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και από διάφορες πλευρές είχε επισημανθεί το χαμηλό πνευματικό επίπεδο του ελληνικού κλήρου, ο οποίος «ένεκα των φοβερών περιστάσεων της πατρίδος έπεσεν εις φοβερήν αμάθειαν».³⁷ Η επιτακτική αυτή ανάγκη ώθησε το Γεώργιο Ριζάρη στην ίδρυση της σχολής του στην «κοινή πατρίδα», την Αθήνα, και όχι στη «μερική», όπως έγραφε, πατρίδα, το Μονοδένδρι, μετά από υπόδειξη του Αδαμάντιου Κοραή,

³² Β.Δ., αρ.213 της 25 Ιανουαρίου (6 Φεβρουαρίου) 1843 επί υπουργίας Ι. Ρίζου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 4 της 13 Φεβρουαρίου 1843.

³³ Τα αδέρφια Μάνθος (1764-1824) και Γεώργιος Ριζάρης (1769-1841) - «Γεώργιος Ραδιόνωφ Ριζάρης, γραικός εκ Νίζνης» - από το Μονοδένδρι της Ηπείρου, επονομάζονταν και Ραδιόνωφ στη Ρωσία, όπου έδρασαν και κυρίως στη Νίζνα. Ο Μάνθος, θεμελιωτής της παρουσίας των Ριζάρηδων, μύηθηκε από το Σκουφά στη Φιλική Εταιρία και ήταν γνωστός με το συνθηματικό όνομα «Πρόθυμος». Με το ξέσπασμα της Επανάστασης η οικονομική του ανταπόκριση ήταν άμεση τόσο στις ανάγκες της ρωσικής κοινωνίας, όσο και στον απελευθερωτικό Αγώνα, την απελευθέρωση αιχμαλώτων, κλπ. Παρά τις γενναίες του συνδρομές, η Κυβέρνηση δε θέλησε να τον τιμήσει. Χρηματοδότησε τη Φιλική Εταιρία στον αγώνα της δαπανώντας ίσως συνολικά πάνω από 90.000 ρούβλια. Μαζί με τον αδελφό του το 1814 ίδρυσαν Σχολή στη γενέτειρά τους και τη συντηρούσαν. Μετά το θάνατο του Μάνθου, ο Γεώργιος μετακόμισε στη Μόσχα, από όπου επεξέτεινε το εμπόριο και στην Οδησό, τη Βεσσαραβία και τις Παραδουνάβιες χώρες. Συνέδραμε με δάνειο 2.540 «ταλλήρων» την κυβέρνηση του Καποδίστρια, τη σύσταση της Εθνικής Τράπεζας, τη βιβλιοθήκη της Αίγινας με βιβλία. Στέφανος Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.191-193 και Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), 2004, σ.19.

³⁴ Άρθρο 72 της διαθήκης του Γεωργίου Ριζάρη 1 Ιανουαρίου 1840. ΜΗΚ,Γ'207, σ.930 και ΑΥΕ, Φάκ.1841/ 88,1, έγγραφο 4067 της 29 Οκτωβρίου 1841 αποστολή διαθήκης και Φάκ.1842/88, 1, έγγραφο 13339, της 7 Μαρτίου 1842.

³⁵ Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη..ό.π. ΜΗΚ,Γ' 207, σ.948.

³⁶ Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.8.

³⁷ Από τον Ανώνυμο της «Ελληνικής Νομαρχίας» στηλιτεύεται ο τρόπος που ένας αρχιεπίσκοπος της εποχής κρίνει άξιο ιεροσύνης ένα χωρικό –του ζητά 100 γρόσια και τον βάζει να διαβάσει κομμάτι από το Ψαλτήρι. Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας. Συντεθείς τε και τύποις εκδοθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανωνύμου του Έλληνοσ εν Ιταλία 1806, (Εισαγωγή-επιμέλεια Ν.Β.Τωμαδάκη), σ.134. Ο Νεόφυτος Δούκας επίσης γνωρίζοντας και θίγοντας σε λόγους και επιστολές του το πρόβλημα της απαιδευσίας του κλήρου ζητούσε να νομοθετηθεί, ώστε «..μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέαν μετά δεκαετίαν, απαιδευτον όντα και της αξίας ταύτης ανάξιον απευθύνει τον προτρεπτικό αυτό λόγο «Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων» προτάσσει στο βιβλίο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθηκαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ'. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, ό.π., σσ.18-19.

- με τον οποίο είχε αναπτύξει αλληλογραφία - «...να μεταχειρισθή την ευεργεσίαν του, κατά το παρόν, εις την κοινήν Παιδείαν όλων των Ελλήνων και, όταν οι περιστάσεις το συγχωρήσωσι, να λάβη φροντίδα εξαίρετον ως είναι δίκαιον, και δια τους συμπατριώτας του Ζαγοριανούς». Ο Αδαμάντιος Κοραής έγραφε στο Γεώργιο Ριζάρη (γραμμένο και σε μακέτα στη Ριζαρείου σχολή): «Μην αμφιβάλλεις, φίλε, ότι, ωφελών την κοινήν πατρίδα, ωφελείς, εν ταυτώ, και την μερικήν και γίνεσαι, τω όντι, χρήσιμος εις όλην την Ελλάδα».³⁸ Στην απόφασή του ο Ριζάρης δέχθηκε την επίδραση των ιδεών των μεγάλων δασκάλων του Γένους, του Γεωργίου Γενναδίου και του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, ο οποίος του «ενεφύσησεν την περί Εκκλησιαστικής Σχολής ιδέαν».³⁹ Είχε ήδη συμβουλευσει τον αδελφό του Μάνθο, στον οποίο είχε ο ίδιος αποταθεί, «ίνα εκπονήση σχέδιον διαθήκης της περιουσίας του» και να αφιερώσει «το μείζον μέρος της περιουσίας αυτού προς ίδρυσιν Εκκλησιαστικής Ακαδημίας εν τη μελούση πρωτευσούση του κράτους, επί τω ειδικώ σκοπώ της μορφώσεως του Κλήρου». Με το θάνατο του Μάνθου το 1824 όμως, η περιουσία και ο σκοπός της διάθεσής της πέρασε στη δικαιοδοσία του Γεωργίου, που πρόθυμος να διαθέσει το βασικό σύνολο των περιουσιακών τους στοιχείων σ' αυτό το σκοπό, επικοινωνήσεν με όσους μπορούσαν να τον συμβουλευθούν.⁴⁰ Σε επιστολή του της 21 Ιουλίου 1824 προς τον Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο Ολύμπιο έγραφε: «Είδον και την καλήν σου συμβουλήν, τίνι τρόπω να διατάττω την κάσσαν μου· και ετέρα συμβουλή το να προσφέρω εις την Βουλήν αφιέρωσιν δια το Γένος. Αυτό και μόνος μου το εξεύρω, είνε το πλέον καλόν πράγμα, ζώντας ο άνθρωπος, εις παρομοίαν περίστασιν και παρόντων καιρών να φανή ευεργέτης εις την πατρίδα».⁴¹

Διαπιστώνουμε πως η ευεργετική διάθεση του Γ. Ριζάρη προϋπάρχει των συμβουλών που του δόθηκαν, όπως και από το υπόλοιπο κείμενο της επιστολής διαπιστώνεται η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου στην απόφασή του για το είδος και τον τόπο, όπου θα ίδρυνε την ιερατική του σχολή. Ο ίδιος ο Οικονόμος ενημερώνοντας τον Καποδίστρια προέτρεπε στην ίδρυση μιας Εκκλησιαστικής Ακαδημίας «εις εκπαίδευσιν των νέων, όσοι μέλλουσιν εις το εξής να ιερατεύσωσι, μετά ψηφίσματος παγκοίνου και δημοσίου, ίνα μη εισέρχηται εις το εξής μηδεις απαίδευτος Έλλην, εις το υψηλόν της ιερωσύνης επάγγελμα».

³⁸ Επιστολή Γεωργίου Ριζάρη προς Κοραή από Μόσχα τον Απρίλιο του 1825. Γ. Βαλέτας (επιμέλεια), **Κοραής, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833)**, [Δωρικός] τόμος Β2, 1965, σσ.432-433 και Γ. Παπαγεωργίου, *Μάνθος και Γεώργιος, ό.π.*, σ.15.

³⁹ Την εποχή εκείνη ο Κωνσταντίνος Οικονόμος συνέτασσε σχέδιο οργανισμού και προγράμματος Θεολογικής Ακαδημίας για τον Ι. Καποδίστρια. Είχε κατεβεί στο Ναύπλιο προτού εγκατασταθεί στην Αθήνα αφήνοντας άνετη ζωή στη Ρωσσία. Γούδας, *ό.π.*, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, τόμος Δ', σ.187 και Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.396.

⁴⁰ *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, πανηγυρικός τόμος εκδοθείς υπό του καθηγητικού συλλόγου της Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής, [τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη], εν Αθήναις 1920, σ.5.

⁴¹ Γούδας, *ό.π.*, *Γεώργιος Ριζάρης*, τόμος Γ', σσ.53-55. Ο Κωνσταντίνος Ολύμπιος ήταν διαχειριστής της περιουσίας του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ως εκ τούτου διέθετε την κατάλληλη εμπειρία. Στην επιστολή του της 14 Ιουλίου 1824 προς τον Ριζάρη τον συμβούλευε: «Η ίδια σου συνείδησις σοι λέγει, ότι το αφιέρωμα του αδελφού σου, έπρεπεν ευθύς να ξεχωρισθή και να δοθή κατά την διαταγήν του, η τιμιότης σου δεν το εχώρισες από τον ιδιόν σου, και ίσως τούτο ο Θεός το εβγάλει εις καλλίτερον μ' όλον τούτο, αδελφέ μου αγαπητέ, πρέπει να κάμης τώρα κάποιαν αφιέρωσιν εις το Γένος τουλάχιστον από το μερίδιον του μακαρίτου δια να έχης εξιλεωμένην την μακαρίαν του ψυχήν, και εν ταυτώ να ευχαριστήσης την χριστιανικήν και φιλογενή καρδίαν σου». Τάκης Αγγ. Κωνσταντόπουλος, *Η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του εξ Οικονόμων, περι την ίδρυσιν της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής*, Ανάτυπον εκ των πανηγυρικών εκδηλώσεων επί τω εορτασμό της 125ετηρίδος από της ιδρύσεως της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1844-1969), Αθήναι 1970, σσ.5-6.

Ποία και πόσα κακά δύναται να προξενήση η των ιερωμένων απαιδευσία, εγνώρισαν μεν και άλλα έθνη εκ πείρας, επειράθη δε πολλάκις και η Ελλάς».⁴²

Δεν ήταν άσκοπες οι συζητήσεις του Γ. Ριζάρη με το Νεόφυτο Δούκα, Αρχιμανδρίτη και διαπρεπή διδάσκαλο του γένους που βρισκόταν στην Αίγινα το 1835, όταν ο Ριζάρης ήλθε στην Ελλάδα.⁴³ Ο Δούκας γνωρίζοντας και θίγοντας σε λόγους και επιστολές του το πρόβλημα της απαιδευσίας του κλήρου ζητούσε να νομοθετηθεί η ιερατική εκπαίδευση, ώστε «..μηδένα χειροτονηθῆναι ιερέαν μετά δεκαετίαν, απαίδευτον όντα και της αξίας ταύτης ανάξιον».⁴⁴ Δεν μπορεί να αποκλείσει βέβαια κανείς τη θρησκευτικότητα των Ριζάρηδων, έντονο χαρακτηριστικό της ζωής τους. Παράλληλα όμως και η διαπίστωση της «βαθυτάτης αμαθείας» του κλήρου οδήγησαν τη σκέψη και τη βούλησή τους στην απόφαση για την ίδρυση της Σχολής.⁴⁵ Το βασικό αυτό σκοπό του κληροδοτήματός του τόνισε ο Γ. Ριζάρης και σε έγγραφο της 25 Απριλίου 1841 προς την Κυβέρνηση μετά τη σύνταξη της διαθήκης του: «η βελτίωσις της καταστάσεως του κλήρου και η εξάπλωσις της ευαγγελικής αληθείας και εν γένει των φώτων».⁴⁶

Χωρίς να παραμελήσει ο Ριζάρης την ίδρυση σχολής στο Μονοδένδρι, την προίκισή της με εργαστήρια και βιβλιοθήκη και τη συντήρησή της, φρόντισε για την ανέγερση της «ανωτέρας Σχολής» στην Αθήνα, με την οποία θα τη συνέδεε, εφόσον θα ανέθετε στην τελευταία την όλη διαχείριση της περιουσίας του.⁴⁷ Έτσι, μετά την έλευσή του από την Οδησό το 1837 στην Αθήνα «μακράν του να ησυχάζη, ηγωνίζετο αγώνα μέγαν και επίμοχθον[.] με απώτερο σκοπό την ίδρυση της Εκκλησιαστικής Σχολής».⁴⁸

Κατά το Γούδα, με την άφιξή του στην Αθήνα «ουδ' επί στιγμήν έπαυσε να σκέπτεται προς εκτέλεσιν τών τε παραγγελιών του αυταδέλφου του Μάνθου και των ιδίων αυτού διαθέσεων» και «εκ πείρας γινώσκων ότι η των πλειοτέρων κρίσις είναι ασφαλεστέρα της του ενός...», δέχτηκε απόψεις και συμβουλές πνευματικών φυσιογνωμιών της εποχής του. Συνεχώς επίσης έγνοια του ήταν η εξασφάλιση «καθ' ολοκληρίαν και δια παντός» της περιουσίας τους από επιβουλεύσεις τυχόν εμφανιζόμενων κληρονόμων. «Ο σκόλοψ δε ούτος

⁴² Συνέχιζε πιο κάτω: «Ταύτης δε της Ακαδημίας, θέλουσι μεν εκθέσει και άλλοι άλλα σχέδια, εκθέτοντες δε και ημείς το ημέτερον, χρέος γλυκύτατον εκπληρούντες προς την φιλόστοργον ημών πατρίδα και ευμενεστάτην τροφόν και διδάσκαλον και ενεργέτιδα Ελλάδα, το φίλτατον και πράγμα και όνομα». Επιστολή της 1 Ιουλίου 1828 προς τον Καποδίστρια. «Σχέδιον Εκκλησιαστικής Ακαδημίας δια τους Έλληνας». Εις τα Σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα Κων. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, τόμος Α', σ.136 στο Τάκης Κωνσταντόπουλος, ό.π.

⁴³ Ν. Ράδος, ό.π., σ.11.

⁴⁴ Νεόφυτος Δούκας, *Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθηκαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν*. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α', σσ.κβ',κζ' και Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σ.19.

⁴⁵ Ο.π., σ.8.

⁴⁶ ΜΗΚ,Γ'207, σ.930 και Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου...* ό.π., σ.17.

⁴⁷ Ο.π., σ.12.

⁴⁸ Το ήμισυ της περιουσίας αμφοτέρων των αδελφών βρέθηκε «διασκορπισμένον» στη Κωνσταντινούπολη και τη Ρουμανία σε χρέη και πιστώσεις. Από το 1824 μέχρι το 1841 ο διαθέτης επιδόθηκε στην περιουλλοντική των χρεών και των πιστώσεων της περιουσίας τους, η χρονοβόρα περισύναξη της οποίας δημιούργησε παρεξηγήσεις για την καθυστέρηση επιχορήγησης στη σχολή της γενέτειράς του. Ο.π., σσ.6-7,18.

ήτο τόσον ακοίμητος, ώστε ούτε επί στιγμήν άφινεν ήσυχον τον Γεώργιον Ριζάρην».⁴⁹ Ήταν ανήσυχος για τη σωστή αποπεράτωση της συγγραφής της διαθήκης του, σύμφωνα με το βιογράφο του, Νικόλαο Ιωαννίδη.⁵⁰ Σε αντίθεση ή σε σύγκριση με τις διαθήκες ευεργετών της εποχής αυτής, είναι μοναδικό το κείμενό της, όχι μόνο όσον αφορά στην έκταση που καταλαμβάνει,⁵¹ αλλά και στο σχολαστικό τρόπο της σύνταξής του, μέσα από τον οποίο προβάλλεται ανάγλυφα η μεθοδικότητα, η διορατικότητα, η οργανωτική διάθεση του δωρητή, χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Όσον αφορά στην ίδρυση της «Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρηδων Εκκλησιαστικής Σχολής»⁵² με ιδιαίτερες λεπτομέρειες «θέλει και διατάσσει» την ακριβή πραγματοποίηση των απόψεων και σχεδίων, όπως τα συνέλαβε στο νου του, επεμβαίνοντας στον τρόπο λειτουργίας και διοίκησης της Σχολής.⁵³

Εκτός από το ποσό που αφιερώθηκε στη σύσταση και τη διατήρηση της «Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρηδων Εκκλησιαστικής Σχολής», σημαντικό μέρος του κληροδοτήματος δόθηκε σε 20 υποτρόφους ηλικίας 15 με 18 ετών, οι οποίοι θα φοιτούσαν μετά από διαγωνισμό στη Σχολή. Σύμφωνα και με το διαθέτη, θα εκπαιδευόνται «δέκα Ζαγορίσιοι μαθηταί και δέκα έτεροι εκ της ελευθέρας Ελλάδος».⁵⁴ Υποχρέωση των υποτρόφων μετά την εισαγωγή τους στη Σχολή ήταν η έγγραφη δήλωσή τους προς το υπουργείο των Εκκλησιαστικών «ότι θα δεχθώσι το της ιερωσύνης επάγγελμα» έχοντας συνείδηση «εξ ενός μεν την ιερότητα των καθηκόντων, εξ ετέρου δε τα βάρη του εκκλησιαστικού επαγγέλματος».⁵⁵

Στη διαθήκη του ο Ριζάρης καταγράφει με προνοητικότητα και σχολαστικότητα όσα αφορούν στην πρόσληψη και συντήρηση μαθητών, τον αριθμό, το διορισμό και την αντιμισθία τους και επιμένει στην υποχρεωτική εκπαίδευση των ιερέων: «να κινησωσι πάντα λίθον δια να ενδώση ο Βασιλεύς», ώστε να διδάσκονται στη σχολή όσοι σκόπευαν «να ενδυθώσιν Ιερωσύνης ένδυμα και να μη είναι δεκτοί εις Ιερωσύνην, ειμή όσοι έχουν τακτικά αποδεικτικά περί της εν αυτή σπουδής των».⁵⁶ Διαφαίνεται η επιθυμία του όχι μόνο οι μελλοντικοί ιερείς, αλλά όλος ο Κλήρος της ελληνικής Εκκλησίας να εκπαιδεύεται στη

⁴⁹ Γούδας, *ό.π.*, Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σσ.57-58.

⁵⁰ Ν. Ράδος, *ό.π.*, σσ.11-21.

⁵¹ Η διαθήκη αποτελείται από 101 σελίδες και 171 άρθρα και ο ευεργέτης κάνει τρεις προσθήκες (άρθρα 156-171). ΜΗΚ, *ό.π.* Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, *ό.π.*, σ.59. Σύμφωνα με έγγραφο του Α.Υ.Ε., αναφέρονται τέσσερις προσθήκες. Προφανώς ως τέταρτη θα εννοείται ο κωδίκελος της 29 Μαΐου 1841, ΑΥΕ, Φάκ.1842/88,1, έγγραφο 13339 της 7 Μαρτίου 1842.

⁵² Επωνυμία την οποία προσέδωσε ο ίδιος στο ίδρυμά του (71^ο άρθρο της διαθήκης). ΜΗΚ, *ό.π.*

⁵³ Μέσα από τη διαθήκη του επεμβαίνει στον τρόπο λειτουργίας, (άρθρα 132-142), στο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης (άρθρα 75, 76 και 77), στα καθήκοντα υποτρόφων και καθηγητών αναφερόμενος στις προτιμήσεις του περί των εξετάσεων των μαθητών (άρθρα 132-142). Καθορίζει τα όρια της ανεξαρτησίας και αυτοδιοίκησης της Σχολής, με την ανώτατη όμως εποπτεία της Κυβέρνησης (άρθρα 151-154). Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, *ό.π.*

⁵⁴ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, σ.12. ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 79, φάκελος 17, έγγραφο (αχρον.), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20, (1829), έγγραφο 31 Οκτωβρίου 1829. Για τη σύσταση βιβλιοθήκης στην Εκκλησιαστική σχολή κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος 211.000 δραχμές. Το σύνολο της περιουσίας ανερχόταν σε 1.051.898 δραχμές. Ό,τι προσφέρει στη Ριζαρείο περιγράφεται στα 1-47 άρθρα της διαθήκης. Γενικά, το ποσό που άφησε στη Ριζαρείο Σχολή υπερέβαινε τις 1.000.000 δραχμές. ΜΗΚ, *ό.π.* και Χατζιώτης Κώστας, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.37.

⁵⁵ Στις υποτροφίες αναφέρονται τα άρθρα 100-121 της διαθήκης του. ΜΗΚ, *ό.π.* και Ιστορία της Σχολής στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, σ.21.

⁵⁶ Άρθρο 78ο της διαθήκης. ΜΗΚ, *ό.π.*, σ.933. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, *ό.π.*, σ.21.

Σχολή αυτή.⁵⁷ Προϋπόθεση επιλογής κάθε υποτρόφου ήταν η αφιέρωσή του μετά το πέρας των σπουδών στο ιερατικό επάγγελμα.⁵⁸ «Επειδή οι μέλλοντες να ιερωθώσιν έχουν χρείαν όχι μόνον της σπουδής μαθημάτων, αλλά και τινος ηθοποιήσεως, όπερ κατορθούται, εάν συνηθίσωσιν εγκαίρως εις βίον κατάλληλον με το μετά ταύτα επάγγελμά των, δια τούτο αποφασίζω ήδη να ενδιαιτώνται εις το κατάστημα της Σχολής, ως εις Κοινόβιον οι υπότροφοι, καθ' όσον διαρκούν αι σπουδαί των».⁵⁹

Το προοδευτικό και πρακτικό πνεύμα του Ριζάρη απεικονίζεται στη διαθήκη του, όπου παραμερίζοντας το λογιотаτισμό της εποχής του, αξιώνει οι παραδόσεις των μαθημάτων να γίνονται «δημοσία» και στην καθομιλουμένη γλώσσα⁶⁰ και θέτει τα θεμιτά όρια στη διδακτική ελευθερία του καθηγητή: «εις τας παραδόσεις να επικρατή εντελής ελευθερία, αλλ' οι καθηγηταί χρεωστούν να μην παρεκτρέπωνται από τα υπό των νόμων υπαγορευόμενα».⁶¹ Βασικές προϋποθέσεις που θέτει ως κριτήρια της επιλογής των καθηγητών της Σχολής είναι η ηθική και η παιδεία: «Παρακαλώ μόνον να εκλέγωνται ως καθηγηταί άνδρες, οίτινες διαπρέπουν δια την παιδείαν αυτών και την ηθικήν των τινές των διαπρεπόντων εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος καθηγητών να επιφορτίζωνται την παράδοσιν μαθήματός τινος εν τη εκκλησιαστική σχολή».⁶² Αποτελούν δύο θεμελιώδη για το διδακτικό έργο προσόντα, ενδεικτικά αντίστοιχα του χαρακτήρα και των πεποιθήσεων των δύο ευεργετών. Το πρώτο, πέρα από το να αποτελεί στερεότυπο κοινωνικών κριτηρίων στις διαθήκες των δωρητών, δεν είναι ασύνδετο από την ευσέβεια⁶³ και τις κοινωνικές αρετές των δύο αδελφών. Το δεύτερο ανταποκρίνεται στις φιλεκπαιδευτικές και φιλογενείς αξίες τους. Σύμφωνα με το βιογράφο τους, Ιωαννίδη, «γιγνώσκων (ο Γ.Ριζάρης) ότι η εξάπλωσις των φώτων ήτο το συνελεστικότερον προς ανάκτησιν της ελευθερίας μέσον», προνόησε να στείλει στην Ελλάδα μέσω του Αναστασίου Κόνιαρη, γαμβρού του, συγγράμματα των εκδόσεων του Κοραή και χρήματα για την έκδοσή τους. Είχαν σταλεί με έξοδά του 348 τόμοι βιβλίων.⁶⁴ Απευθυνόμενος ο Γ. Ριζάρης στον Αδαμάντιο Κοραή εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις βαθύτερες τοποθετήσεις του για τον αναγεννητικό ρόλο της παιδείας: «Είμαι κατά δυστυχίαν ολιγομαθής, αγάπησα όμως πάντοτε τας μαθήσεις και ετίμησα τους πεπαιδευμένους, αλλ' αι δυστυχίαι της Ελλάδος δεν με εσυγχώρησαν να ευχαριστήσω την επιθυμίαν μου. Δια τας ιδίας δυστυχίας και εγώ και ο μακαρίτης αδελφός μου εζήσαμεν μακράν της πατρίδος μας και επιθυμώντας να την ιδώμεν ελευθέραν απωλέσαμεν τον καιρόν μας και ήδη πλησιάζει και εις εμέ η γεροντική ηλικία χωρίς να έχωμεν κληρονόμους. Αλλά και ο μακαρίτης ο αδελφός μου και εγώ απεφασίσαμε να αφήσωμε κληρονόμον την πατρίδα μας και, επειδή κατά τη γνώμην μας δεν είναι άλλο ωφελιμότερον από την παιδείαν και ορθήν ανατροφήν των νέων, ο προ ενός χρόνου αποθανών αδελφός μου Ματθαίος διώρισεν το επιβάλον μέρος της καταστάσεώς μας, με το οποίο ενώνω και εγώ το δικόν μου, δια να συστήσωμε σχολείον εις την πατρίδα μας. Αλλ' επειδή η Ήπειρος ευρίσκεται τώρα εις δεινάς περιστάσεις, πρέπει να προσμένωμε να ιδώμεν τι θα γένη και η μερική μου πατρίς, το Ζαγόρι και τότε αποφασίζω τον τόπον, όπου ημπορεί να

⁵⁷ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο **Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου**, σ.15.

⁵⁸ Κάτι που δε θα τηρηθεί αργότερα. Βλ. Ρ. Moraitinis, **ό.π.**, σ.111.

⁵⁹ Άρθρο 161 της διαθήκης. **Ό.π.**

⁶⁰ Άρθρα 127 και 129 της διαθήκης. **Ό.π.**

⁶¹ Τάκης Κωνσταντόπουλος, **ό.π.**, σσ.7-8.

⁶² Άρθρο 74ο της διαθήκης της 1 Ιανουαρίου 1840 και κωδίκελος της 29 Μαΐου 1841. Στην Εκκλησιαστική Σχολή αφορούν τα άρθρα 71-154. Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, **ό.π.**

⁶³ Η θρησκευτικότητα του ευεργέτη εμφανίζεται στα άρθρα 73,155 της διαθήκης. **Ό.π.**

⁶⁴ **ΓΑΚ**, Κλάδος Β' (1833-1848), θυρίδα 79, έγγραφο (άχρον), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 1829, έγγραφο της 31 Οκτωβρίου 1829 και Γούδας, **ό.π.**, **Γεώργιος Ριζάρης**, τόμος Γ', σ.56.

συστηθή η σχολή με περισσότερα ελπίδα στερεώσεως και ασφαλείας [...]δε θα με κατηγορήσης, βέβαια, ότι προτιμώ την πατρίδα μου...».⁶⁵

Τη διαρκή φροντίδα και ανησυχία του για την ανακούφιση της «τεθλιμμένης» πατρίδας - εννοεί τη γενέτειρά τους - αντανακλούν τα σχέδια του ίδιου και του μακαρίτη αδελφού του για την εκπαίδευση της «μερικής» πατρίδας τους.⁶⁶ Επρόκειτο να φροντίσει, ώστε τα κεφάλαιά του «...να ευρίσκωνται αιώνια εις κατάθεσιν των Ριζάρηδων να δίνωνται διαφόρεια δια το Σχολείον [...] αυτός ήτον ο σκοπός μου και αυτό είναι η διάθεσίς μου, ζώντας να αξιωθώ να το ιδώ και τότε ας αποθάνω».⁶⁷ Βασικός προσανατολισμός του ευεργέτη ήταν η επιθυμία του για το κοινό όφελος, όπως σημειώνει τελειώνοντας τη διαθήκη του: «Η επιθυμία μου είναι να προκύψη ωφέλεια εις το Κοινόν από τους ιδρώτας του προσώπου εμού και του μακαρίτου αυταδέλφου μου... Δεν θέλω κατ' ουδένα τρόπον να ωφεληθώσιν οι ολίγοι χάριν των κοινωφελών διατάξεών μου».⁶⁸ Ανήκει σε εκείνους τους ευεργέτες που εργάστηκαν για την εξασφάλιση της απόλυτης επιτυχίας του σκοπού τους και τη θετική έκβαση του εγχειρηματός τους εδραιωμένου στην ακράδαντη πεποίθηση ότι ωφελούν το έθνος τους και το κοινωνικό σύνολο.

Με ευμένεια της Κυβέρνησης, όπως ήταν επόμενο, έγινε η αποδοχή της πρότασης του ευεργέτη για την ίδρυση της Σχολής.⁶⁹ και μάλιστα ο ίδιος τιμήθηκε με Χρυσό Σταυρό Σωτήρος «δια τον απαράμιλλον ζήλον περί την εκπαίδευσιν των κληρικών του Ελληνικού Κράτους».⁷⁰ Με την έγκριση του «Οργανισμού» της την 25 Ιανουαρίου 1843 ιδρύθηκε η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή,⁷¹ ενώ το 1844 εγκρίθηκε ο «Κανονισμός» της.⁷² Σύμφωνα με τον «Οργανισμό» της, σκοπός της Σχολής ορίστηκε «η προσήκουσα εκπαίδευσις και ηθική μόρφωσις των μελλόντων να ιερατεύσωσιν».⁷³ Με δαπάνες της οικογένειας Βαλλιάνου ανεγέρθηκε μέγαρο για τη στέγασή της με δωρήτρια του γηπέδου τη Μονή Πετράκη.⁷⁴ Το

⁶⁵ Γ. Βαλέτα (επιμέλεια), Κοραΐς, Άπαντα ..ό.π., τόμος Β2, σσ.432-433.

⁶⁶ Διεξοδικότερα τα περιέγραφε ο Γ. Ριζάρης στην επιστολή της 24 Ιουλίου 1824 προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο αναφερόμενος στην καθυστέρηση χρηματοδότησης της Σχολής του Μονοδεντρίου της Ηπείρου, ιδιαίτερης πατρίδας του, λόγω της χρονοβόρας «αποσύναξης» της διασκορπισμένης περιουσίας του διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα μεριμνήσει τα χρηματικά ποσά. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π., σσ.13-14.

⁶⁷ Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου..ό.π., σσ.ιβ'-ιγ'. Γ. Παπαγεωργίου, Μάνθος και Γεώργιος, ό.π, σ.14. Το 1835 ίδρυσε την «Κοινήν Σχολήν των Ελληνικών Μαθημάτων», η οποία φιλοξενήθηκε στο πατρικό του σπίτι και όπου η φοίτηση των μαθητών ήταν δωρεάν. Όμως δεν παρέλειψε να διαθέσει κεφάλαια στην εκπαίδευση κοριτσιών απόρων στη «μερική» του πατρίδα, όπου θα φοιτούσαν και από την υπόλοιπη Ήπειρο. Με τον κωδίκιλό του 29 Μαΐου 1841 αγόρασε οικία 10.000 γροσίων και 1000 δραχμών ετησίως για τη μισθοδοσία της δασκάλας «δια να διδάσκονται αυτά γράμματα και χειροτεχνήματα» (άρθρο 61). Μερίμνησε επίσης για την εκπαίδευση ορφανών με τη δημιουργία ορφανοτροφείου. Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη, ό.π.

⁶⁸ Διαθήκη του Γεωργίου Ριζάρη. Ό.π.

⁶⁹ Β.Δ. αρ.1624 της 12 Μαΐου 1842. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.421.

⁷⁰ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου, ό.π., σ.18.

⁷¹ Β.Δ.αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής» (επί κυβερνήσεως Α. Κριεζή και υπουργού Ι.Ρίζου). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 13 Φεβρουαρίου 1843 και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Γ', σ.421.

⁷² Β.Δ. αρ.25604/902 της 29 Απριλίου 1844. «Κανονισμός της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». Αναδημοσίευση στο Ν.Ράδος, Τα κατά την Ριζαρείου..ό.π., σσ.109-124.

⁷³ Ό.π., τόμος Γ', σσ.421-424.

⁷⁴ Ό.π., σ.221.

1843, εκτός από τους 20 υποτρόφους που είχε η Σχολή, η Κυβέρνηση όρισε άλλους 6 υποτρόφους με δαπάνη του δημόσιου ταμείου.⁷⁵

Για το ζήτημα της βαθμίδας εκπαίδευσης, στην οποία ανήκει η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή έγινε αρκετός λόγος στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.⁷⁶ Ο Γ. Ριζάρης επιθυμούσε οι μαθητές της σχολής να αποκτήσουν όχι μόνο στοιχειώδη, αλλά και ανώτερη εκπαίδευση, στόχο που αποτύπωνε στη διαθήκη του: «Σκοπός[...] να χορηγή εις νέους έχοντας τας απαιτούμενας προπαιδευτικές γνώσεις, τοιαύτα προπαιδευτικά μέσα, ώστε εις διάστημα πέντε ετών να είναι εις θέσιν να ενδυσθώσι το ιερόν σχήμα της Ιερωσύνης γινόμενοι ιερείς μετά την αποπεράτωση της πενταετούς σπουδής». Η εκπαίδευση πρέπει να είναι «προπάντων» τέτοια, «ώστε να συντελή και εις την επιστημονικήν μόρφωσιν της νεολαίας».⁷⁷ Έτσι, καθορίστηκαν και μαθήματα, όπως η «Θεολογία», η «Εβραϊκή γλώσσα».⁷⁸ Ορίζει στην αρχή, λοιπόν, ότι οι υποψήφιοι οφείλουν να «έχωσι τας απαιτούμενας προπαιδευτικές γνώσεις»,⁷⁹ κατόπιν όμως καθορίζει για τους υποψηφίους «των εκ της ελευθέρας Ελλάδος, απολυτήριον ελληνικού σχολείου»⁸⁰ και για εκείνους «των εκ Ζαγορίου αποδεικτικόν των διδασκάλων των, ότι έχουν τας αναγκαίας προεισαγωγικάς γνώσεις».⁸¹ Στόχος του δωρητή είναι, πέρα από τη συγκεκριμένη επαγγελματική κατάρτιση, η παροχή μιας ευρύτερης επιστημονικής μόρφωσης, την οποία θεωρεί, όπως αυτό αναδεικνύεται μέσα από τη διαθήκη, στοιχείο απαραίτητο για ανθρώπους οι οποίοι κατέχουν κάποιο σημαντικό λειτούργημα. Η αδυναμία όμως ουσιαστικής εφαρμογής ενός πιο προχωρημένου προγράμματος σπουδών, σύμφωνα πάντα με τις επιταγές του διαθέτη, διατήρησε το ίδρυμα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο επίπεδο μιας μέσης επαγγελματικής σχολής, και το επίπεδο σπουδών παρέμεινε όμοιο με εκείνο του γυμνασίου και όχι μιας ανώτερης ιερατικής

---

⁷⁵ Τους όρισε δυνάμει των 25 Νοεμβρίου 1850 και 18 Δεκεμβρίου 1850 Β. Διαταγμάτων. Επεφύλαξε το δικαίωμα αυτό η Κυβέρνηση με το άρθρο 3 του Οργανισμού της Ριζαρείου σε Διάταγμα της 25 Ιανουαρίου 1843. ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), Α' Εκκλησιαστικά θέματα, Ταξ.Εν. 79.17. Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 13 Σεπτεμβρίου 1852 (Τριμελές Συμβούλιο Ριζαρείου προς το Υπ. Παιδείας, υπογράφει ο Φίλιππος Ιωάννου).

⁷⁶ *Αι υπουργικαί μου αναμνήσεις* στο **Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.**, σ.212.

⁷⁷ Άρθρο 72^ο της διαθήκης, **ΜΗΚ, ό.π.**

⁷⁸ Επεκτεινόταν και σε κλάδους θεολογίας (άρθρο 158 της διαθήκης). **ό.π.**

⁷⁹ Άρθρο 72 της διαθήκης, **ό.π.**

⁸⁰ Άρθρο 102^ο της διαθήκης, **ό.π.** Σε έγγραφο 11664/11911 της 18 Οκτωβρίου 1848 προς τον ηγούμενο της Μονής Φανερωμένης της Σαλαμίνας. Αίτημα επιλογής ήταν ο εισερχόμενος να είναι «δεδιδαγμένος εν τοις ελληνικοίς σχολείοις παραδιδόμενα μαθήματα» σύμφωνα με το Διοργανισμό της Σχολής, (άρθρο 5^ο). **ΜΗΚ, ό.π.**

⁸¹ Άρθρο 110 της διαθήκης. Υπήρχαν αυτοί οι όροι δεδομένου ότι το 1840, όταν γράφηκε η διαθήκη, ήταν ελάχιστα τα γυμνάσια, ώστε να γίνονται δεκτοί στο Πανεπιστήμιο χωρίς απολυτήριο και στο Ζαγόρι ήταν άγνωστα και αυτά τα Ελληνικά σχολεία, άλλωστε και λόγω έλλειψης θεολόγων. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, **Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής**, Αθήνα 1919, σ.92. Αναγκάστηκε η Επιτροπή της Ριζαρείου να καταρτίσει Οργανισμό, σύμφωνα με τον οποίο αντιστοιχούσαν οι τέσσερις πρώτες τάξεις στο γυμνασιακό επίπεδο και μόνο στην πέμπτη διδάσκονταν θεολογικά μαθήματα. Στον ακαδημαϊκό του λόγο για τη β' «Ολυμπιάδα» το 1870 ο Φίλιππος Ιωάννου, ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης, σημείωνε: «Εις τα γυμνάσια προσθετέον και την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν, ήτις υπερτερεί αυτών κατά τούτο, ότι αντί τεσσάρων τάξεων έχει πέντε, η δε πέμπτη και ανωτάτη είναι καθαρά θεολογική». Αθ. Ευταξία, *Αι υπουργικαί μου αναμνήσεις* στο **Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.**, σσ.210-215.

σχολής.⁸² Σύμφωνα με τον οργανισμό του 1843, όπου καθορίζεται ως σκοπός της Ριζαρείου, «η προσήκουσα εκπαίδευσις και η ηθική μόρφωσις των μελλόντων να ιερατεύσωσι»,⁸³ η Σχολή «προσελάμβανε ευθύς αμέσως τύπον τελείου ελληνικού Γυμνασίου και Ιερατικής Σχολής...».⁸⁴ Υπερτερούσε δηλαδή από τα γυμνάσια ως προς το ότι αντί τέσσερις είχε πέντε τάξεις. Αυτή η τελευταία είχε καθαρά θεολογική κατεύθυνση.⁸⁵

Μέχρι το 1897 μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η Ριζαρείος Εκκλησιαστική Σχολή ανήκε στη μέση εκπαίδευση. Το 1897, όταν εκ δευτέρου έγινε υπουργός Εκκλησιαστικών ο Αθανάσιος Ευταξίας, αναθεωρήθηκε ο «Οργανισμός» της Σχολής, με τον οποίο αναδείχθηκε σε ανώτερη ιερατική σχολή,⁸⁶ και το πτυχίο της ισοδυναμούσε με πτυχίο Θεολογικής.⁸⁷ Κατά τον «Οργανισμό» του 1900⁸⁸ όμως, η Σχολή δε διατηρούσε με σαφήνεια χαρακτηριστικά γυμνασίου, ούτε καθαρά εκκλησιαστικής σχολής, δεδομένου του διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου μαθητών που εισάγονταν σ' αυτήν. Δέχτηκε μάλιστα κατηγορίες ότι προήγε την ημιμάθεια.⁸⁹ Λειτουργήσε τελικά μέχρι το 1918 ως Γυμνάσιο με την προσθήκη θεολογικών μαθημάτων.⁹⁰

Η Κυβέρνηση διευκόλυνε το έργο της Ριζαρείου Σχολής. Ανάμεσα στους υποτρόφους της υπήρχαν και μαθητές, οι οποίοι ενισχύονταν οικονομικά από την ελληνική Κυβέρνηση ή

---

⁸² Βλ. Γερ. Κονιδάρης, *Ιστορία της Ριζαρείου..ό.π.*, σσ.34,99.

⁸³ Άρθρο 1^ο του Οργανισμού (ΒΔ.αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ. 4/13 Φεβρουαρίου 1843 και Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, σ.421.

⁸⁴ Χρυσ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ.70. Στη Σχολή γίνονταν δεκτοί ως υπότροφοι, αλλά και ιδιοσυντήρητοι κάτοχοι απολυτηρίου Ελληνικού σχολείου ηλικίας από 15 μέχρι 18 ετών. Οι απόφοιτοι της Δ' τάξεως μπορούσαν να γραφτούν στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου, ενώ στην Ε' τάξη διδάσκονταν κυρίως θεολογικά μαθήματα και την παρακολουθούσαν όσοι δεν εγγράφονταν στο Πανεπιστήμιο. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Γ', σ. 303.

⁸⁵ Η διδασκόμενη ύλη ήταν όμοια με την γυμνασιακή, αν εξαιρέσει κανείς ότι στις δυο τελευταίες διδάσκονταν εκκλησιαστικά μαθήματα. Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία..ό.π.*, σσ.35-36.

⁸⁶ Προϋπήρξε προσπάθεια αναβάθμισης της Σχολής από τον Αθανάσιο Ευταξία το 1893. Ο Ευταξίας, υπουργός επί των Εκκλησιαστικών το 1893, αναφερόμενος στα συμπεράσματα της έκθεσης της επιτροπής επί των εξετάσεων, την οποία ο ίδιος σύστησε για να εξακριβώσει τα της λειτουργίας της Σχολής, καταλήγει ότι η Σχολή «επί προφανεί αθετήσε των θεμελιωδών διατάξεων της διαθήκης του ιδρυτού της, έπανσε ούσα εκκλησιαστική σχολή και μετέπεσεν εις απλούν γυμνάσιον, και τούτο ελλιπώς λειτουργούν...» και συνέταξε νέο Οργανισμό, όπου ως ελάχιστο προσόν των εγγραμμένων στη Σχολή ήταν το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου. Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1893, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.199, Α' της 6 Οκτωβρίου 1893. Αθ.Ευταξίας, *Αι υπουργικαί μου..ό.π.*, σσ.210-215. Με τον Οργανισμό του 1893 προσέλαβε η Σχολή επιστημονικό χαρακτήρα ως ανωτέρα Θεολογική σχολή. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.305. Η Α' τάξη της αντιστοιχούσε στο επίπεδο της Γ τάξης του γυμνασίου. Δεν εφαρμόστηκε όμως αυτός ο οργανισμός, αλλά εκείνος του Δεκεμβρίου του 1893 που θεωρούσε την Α' τάξη της Ριζαρείου ισόβαθμη με εκείνη της Α' γυμνασίου. Θα εφαρμοστεί όμως το 1897 με Υπουργό πάλι τον Ευταξία. *Ο.π.*, σ.44.

⁸⁷ Αθ.Ευταξίας, *Αι υπουργικαί μου..ό.π.*, σσ.210-215.

⁸⁸ Β.Δ. της 2 Σεπτεμβρίου 1900, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.522.

⁸⁹ *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.*, σσ.221-222.

⁹⁰ Νόμος 1432 της 16 Απριλίου 1918, «περί οργανισμού της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής και ιερατικού φροντιστηρίου». Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.557 και τόμος Α', σ.44.

και διάφορα μοναστήρια.⁹¹ Προσκαλούσε την Ιερά Σύνοδο να παραγγείλει στα συμβούλια των μονών να στέλλουν υποτρόφους· όταν όμως συμπληρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός μαθητών για τη λειτουργία τάξης, απαιτείτο η έγκριση των εκτελεστών της διαθήκης.⁹²

Το Εκκλησιαστικό Ταμείο υπολόγιζε στη στήριξη και τη βοήθεια του Κράτους, της Ιεράς Συνόδου, των μοναστηριών, των εκκλησιών και των ιδιωτικών δωρεών που γίνονταν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, αυτοί οι τελευταίοι ήταν οι πλέον δυναμικοί μοχλοί προόδου στη χώρα, χάρη στον «εθνικό πατριωτισμό».⁹³

Σύμφωνα με σημείωμα της πρώτης του διαθήκης του Ιανουαρίου του 1840, η όλη περιουσία των αδελφών Ριζάρη ανερχόταν σε 340.000 ρούβλια, από τα οποία 120.000 προορίζονταν για τη Σχολή του Μονοδενδρίου και τα 220.000 για την ίδρυση «Εκκλησιαστικής Ακαδημίας» στην Αθήνα.⁹⁴ Το 1841 η χρηματική περιουσία της Σχολής ανερχόταν σε 511.532 δραχμές και άλλες 25.848 δραχμές κεφαλαίου συγκεντρωμένου πριν από τη σύστασή της.⁹⁵ Οι εισπράξεις της κατά το διάστημα 1841-1876 ανήλθαν συνολικά σε 3.074.307 δραχμές (τα έξοδα σε 2.444.141 δραχμές). Αναλυτικότερα, το 1842 η χρηματική της περιουσία ανερχόταν σε 550.000 δραχμές και η κτηματική σε 444.000 δραχμές.⁹⁶ Το 1851 η όλη περιουσία του υπολογιζόταν σε 1.051.898 δραχμές,⁹⁷ το 1877 σε 1.408.917 δραχμές, ενώ το 1882 η χρηματική περιουσία διπλασιάστηκε και η κτηματική υπερδιπλασιάστηκε σε σχέση με εκείνη του 1841.⁹⁸

Η Κυβέρνηση θέσπισε ένα Εκκλησιαστικό Ταμείο για τη συγκέντρωση των δωρεών και συνεισφορών με σκοπό να βοηθήσει με τακτικές εισφορές τους μελλοντικούς ιερείς. Χάρη σ' αυτό το ταμείο οι τάξεις του κλήρου εμπλουτίστηκαν με κάποια μέλη μορφωμένων.⁹⁹ Ο Ριζάρης «άφησε ανοικτή την οδόν των δωρημάτων», αρκεί να μην επερχόταν κάποια μεταβολή στον κύριο σκοπό της συστάσεως της Σχολής, θεωρώντας ότι η συμβολή και άλλων ομογενών θα καθιστούσε αποτελεσματικότερο το έργο του.¹⁰⁰ Πραγματικά, ένα

⁹¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11, έγγραφο 9699 και άρθρο 6, κεφ Β' Β.Δ. της 9 Νοεμβρίου 1897. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.499. Η Κυβέρνηση επεφύλαξε για αυτήν το δικαίωμα να εκλέγει και άλλους υποτρόφους «εν τη αυτή σχολή δαπάνη του δημοσίου ταμείου». ΓΑΚ, Κλάδος Β' 1848-1854 Α', Εκκλησιαστικά θέματα Ενότητα 79. 17. Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 13 Σεπτεμβρίου 1852. Τριμελές Συμβούλιο Ριζαρείου (υπογράφει ο Φίλιππος Ιωάννου) προς το υπουργείο Παιδείας.

⁹² ΓΑΚ, Κλάδος Α', Σειρά 20, (1848-1854), Εκκλησιαστικά θέματα Ενότητα 79, φάκελος 17, Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή, έγγραφο της 20 Φεβρουαρίου 1847.

⁹³ Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σ.112.

⁹⁴ Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρη στο *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.*, σσ.8-9.

⁹⁵ Κεφ.Η': Περί της οικονομικής κατάστασης της Σχολής στο Ν.Ράδος, *Τα κατά την Ριζαρείου..ό.π.*, σσ.188-197.

⁹⁶ *Ο.π.*, σσ.194-195.

⁹⁷ Γούδας, *ό.π.*, Γεώργιος Ριζάρης, τόμος Γ', σ.59. Σύμφωνα με το Μητρώο κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, το 1928 το σύνολο της περιουσίας της Σχολής ανερχόταν σε 32.503.327 δραχμές και μαζί με την αξία του οικοπέδου 20.000.000 σε 55.730.023 δραχμές.

⁹⁸ *Τα της Ριζαρείου, Σύντομος Έκθεσις περί Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής και πρόλογος του διευθυντού Πανιερωτάτου Επισκόπου Πλαταμώνος Αμβροσίου κατά την εορτήν των νέων αυτής εγκαινίων, 17 Οκτωβρίου 1882.*

⁹⁹ Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σσ.111-112. Εν όψει των μέτρων απολαβών των κληρικών, πολύ λίγοι ακολουθούσαν το στάδιο του κληρικού. Οι περισσότεροι προτιμούσαν καριέρα δασκάλου, την οποία ασκούσαν στα σχολεία στο εσωτερικό της Ελλάδας και σε πόλεις της Ανατολής. *Ο.π.*, σ.110.

¹⁰⁰ Άρθρο 87, εδάφιο 10 της διαθήκης και Ν.Ιωαννίδη *Δωρήματα εις την Σχολήν.* (9 Μαρτίου 1853) στο Ν.Ράδος, *ό.π.*, σσ.92-98.

πλήθος δωρεών ακολούθησε την ίδρυση της μοναδικής αυτής ιερατικής σχολής.¹⁰¹ Ανάμεσα σε εκείνες τις πράξεις ευεργεσίας που υποθάλπουν το ενδιαφέρον για τη μόρφωση του κλήρου της γενέτειράς τους υπήρξε το κληροδότημα των 11.000 δραχμών το 1851 του Αντωνίου Κομιζόπουλου, «φιλογενούς ιππότη» από Φιλιππούπολη, εμπόρου και προξένου στην Οδησό, «ίνα εκ του τόκου αυτών εκπαιδευεται διαρκώς νέος τις εν τη Σχολή».¹⁰² Ήταν γνωστός για τις προσφορές του στην παιδεία, καθώς και σε άλλους τομείς τόσο στην Ελλάδα, όσο και στη Ρωσία, όπου ζούσε.¹⁰³

Παραδείγματα σημαντικής συμβολής στη χρηματοδότηση υποτροφιών αναφέρουμε εκείνο του Δημητρίου Κριεζή το 1877 από την Ύδρα¹⁰⁴ και του Καλλίνικου Παπανίκα, ιερομόναχου, πρώην δασκάλου το 1878, ο οποίος χρηματοδότησε υποτροφίες δύο νέων από το Σαμουσακλή Φθιώτιδας.¹⁰⁵ Μοναδικός του κληρονόμος ήταν η Ριζάρειος, όπου υπηρέτησε ως οικονόμος, δάσκαλος και ιερέας.¹⁰⁶

Σύμφωνα με την «Εβδομηκονταπενταετηρίδα της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής», κατά το διάστημα 1844-1919 αναγράφηκαν 24 μεγάλοι ευεργέτες της Ριζαρείου. Από αυτούς οι 13 χρηματοδοτούσαν ετησίως 37 υποτρόφους από το ελληνικό βασίλειο, ενώ το Γενικό Εκκλησιαστικό ταμείο άλλους 80.¹⁰⁷

Ένα πλήθος επίσης κληροδοτημάτων προοριζόταν για την υποστήριξη σπουδών μελλοντικών ιερέων χωρίς να σημαίνει αυτό πως δεν προέρχονταν από το φυτώριο της Σχολής εκείνοι που ακολούθησαν μια σειρά από άλλες ειδικότητες μετά την ίδρυσή της το 1844.¹⁰⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε¹⁰⁹ από το ευρύ σύνολο των δωρητών της Σχολής στο μάκρος της εξεταζόμενης περιόδου τον Αλέξανδρο Τουρούβαεφ έμπορο το 1859, (bourgeois notable hereditaire),¹¹⁰ το 1869 τους: ιερομόναχο Ζηνόβιο από Θεσσαλονίκη,¹¹¹ Φίλιππο Ιωάννου,¹¹² Π.

¹⁰¹ Η μονή των Ασωμάτων δώρισε αγρό παρακείμενο στη Σχολή. Κεφ.Ζ': «περί κληροδοτημάτων και δωρημάτων εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν». Ν.Ράδος, *ό.π.*, σσ.188-197.

¹⁰² Αίτημά του ήταν «να ονομάζεται ο υπότροφος ούτος 'Α.Π. Κομιζόπουλου'». Διαθήκη του Αντωνίου Κομιζόπουλου της 15 Μαΐου 1851. ΜΗΚ,Γ'168, σ.744, Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27 Γ. (VI), Κληροδότημα Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα, φάκελος 1, έγγραφο 446.

¹⁰³ Ν. Τσιγγιρίδης, *Τα κατά το κληροδότημα του εκ Φιλιππουπόλεως αιδίμου Α.Π. Κομιζόπουλου εν τη Εκκλησιαστική Ριζαρείω Σχολή* στο *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.*, σσ.470-475.

¹⁰⁴ Αφιέρωσε το πλείστον της περιουσίας του σε υποτροφίες νέων από την Ύδρα. Εκκρεμείς διενέξεις και το 1930. Η Σχολή δεν έλαβε τίποτα. Τα χρεώγραφα και τα μετρητά ανέρχονταν σε 23.391 δραχμές, καθώς και ένα κτήμα στο Μελίσι Κορινθίας. Κεφ.Ζ': «περί κληροδοτημάτων και δωρημάτων εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν». Ν.Ράδος, *ό.π.*, σσ.189-197, Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), ΥΓ, αρ.613.

¹⁰⁵ Διαθήκη του Καλλίνικου Παπανίκα, αρ.37933 της 9 Ιουνίου 1878. ΜΗΚ,Γ'159, σ.724.

¹⁰⁶ *Ο.π.*

¹⁰⁷ *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου..ό.π.*, σ.473.

¹⁰⁸ Από τους μαθητές της Σχολής που ακολούθησαν το ιερατικό στάδιο τη δεκαετία του 1870 και από τους οποίους οι 279 ήταν «εσωτερικοί» και οι 200 «εξωτερικοί», μόνο 4 έφτασαν στο αξίωμα του Επισκόπου, ενώ οι περισσότεροι έγιναν κληρικοί στην Ελλάδα ή στις κοινότητες του εξωτερικού. Ορισμένοι (26) έγιναν θεολόγοι συμπληρώνοντας τις σπουδές τους στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθήνας ή σε αντίστοιχες σχολές του εξωτερικού, άλλοι εργάστηκαν στην εκπαίδευση ως δάσκαλοι ή καθηγητές (64), άλλοι ως ιατροί (17) ή δικαστικοί (21) και οι υπόλοιποι αφιερώθηκαν στο εμπόριο. Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σ.111.

¹⁰⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

¹¹⁰ Έστειλε 4.000 ρούβλια υπέρ κοινωφελών καταστημάτων, στη «διάθεση της Ανάσσης», ένα ποσό από τα οποία κατευθύνθηκε προς τη Ριζάρειο. ΑΥΕ, Φάκ.1859/88,1, έγγραφο 925 της 18 Σεπτεμβρίου 1859.

Δαμασκηνό,¹¹³ Θωμά (ή Τομάζιο) Ράλλη,¹¹⁴ Α. Στρούμπο,¹¹⁵ Ελίζα Βαφειαδάκη, σύζυγο του Αμβροσίου Βαφειαδάκη,¹¹⁶ Αικατερίνη Πρασσακάκη¹¹⁷ και άλλους

Αξιόλογη μνεία πρέπει να γίνει στο κληροδότημα των 20.000 δραχμών της Ελένης Τσοίτσα, συζύγου του Μιχαήλ Τσοίτσα, το 1858.¹¹⁸ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως ένα από τα κριτήρια στοιχειοθέτησης και κατηγοριοποίησης των δωρητών είναι και η μορφή δωρεάς. Μία ενότητα δωρητών έχει διακριτικό της στοιχείο την προσφορά βιβλίων, διαφόρων εντύπων ή άλλου γνωστικού υλικού. Αναφέρουμε ενδεικτικά εδώ τον Στούρτσα, γραμματέα της Ηγεμονίας της Βλαχίας.¹¹⁹ τον Ιωσήφ Αλιόλες,¹²⁰ το Στέφανο Ξένο,¹²¹ το Λέοντα Μελά, καθηγητή ποινικού Δικαίου, υπουργού Δικαιοσύνης, αδελφού του Β. Μελά.¹²² Δεν έλειπαν και οι δωρεές ιερατικών ή άλλων αξιολογών αντικειμένων, όπως των αρχιερατικών αμφίων, εγκολπίων, μίτρας και άλλων «ιερών» αντικειμένων του Προκόπιου Γκιουλέα, Επισκόπου Οιτύλου από την Αρεόπολη Λακωνίας.¹²³

Μία μερίδα δωρητών στράφηκε σε περισσότερες από μία κατηγορίες δωρεών. Έτσι, δεν είναι λίγα τα παραδείγματα εκείνων, που ταυτόχρονα ενισχύουν δύο ή περισσότερους τομείς της εκπαίδευσης. Στο σύνολο αυτών ανήκει η περίπτωση του μοναχού Ιάκωβου Κοντοβράκη, από το Άργος, μία εκ των δύο υποτροφιών του οποίου αφιερώθηκε στην ιερατική εκπαίδευση με τη δημόσια διαθήκη του το 1868. Επιθυμεί «να τρέφονται και να συντηρούνται δύο παιδιάς Αργείοι, ορφανοί και άποροι, εκλεγμένοι παρά του δημοτικού συμβουλίου και των εκτελεστών επιτρόπων...ο είς να σπουδάση εις την ιερατικήν σχολήν, δια να

---

¹¹¹ Το 1869 άφησε στη Ριζάρειο 500 δραχμές. κεφ.Ζ', ό.π. στο Ν. Ράδος, ό.π., σσ.189-197, ΜΗΚ,Γ'167, σ.744 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες..ό.π., σ.68.

¹¹² Άφησε 1000 δραχμές το 1869. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744.

¹¹³ Προσέφερε 200 δραχμές ετησίως. ΜΗΚ, ό.π. και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες,...ό.π., σ.68.

¹¹⁴ Προσέφερε 8.481 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'167, σ.744, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ) τόμος Ι', σ. 397.

¹¹⁵ ΜΗΚ, ό.π. και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π.

¹¹⁶ Άφησε δωρεά 16.298.70 δραχμών στη Ριζάρειο για τέλεση ετησίου μνημοσύνου και βράβευση μαθητού για 500 δραχμές ετησίως Ζερβός, ΡΙ, αρ.7622 και ΜΗΚ, ό.π.

¹¹⁷ Συντηρούσε δύο υποτρόφους και επιχορηγούσε βραβείο σε αριστούχους. Το 1893 προέβη σε δωρεά 15.041.60 δραχμών (11 Μαΐου 1898). Ζερβός, ΡΙ, αρ. 7623, Υ.Γ., αρ. 957.

¹¹⁸ ΜΗΚ,Γ'167, σ.744. και Ν. Ράδος, ό.π., σσ.189-197.

¹¹⁹ Εκτός από 15.000 δραχμές που έστειλε για τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Ελλάδος, είχε υποσχεθεί 3.000 δραχμές για την ανέγερση βιβλιοθήκης και εκπαιδευτηρίου. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1 έγγραφο 13499 της 8 Αυγούστου 1851, Φακ.1866/88,1, έγγραφο 6315 της 1 Νοεμβρίου 1852. Το 1851 έστειλε στη Ριζάρειο συγγράμματα: 10 αντίτυπα του «Επιστολές περί καθηκόντων ιερωσύνης» και πέντε αντίτυπα δικά του (έγγραφο της 10 Μαΐου 1851). Ν.Ράδος, ό.π., σσ.92-98.

¹²⁰ Μετέφρασε ο ίδιος την Παλαιά και Καινή Διαθήκη στα γερμανικά και πολλά άλλα βιβλία. Ό.π.

¹²¹ Κατά το 1853 έστειλε 500 σώματα βιβλίων στη δημόσια βιβλιοθήκη, σε 7 γυμνάσια, 77 ελληνικά και 18 δημοτικά, ημιγυμνάσια και τη Ριζάρειο. Τίτλος του βιβλίου: «Η Παγκόσμιος Εκθεσις υπέρ των εν τη πρωτευούση Νομών και Επάρχων». ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 1487 της 27 Ιανουαρίου 1857, φάκελος 14, έγγραφο 486 της 6 Απριλίου 1853 και 3950 της 4 Μαρτίου 1853.

¹²² Βλ κεφ. Προσχολική εκπαίδευση, σσ.415,423-424. Προσέφερε την 2 Μαΐου 1975 αντίτυπα του συγγράμματος: «Συμβουλαί και οδηγίαί περί διευθύνσεως Σχολείων» της Marie Pape Carpentier και πολλά άλλα. Βίκτωρ Θ.Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.9.

¹²³ Ο Προκόπιος Γκιουλέας προσέφερε το 1865 στη Ριζάρειο βιβλία, με διαθήκη της 20 Αυγούστου 1865. ΖΑΒ, σ.152.

χρησιμεύση ως ιερέυς του δήμου Άργους, και ο έτερος...».¹²⁴ Από την ίδια κατηγορία¹²⁵ ενδεικτικά αναφέρουμε τα κληροδοτήματα του Δημητρίου Ν. Στίνη το 1886¹²⁶ και της Ιωάννας Γεωργιάδου το 1909.¹²⁷

Νέοι από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φοίτησαν στη Ριζάρειο Σχολή, χάρη στα κληροδοτήματα ευεργετών της πατρίδας τους. Τυπικό της περίπτωσης αυτής παράδειγμα είναι η κληροδοσία του Χριστόδουλου Ευθυμίου από τα Ιωάννινα το 1846¹²⁸ απευθείας στο ταμείο της Σχολής με στόχο την κάλυψη εξόδων διαμονής και φοίτησης «..δύο χρηστών νέων συμπατριωτών» του «αναδεχομένων να μετέλθωσιν το ιερατικόν επάγγελμα εις την πατρίδα μου Ιωάννινα», επιλεγμένων «..μεταξύ των χρηστοθησετέρων». Επιθυμία του ευεργέτη ήταν «να στέλνωνται εις την Ριζάρειον Εκκλησιαστικήν Σχολήν...εξερχόμενοι δε να επανέρχονται εις Ιωάννινα, να χειροτονώνται και να μετέρχωνται αυτόθι το Ιερατικόν επάγγελμα».¹²⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε επίσης τα κληροδοτήματα που αφορούν στην ιερατική κατάρτιση των νέων από Χίο, Μυτιλήνη¹³⁰ και από τη Βίτσα Ιωαννίνων,¹³¹ γενέτειρες των διαθετών.

---

¹²⁴ Ο Ιάκωβος Κοντοβράκης προσέφερε περιουσία αξίας 30.000 δραχμών με δημόσια διαθήκη, αρ.10164 της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, σ.288.

¹²⁵ Ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε το Στέφ.Ρήγα, (ΓΑΚ ΣΥΡ., φάκελος 18, Κληροδοτήματα διάφορα και φάκελος 9, υπφ.1 (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή, Τράπεζα Αθηνών (1896-1907), Ζερβός, ΥΠΟ, αρ.908), το Λεωνίδα Γεωργίτσα (Με την ιδιόχειρη διαθήκη της 16 Ιανουαρίου 1892 άφησε ως κληροδοτήματα στη Ριζάρειο Σχολή δύο μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίες το 1928 είχαν ανέλθει στις 143.000 δραχμές. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχαία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος Β', σ.100, ΜΕΕ, τόμος Ι, σ.399), τον Κωνσταντίνου Χαριτάτου Λιβαδά το 1886 από τη Θηναία Κεφαλονιάς (διαθήκη της 15 Δεκεμβρίου 1886. ΜΗΚ,Γ'176, σ.760).

¹²⁶ Ο Στίνης ήταν κτηματίας από την Αθήνα. Έθεσε ως όρο, για την παροχή υποτροφιών σε δύο νέους, ο τόπος καταγωγής των γονέων να είναι η πρωτεύουσα ή η επαρχία Αττικής. Δώρισε οικία στην Αθήνα με τη διαθήκη του, αρ.28551 της 3 Ιανουαρίου 1886. ΜΗΚ,Γ'162, σ.734, ΜΕΕ, τόμος Ι, σ.398 και Ζερβός Υ.Γ., αρ.1146.

¹²⁷ Καταγόταν από τη Νήσο Μεσσήνης. Με την ιδιόχειρη διαθήκη της 23 Μαρτίου 1909, εκτός από κληροδοτήματα που αφορούσαν στη γυναικεία εκπαίδευση, δώρισε 2.000 δραχμές στη Ριζάρειο και άφησε κληροδοτήματα για πενταετείς σπουδές στη θεολογία ενός νέου από το Αίγιο. Φαίνεται προσεκτική στην επιλογή τόσο των εκτελεστών – διευθυντή της Ριζαρείου και του εκάστοτε πρύτανη του Πανεπιστημίου της Αθήνας -, όσο και της επιτροπής επιλογής των υποψηφίων του κληροδοτήματος αυτού: «ως προς το κληροδοτήματα ως προς δε τον νέον τον κριθέντα άξιον να σπουδάση ως είπον, και το κοράσιον ελλείψει του νέου αυτού εκτελεσται θα είναι η πλειοψηφία των καθηγητών του γυμνασίου και ο Αρχιερέυς Αιγιαλείας μετά των δύο εκ των εγκριτοτέρων ιερέων κατ' εκλογήν του Αρχιερέως». ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91.

¹²⁸ Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.115.

¹²⁹ Το κληροδοτήματα ανερχόταν σε 30.000 δραχμές. Διαθήκη του Χριστόδουλου Ευθυμίου της 20 Ιουλίου 1846, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.331, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), Κληροδοτήματα Χριστόδουλου Ευθυμίου, φάκελος 14: Εκτελεστές διαθήκης, φάκελος 31 (Αποδείξεις υποτρόφων για την εισπραξη της υποτροφίας τους), έγγραφο 20 Απριλίου 1853, έγγραφο(άνευ χρον), «τα μερίσματα μετοχών των δύο υποτρόφων Χριστοδούλου Ευθυμίου της Ριζαρείου Σχολής» (1849), ΠΠΧ, σ.115, ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854) Θυρίδα 106. Εκτελεστές της διαθήκης του είχε ορίσει τους Γ. Σταύρου, Αλ. Πάλη, Λέοντα Μελά. ΖΑΒ, τόμος 4, σ.116.

¹³⁰ Σημειώνουμε το κληροδοτήματα του ιερέα Καλλινίκου Αντ. Κρεατσούλη στη Μασσαλία το 1860 (Άφησε με τη διαθήκη του της 1 Σεπτεμβρίου 1860 στη Ριζάρειο Σχολή κληροδοτήματα 50.000 χρυσών

3.Άλλες ιερατικές σχολές

Παράλληλα με τη Ριζάρειο λειτούργησαν ιερατικές σχολές σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Με το Νόμο ΤΕΖ' του 1856,¹³² ιδρύθηκαν οι ιερατικές σχολές της Τρίπολης (1857), της Χαλκίδας (1856) και της Σύρου (1857).¹³³ Στις σχολές αυτές γίνονταν δεκτοί και κληρικοί.¹³⁴ Οι σχολές ήταν τετραετούς φοίτησης και δέχονταν μαθητές 15 έως 18 ετών με απολυτήριο δημοτικού που προορίζονταν για ιερείς.¹³⁵ Στη σύστασή τους συνέβαλαν οικονομικά με 100.000 δραχμές οι διάφορες μονές, ο βασιλιάς Όθων με 123.000 δραχμές και ιδιώτες.¹³⁶

φράγκων, που κατά την εκκαθάριση ήταν 41866,97 δραχμές). ΜΗΚ,Γ', σ.718 και Ν. Ράδος, *Τα κατά την Ριζάρειον...ό.π.*, σσ.189-197), του Μιχαήλ Καραμάνου το 1865 για υποτροφία ενός νέου από Μυτιλήνη (διαθήκη της 29 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ,Γ'157, σ.715) και εκείνο του Αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Καλαγάνη το 1860 για νέους από την Αγιάσο Μυτιλήνης. Με τη διαθήκη της 30 Δεκεμβρίου 1860 προσέφερε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του, που υπερέβαινε τις 120.000 δραχμές, σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. ΜΗΚ,Γ'191, σ.811. Για το κληροδότημα αυτό των υποτροφιών στη Ριζάρειο, η Σχολή απαιτούσε 5.000 γρόσια, όμως οι τόκοι του χρέους του και οι επισκευές δεν επέτρεψαν την εκμετάλλευσή του. Επίσης προσέφερε 10 σώματα του βιβλίου: «Απάνθισμα ιερών γραφών». Διαθήκη του Γρηγορίου Καλαγάνη της 30 Δεκεμβρίου 1860, ό.π. και ΑΥΕ, Φακ.1869/ 88,1, έγγραφο 900 της 24 Οκτωβρίου 1869, Φάκ.1870/ 88,4, έγγραφο 649 της 25 Απριλίου 1870.

¹³⁰ Αφησε στη Ριζάρειο κληροδότημα 25.000 δραχμών. Έθεσε ως προϋποθέσεις επιλογής του υποψηφίου εκτός από την καταγωγή, - αν ο νέος δεν είναι συγγενής του, να είναι από Μυτιλήνη -, ηλικίας 18-20 ετών, «να συζεύγηται και αποκαθίσταται ιερέυς έγγαμος,», (βλ. παρακάτω). Διαθήκη του Μιχαήλ Καραμάνου της 29 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ, Γ'157, σ.715.

¹³¹ Ένας από αυτούς ήταν ο Χριστόφορος Βειτζήνος το 1872. Εκτός από υποτροφίες ιερατικών σπουδών και ευεργεσίες στα σχολεία της πατρίδας του, κατεύθυνε χρηματικά ποσά «υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας». ΑΥΕ, Φάκ.1879/88,1, έγγραφο 2575 της 28 Μαρτίου 1879 (περί αποστολής κληροδοτήματος στη Ριζάρειο) και Φάκ.1884/ Δ60,2,β, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882, Διαθήκη του Χριστόφορου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005 και Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.46.

¹³² Νόμος ΤΕΖ' της 27ης Σεπτεμβρίου 1856, «περί Ιερατικών Σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54, τεύχος Α' της 5 Οκτωβρίου 1856 (επί υπουργού Χ. Χριστόπουλου και κυβερνήσεως Βούλγαρη).

¹³³ Η λειτουργία αυτών των τριών καθορίστηκε με το Νόμο, ΤΕΖ' και το Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1856, «περί του κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.45.

¹³⁴ «Συνιστώνται σχολεία ιερατικά, εντός των οποίων εκπαιδεύονται οι προπαρασκευαζόμενοι διά την διακονίαν της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Εν αυτοίς γίνονται δεκτοί και όσοι των ήδη τεταγμένων εις τον εκκλησιαστικόν Κλήρον εισί δεκτικοί μαθήσεως». Άρθρο 1ο, Νόμος ΤΕΖ', «περί Ιερατικών Σχολείων» της 27 Σεπτεμβρίου 1856. Εφ. της Κυβερνήσεως, ό.π.

¹³⁵ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], 2004, σ.356. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.44-45. Για την εκτέλεση του νόμου ΤΗΖ' εκδόθηκε ΒΔ. της 27 Οκτωβρίου 1856, «περί Κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.79 της 24 Νοεμβρίου 1856. «Έκαστον των σχολείων τούτων έχει μαθητάς, ούτε των δέκα ελάττους, ούτε των τεσσαράκοντα πλείους, εντός αυτού κατοικούντας και κοινοβιακώς ζώντας». Άρθρο 3ο. Νόμος ΤΕΖ' «Περί Ιερατικών Σχολείων» της 27 Σεπτεμβρίου 1856. ΓΑΚ, Κλάδος Α' (1833-1848) Ταξ. ενότητες 6-12 και 293,19. Εκκλησιαστικά Σχολεία, (Ιερατικόν Σχολείον Τριπόλεως), έγγραφο (περί μισθών, διατροφής μαθητών, ενοίκια κλπ).

¹³⁶ Υπήρχε κεφάλαιο «δωρημάτων» για τη συντήρησή τους από δωρεές και κληροδοτήματα εγχωρίων και ομογενών, του οποίου η ετήσια χορηγία από τόκους ανερχόταν σε 7.850 δραχμές. Χ.Χριστόπουλου,

Η Ερμούπολη της Σύρου το 1857 ορίστηκε ως έδρα της Ιερατικής Σχολής Κυκλάδων.¹³⁷ Το 1863 επίσης συστήθηκε εκεί ιεροσπουδαστήριο, όπου φοίτησαν 160 μαθητές μέχρι το 1881.¹³⁸

Αργότερα, το 1875, ιδρύθηκαν οι Ιερατικές σχολές της Κέρκυρας και της Λάρισας και το 1903 η σχολή της Άρτας.¹³⁹ Λόγω του ολιγάριθμου των σπουδαστών, οι σχολές καταργήθηκαν σταδιακά¹⁴⁰ χωρίς να έχουν πετύχει το σκοπό τους, εκτός από εκείνες της Τρίπολης και της Άρτας.¹⁴¹ Κατά καιρούς ιδρύθηκαν και λειτούργησαν διάφορες προπαρασκευαστικές σχολές, οι οποίες προετοιμάζαν ιερείς για τα χωριά, βραχύβιες όμως, που δεν υπερέβαιναν ένα έτος λειτουργίας.¹⁴² Πέρα από το αν λειτουργούσαν οι ιδρούμενες σχολές, σημαντικό θέμα ήταν το αν λειτουργούσαν σωστά και αν απέδιδαν έργο αξιόλογο. Δίκαια ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, Δωρόθεος Σχολάριος (1858-1870), ασκούσε κριτική στους συμπολίτες του για την απαιδευσία του λαού. Έγραφε χαρακτηριστικά το 1869: «Ουδέ εις εφημερίδας, ουδέ εις περιοδικά ή βιβλία ευρίσκει τις ενταύθα συνδρομητάς, πλήν ευαρίθμων δύο ή τριών.. Οι επαρχιώται και συμπατριώται μου πολλά έχουσι προτερήματα πλην του συνεισφέρειν και βοηθείν.. Ανάγκη συστάσεως κεντρικής σχολής εν τοις Νέοις Μαγαζίοις Βόλου εν είδει γυμνασίου[...]. Ανάγκη συστάσεως ιερατικού σχολείου[...]. Τέλος εύστοχα υπογράμμισε: «Εκ Θεσσαλίας ουδέν πρέπει τις όπως αναμένει καλόν, εάν δεν εκπαιδευθή ο κλήρος και το γυναικείον φύλλον...».¹⁴³ Ο ίδιος συνεισέφερε όχι μόνο στην ιερατική εκπαίδευση, αλλά γενικότερα στην εκπαίδευση της Θεσσαλίας.¹⁴⁴

Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως», Από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων» υπάρχει τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερεύνητο, ένεκα ελλείψεων αποχρωσών πληροφοριών, Μέρος Β'.

¹³⁷ Μάρκος Β. Πελοποννήσιος, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας*, Αθήνα 1991, σ.27.

¹³⁸ Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881 ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμουπόλει Ιερατικής Σχολής στο Διάφορα, ήτοι λόγοι* (Συλλογή Λόγων), εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμουπόλει 1888.

¹³⁹ Με Β. Δ. της 9 Ιουνίου 1903, «περί συστάσεως Ιερατικής Σχολής εν Άρτη και περί οργανισμού αυτής». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ 128, τεύχος Α' της 13 Ιουνίου 1903 (επί υπουργού Κ. Μαυρομιχάλη Κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη). Στο ιερατικό σχολείο Άρτας, που ήταν διτάξιο, γίνονταν δεκτοί σπουδαστές ηλικίας από 28-35 ετών και κάτοχοι τίτλων σπουδών από απολυτήριο δημοτικού σχολείου μέχρι ενδεικτικό Β' τάξεως γυμνασίου. Δεκτοί γίνονταν σ όλες αυτές τις σχολές οι κάτοχοι απολυτηρίου δημοτικού. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.45 και τόμος Γ', σ.537.

¹⁴⁰ Άρθρο 1^ο του Νόμου ΤΕΖ'. Επίσης ΒΔ της 24 Οκτωβρίου 1887, «περί διαλύσεως του εν Κερκύρα ιερατικού σχολείου». Σύμφωνα με αυτό, η ιερατική σχολή της Κέρκυρας «...διαλύεται προσωρινώς δι' έλλειψιν μαθητών...». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, της 29 Οκτωβρίου 1887, φύλλο 295.

¹⁴¹ Αυτές λειτούργησαν μέχρι το 1924. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.45. Με το διάταγμα της 21 Νοεμβρίου 1919 οι ιερατικές Σχολές Τριπόλεως και Άρτας μετασχηματίστηκαν και διαιρέθηκαν σε δύο τμήματα: ένα διετές, στο οποίο γίνονταν δεκτοί απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου, ηλικίας 22-23 ετών, και ένα τετραετές, στο οποίο γίνονταν δεκτοί κάτοχοι ενδεικτικού προαγωγής από την Α' γυμνασίου ή και απόφοιτοι Ελληνικού σχολείου, ηλικίας 15-20 ετών. Με το διάταγμα της 23 Σεπτεμβρίου 1921 όμως, τέθηκε σε εφαρμογή η λειτουργία του τετραετούς τμήματος. **Ο.π.**

¹⁴² Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.46. Το 1918 έγινε σοβαρότερη οργάνωση των σχολών με το νόμο 1432. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου*, τόμος 9, σ.819.

¹⁴³ Επιστολή Δωρόθεου Σχολάριου της 16 Φεβρουαρίου 1869 προς Νικ.Φ. Γεωργιάδη στην Κωνσταντινούπολη. Νίτσα Κολιού, *Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων*, Βόλος 1997, σσ.15-16.

¹⁴⁴ Για την εκπαιδευτική του δράση βλ. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας(1860-1880)*, **Αρχείο**

Όλες αυτές οι σχολές, ενώ ιδρύθηκαν με κρατική πρωτοβουλία, δέχτηκαν ευεργεσίες από ιδιώτες, περιστασιακά ή συστηματικά. Είχαν κοινό στόχο τους τη μόρφωση των κληρικών και ευθυγραμμίζονταν με τις αξίες, που, όπως είδαμε, προβάλλονται στη διαθήκη του Ριζάρη.¹⁴⁵

Κάποιες κατά καιρούς δωρεές με προορισμό τους το «Ιερατικόν Σχολείον Τριπόλεως» ήταν εκείνη του Θεοφάνη, Αρχιεπισκόπου Μαντινείας και Κυνουρίας το 1867¹⁴⁶ και του Παναγιώτη Τσιρόπουλου το 1868.¹⁴⁷ Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση του Ανθιμου Κομνηνού, Επισκόπου Σύρου και Τήνου και Μητροπολίτη Κυκλάδων,¹⁴⁸ του οποίου το κληροδότημα το 1842, προστέθηκε στην ιερατική εκπαίδευση κυρίως της Σύρου.¹⁴⁹ Κατέθεσε ως κεφάλαιο 10.000 δραχμές ορίζοντας ως κληρονόμο του το Δήμο Σύρου, ώστε με τους τόκους του να χρηματοδοτούνται υποτροφίες μαθητών γυμνασίου

Θεσσαλικών Μελετών, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών, τόμος Ζ', [Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θεσσαλομαγνησίας], Βόλος 1985, σσ.41-91. Το 1866 αποφάσισε τη χορήγηση 10.000 γροσίων ετησίως από την αρχιερατική του επιχορήγηση στα σχολεία της περιοχής, από τα οποία τα 5.000 γρόσια ετησίως στέλνονταν στο Παρθεναγωγείο της Πορταριάς. Ενίσχυε με 500 γρόσια ετησίως το σχολείο της Ανω Μεριάς, με 15.000 γρόσια το Γυμνάσιο Βόλου. Νίτσα Κολιού, *Ενθύμιον...ό.π.*, σ.16. Στη Σωζούπολη επίσης ίδρυσε παρθεναγωγείο. Γ. Χατζηκώστα, *Δωρόθεος Σχολάριος*, Αθήναι 1958, σ.16. Θανάσης Ζέρβας, *Η Παιδεία στα χωριά του Ανω Βόλου κατά τον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Ημερίδας «Εκπαιδευτικές Όψεις του Πηλίου»*. Πορταριά, 13 Μαΐου 2.000, σσ.155-168. Ίδρυσε το σχολείο Βενδίστας (Αμάραντου) Τρίκκης. Σύμφωνα με το υπέρθυρο της εισόδου του σχολείου αυτού, η ίδρυση του σχολείου από τον Άγιο πρώην Λαρίσης, Δωρόθεο Σχολάριο, έγινε, «*ίνα έχωσι Μουσών εστίαν ιερείς Τρικκαίων τε και Ασπροποταμιτών παίδες*». Σε επιστολή του Δημοτικού Συμβουλίου Τρικκαίων της 13 Νοεμβρίου 1883 επιβεβαιώνεται η σημασία που είχε για την περιοχή η ίδρυσή του. Το κληροδότημα συνίστατο σε 22.700 δραχμές (επί τόκω 6,5%) και πληρωτέο από 1 Ιανουαρίου 1877 μέχρι 28 Φεβρουαρίου 1884. Πιστοποιητικό Εθνικής Τράπεζας έγγραφο 5945 της 7 Δεκεμβρίου 1876. Όρισε και βραβείο 500 δραχμών ετησίως στον αριστεύοντα μαθητή με την πεποίθηση ότι «*ούτως αυξάνει η έντιμος και ευγενής άμιλλα*». Επιστολή Δωρόθεου Σχολαρίου της 12 Απριλίου 1875 προς τους συμπατριώτες του (κατοίκους του Αμάραντου). Θανάσης Ζέρβας, *ό.π.* και *ΠΙΧ*, σ.383.

¹⁴⁵ Βλ. παραπάνω, σσ.530-532.

¹⁴⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Θεοφάνη, Αρχιεπισκόπου Μαντινείας, αρ.377 της 23 Ιανουαρίου 1867 άφησε 1000 δραχμές στη Σχολή. *ΜΗΚ*, Γ'38, σ.242 και *ZAB*, τόμος 6, σ.30.

¹⁴⁷ Άφησε 1.500 δραχμές. Δεν υπάρχει διαθήκη παρά μόνο αναφορά του σχολείου για τη δωρεά «*υπέρ του εν Τριπόλει λειτουργούντος ιερατικού σχολείου*» Ο υιός του και κληρονόμος του τελικά αδιαφόρησε και δεν έδωσε το ποσό της δωρεάς. Διαθήκη του Παναγιώτη Τσιρόπουλου (1868). *ΜΗΚ*, σ.76.

¹⁴⁸ Διαθήκη του Ανθιμου Κομνηνού της 7 Φεβρουαρίου 1842. (επικύρωση 9 Ιουνίου 1842). *ΜΗΚ*, Γ'59, σ.329 και *ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος Εκπαίδευση. 3, έγγραφο 238 της 28 Ιουλίου 1863 και έγγραφο 17145 της 13 Φεβρουαρίου 1860.

¹⁴⁹ Το διατήρησε στο ταμείο του ο Δήμος Ερμούπολης, σύμφωνα με την επιθυμία του δωρητή, και συντηρούσε τις σπουδές των φοιτητών της σχολής που ιδρύθηκε αργότερα, 1862-1892. Διαθήκη του Ανθιμου Κομνηνού της, *ό.π.* *ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 13375 της 1 Δεκεμβρίου 1900, φάκελος Κληροδοτήματα διαφορά/2, υπφ.1, έγγραφο 6754 της 14 Οκτωβρίου 1863, έγγραφο 1324 της 19 Φεβρουαρίου 1864, και φάκελος(2) Κληροδοτήματα Ανθιμου Κομνηνού (1900-1910), έγγραφο 14380 (Ο Νομάρχης εφιστά την προσοχή του Δήμου Ερμούπολης στη σωστή εκτέλεση του τελευταίου όρου της διαθήκης του Ανθιμου Κομνηνού τονίζοντας τους κινδύνους, όταν δε γίνεται με φροντίδα η εκλογή των υποτρόφων και δεν καταγράφονται οι τόκοι του κληροδοτήματος) και έγγραφο 13375 της 1 Δεκεμβρίου 1900.

που σκόπευαν να γίνουν ιερείς, «*άμα φθάσουν εις την υπό των Ιερών Κανόνων ηλικίαν*».¹⁵⁰ Προσθέτει στη διαθήκη του: «*Προτιμούνται όσοι θέλουν να γίνουν ιερείς έγγαμοι εν τω δήμω*».¹⁵¹ Αρκετοί μαθητές ζήτησαν από το Δήμο Ερμούπολης να γίνουν υπότροφοι του κληροδοτήματος συντάσσοντας συμφωνητικά για την τήρηση των όρων του κληροδοτήματος,¹⁵² κάποιοι υποβοηθούμενοι οικονομικά και από «*φιλομαθείς μεγαλεμπόρους*» του νησιού.¹⁵³ Οι περισσότεροι όμως υπότροφοι τότε, σύμφωνα με τη γνώμη της Εφορευτικής Επιτροπής του Ιερατικού σχολείου της Ερμούπολης, επωφελήθηκαν του χορηγήματος της υποτροφίας χωρίς να τηρήσουν όμως τους όρους του διαθέτη περί ιερωσύνης, βρίσκοντας έτσι αφορμή να σπουδάσουν δωρεάν επιλέγοντας κάποιο άλλο επάγγελμα.¹⁵⁴ Πολλοί απέφευγαν και την επιστροφή του ποσού της υποτροφίας, που τους είχε χορηγηθεί, στην περίπτωση της μη τήρησης των όρων του κληροδοτήματος.¹⁵⁵ «*Όσοι εξεπαιδεύθησαν εκ του τόκου του κληροδοτήματος τούτου, ουδείς εκτός ενός μόνου ιερώθη, οι δε λοιποί διέφυγον την υποχρέωσιν ταύτην καίτοι εν τη διαθήκη ορίζεται,*¹⁵⁶ *όπως οι προς τον σκοπόν τούτον εκπαιδευθησόμενοι δίδωσιν πρώτον αποχρώσαν εγγύησιν αποτίσεως πάσης υπέρ της εκπαιδεύσεως αυτού δαπάνης*».¹⁵⁷ Οι υποτροφίες του κληροδοτήματος του Άνθιμου Κομνηνού δόθηκαν από το Δήμο Ερμούπολης σε σπουδαστές του ιεροσπουδαστηρίου¹⁵⁸ που συστάθηκε το 1863 στη Σύρο και λειτούργησε μέχρι το 1892.¹⁵⁹ Με τους τόκους του κληροδοτήματος ο Δήμος από το 1862 έως το 1892 συντηρούσε τρεις «*ιεροσπουδαστές*».¹⁶⁰

Ο Δήμος Ερμούπολης, το «*κατάστημα*» του ναού της Ευαγγελιστρίας Τήνου, οι μονές του Προφήτη Ηλία στη Σίφνο, της Ζωοδόχου Πηγής στην Άνδρο αποτέλεσαν ένα σημαντικό

¹⁵⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863 και Κληροδοτήματα Διάφορα φάκελος 2, υπφ.2 και φάκελος 4, υπφ.2, φάκελος 11, έγγραφο 1847 της 1 Μαρτίου 1847.

¹⁵¹ Διαθήκη Άνθιμου Κομνηνού, ό.π. και ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11, έγγραφο 17145 της 13 Φεβρουαρίου 1860, έγγραφο 5887 της 12 Οκτωβρίου 1863.

¹⁵² ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4), έγγραφο 19469 και έγγραφο 125-24 Δεκεμβρίου 1849, έγγραφο 712 της 27 Μαρτίου 1850.

¹⁵³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 11(4), έγγραφο της 15 Οκτωβρίου 1857.

¹⁵⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863.

¹⁵⁵ Η Εφορευτική Επιτροπή του Δήμου Ερμούπολης δε θεωρούσε απαραίτητο να εξακριβώσει αν τηρούνταν επακριβώς οι όροι, επειδή «*η προς την των ιερέων κατάλληλον εκπαιδευσιν δεν είχεν εισέτι καταρτισθή*» και συνεπώς οι σπουδαστές απέφευγαν να συμμορφωθούν στο γράμμα της διαθήκης του κληροδότη «*μη υπάρχόντων ιερών εκπαιδευτηρίων*». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3, έγγραφο 238 της 28 Σεπτεμβρίου 1863.

¹⁵⁶ Εννοείται μέχρι το 1863, ημερομηνία του εγγράφου.

¹⁵⁷ Έγγραφο 28 Σεπτεμβρίου 1863 Εφορευτικής Επιτροπής του Ιερατικού σχολείου στην Ερμούπολη προς το δήμαρχο της πόλης. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 3.

¹⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα Διάφορα 2, (Άνθιμου Κομνηνού 1900-1910), έγγραφο 14380, έγγραφο 1392 της 9 Μαΐου 1900 και έγγραφο 1200 της 21 Απριλίου 1910.

¹⁵⁹ Μέχρι το 1883 είχαν φοιτήσει εκεί 160 μαθητές. Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881..ό.π.*

¹⁶⁰ Ο Δήμος Ερμούπολης από το κληροδοτήμα κατέβαλε 105 δραχμές μηνιαίως για τροφεία εκτός από έξοδα περιβολής. Επομένως δαπάνησε το διάστημα αυτό (μέχρι δηλαδή το 1892) 36.000 δραχμές για τροφεία. «*Οι εφημέριοι δε και οι διάκονοι του Ναού πλην των υπέργηρων, πάντες είναι απόφοιτοι της Ιερατικής σχολής, πλην εκ των ειρημένων καταφαίνεται ότι κληροδοτήμα 10.000 δραχμών προ πολλού εξηντλήθη. Μένει δε και θα διαμένει...η υποχρέωσις της τελέσεως του ετήσιου μνημόσυνου υπέρ του αιιδίμου Ιεράρχου...*». ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα Διάφορα/2 (Άνθιμος Κομνηνός 1900-1910), έγγραφο 14380. Νομαρχία προς Δήμο Ερμούπολης, έγγραφο 200 της 21 Απριλίου 1910 (Δήμος Ερμούπολης προς Νομαρχία).

παράγοντα χρηματοδότησης της ιερατικής εκπαίδευσης στο Ιεροσπουδαστήριο.¹⁶¹ Σημαντική υπήρξε η υλική και ηθική αρωγή του Λεωνίδα Κουτσοδόντη, του Εμμανουήλ Ζερβουδάκη στη Σχολή, όπως και το ενδιαφέρον του δημάρχου Ερμούπολης, Δημητρίου Βαφειαδάκη, στην επίλυση προβλημάτων της.¹⁶²

Ένας από εκείνους που θέλησαν να συμβάλουν στην ίδρυση ιερατικής σχολής αντιλαμβανόμενοι την ανάγκη της διευκόλυνσης παροχής ιερατικής εκπαίδευσης, θεμελίωσης και επέκτασής της ήταν ο Δημήτριος Γεωργίτσας από την Τρίπολη. Δώρισε το 1885 στο ελληνικό Δημόσιο έκταση με στόχο την ανέγερση ιερατικής σχολής στη γενέτειρά του,¹⁶³ πράξη που υποδηλώνει ίσως την υπολειπόμενη και τα προβλήματα της Σχολής, που είχε συσταθεί στην Τρίπολη από το 1857. Ο δωρητής έθεσε ως όρο το οικοδόμημα να μη χρησιμοποιηθεί ποτέ ως στρατώνας, νοσοκομείο ή πορνείο, αν συνέβαινε ποτέ η Σχολή να διαλυθεί.¹⁶⁴

Κληροδότημα στη Θεοφάνειο Σχολή άφησε ο Αθανάσιος Αθανασιάδης από την Πρέβεζα το 1883¹⁶⁵ και ο Σπυρίδων Γιακουμής το 1891.¹⁶⁶ Ο Αθανασιάδης αναφερόμενος στο «Θεοφάνειον σχολείον», το οποίο είχε οικοδομήσει ο Αναστάσιος Θεοφάνης, σημειώνει: «Πας φιλολογικός, φιλογενής, και φιλόπατρις ανήρ αγάλλεται ενδομύχως ..πρόδον των[...Ιτου λαού» και προτρέπει: «Μη παύσετε ημείς ταπεινώς[...] παρέχοντες την δυνατήν βοήθειαν σας εις το μικρόν τούτο θεοφάνειον σχολείον».¹⁶⁷

Από πριν είχε δεχτεί η ίδια Σχολή πλήθος δωρεών, όπως το 1849 του Στ. Ρωσσέτου, προξένου Ηπείρου και Αλβανίας, ο οποίος αφιέρωσε 400 γρόσια «εκ του περισσεύματος του μισθού του», προσθέτοντας: «η παρ' εμού προσφορά ονομάζεται πρωτότυπος δωρεά εκ μέρους

---

¹⁶¹ Από τους σπουδαστές της σχολής μεταξύ των 15 Ερμούπολιτών, οι δύο ήταν υπότροφοι του κληροδοτήματος Ανθίμου Κομνηνού, οι 4 υπότροφοι των διαφόρων ναών του νησιού, οι τρεις του Δήμου Ερμούπολης. Από τους τρεις από Τήνο οι δύο ήταν υπότροφοι του «καταστήματος Ευαγγελιστρίας», ένας υπότροφος της ιεράς μονής του Προφήτου Ηλία Σίφνου και από τους τρεις από Άνδρο οι δύο ήταν υπότροφοι της ιεράς μονής Ζωοδόχου Πηγής. Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος εκφωνηθείς τη 24 Ιουνίου 1879, ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμούπολει Ιερατικής Σχολής, Διάφορα, ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμούπολει 1888.*

¹⁶² Ένα από αυτά ήταν η ανάγκη μεταφοράς του Ιεροσπουδαστηρίου μακριά από το παρευρισκόμενο νεκροταφείο, το οποίο κρινόταν ως επιβλαβές. Μεθ.Παπαναστασόπουλος, (Σχολάρχης), *Λόγος εκφωνηθείς τη 24 Ιουνίου 1879.ό.π.* Ο Αρχιμανδρίτης Κύριλλος Βενιέρης, ιεροκήρυκας της Μητροπόλεως Σύρου υπήρξε διευθυντής της Ιερατικής Σχολής Σύρου, καθώς και καθηγητής Γυμνασίου Σύρου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών*, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις, 1964, σ.317.

¹⁶³ Ήταν οικοπέδο 4.000 τ.μ., ευρισκόμενο, στη θέση Παλαιόχανον, αξίας 4.000 δραχμών. Δωρητήριο συμβόλαιο του Δημητρίου Γεωργίτσα, υπ αριθμ.19734 της 1 Ιουλίου του 1885. ΠΠΧ, σ.73.

¹⁶⁴ Δωρητήριο συμβόλαιο του Δημητρίου Γεωργίτσα, ό.π.

¹⁶⁵ Ο Αθανάσιος Αθανασιάδης με την ιδιόχειρη διαθήκη της 3 Απριλίου 1883 προσέφερε βιβλία για τη βιβλιοθήκη της Θεοφάνειο Σχολής, δύο υποτροφίες προς εκπαίδευση των ανιψιών του και δύο πτωχών νέων που προορίζονταν για ιερείς στη Θεοφάνειο Σχολή και συνέχιση των σπουδών τους στην Αθήνα. Η αξία της ακίνητης περιουσίας του ανερχόταν σε 200 οθωμανικές λίρες. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.184.

¹⁶⁶ Ο Σπυρίδων Γιακουμής με τη διαθήκη της 28 Ιανουαρίου 1891 δώρισε την εκμετάλλευση 230.000 ριζών ελαιών στη Θεοφάνειο σχολή. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.126.

¹⁶⁷ Επιστολή Αθανασίου Αθανασιάδη της 11 Ιουλίου 1849 αρ.4344 Πρέβεζα. ΑΥΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο αρ.4344 της 11 Ιουλίου 1849.

της ελευθέρας Ελλάδος προς την ομόφυλον Ηπειρον». ¹⁶⁸ Στις παρατηρήσεις που υπέβαλε στο υπουργείο σημείωνε, εκτός από τις ανάγκες της σε βιβλία, ότι: «η εν λόγω σχολή [...] πολιτείας και ηθικούς λόγους αξιού της προστασίας της ελληνικής κυβερνήσεως και της συνδρομής του ελληνικού έθνους. Ιδίως όμως διότι είναι το πρόθυρον της Ελλάδος, ως εν τη μέση εκείνων των επαρχιών της, η (όπου)...εξασκείται η ελληνική επιρροή». ¹⁶⁹

Βασικό ζήτημα και επιθυμία πολλών δωρητών, όπως κυρίως αυτή εκφράζεται στις διαθήκες τους, είναι η επιμονή τους στο θέμα του οικογενειακού προφίλ των μελλοντικών ιερέων. Η βασική προϋπόθεση του «έγγαμου» των μελλοντικών κληρικών σκιαγραφεί την εναρμόνιση των επιθυμιών και τάσεων της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου με το πλαίσιο της οικογενειακής δομής, μέσα στο οποίο πρέπει να κινείται ο κληρικός. Ένα σημαντικό ποσοστό ευεργετών της ιερατικής εκπαίδευσης (80%) θέτει ως απαραίτατο όρο την έγγαμη κατάσταση του μελλοντικού ιερούργου. Αναφέρουμε το παράδειγμα του Μιχαήλ Καραμάνου από τη Μυτιλήνη, του οποίου επιθυμία ήταν «ο νέος ούτος να συζεύγηται προηγουμένως να αποκαθίσταται ιερεύς έγγαμος». ¹⁷⁰ Σκοπός επίσης του κληροδοτήματος του Δωρόθεου Σχολάριου Μητροπολίτη Λάρισας, γνωστού λογίου και συγγραφέα της εποχής, ήταν η «επί τω τέλει μετά το πέρας της τετραετούς σπουδής», των υποτρόφων του, «ίνα γίνωσιν έγγαμοι ιερείς χρησιμεύοντες ως τοιούτοι εν ταις επαρχίαις Τρίκκης και Σταγών. Δεκτοί και νεοχειροτόνητοι έγγαμοι διάκονοι και πρεσβύτεροι...». ¹⁷¹ Είναι ένα από τα κληροδοτήματα που άφησε το 1884 ο Δωρόθεος Σχολάριος, ¹⁷² ύψους 60.000 δραχμών εκείνο, το οποίο προοριζόταν για τετραετείς ιερατικές σπουδές πέντε υποτρόφων προερχόμενων από τη γενέτειρά του και

¹⁶⁸ ΑΥΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο 86/265 της 10 Οκτωβρίου 1849 και έγγραφο 70 (άχρον) (ελληνικό προξενείο Ηπείρου και Αλβανίας προς το υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁶⁹ Τονίζει σε επιστολή του ότι η Θεοφάνειος Σχολή έχει ανάγκη βιβλίων και άλλων υλικών μέσων για τη λειτουργία της. (πρόξενος Ηπείρου, Στ. Ρωσσέτος προς το υπουργείο των Εξωτερικών). ΑΥΕ, Φακ.1849/88,1, έγγραφο 86/265 της 10 Οκτωβρίου 1849 και 1137 και 28 Οκτωβρίου 1849 και έγγραφο 143.

¹⁷⁰ Ο Μιχαήλ Καραμάνος άφησε την 29 Ιουλίου 1865 κληροδοτήμα 25.000 δραχμών για σπουδές στη Ριζάρειο ενός νέου από τη Μυτιλήνη χωρίς να αδιαφορήσει για άλλους τομείς σπουδών: «...Αφήνω δια το γενησόμενον ομοίως εν Αθήναις πολυτεχνικόν σχολείον, κατά τη διαθήκη του μακαρίτου Στουρνάρη 500 δραχμές...». Διαθήκη του Μιχαήλ Καραμάνου της 9 Ιουλίου 1865. ΜΗΚ,Γ' 157, σ.715.

¹⁷¹ Τρίτον Άρθρο ΚΒ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884. ΠΠΧ, αρ.13, σ.372. Ο Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Λάρισας, γνωστός λόγιος της εποχής του άφησε με τη διαθήκη του κληροδοτήμα υπέρ διαφόρων φιλανθρωπικών και κοινωνικών ιδρυμάτων ορίζοντας οι 20.000 δραχμές να παραληφθούν με το θάνατό του και άλλες 70.000 δραχμές μετά από τριάντα έτη. Ο.π., αρ.13, σ.372.

¹⁷² Ο Δωρόθεος Σχολάριος (1812-1888), σημαντική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σπούδασε το 1836 στα Τρίκαλα, στο μοναστήρι Άγιος Στέφανος Μετεώρων, στη Σκόπελο και στο Άγιο Όρος το 1828. Το 1831 βρίσκεται στο Βουκουρέστι, ενώ επιστρέφοντας το 1834 στο Άγιο Όρος χρίστηκε διάκονος και λειτούργησε ως ιερέας στη Θεσσαλονίκη. Ως ελληνοδιδάσκαλο τον βρίσκουμε στο Καρλόβασι Σάμου το 1839. Στη Σύρα παρακολούθησε γυμνασιακές τάξεις και σπούδασε Θεολογία και Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθήνας. Το 1849 έγινε «Σχολάριος» και διηύθυνε τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1852 έγινε Μητροπολίτης Σωζοαγαθουπόλεως. Κώστας Σπανός, Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος Ιδρυτής του Σχολείου στο Αμάραντο της Καλαμπάκας. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία, τόμος Ε', Λάρισα 1983 (Ανατύπωση 1993) και Νίκος Γιαννούλης, Σχολείο στα Τρίκαλα στην Τουρκοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία, τόμος Ε', Λάρισα 1983 (Ανατύπωση 1993).

επαρχία Σταγών.¹⁷³ Ο ίδιος προέβη στην ίδρυση της «Ιερατικής εν Τρίκκη Σχολής» το 1876, όταν ακόμη η περιοχή της Θεσσαλίας ανήκε στην οθωμανική εξουσία.¹⁷⁴ Ενδεικτική των ευεργετικών διαθέσεων του υπέρ της ιερατικής εκπαίδευσης είναι η εναλλακτική προτίμηση της Ριζαρείου ως κληροδόχου ενός ποσού 150.000 δραχμών μετά από τριακονταετία, εάν δε γινόταν αποδεκτή η κληροδοσία από το Εθνικό Πανεπιστήμιο.¹⁷⁵

Ο Αθανάσιος Αθανασιάδης, από την Πρέβεζα το 1883¹⁷⁶ άφησε κληροδότημα στη Θεοφάνειο Σχολή της Πρέβεζας για την εκπαίδευση νέων της πατρίδας του που να είναι πτωχοί, «φερόμενοι ευσεβώς προς τα θεία και ευπειθείς προς τον διδάσκαλον και πάντα πολίτην». Με την αποπεράτωση των εκεί σπουδών μετά από εξετάσεις θα μπορούσαν να συνεχίσουν θεολογικές σπουδές στην Αθήνα.¹⁷⁷ Ο διαθέτης ζητά «μετά την ενδελεχή εκπαίδευσιν (να) χειροτονηθώσιν ιερείς, μετά τον νόμιμον γάμον των, και (να) μείνωσιν εν τη ίδια πατρίδι ιερουργούντες κανονικώς εις τους ιερούς ναούς και διδάσκοντες επ' εκκλησιαίς τον περιούσιον λαόν» φροντίζοντας παράλληλα για την «εφ' όρω ζωής» ικανοποιητική μισθοδοτήσή τους.¹⁷⁸ Θέτοντας επιτακτικά τους βασικούς όρους της παροχής των υποτροφιών προς αποφυγήν της άσκοπης εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος, ζητά, πριν απέλθουν στην Αθήνα οι νέοι αυτοί, να παρουσιάσουν εγγυητές για όλο το ποσό της εκπαίδευσής τους, το οποίο «αφεύκτως» είναι υποχρεωμένοι να επιστρέψουν, «καθ' ήν περίπτωσιν...δεν επανέλθωσι εις την πατρίδα ή δεν στέρξωσι να χειροτονηθώσιν ιερείς, άξιοι όντες κατά τους θείους, αποστολικούς και συνοδικούς Κανόνας, μετά τον νόμιμον γάμον των, και δεν προθυμοποιηθώσι να διδάσκωσιν εν εκκλησιαίς και αλλαχού τους αγαπητούς πατριώτας των, ως ήδη ώρισται. Το δε ληφθέν τούτο ποσόν εκ της παρεκτροπής των, θέλει διατεθή εις συντήρησιν άλλων ευσεβών και τιμίων νεανιών». Η ολοσχερής στέρηση του εισοδήματος του κληροδοτήματος θα ακολουθήσει και στην περίπτωση επίσης που υποπέσει σε «πλημμέλημα ή κακούργημα και επομένως καθαιρεθή, κατά τους ιερούς κανόνες υπό του

¹⁷³ Συγκεκριμένα, επιθυμία του ήταν να προέρχονται οι δύο νέοι από την Τρίκκη και οι τρεις από Ασπροπόταμο, Βενδίστα, Καστανέα, Κλίνοβο επαρχίας Σταγών. Κληρονόμο και εκτελεστή άφησε την Ριζαρείου Σχολή. Όρισε το ύψος του «μισθού» κάθε υποτρόφου σε 600 δραχμές ετησίως, δηλαδή 50 δραχμές μηνιαίως για τέσσερα έτη. ΠΠΧ, αρ.13, σ.372.

¹⁷⁴ Άρθρο ΙΘ', (Δωροθέα εν Τρίκκη Σχολή) της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884. ΠΠΧ, σ.372. Ήδη την 7 Δεκεμβρίου 1876 είχε καταθέσει στην Εθνική Τράπεζα το ποσό των 37.500 δραχμών που δώρισε στην «εν Τρίκκη αλληλοδιδασκτική και Δωροθέα Ιερατική Σχολή» με τον όρο να μπορεί να τα μεταβάλει «Διότι τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μου Βενδίστα διετέλουν υπό τουρκικήν εξουσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφυλαττόμενος...». Επειδή η ελληνική Κυβέρνηση, όπως διατεινόταν, μπορούσε να τα διατηρεί, καθώς και ο Δήμος Τρικκέων, οι 37.500 δραχμές μεταβιβάστηκαν και συγχωνεύθηκαν στο Ορφανοτροφείο και το Γηροκομείο Τρίκκης, του οποίου ή ίδρυσή του υπαγορεύεται στο άρθρο ΚΓ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.598-599.

¹⁷⁵ Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου, ό.π. Η εναλλακτική αυτή λύση δεν αντανακλά μόνο το ενδιαφέρον του ευεργέτη για την κατοχύρωση των υποτροφιών θεολογικών σπουδών σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα του ελληνικού κράτους, αλλά και τη δυνατότητα αποδοχής από αυτό ενός κληροδοτήματος, του οποίου η χρήση θα μπορεί να γίνει μετά από 30 χρόνια.

¹⁷⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη της 3 Απριλίου 1883. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.184.

¹⁷⁷ Σημείωνε στη διαθήκη του: «αποφαινόμενοι ενώπιον τούτων ότι επιθυμούσι και στέργουν να απέλθουν εις Αθήνας, ίνα ως υπότροφοί μου διδαχθώσιν εις την Θεολογικήν εκεί Σχολήν...». Ιδιόχειρη διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη, ό.π.

¹⁷⁸ «Θέλουν λαμβάνειν εκ του εισοδήματος του κεφαλαίου όλα τα αναγκαία έξοδα...όπως ζώσιν μετά των εκ της ιερωσύνης εισοδημάτων άνέτως και αγογγύστως, ευλογούντες και διδάσκοντες εις την ευθείαν οδόν τον περιούσιον λαόν της πατρίδος των». Διαθήκη του Αθανασίου Αθανασιάδη, ό.π.

Αρχιερέως...». Παράλληλα προχωρεί σε δωρεά όλων των βιβλίων του στη βιβλιοθήκη της Θεοφανείου Σχολής.¹⁷⁹

Σταδιακά γίνεται αντιληπτό ότι οι ιερατικές σπουδές δεν καλύπτουν μόνο την ανάγκη της μόρφωσης των κληρικών, αλλά αποτελούν και μία επαγγελματική διέξοδο για τους ενδεείς κυρίως νέους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Σύρου. Από τους 160 μαθητές του Ιεροσπουδαστηρίου της Σύρου, οι οποίοι φοίτησαν σ' αυτό μέχρι το 1881 αποφοίτησαν 130, από τους οποίους 45 έγιναν δημοδιδασκαλοι, 48 ιερείς και διάκονοι, ενώ οι υπόλοιποι στράφηκαν σε άλλα επαγγέλματα.¹⁸⁰

Η σύνδεση της ιεροσύνης με τη διδακτική πράξη - ο τύπος του ιερέα-δάσκαλου - στα γενικά σχολεία της χώρας συναντάται στις προτιμήσεις ή όρους ευεργετών στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα όσον αφορά στο εκπαιδευτικό δίκτυο της επαρχίας. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δασκάλους και ιεροδασκάλους άλλωστε δεν ήταν πολύ σαφής, ούτε και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, λόγω αυτή τη φορά «του ειδικού μορφωτικού βάρους» που διέθεταν οι ιερωμένοι από τη δεκαετία του 1850, ενώ για περίπου είκοσι χρόνια ήταν θέμα συζητήσεων η ιδέα της ανάθεσης της διδασκαλίας σε ιερείς στα σχολεία.¹⁸¹ Στο θέμα αυτό είχε τοποθετηθεί ο Κοραΐς στις αρχές του αιώνα. Ο φωτισμός του κλήρου κατά την άποψή του ήταν ουσιαδέστερη ανάγκη από την ανάληψη της διδασκαλίας από κοσμικούς ή μη δασκάλους: «Είναι της εσχάτης ατοπία να επαγγέλλονται οδηγοί και δάσκαλοι των άλλων, όσοι δεν προδιδάχθηκαν αυτοί και την λογικήν και την ηθικήν. Αλλ' επειδή η παρελθούσα μας δουλεία εβαρβάρωσε και κοσμικούς και ιερωμένους, ανάγκη είναι να δοθή καιρός παιδείας και εις αυτούς ο χρειαζόμενος, έως να πολλαπλασιασθώσι τα γυμνάσια και των γυμνασίων οι δάσκαλοι». ¹⁸² Έτσι, η ανάθεση των μαθημάτων του δημοτικού στους ιερωμένους κερδίζει έδαφος, μιας που επικροτείται η ιδέα όχι μόνο από τους ιερωμένους, αλλά και τους δυτικοθρεμμένους και διαφωτιστές.¹⁸³ Η ακραία μορφή της ιδέας παρουσιάστηκε στο νομοσχέδιο «περί εφημερίων και δημοδιδασκάλων» το 1874 του Ιωάννη Βαλασσόπουλου, υπουργού Παιδείας,¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ο.π.

¹⁸⁰ Μεθ. Παπαναστασόπουλος, *Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881*. ό.π.

¹⁸¹ Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.116. Δεν ήταν βέβαια άγνωστο το φαινόμενο και για την νομοθεσία του ελληνικού κράτους που αφορούσε το διδακτικό προσωπικό των σχολείων και του Διδασκαλείου. Ο νόμος του 1834 προέβλεπε ένα διευθυντή και δύο καθηγητές ως διδακτικό προσωπικό του Διδασκαλείου, από τους οποίους ο ένας να είναι ιερωμένος. Άρθρο 65 του νόμου της 6 Φεβρουαρίου 1834. Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992, σ.67.

¹⁸² «Ως δασκάλους της κοινής παιδείας, πρέπει να επαγρυπνή και τους ιερωμένους όχι μόνον της ανατολικής Εκκλησίας, αλλά και των λοιπών χριστιανικών αιρέσεων...». Αδαμαντίου Κοραΐ, «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους» στο Δαυίδ Αντωνίου (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*, τόμος Β' 1821-1825, σ.304. και Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.116.

¹⁸³ Κάποιοι από αυτούς ήταν οι καθηγητές Πανεπιστημίου, Δ. Στρούμπος το 1855, Ν.Σαρίπολος το 1865, Δ.Μαυροκορδάτος το 1871. Ο.π., σ.116.

¹⁸⁴ *Εφημερίς συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις κθ' της 18 Νοεμβρίου 1874, σσ.199-225. Το νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε, αλλά άνοιξε συζητήσεις με διυστάμενες απόψεις, όπως του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου –που συστάθηκε το 1873 με πρόεδρο το Ν Γ. Μιστριώτη και Γραμματέα τον Μ.Βρατσάνο – και «διαιώνισε την υφιστάμενη κατάσταση της συνύπαρξης στον ίδιο εκπαιδευτικό χώρο λαϊκών και ιεροδασκάλων». Το θέμα θα λυθεί με την κατίσχυση το 1920 του λαϊκού σχολείου. Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.117.

Από το σύνολο των χειρονομιών προς την ιερατική εκπαίδευση¹, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα, το ποσοστό εκείνων που κατευθύνονται προς προαναφερθείσες περιφερειακές ιερατικές σχολές καλύπτει μόνο ένα 46,73 %, ενώ όσες κατευθύνονται προς τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή αγγίζουν το 51,08 % με ιδιαίτερη πύκνωση των κληροδοτημάτων προς το ίδρυμα την περίοδο 1850-1870.

<i>Συγκέντρωση Ευεργεσιών στη Ριζάρειο και άλλες Ιερατικές Σχολές ανά δεκαετία.</i>		
<i>ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ</i>	<i>ΙΕΡΑΤΙΚΕΣ</i>	<i>ΡΙΖΑΡΕΙΟΣ</i>
1829-1830*	14	0
1831-1840	4	0
1841-1850	6	4
1851-1860	3	10
1861-1870	4	11
1871-1880	6	5
1881-1890	5	2
1891-1900	4	9
1901-1913	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	47	43
<i>Ποσοστό επί του συνόλου των πράξεων στην εκπαίδευση.</i>	2,98%	2,07%

Πίνακας 1.

*Από το σύνολο των πράξεων ευεργεσίας των δύο πρώτων περιόδων (1829-1840) προς τις ιερατικές σχολές οι 16 κατευθύνονται στο Εκκλησιαστικό σχολείο του Πόρου, ενώ οι 2 δεν ορίζουν ίδρυμα.

4. Κατά την επιθυμίαν των ευεργετών...

Η παράθεση μιας σειράς προσόντων που έπρεπε να διαθέτει ο κλήρος και τα οποία δε σχετίζονται μόνο με την ηθική του υπόσταση, αλλά περισσότερο με τον πνευματικό εξοπλισμό που όφειλε να κατέχει, ήταν πια αίτημα όχι μόνο του ευεργέτη, αλλά και της εποχής. Ο Ιωάννης Μάρης το 1877, λόγου χάρη, από τα Αποίκια Άνδρου,¹⁸⁵ επιθυμεί ο ιερέας του χωριού να είναι και δημοδιδάσκαλος του ιδίου δημοτικού σχολείου και οι κατά καιρόν ιερείς να έχουν τα απαιτούμενα προσόντα, όπως γνώσεις των χριστιανικών δογμάτων, να είναι ενάρετοι, να γνωρίζουν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και να κατέχουν δίπλωμα δημοδιδασκάλου όντας κατά το μάλλον ή ήττον καλλίφωνοι.¹⁸⁶ Η διδακτική κατάρτιση, η

¹⁸⁵ Ο Ιωάννης Μάρης, εμπροκοκτηματίας και άκληρος, προσέφερε 25.000 δραχμές στο ναό της Θεοτόκου ώστε να επιληφθεί μετά από πέντε έτη την οικοδόμηση ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου «στερεού, με σκεπήν εκ κεραμιδιών». Ζητά «η κατασκευή του να δοθή σε εργολαβία για να γίνη ευθυνότερον..». Η προσεγμένη χρήση του κληροδοτήματος ήταν απαίτηση μεγάλου ποσοστού των διαθετών και διατυπωνόταν στις διαθήκες τους. ΜΗΚ,Γ'93, σ.473 και Διάφορα, ήτοι λόγοι (συλλογή λόγων), εκφωνηθέντες εν Σύρω και αλλού, εν Ερμουπόλει 1888, σ.14.

¹⁸⁶ Διαθήκη Ιωάννη Μάρη αρ.8228 της 28 Ιουλίου 1877. ετών ανέρχονταν σε 250 δραχμές ετησίως.

γνώση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, η καλλιφωνία - τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση βέβαια θέτει ο δωρητής - ή και άλλα προσόντα αποτελούσαν προϋποθέσεις, για να ανταποκρίνεται στον πολλαπλό πολλές φορές ρόλο, όχι μόνο του κληρικού, αλλά και του δημοδιδασκάλου.

Ο εξ αντιθέτου σχεδόν ίδιος ρόλος για τους δασκάλους επιζητάται σε άλλες διαθήκες που κατευθύνουν τη δωρεά στη γενική εκπαίδευση. Προβάλλεται η εικόνα, λόγου χάρη, ενός δασκάλου που να επιτελεί και τα ηθικοδιδακτικά χρέη ενός ειδικά καταρτισμένου ιερέα, ικανού να ερμηνεύει το ευαγγέλιο στο εκκλησίασμα. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα - ένδειξη συνέχειας - της παραπάνω θέσης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτελεί η περίπτωση του Πέτρου Δημάκη το 1854. Αν και το κληροδότημα ανήκει στη γενική εκπαίδευση - ίδρυση και συντήρηση δημοτικού και Ελληνικού σχολείου στην Αλαγονία Καλαμών -,¹⁸⁷ είναι χαρακτηριστική η επέμβαση του ευεργέτη όχι μόνο στη λειτουργία και οργάνωση του σχολείου,¹⁸⁸ αλλά και στο διδακτικό έργο και το ρόλο του δασκάλου. Η διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων προτιμά να γίνεται από δάσκαλο ιερωμένο σχετιζόμενο με το μοναστικό βίο. «Ο διδάσκων τα ιερά μαθήματα, ως ανωτέρω θέλει διορίζεσθαι από τον Άγιον Μεσσηνίας και καθίστασθαι εις αυτά και ως ηγούμενος των τριών μοναστηρίων, έχων υπ' αυτόν και δύο ή τρεις δόκιμους εις εκάστην Μονήν, εξ ων ο ένας πρέπει να είναι ιερωμένος ή να ιερωθή, ώστε να ετελήται εις εκάστην η θεία λειτουργία».¹⁸⁹

Δεν πρέπει παρόμοιες επιθυμίες να μας ξενίζουν, αν σκεφθούμε ότι στα μέσα του αιώνα επίσης, το 1853, έγινε και η επαναφορά του θέματος του εκκλησιασμού των μαθητών από τον υπουργό Παιδείας Σ. Βλάχο, στάση που απηχούσε τα ιδεώδη της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Σύμφωνα με εγκύκλιό του, οι δάσκαλοι καλούνταν να «αναγιγνώσκουσι και ερμηνεύωσι της επιούσης Κυριακής το Ευαγγέλιον εξηγητικώς», να συνοδεύουν τους μαθητές «εις τον Εσπερινόν του Σαββάτου και την θείαν λειτουργίαν της επιούσης Κυριακής» και επανερχόμενοι στο σχολείο να γίνεται «η εκ των ιδίων Κυριακοδρομιών ηθική ανάπτυξις».¹⁹⁰ Ο τακτικός εκκλησιασμός ήταν καθιερωμένος από το Β.Δ. του 1836,¹⁹¹ ίσχυε καθ' όλη τη

ΜΗΚ,Γ'93, σσ.473,480.

¹⁸⁷ Δώρισε οικία της Αθήνας στο Δημόσιο υπό τον όρο αυτό να του παρέχει 5.000 δραχμές και εξ ίδιων να συντηρεί το σχολείο: «..να εγερθή εξ ιδίων μου εκτεταμένον δι αμφοτέρα τα εκπαιδευτήρια Κατάστημα...». Διαθήκη του Πέτρου Δημάκη της 14 Νοεμβρίου 1854. ΜΗΚ,Γ'33, σ.227 και ΠΠΧ, σ. 79.

¹⁸⁸ «Εις τα σχολεία αυτά θέλουν γίνεσθαι δις του έτους εξετάσεις ως και εις τα Δημοτικά, των οποίων το αποτέλεσμα θέλει υποβάλλεσθαι εις την Κυβέρνησιν». Ο.π.

¹⁸⁹ Διαθήκη του Πέτρου Δημάκη, ό.π.

¹⁹⁰ Η υποχρέωση του εκκλησιασμού της Κυριακής και των εορτών και η επιτήρησή του ανατίθεται στα καθήκοντα των δασκάλων, σύμφωνα με τον Κανονισμό των γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων το 1857 (άρθρα 14 και 76). Εγκύκλιος Υπ. Παιδείας, αρ.6815 της 19 Οκτωβρίου 1857 Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., τόμος Α', σ.417. Ήδη είχε προηγηθεί σχετική εγκύκλιος της 3 Μαρτίου 1856, «Περί τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τας Κυριακάς και εορτάς». Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγίαι.. αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1860-1868), τόμος Α', σσ.392-393-και Στεφ. Μ. Παρίσης, Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.269-270.

Ο.π., σ.122.

¹⁹¹ Ο Κανονισμός επέβαλλε την υποχρέωση να φοιτούν οι μαθητές σε ορισμένη εκκλησία κατά τις εορτές και Κυριακές. Άρθρο 14 και 76 του Κανονισμού των γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων στο Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836, «περί των θρησκευτικών των μαθητών καθηκόντων». Ο.π.

διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και υπενθυμιζόταν κατά καιρούς με εγκυκλίους στα σχολεία.¹⁹² Η κατήχηση πάλι από ιερέα στο ελληνοχριστιανικό δόγμα θεσπίστηκε στα δημοτικά σχολεία ήδη από το 1834.¹⁹³

Πενήντα χρόνια μετά, η επιταγή πάλι του Νικολάου Ρούσου, από τη Βουρκωτή της Άνδρου¹⁹⁴ το 1907, κατά την οποία «διοριζόμενος ο δάσκαλος να υποχρεούται αρμοδίως, φροντίδι των βουλευτών της επαρχίας του νομού, να ερμηνεύη κατά πάσαν Κυριακήν των εβδομάδων του έτους το Ευαγγέλιον εις τον ιερόν ναόν της Βουρκωτής, να φροντίζη δε, ώστε άπαντες οι μαθηταί και αι μαθήτριάι του σχολείου να φοιτώσιν εις τον ιερόν ναόν και εις τας λοιπάς επισήμους εορτάς του έτους»,¹⁹⁵ είναι δυνατόν να παραβληθεί με πολλές προτάσεις δωρητών θρησκευτικού χαρακτήρα σχετικές με την εκπαιδευτική πράξη ή τη συμπεριφορά διδασκόντων, που παρατηρούνται με μεγαλύτερη συχνότητα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Εύλογη είναι, λόγου χάρη, κατά την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η σύσταση: «..και ελπίζω εις το έλεος του αγίου Θεού, ότι θέλει είναι δάσκαλος κοινός παντοτινά εις το σχολείον της Τήνου να σπουδάζουν όλα τα παιδιά της Χώρας, πτωχά και πλούσια· ο δάσκαλος να είναι εις χρέος να παίρνει πέντε παιδιά από τα χωρία ρωμαίικα να σπουδάσουν και αυτά' είναι ο δάσκαλος εις χρέος να κηρύττη τον λόγον του Θεού αγίου εις τα χωρία ρωμαίικα πέντε φορές τον καθέκαστον χρόνον..».¹⁹⁶ Με το ιδιαίτερο αυτό ύφος του ο Ιάκωβος Παξιμάδης από την Τήνο μέσα από τη διαθήκη του οριοθετεί τα καθήκοντα του δασκάλου, του οποίου ανέλαβε

---

¹⁹² Β.Δ. της 3 Μαρτίου 1856 (επί κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη και υπουργού Χ. Χριστόπουλου) Π. Κλάδος, ό.π., σσ.269-270. Αλλά και προς το τέλος του αιώνα συναντάμε την ίδια νοοτροπία της πολιτείας: «Εντελλόμεθα λοιπόν υμίν να επιβάλλητε εις τους μαθητάς τον εκκλησιασμόν ορίζοντες την εκκλησιάν ή, εάν η πόλις έχη μεγάλην έκτασιν, τας εκκλησίας, εις άς οφείλουσι να εκκλησιάζωνται επιτηρούμενοι υφ' υμών η τινός των κ.κ. καθηγητών η διδασκάλων εναλλάξ. Έτι δε κρίνομεν ωφέλιμον προς θρησκευτικήν και ηθικήν μόρφωσιν των μαθητών κατά Σάββατον, μετά το πέρας των μαθημάτων, να ερμηνεύηται εις τους μαθητάς, παρόντος του συλλόγου, η περικοπή του Ευαγγελίου της Κυριακής και να γίνηται ομιλία παραινετική υπό του καθηγητού των ιερών η άλλου τινός των καθηγητών και διδασκάλων ή υπό του ιεροκήρυκος ή άλλου πεπαιδευμένου κληρικού ή και υπ' αυτού του Αρχιερέως,». Εγκύκλιος 14663 της 6 Οκτωβρίου 1898, «περί εκκλησιασμού και θρησκευτικής μορφώσεως των μαθητών», (επί κυβερνήσεως Α. Ζαΐμη και υπουργού Α. Παναγιωτόπουλου). Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.**, τόμος Α', σσ.123,384.

¹⁹³ «Η κατήχησις θέλει διδάσκεσθαι εις τα ημέτερα δημοτικά σχολεία. Λύκεια και Γυμνάσια, ει δυνατόν, υφ' ενός ιερέως του αυτού δόγματος ως οι διδασκόμενοι». Άρθρο 1^ο του Β.Δ. της 5/17 Ιουλίου 1834, «περί διδασκαλίας της κατηχήσεως εις τα σχολεία». Αναδημοσιεύεται από το: Γ.Βενθύλος **Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου (1833-1898)**, τόμος Α', Αθήναι 1884, σ. 55'.

¹⁹⁴ «Πρώην έμπορος, νυν κτηματίας» δώρισε στο Δήμο Άνδρου κληροδότημα 22.500 δραχμών για εκπαιδευτικές ανάγκες της Βουρκωτής με εν ζωή δωρητήριο συμβόλαιο αρ.4318 της 8 Αυγούστου 1907. Ο ίδιος είχε προσφέρει ήδη από το 1884 δωρεές στο Δήμο Άνδρου για τη δημοτική εκπαίδευση. Με κληροδότημα επίσης σπούδαζε τον ανιψιό του με προοπτική να ακολουθήσει το επάγγελμα του δασκάλου. Ιδιόχειρη διαθήκη του Νικολάου Ρούσου της 16 Μαΐου 1911. ΜΗΚ,Γ' 117, σ.556.

¹⁹⁵ Στον έκτο όρο του δωρητηρίου συμβολαίου.αρ.4318 της 8 Αυγούστου 1907. ΜΗΚ,Γ' 117, σσ.556, 1907 και Ευσταθίου Αθανασιάδου, **Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμουπόλει, Συλλόγου των Ανδρικών επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884**, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπης, αδελφών Φρερη], Εν Ερμουπόλει 1884, σ.14. Μ.Ε.Ε., τόμος Γ', σσ. 398,399.

¹⁹⁶ Ιδιόχειρη διαθήκη του Ιάκωβου Παξιμάδη της 7 Μαρτίου 1825. ΜΗΚ,Γ' 104, σσ.512-523 και ΑΥΕ, Φάκ.35/ 88,1, έγγραφο 1592 της 2 Φεβρουαρίου 1835. Πλούτισε ως έμπορος στη Τεργέστη. ΜΕΕ τόμος Α', σ.396 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, **Η Παιδεία..ό.π.**, σ.80.

τη μισθοδοσία, το 1825.¹⁹⁷ Παρόμοιες αντιλήψεις της άρρηκτης σύνδεσης της εκπαίδευσης με τα ορθόδοξα χριστιανικά ιδεώδη και της μετάδοσής τους σε ένα ευρύτερο ακροατήριο από τους μαθητές ενός σχολείου παρατηρούνται έστω και σποραδικά, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Συνυπάρχουν μάλιστα με τις εκσυγχρονισμένες αντιλήψεις για ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου και ευρύτερης πνευματικής καλλιέργειας των κληρικών. Στο χρονικό αυτό διάστημα επομένως των 82 περίπου ετών που μεσολαβούν ανάμεσα στη σύνταξη των δύο νομικών εγγράφων (δωρητηρίου συμβολαίου 1907 του Ρούσου και διαθήκης του 1825 του Παξιμάδη) δε φαίνεται να μεταβλήθηκε ουσιαστικά η νοοτροπία πάνω στο θέμα αυτό.¹⁹⁸

Σίγουρα το ισχυρό πρότυπο του δασκάλου - ιερέα ενσωματωμένο για αιώνες στην εκπαιδευτική πρακτική του ελληνικού χώρου, στη διάρκεια της εκπαιδευτικής ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους υποκαθίσταται στη συνείδηση του Έλληνα, χωρίς να χάνεται, με εκείνο του δασκάλου - ευσεβούς χριστιανού και υπάρχει παράλληλα, όταν δεν έχουν ωριμάσει οι συνθήκες υποκατάστασής του, με το μοντέλο του μορφωμένου ιερέα, ικανού πνευματικού αντιπρόσωπου της χριστιανικής πίστης.

Γενικότερα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι όροι που έθεταν οι δωρητές ή οι κληροδότες στον ειδικό αυτό τομέα της εκπαίδευσης συγκριτικά με τους άλλους είναι αυστηρότεροι, τυπικότεροι και ενίοτε ιδιότυποι, αποτέλεσμα του ειδικού βάρους πολιτισμικών χαρακτηριστικών σε θέματα ηθικής και παραδοσιακών αξιών και αντανακλούν λαϊκά ήθη και νοοτροπίες, την ευαισθησία της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα θρησκείας και ηθικής.

Μέσω πρόχειρων υπολογισμών και σε ένα χρονικό βάθος 30 έως 50 ετών από την ίδρυσή τους έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι σχολές αυτές θα δεχθούν εφάπαξ ή ετησίως χρηματικές ενισχύσεις που υπολογίζονται περίπου σε 5.000.000 δραχμές, 250 οθωμανικές λίρες, 94.000 ρούβλια, 2100 φλωριά πάνω από 700 τόμους βιβλίων, το ισότιμο δύο οικιών, 230.000 ρίζες ελαίων και πέντε κληροδοτήματα των οποίων αγνοούμε την κατά προσέγγιση αξία τους.

Αναλυτική ανά δεκαετία εμφάνιση της ευεργεσίας στην ιερατική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ16α.

Αναφορικά με το ύψος της χορηγούμενης περιουσίας, αλλά και τα οικογενειακά, μορφωτικά και επαγγελματικά τους χαρακτηριστικά παρατηρούμε τη συμμετοχή περισσότερων ευεργετών του εσωτερικού στην ιερατική ευεργεσία, καθώς και την υπεροχή του υψηλού μορφωτικού επιπέδου. (Βλ. και Παράρτημα 1. Β' Γ1β,Γ4β,Γ7β,Γ10β,Γ13β,Γ16β)

---

¹⁹⁷ «Αφήνω εις το σχολείον Τήνου γρόσια 18.750. οι επίτροποι οπού εδώ διορίζω θέλουν επιστάτη να ταβάλουν εις το διάφορον εις το κοινόν της Τήνου εις καλά μέρη σίγουρα και να λαμβάνουν ταις ομολογίαις εις χείρας των με διάφορο γρόσια 1500 τον έκαστον χρόνον». Η περιουσία του ανερχόταν σε 18.750 γρόσια (ή 10.351,22 δραχμές). Μυστική διαθήκη του Ιάκωβου Παξιμάδη, ό.π.

¹⁹⁸ Δεν απέχει πολύ από την ίδια θέση και η προτίμηση του Αθανασίου Αναγνώστου Ματάλα λίγα χρόνια μετά από τα όρια της έρευνάς μας, το 1919. Ένα από τα σημαντικά προσόντα του δημοδιδασκάλου ή ελληνοδιδασκάλου να είναι το πτυχίο θεολογικής σχολής, για τη διάθεση του οποίου ορίζει μεγαλύτερο μισθό από εκείνο ενός απλού δασκάλου και να «διδάσκη εν τω δημοτικώ σχολείω της κοινότητος τα ιερά μαθήματα...». Άρθρο Ζ' της διαθήκης του Αθανασίου Αναγν. Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1919. ΜΗΚ,Γ'208, σσ.985-1004.

Προέλευση Ευεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913).						
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός ευεργεσίας	92	30	47	11	2	2
Ποσοστό αριθμού του τομέα		30,32%	48,07%	12,59%	1,62%	7,41%

Πίνακας 2. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.4, πίν.7).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	39	18	12	23
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	37,7%	21,96%	11,34%	29,62%

Πίνακας 3. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.29, πίν.54).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός πράξεων	11	33	19	21	11
Ποσοστό επί του τομέα	15,51%	34,52%	19,44%	22,96%	15,51%

Πίνακας 4. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.37, πίν.69)

<i>Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)</i>				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΙΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	22	9	26	35
<i>Ποσοστό επί του τομέα</i>	25,32%	8,19%	25,13%	41,35%

Πίνακας 5. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.12, πίν.23).

Είναι ευνόητη επίσης η υψηλή συγκέντρωση προσφορών στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ δε λείπει η ιδιωτική πρωτοβουλία της επαρχίας, αν και μειωμένη.

<i>Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>						
<i>Περιοχές</i>	<i>ΑΘΗΝΑ-ΣΤΕΡΕΑ</i>	<i>ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ</i>	<i>ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ</i>	<i>ΚΥΚΛΑΔΕΣ</i>	<i>ΙΟΝΙΑ</i>	<i>ΘΕΣΣΑΛΙΑ</i>
<i>Συνολικός αριθμός</i>	52	10	16	7	5	2
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	56,52%	10,86%	17,39%	7,86%	5,43%	2,71

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.44, πίν.84).

<i>Επαγγελματική Κατανομή Ευεργετών της Ιερατικής Εκπαίδευσης (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγέλματα</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	6	6,52%
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	30	32,60%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ</i>	5	5,43%
<i>ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ</i>	2	2,17%
<i>ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ</i>	6	6,52%
<i>ΛΟΓΙΟΙ</i>	2	2,17%
<i>ΙΑΤΡΟΙ</i>	1	1,08
<i>ΑΛΛΑ</i>	19	20,65%
<i>ΑΙΓΝΩΣΤΑ</i>	21	22,82%

Πίνακας 7. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.20, πίν.38).

Ποσοστά Ευεργετισμού στην Ιερατική Εκπαίδευση σε σύγκριση με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης		
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ	ΡΙΖΑΡΕΙΟΣ
1829-1830	5,43%	0,00%
1831-1840	1,13%	0,00%
1841-1850	1,60%	1,07%
1851-1860	1,76%	5,88%
1861-1870	3,13%	8,59%
1871-1880	3,30%	2,75%
1881-1890	2,59%	1,04%
1891-1900	2,72%	6,12%
1901-1913	0,72%	1,44%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΑΞΕΩΝ	47	43
<i>Ποσοστό επί του γενικού συνόλου των πράξεων στην εκπαίδευση.</i>	1,88%	2,99%

Πίνακας 8. (Βλ. ανά δεκαετία και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ14α).

Η διάθεση για ενίσχυση της εκκλησιαστικής παιδείας διατηρείται στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παρά την κάμψη στον αριθμό και το ύψος των δωρεών που παρουσιάστηκε, οι δωρεές στο χώρο θα συνεχιστούν ακολουθώντας όμως μία φθίνουσα πορεία. Οι αιτίες εντοπίζονται κατά την άποψή μας στην εγκαθίδρυση μιας νέας νοοτροπίας επηρεασμένης από την εκσυγχρονιστική αλλαγή ιστορικών και κοινωνικών δεδομένων, στο γεγονός ότι δίνεται βαρύτητα και σε άλλες μορφές εκπαίδευσης, που αρχίζουν να σχηματοποιούνται και σχετίζονται περισσότερο με κατευθύνσεις περισσότερο τεχνολογικές και αναπτυξιακές της ελληνικής κοινωνίας.

VI. ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ

«..Το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος»

Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896. Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σσ.47-58.

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830 η εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης ήταν απογοητευτική.¹ Στην Ελλάδα που προσπαθούσε να επιβιώσει και να ορθοποδήσει, τα περιθώρια για την άσκηση από το κράτος μιας σωστής κοινωνικής πολιτικής ήταν ελάχιστα. Το κράτος πρόνοιας με τη σημερινή του έννοια ήταν υποτυπώδες ή εντελώς ανύπαρκτο. Όσα είχαν συντελεστεί στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας και εκπαίδευσης των άπορων και ορφανών παιδιών οφείλονταν κατά κύριο λόγο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία υπήρχε στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στη φάση αυτή που σηματοδοτεί τη δημιουργία ιδρυμάτων περίθαλψης και μόρφωσης περιθωριακών - άστεγων, πτωχών και ανεπιθύμητων - παιδιών πρωταγωνιστούσαν οι φιλανθρωπικές εταιρείες, τα δημοτικά συμβούλια, διάφορες ομάδες πολιτών, ευεργέτες κινούμενοι από θρησκευτικά ή συναισθηματικά στοιχεία της προσωπικής τους ζωής ως επί το πλείστον.²

Η ίδρυση ορφανοτροφείων, σχολών απόρων παιδιών, εργαστηρίων απόρων γυναικών πυκνώνουν από τα μέσα της δεκαετίας του 1860.³ Με το πρόσχημα μιας προληπτικής φιλανθρωπίας εφαρμόζεται ένας συνδυασμός δραστηριοτήτων πρόνοιας και καταστολής για τη μέριμνα και την κηδεμονία των παιδιών. Με ενδιάμεσο την περίθαλψη και την εκπαίδευση τα ιδρύματα αναπτύσσουν παρεμβατικές και καθοδηγητικές στρατηγικές με στόχο τη συγκρότηση ομοιογενών ομάδων και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.⁴ Η οικονομική ενίσχυση και αρωγή στα ιδρύματα αυτά εκδηλώθηκε πρόθυμα και γενναία με τις σημαντικές δωρεές μεγάλων και μικρών ευεργετών, καθώς και τεράστιου πλήθους συνδρομητών που ευαισθητοποιήθηκε στο θέαμα των εγκαταλελειμμένων και απορφανισμένων παιδιών. Το κίνητρο στην περίπτωση αυτή στη μεγάλη πλειονότητα των

---

¹ Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού ορφανών σε νησιά, λόγω χάρη, υποδήλωνε τις θαλάσσιες απώλειες του Αγώνα. Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.303.

² Βάσω Θεοδώρου, *Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, περ. *Μνήμων*, τεύχος 21, Αθήνα 1999, σ.55.

³ Βάσω Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. *Μνήμων*, τεύχος 14, Αθήνα 1992, σ.72

⁴ Σωτήρης Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, (διδασκαρική διατριβή), [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία] Αθήνα 1998, σ.171.

ευεργετικών συνεισφορών είναι ένα κράμα φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών ευαισθησιών.⁵

Ως τομέας στρατηγικής σημασίας για την επίβλεψη των ομάδων αυτών από την πλευρά της πολιτείας επιχειρείται η ίδρυση μέσω της χρηματοδότησης από διάφορους ιδιώτες - ευεργέτες των αντίστοιχων θεσμών που θα χαρακτηριστούν ως φιλανθρωπικά ιδρύματα. Σε κείμενα διαθηκών δωρητών ή μεγάλων ευεργετών γίνεται συχνά αναφορά στην τραγική πραγματικότητα της ζωής των νεαρών υπάρξεων στα αστικά κυρίως κέντρα.⁶ Η ανέγερση ιδρυμάτων που θα επιλύσουν σε ένα ικανοποιητικό βαθμό το πρόβλημα, αναλαμβάνεται στα πλαίσια μιας προσπάθειας ευρωπαϊκού προσανατολισμού της κρατικής πολιτικής, η οποία υπαγορεύεται από την ιδιωτική χρηματοδότηση,⁷ αλλά και στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκού τύπου οργάνωσης και λειτουργίας των ίδιων των ιδρυμάτων.⁸

1. Οι πρώτες προσπάθειες.

Στο Ναύπλιο ήδη η Φιλανθρωπική Εταιρεία,⁹ η οποία δημιουργήθηκε τον τέταρτο χρόνο της ελληνικής επανάστασης με σκοπό την περίθαλψη ασθενών, χηρών και ορφανών, οργάνωσε νοσοκομείο και αλληλοδιδασκτικό σχολείο, όπου στεγάστηκαν αμέσως στην αρχή

---

⁵ ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862, (προξενείο Μερίτης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 636 της Οκτωβρίου του 1864 (δωρεά της Γεροδήμου Γ.Μαρία από τα Ιωάννινα), Φάκ.1866/88,10, έγγραφο 14950 της 31 Μαΐου 1865 (κληροδότημα Βασιλείου Κυριαζίδη). Ενώ το κληροδότημα κατευθύνεται, σύμφωνα με τη διατύπωση και επιθυμία του διαθέτη, προς τα φιλανθρωπικά καταστήματα, βλέπουμε να δωρείται σε εκπαιδευτικά ιδρύματα για την κάλυψη επειγουσών αναγκών. Φάκ.1860/88,1, έγγραφο 1515 της 7 Ιουλίου 1860 (διαθήκη Ματζώρου Ευθυμίου από τη Ρόδο), Φάκ.1890/Δ60,1, έγγραφο 354 της 10 Οκτωβρίου 1890, (προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών). Επίσης, δωρητήριο συμβόλαιο Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898. Γιάννης Ε.Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σ.15.

⁶ Δημητρίου Βρανόπουλου, *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός', Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σ.27 και Χρίστου Θεοδώρατου, *Χρονικόν της Εκπαιδευτικής Δράσεως του Παρνασσού επί μίαν εκατονταετίαν 1872-1972*, στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός,' *Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ.32-33.

⁷ Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα*, περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.24-25.

⁸ Συμβάδιζε συνήθως η ανέγερσή τους με τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις των ευεργετών. Η οικοδόμηση ορφανοτροφείου «κατά το παράδειγμα της φωτισμένης Ευρώπης» ήταν, λόγου χάρη, επιθυμία των αδελφών Ζωσιμά. *Υπουργείον Παιδείας, Μητρών των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Β'1, σ.33. Η δωρεά του Εϋνάργου συμπορεύτηκε με την επιθυμία κατασκευής κτιρίου «δωρικής αρχιτεκτονικής, πλέον ευρυχώρου». Βλ. παρακάτω, σ.558.

⁹ Η Φιλανθρωπική Εταιρεία ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1824 με στόχο «την περίθαλψιν των πτωχών και απόρων, τη θεραπείαν των ασθενών την επί των ορφανών και απόρων». Άρθρο ιδ' του καταστατικού της. *Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ)*, αρχείο Βλαχογιάννη, Βουλευτικό, φάκελος 22 (1822-1828). Επικοινωνούσε με τον Κοραή που της έστειλε 300 αντίτυπα του «*Λόγου κατά Λεωκράτους*» το 1827. Στεργιέλλης Π. Αριστείδης, *Η Εκπαίδευση της Πελοποννήσου. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Ανάτυπον εκ του Α' τόμου (τόμοι 2), Αθήνα 1981-1982, σσ.305-306 και 381.

πάνω από 100 μαθητές, παιδιά που συγκεντρώθηκαν από το δρόμο, των οποίων ο αριθμός «αφ' ημέρας εις ημέραν προέβαινεν αυξανόμενος».¹⁰

Βασική μέριμνα και του Καποδίστρια ήταν η περίθαλψη και η εκπαίδευση των ορφανών του πολέμου. Το ενδιαφέρον του αυτό δε μαρτυρείται μόνο με μία σειρά επιστολών, διαβημάτων ή συναντήσεων που είχε πριν από την έλευσή του στην Ελλάδα,¹¹ αλλά και με αποτελεσματικές ενέργειες, όπως με τη δημιουργία του ταμείου «των επί ξένης προσφύγων ορφανών και πενήτων ελληνοπαίδων», στο οποίο βασίστηκε η λειτουργία των δύο παιδαγωγείων στη Βενετία και την Τεργέστη, όπου κατέφευγαν άπορα και ορφανά παιδιά¹² ή του «Ταμείου των Ορφανών» στη Γενεύη.¹³

Το πρώτο ορφανοτροφείο στον ελλαδικό χώρο ιδρύθηκε στην Αίγινα από τον ίδιο τον Καποδίστρια και με χρήματα που «κατέβαλεν εξ ιδίων του».¹⁴ Μέχρι τότε λειτουργούσαν προσωρινά ως ορφανοτροφεία, εκείνο του Πόρου το 1828¹⁵ και του Ναυπλίου,¹⁶ τα οποία μεταφέρθηκαν οριστικά το Μάρτιο του 1829 στην Αίγινα.¹⁷ Από τις αρχές του Μαρτίου είχαν εγκατασταθεί τα πρώτα παιδιά, «λείψανα της σκληράς αιχμαλωσίας» των Τούρκων που είχαν εξαγοραστεί στην Αλεξάνδρεια με χρήματα του φιλέλληνα βασιλιά της Γαλλίας

---

¹⁰ Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.42 και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστρου. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α', εν Αθήναις 1936, σ.εχλ. Περισσότερα για τη Φιλανθρωπική Εταιρεία βλ. Δημήτριος Κ.Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.59-64.

¹¹ Ι.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), Αθήνα 1841-1843, τόμος Α', σσ.147-148,153-154,180-183,201-203.

¹² Ό.π., τόμος Α', σσ.135,153, 209.

¹³ Ελ. Κούκου, Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος ο διπλωμάτης 1800-1828, Αθήνα 1984, σ.300.

¹⁴ Βασίλειος Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν, Αθήνα 1939, σ.112, υποσμ.1. Ο Καποδίστριας είχε προσφέρει 400 φοίνικες στο Ορφανοτροφείο, εκτός από τη χρηματοδότηση υποτροφιών πριν από το 1830. Γενική Εφημερίς, έτος ΣΤ', αρ.18 της 7 Μαρτίου 1831.

¹⁵ Τα ορφανά στεγάζονταν στη Ζωοδόχο Πηγή Πόρου. Ήταν ο τόπος περισυλλογής των πρώτων ορφανών υπό την εποπτεία του Ανδρέα Παπαδόπουλου, ο οποίος είχε δεχθεί εντολές από τον Κυβερνήτη για τήρηση καθαριότητας, υγείας, διαγωγής, φυσικής αγωγής και αυστηρής πειθαρχίας των τροφίμων. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', σ.εχχv και Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τόμος Α' (1821-1894), [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, σσ.19-20. Στη διοίκηση του Ορφανοτροφείου του Πόρου έλαβε ενεργό μέρος η Μαντώ Μαυρογένους με τη δράση της. Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου» τόμος 15, σ.71. Τον Ανδρέα Παπαδόπουλο, που προσωρινά κηδεμόνευε στο Ορφανοτροφείο αυτό, τον διαδέχθηκε ως διευθυντής ο Κλεόβουλος τρεις μήνες πριν από το θάνατό του τον Ιούλιο του 1829. Τον διαδέχθηκε ο Πέτρος Μπούας μέχρι τη μεταφορά των ορφανών στην Αίγινα την 10 Μαρτίου Ι.Α.Καποδίστρια, Επιστολαί (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), ό.π., τόμος Β', σ.174. Ελ. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σσ.68,71-72.

¹⁶ Το Ορφανοτροφείο του Ναυπλίου βρισκόταν στο Ιτς Καλαί και ακολουθούσε τον ίδιο κανονισμό λειτουργίας με εκείνο του Πόρου, σύμφωνα με τη διαταγή, αρ.2273 της 9 Ιανουαρίου 1828 του Γενικού Γραμματέα, Σπυρίδωνα Τρικούπη. ΓΑΚ, ΚΑ', Έκτακτοι Επίτροποι, φάκελος 65-66, έγγραφο της 9 Νοεμβρίου 1828. Την επιστασία του είχε προσωρινά ο συνταγματάρχης Έυδεκ, αλλά αργότερα και οι Ν.Νικητόπουλος και Γ.Λιώνδας, όπου και δίδαξαν. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π., σ.71.

¹⁷ Την 10 Μαρτίου 160 ορφανά έφθασαν στην Αίγινα από τον Πόρο, ενώ την 30 Μαρτίου 250 ορφανά από το Ναύπλιο. Γενική Εφημερίς, αρ.28 της 10 Απριλίου 1829. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία...ό.π., σσ.71-72.

Καρόλου Γ', ύστερα από παρότρυνση του Καποδίστρια.¹⁸ Με διάταγμα το Μάιο του 1829 ο Κυβερνήτης καθόριζε τον τρόπο διοίκησης και τον κανονισμό λειτουργίας του τεράστιου για την εποχή εκπαιδευτικού ιδρύματος -«το οποίον ανηγέρθη χάριν εις την ευεργετικήν διάθεσιν των γενναίων φιλελλήνων»,¹⁹ όπου 600 περίπου ορφανά θα περιθάλπονταν και θα μορφώνονταν:²⁰ «Επιθυμούμε να δώσωμεν εις το κατάστημα τούτο διοργανισμόν ικανόν να καταστήση τους μαθητάς μετόχους των αγαθών της ηθικής και χριστιανικής αγωγής και της υγιούς στοιχειώδους παιδείας».²¹ Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας ήταν απομίμηση του σχολικού ιδρύματος Hofwyl,²² όπου οι μαθητές, εκτός από την εγκυκλοπαιδική μόρφωση που έπαιωναν, μάθαιναν και ένα χειρωνακτικό επάγγελμα.²³ Η ελλιπής χρηματοδότηση των σχολείων αυτών, ο τρόπος διοίκησης και οι συνθήκες θα σταθούν φραγμός στην υλοποίηση των αρχικών προθέσεων του ιδρυτή τους.²⁴

Θεμελιώδης πεποίθηση του Καποδίστρια, στην οποία στηριζόταν και η εκπαιδευτική του πολιτική, ήταν η απόκτηση τόσο τεχνικών, επιστημονικών, όσο και θεωρητικών γνώσεων από ικανούς δασκάλους: «Η Ελλάς κατά την παρούσαν πρώτην εποχήν της επανορθώσεως αυτής χρήζει κυριώτατα να αποκτήση εξ αυτών των πολιτών αυτής άνδρας ικανούς να εισάξωσιν ενταύθα τας τέχνας, τα εργόχειρα, τας επιστήμας και τους λόγους».²⁵ Το Ορφανοτροφείο, σύμφωνα με έκθεση του Κερκυραίου Ανδρέα Μουστοξύδη, προέδρου της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, Εφόρου και διευθυντή του Εθνικού Μουσείου και Εφόρου του Κεντρικού σχολείου, το 1829 αριθμούσε 495 υποτρόφους,²⁶ οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί από περιοχές της ελεύθερης Ελλάδας και του οθωμανικού χώρου.²⁷ Για την

¹⁸ Ο.π., σ.80.

¹⁹ Διάταγμα της 16 Μαΐου 1829. Γενική Εφημερίς, αρ.40 της 25 Μαΐου 1829.

²⁰ «Έχω και μερικάς εκατοστύας παιδίων...τα οποία συνάξας καθαρίζω, ενδύω και κατατάσσω, μέλλων να τα κατασκηνώσω εις το εδώ ετοιμαζόμενον ευρύχωρον "καλυβοποίημα", όπου συσταθήσεται σχολείον αλληλοδιδασκτικόν. Και κατόπιν βλέπομεν τι ημπορούμεν να τα κάμωμεν». Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί*, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), τόμος Α', σ.371.

²¹ Διάταγμα της 16 Μαΐου 1829. Γενική Εφημερίς, ό.π., σ.155 κ.ε. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π.* Το περιεχόμενο της διδασκαλίας των μαθημάτων προσανατολίστηκε προς την ελληνοχριστιανική παράδοση και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εθνική διαπαιδαγώγηση, και στη σύζευξη θρησκείας και παιδείας για την ανόρθωση του φρονήματος των πολιτών. Αν. Πρασσά, *Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές*, περ. *Ιστορικά*, «Καποδίστριας, ο δεσποτικός οραματιστής», τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική ΑΕ], 2000, σσ.44-45.

²² Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.36-37, υψομ.76.

²³ Βλ. Χρ.Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις, [ΟΕΣΒ],1942, σ.133 και Άννα Κόντωνα, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.21. Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.37, υψομ.69..

²⁴ Στ Τσουμελέα και Δ. Παναγόπουλου, *Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία 100 χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933, σ.6.

²⁵ Ι.Α.Καποδίστρια, *Επιστολαί*, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), ό.π., τόμος Γ', σ.374. Βλ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.700-703.

²⁶ Τον Απρίλιο του 1829, όταν έγιναν τα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου (6 Απριλίου 1829), ήταν συγκεντρωμένα 476 ορφανά παιδιά. Σ' αυτά είχαν προστεθεί από το Μάρτιο του ίδιου έτους τα 160 ορφανά του Πόρου και τα 250 του Ναυπλίου. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π.*, σσ.70-71.

²⁷ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 29, Σχολικά, έγγραφο της 27 Ιουλίου 1830, ό.π., φάκελος 28, Σχολικά, έγγραφο. της 7 Ιουνίου 1830, φάκελος 30β, Σχολικά, έγγραφο της 9 Αυγούστου 1830. Από αυτούς οι 96 «απεδόθησαν» στις οικογένειές τους, εφόσον «ευρούσαι τους πόρους να θρέψωσιν εις τα πανταχού της Ελλάδος ανεγειρόμενα σχολεία, μας τα εζήτησαν». Έκθεση Α.Μουστοξύδη της 31 Δεκεμβρίου 1831, *Η Αιγιναία*, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, [εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ.

οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος θεσπίστηκε η φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας με το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης.²⁸ Ενδεικτικά οι δαπάνες της συντήρησης του Ορφανοτροφείου την περίοδο από Σεπτέμβριο του 1829 έως Ιούνιο του 1832 ανέρχονταν συνολικά σε 521.926 γρόσια ή 208.770 φοίνικες.²⁹

Δωρεές ομογενών και ευρωπαίων φιλελλήνων από Ρωσία, Γερμανία, Ολλανδία και Ελβετία ενίσχυσαν οικονομικά την ανέγερση και λειτουργία του Ορφανοτροφείου.³⁰ Το νέο κτίριο του «Κεντρικού σχολείου» της Αίγινας, έγινε με δωρεά του Εϋνάρδου,³¹ ο οποίος αφιέρωσε 50.000 δραχμές στην κατασκευή του κτιρίου «δωρικής αρχιτεκτονικής, πλέον ευρυχώρου».³² Με στόχο την ίδρυση «*Ινστιτούτου για ορφανά*» ομογενείς από τη Βιέννη με αντιπρόσωπο το Σίμωνα Σίνα προσέφεραν 2.000 φλορίνια το Μάρτιο του 1830.³³ Ομογενείς και φιλέλληνες της Νέας Υόρκης έστειλαν βιβλία και εκπαιδευτικό υλικό (αβάκια).³⁴ Μία σειρά βιβλίων ποικίλου περιεχομένου, εξωσχολικά, καθημερινής χρήσης, χειρόγραφα φιλολογικού, ιστορικού, νομικού και άλλου ενδιαφέροντος, δωρήθηκαν από μονές, συγγραφείς, φιλομαθείς, και εύπορους Έλληνες, επιφανείς και αφανείς ομογενείς, το ρώσο Αυτοκράτορα Αλέξανδρο τον Α΄, φιλελληνικές εταιρείες, μισσιονάριους.³⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε ανώνυμο Ναξιώτη λόγιο³⁶ και τον Αιμίλιο Τυπάλδο.³⁷

Πάντα κάτω από το πρίσμα της πρόθεσης των δωρητών κινούμενοι διαπιστώσαμε ότι το συνολικό ποσό των δωρεών που προσφέρθηκαν σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας

Αποστολίδου κοσμητού], Αίγινα 15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπ. έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναίας, αρ.584, σ.33 κ.ε.

²⁸ Γενική Εφημερίς, αρ.55 της 14 Αυγούστου 1829, σ.225.

²⁹ Η μισθοδοσία του εκπαιδευτικού, διοικητικού και υπηρετικού προσωπικού ανερχόταν στις 101.114 γρόσια (δηλαδή 40445 φοίνικες), ποσό, το οποίο προσέγγιζε το 20% των συνολικών δαπανών του ιδρύματος (τροφή, ένδυση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σκευή, επισκευές κλπ. ΓΑΚ, ΚΑ΄, Γενική Γραμματεία, φάκελος 237, έγγραφο της 23 Απριλίου 1830 και Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.158-159.

³⁰ Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σσ.150-151.

³¹ Ελ. Κούκου, *Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΒ΄, Αθήνα 1975, σσ.591-592.

³² ΑΥΕ, Φάκ.1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουαρίου 1833 και Ελ. Μπελιά, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.21.

³³ Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, τόμος Α΄, σ.12.

³⁴ Ο Ιω. Κοκκώνης προσπαθεί να τονώσει τη δωρεοδοτική διάθεση «των εκτός της Επικρατείας ομογενών» και να αυξήσει το ύψος των προσφορών τους σε χρήμα και έντυπο υλικό. *Η Αιγιναία, ό.π.*, αρ.13 της 15 Απριλίου 1831, σ.51 και Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Σειρά Τρίτη. Τα περί παιδείας*, Αθήνα 1968, τόμος Γ΄ Αθήνα 1968, σ.1821. Χ.Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.202.

³⁵ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 45, Σχολικά έγγραφο. της 7 Νοεμβρίου 1831. Αντίθετα με τις καθιερωμένες μορφές των σχολικών δωρεών με πρακτική σημασία, όπως χρήματα βιβλία, πίνακες, χάρτες κλπ., ιδιαιτερότητα για τη χρησιμότητά της σε τόπο και χρόνο αποτέλεσε δωρεά γαλλικού εμβολίου ευλογιάς στους κατοίκους της Μεθώνης και τα παιδιά τους εκ μέρους του γαλλικού υπουργείου Αμύνης (*Lettres et documents officiels relatifs aux derniers evenements de la Grece*), Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Γ΄, σσ.1683-1684 και Χ.Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.202.

³⁶ Την 9 Ιουλίου 1830 έστειλε από τη Μονεμβασιά 200 αντίτυπα τραγωδίας «*Αι Αθήναι ελευθερωμένα*». Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, τόμος Α΄, σ.13.

³⁷ Ο Αιμίλιος Τυπάλδος έστειλε το 1831 από τη Βενετία 43 τόμους φυσικής ιστορίας και ιστορίας ελληνικής φιλολογίας. *Η Αιγιναία, ό.π.* 1831, σ.122 και Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, τόμος Α΄, σ.14.

του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, άσχετα αν έφθασαν ή όχι στον προορισμό τους κιαν χρησιμοποιήθηκαν, υπερέβη τις 2.650.000 δραχμές, σύμφωνα με τους εφικτούς υπολογισμούς των καταγραφέντων ποσών.³⁸ Αντίστοιχα, οι κτιριακές δαπάνες μέχρι τον Αύγουστο του 1830 ανήλθαν σε 524.072 γρόσια.³⁹ Στην προσπάθεια αυτή συμμετείχε και η δημογεροντία της Αίγινας με προσφορά οικοπέδου 55 στρεμμάτων. Παράλληλα παρατηρείται και συμμετοχή των κατοίκων μεμονωμένα με μικρότερα ποσά.⁴⁰

Δεν πρέπει βέβαια να παραληφθεί το κληροδότημα των 100.000 ρουβλίων⁴¹ στην εκπαίδευση «ορφανών τέκνων των υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων»⁴² των αδελφών Ζωσιμά σε μία πρώιμη εποχή για το ελληνικό κράτος, το 1829, όταν δεν υπήρχε υποδομή εκπαιδευτικού ή φιλανθρωπικού τύπου δικτύου.⁴³

Η ευεργεσία έπαιρνε πολλές φορές τη μορφή της προσφοράς διαφόρων υπηρεσιών. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η προθυμοποίηση του γάλλου φιλέλληνα Η. Α. Dutrone να διδάξει «αμισθί» σε μαθητές γαλλικά με την προσδοκία να τους βοηθήσει συντομότερα «να συμμεθέξουν εις τα καλά των επιστημών».⁴⁴ Αλλά και από τα Επτάνησα αποστελλόταν χρηματική βοήθεια. Ο Σπυρίδων Πετρετίνης από Κέρκυρα, εύπορος από «ευγενή» οικογένεια το 1830, «αδιστάκτως υπακούσας εις την αίτησιν του Καποδίστρια προσήνεγκε ποσόν τι χρημάτων».⁴⁵ Δεν έλειψαν οι προσφορές επωνύμων

³⁸ Βλ. Συγκεντρωτικός πίνακας, Παράρτημα 2. και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και 13).

³⁹ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 30, Σχολικά και Δασκαλάκης, Κείμενα ...ό.π., τόμος Β', σ.1294.

⁴⁰ Δόθηκαν από τη δημογεροντία του νησιού ως δωρεά για τη δημιουργία κήπου εκτάσεως 55 στρεμμάτων, καθώς και παραχώρηση οικίας προσκείμενης στο ναό. Χ. Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση...ό.π.**, σσ.151-152. Στον εξοπλισμό του ναού συνέβαλαν διάφορες δωρεές, όπως άμφια μεταστάντος μοναχού. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 22, Σχολικά, έγγραφο. της 27 Δεκεμβρίου 1829 επίσης φάκελος 38, έγγραφο 12 Απριλίου 1831. Εκτός απ'αυτά προστέθηκαν ακόμη ορισμένα στρέμματα γης στις εγκαταστάσεις και δύο οικίσκοι του Γ. Ηριώτη. (Πρωτόκολλον εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας (ΕΔΕ)), έγγραφο. 1 Σεπτεμβρίου 1829 της 21 Δεκεμβρίου 1831, έγγραφο 2541 της 21 Μαρτίου 1831) και Γ.Γενναδίου (ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 21, Σχολικά της 16 Νοεμβρίου 1829), συνολικής αξίας 1119,20 φοινίκων).

⁴¹ Ισοδυναμούσαν με 270.210 δραχμές.

⁴² ΜΗΚ,Β'1, σ.33.

⁴³ Δωρητήριο του Νικολάου Ζωσιμά της 16 Σεπτεμβρίου 1829 και διαθήκη της 18 Μαρτίου 1841 (αωμα''). Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, **Αρχεία Εθνικών Ευεργετών**, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 5, σ.19, ΜΗΚ,Β'1, σ.33, ΑΥΕ, Φάκ.1833/ 88,1, έγγραφο 997 της 4 Σεπτεμβρίου 1833 και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο. 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα145, φάκελος10, έγγραφο 24478, θυρίδα106, φάκελος 16-19, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 20,1829, **Πρωτόκολλο των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας**, έγγραφο 174 της 7 Νοεμβρίου 1829 και Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, **Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών**, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.171. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας, όμως το αρχικό κεφάλαιο που εστάλη τα έτη 1841,1847,1852 και 1856 συμποσούνταν σε 270.210 δραχμές περίπου. Το κληροδότημα αφού αποχωρίστηκε το 1915 από τα γενικά κληροδοτήματα με το νόμο 403, το 1928 έφτανε τις 4.259.114 δραχμές συνολικά, ενώ συγκεκριμένα με ετήσιο έξοδο 143.000 δραχμές χρηματοδοτούνταν 52 υποτροφίες. ΜΗΚ,Β'1, σ.35.

⁴⁴ Αλ. Δημαράς, **Η Μεταρρύθμιση, ό.π.**, τόμος Α', σ.κη'.

⁴⁵ **Κερκυραϊκά Χρονικά**, τόμος XVI, «Βιογραφικά σχεδιάρια», σ.33.

Ελλήνων, όπως εκείνη του Σίμωνα Γρ. Σίνα,⁴⁶ του Ιωάννη Σαγκρέδου,⁴⁷ του κόμη Μοντσενίγου⁴⁸ του Στέφανου Θεοτόκη,⁴⁹ αλλά και ευρωπαίων αξιωματικών, όπως του ρώσου ναυάρχου Έυδεκ⁵⁰ ή του γάλλου στρατηγού Γκεενώ.⁵¹ Ανάμεσα στο πλήθος των δωρεών που προσήλκυσε η πρώτη αυτή εκπαιδευτική προσπάθεια του Κράτους διακρίνουμε εκείνες των ομογενών, όπως του Παύλου Πολύζου το 1832 από τη Βεσσαραβία,⁵² του Ιωάννου Ποντίκη το 1831,⁵³ του Ηγουμενίου της Μονής Σκύρου το 1832,⁵⁴ του Σταμάτιου Ν. Μπουδούρη το 1842 που προσέφερε τα ενοίκια της οικίας του για «έξοδα και εκπαίδευση των ορφανών» του Ορφανοτροφείου, το οποίο ήδη είχε μεταφερθεί στο Ναύπλιο. Σύμφωνα με το δωρητήριο έγγραφό του, ομολογεί: «Ότι δια ψυχικήν του ωφέλειαν και από φιλανθρωπικόν του αίσθημα αποφασίζει δια του παρόντος εγγράφου να δίδονται κατ' έτος εις το εν Ναυπλίω Β' Ορφανοτροφείο.. και δια την εκπαίδευσιν αυτών...».⁵⁵ Μία από τις σχολάζουσες⁵⁶ κληρονομίες που ανήκουν στο Ορφανοτροφείο Αίγινας είναι το κληροδότημα το 1836 του «δόκιμου συγγραφέα», Αθανασίου Σταγειρίτη, αξίας 2446,58 δραχμών παλαιών,⁵⁷ το οποίο «ως αδέσποτον» - δεν υπήρχαν φυσικοί κληρονόμοι - περιήλθε στο Δημόσιο. Πέθανε ο ευεργέτης

---

⁴⁶ Συνολικά προσέφερε 2.007 δίστηλα, που ήταν ισοδύναμα με 12.043,62 φράγκα. Αφηνε ετήσιο τόκο, ποσού κατάθεσης στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα ισοδυναμών με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 27, Σχολικά, έγγραφο της 16 Μαΐου 1830.

⁴⁷ Προσέφερε 500 δίστηλα που ισοδυναμούσαν με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία φάκελος 49 έγγραφο. της 25 Ιουνίου 1830.

⁴⁸ Προσέφερε 185 δίστηλα που ισοδυναμούσαν με 1.108,80 φοίνικες. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 54, Κατάστιχον Κληροδοσιών.

⁴⁹ Η συναλλαγματική των 50 που προσέφερε ισοδυναμούσαν με 300 φοίνικες. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 27, Σχολικά, έγγραφο της 28 Μαΐου 1830.

⁵⁰ Προσέφερε 114 δίστηλα, ισοδύναμα με 684 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 53, έγγραφο της 9 Ιουλίου 1830, σ.216.

⁵¹ Προσέφερε 100 φράγκα, ισοδύναμα με 3.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκελος 56, έγγραφο. της 26 Νοεμβρίου 1832, σσ.290,291.

⁵² ΑΥΕ, Φάκ.1833/88,1, έγγραφο 5152 της 7 Σεπτεμβρίου 1833, ΓΑΚ, ΥΕΔΕ, φάκελος 36, 1831, αρ.1937 της 15 Φεβρουαρίου 1831 και έγγραφο 1301.

⁵³ Με «μνημονικό έγγραφο» της 4 Μαΐου 1831 λόγω θανάτου άφησε στο ορφανοτροφείο Αίγινας 80.000 φιορίνια καθώς και άλλους 5.000 φοίνικες. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 12342. Χαρακτηριστική είναι η φράση του προξένου: «θέλετε ιδη, ότι ο καλός τούτος ομογενής αφήκε ακόμη 5.000 φοίνικες στα ορφανά του καταστήματος». ΑΥΕ, Φάκ.1833/88, υπφ.1, έγγραφο 1578 της 3 Νοεμβρίου 1833, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 181, φάκελος 8, έγγραφο 9232 της 12 Σεπτεμβρίου 1836, έγγραφο 14103 της 12 Ιουλίου 1837 και ΜΗΚ,Γ' 12.

⁵⁴ Προσέφερε 2.000 γρόσια. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., σ.14.

⁵⁵ Προσέφερε με δωρητήριο έγγραφο της 19 Φεβρουαρίου 1842 τα ενοίκια της οικίας του στο Ναύπλιο «μέχρι αποβιώσεώς του». Η πρώτη δόση που εισπράχθηκε το 1843 ανερχόταν σε 500 δραχμές. ΜΗΚ,Γ' 21, ΠΠΧ, σ.267.

⁵⁶ Σχολάζουσες κληρονομίες είναι περιουσίες από κληροδοτήματα που ανήκουν στο Δημόσιο, ως «αδέσποτοι», αλλά η διαχείρισή τους είτε λόγω αδράνειας του Δημοσίου, είτε λόγω νομικής φύσεως εκκρεμοτήτων δε διενεργείται από το Δημόσιο. Πολλοί ιδιώτες εκμεταλλευόμενοι το γεγονός της άγνοιας ή αμεριμνησίας της πολιτείας διαχειρίστηκαν τις περιουσίες ανεξέλεγκτα προς όφελός τους, κάτι που θα καταγγελθεί επίσημα τόσο από τον Αθανάσιο Παπαχριστόπουλο, το 1914 με την έκδοση του βιβλίου «Κληροδοτήματα, τεύχος Α'», όσο και από το Σκεύο Ζερβό, πληρεξούσιο Αθηνών-Πειραιώς κατά την Δ' Εθνοσυνέλευση το Φεβρουάριο του 1925. Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και δωρεαί, Αθήνα 1925, σ.22.

⁵⁷ ΜΗΚ, Α', σ.17.

«άνευ τακτικής επισήμου και εμμαρτύρου διαθήκης». Βρέθηκε ένα χαρτί με την τελευταία θέλησή του: «Μετά το θάνατό μου η περιουσία μου μένει κληρονομιά του Ορφανοτροφείου, μόνον τα χειρόγρατά μου να μην αμεληθούν' 24 Ιουνίου 1844, Αθανάσιος Σταγειρίτης».⁵⁸ Οι δωρεές προς το ίδρυμα έχουν προέλευση και τις «αλύτρωτες» περιοχές. Ανάμεσά τους κατά βάση συγκαταλέγεται το κληροδότημα του Χριστόδουλου Ρουσσινού, από τα Τρίκαλα το 1840, που συνιστούσε το ένα τρίτο της όλης του περιουσίας.⁵⁹

Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας δεν εξελίχθηκε, όπως σχεδιάστηκε. Με την παραίτηση του Μουστοξύδη μετά το θάνατο του Καποδίστρια ακολούθησε μάλλον φθίνουσα πορεία μέσα από τη συχνή εναλλαγή των διευθυντών. Το 1837 μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο,⁶⁰ όπου λειτούργησε για δέκα χρόνια μέχρι την οριστική του διάλυση, το 1844.⁶¹ Η οργάνωσή του, όπως είδαμε από το σκοπό της ίδρυσής του και την εκπαιδευτική του λειτουργία, εξυπηρετούσε εθνικούς και ηθικοθρησκευτικούς σκοπούς, εφόσον οι αντιλήψεις για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και των προγονικών αρετών με τις συμβολικές τους αναγωγές στο αρχαίο παρελθόν αποτελούσαν διακριτικό στοιχείο της εθνικής πολιτιστικής ταυτότητας. Άλλωστε, η επαγγελματική κατάρτιση παρέχόταν στην τελευταία τάξη, αλλά και οι τέχνες και τα επαγγέλματα προορίζονταν για τους νωθρούς και «αφυείς». Η προσπάθεια οργάνωσής του απέτυχε, γιατί, εκτός από τις οικονομικές δυσχέρειες και την έλλειψη προσωπικού, δεν είχαν δημιουργηθεί οι απαραίτητες προϋποθέσεις ζήτησης εξειδικευμένων σε ειδικά σχολεία τεχνιτών, όπως συνέβαινε στην Ευρώπη αυτή την περίοδο.⁶²

Λίγο αργότερα ιδρύθηκε στην Άνδρο από το γνωστό διαφωτιστή ιερωμένο και φιλόσοφο, μέλος της Φιλικής Εταιρείας και αρχιδιδάσκαλο της Σχολής των Κυδωνιών, Θεόφιλο Καϊρη,⁶³ Ορφανοτροφείο, προσπάθεια, η οποία τελικά δεν είχε την αναμενόμενη

⁵⁸ ΠΠΧ, σ.321, Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, σ.13.

⁵⁹ Ήταν δημοδιδάσκαλος με μεγάλη κτηματική περιουσία, την οποία αφιέρωσε μόνο σε δωρεές. Διαθήκη του Χριστόδουλου Ρουσσινού της 8 Οκτωβρίου 1840. Για το συγκεκριμένο σκοπό μετά την εκκαθάριση της περιουσίας του στάλθηκαν 1880 δραχμές ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 184, φάκελος 6, έγγραφο 114 και 787 της 10 Μαρτίου 1841.

⁶⁰ Α.Ι. Κλάδος, *Επετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837*, Αθήναι 1837, σ.156.

⁶¹ Δ.Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψη των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει*, Αθήναι 1919, σσ.17-18. Βλ.κεφ.Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.703-704.

⁶² Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.164,250-251.

⁶³ Ο Θεόφιλος Καϊρης γεννήθηκε στην Άνδρο την 19 Οκτωβρίου 1784. Μεγάλωσε και σπούδασε στη Σχολή των Κυδωνιών. Διδάσκαλός του ο Γρηγόριος Σαράφης, τον οποίο τιμούσε πάντα, αν και διαφωνούσε ως προς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Δημήτριος Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καϊρης βιογραφούμενος υπό τινος των μαθητών του, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών [ΕΕΚΜ]*, 1971-1973, σσ.9-10. Σε ηλικία 18 ετών χειροτονήθηκε διάκονος. Το 1806 μετέβη στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, όπου σπούδασε μαθηματικά και αστρονομία. Το 1808 στο Παρίσι γνώρισε και σχετίστηκε με τον Κοραή και την επόμενη χρονιά αναχώρησε για Άνδρο. Δαυίδ Αντωνίου, *Ανδριώτες εκπαιδευτικοί του 19ου αιώνα*, [Καϊρειος βιβλιοθήκη], *Ανδριακά Χρονικά* 35, Άνδρος 2005, σ.205. «Μετά τοιαύτας ιδέας επανήλθεν εις την φίλην αυτού πατρίδα κατά το τέλος του 1811, ίνα και αυτός συντελέση εις την δια πολλών προσπαθειών και περιστάσεων παρασκευαζομένην τότε αναγέννησιν του Ελληνισμού, ων η κυριωτέρα αναντιρρήτως ήτο η δια της διαδόσεως των φώτων και της ανωτέρας παιδείας διενεργουμένη». Πασχάλης, Ο Θεόφιλος Καϊρης βιογραφούμενος..ό.π. Την περίοδο 1812-1821 δίδαξε στη Σχολή των Κυδωνιών κυρίως φυσικές επιστήμες. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες*, *ό.π.*, σ.205. Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα όμως βρέθηκε να διδάσκει, αλλά και να πολεμά στις Κυδωνίες πρώτα, στον Όλυμπο, στα Ψαρά το 1824 και σ' άλλες επαναστατημένες περιοχές, «από της αρχής μέχρι της αισίας των αγώνος αποπερατώσεως συναγωνισθείς και συγκακουχηθείς και συγκινδυνεύσας

διάρκεια. Το ίδρυμα του Θεόφιλου Καΐρη ακολούθησε την τύχη του δημιουργού του που υπήρξε εισηγητής του «θεοσεβισμού».⁶⁴ Διαλύθηκε το 1839, λόγω της καταδίωξης του ιδρυτή του από την επίσημη Εκκλησία, εξαιτίας των θρησκευτικών πεποιθήσεών του.⁶⁵ Αυτό που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι ήδη πριν από την άφιξη του Καποδίστρια, ο Καΐρης στην Ελλάδα «προεκήρυξε την σύστασιν ορφανοτροφείου, δια συνδρομής των ομογενών εν τη πατρίδι αυτού Άνδρω ανεγερθησομένου και τον τόπον της από τοσούτου καιρού μελετωμένης θεοσεβικής αυτού σχολής αναπληρώσαι μέλλοντος».⁶⁶ Ήδη από το 1827 περιόδευε τα ελληνικά νησιά για συγκέντρωση χρημάτων.⁶⁷

Για την ευδωχή όμως του σκοπού του περιόδευσε στην Ευρώπη, όπου υπήρχαν Έλληνες και «ασημάντους τινάς συνήθροισε συνδρομάς, τας μικράς αυτών απαρχάς...εις προσωπικούς φίλους και γνωρίμους αποτεινόμενος, και τούτων μόνον δεχόμενος τας φιλικάς βοήθειας και εκδουλεύσεις».⁶⁸ Μέσα σε οκτώ όμως έτη το σύνολο των 60.000 δραχμών που

μετά των αρίστων του έθνους πρωταγωνιστών...». Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σ.16. Από την αρχή βρισκόταν σε στενή επαφή με την πολιτική ηγεσία του Αγώνα. Η τελευταία του παρουσία στα πολιτικά πράγματα ήταν στις 11 Ιανουαρίου 1828, όταν προκάλεσε και αρνητικά σχόλια ο λόγος, με τον οποίο ανέλαβε να προσφωνήσει τον νεοαφιχθέντα Κυβερνήτη στην Αίγινα. *Ο.π.*, σ.30.

⁶⁴ Χ. Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση...ό.π.*, σ.176. Σύμφωνα με το Δημήτριο Ι. Πολέμη, η άκρως θρησκευτική του φύση δέχτηκε ως αποκάλυψη την ύπαρξη του υπέρτατου Όντος από την αρμονία και μόνο του σύμπαντος και των αστέρων. Από την αποδοχή της ύπαρξης του Θεού οδηγήθηκε στην πεποίθηση για την αθανασία του ανθρώπου και από αυτήν πάλι στην «κατά Θεόν και δια τον Θεόν διαβίωσιν και πολιτείαν». Σ' αυτές τις αντιλήψεις στηριζόμενη η θρησκεία του, που ονομάστηκε «θεοσέβεια», ήταν η μόνη παναληθής και παγκόσμια θρησκεία «ανωτέρα και τόπων και χρόνων και ιστορικών παραδόσεων και άλλων εξωτερικών του ανθρώπου παραστάσεων» και μόνη ικανή να σώσει τον άνθρωπο. Βλ. Δημήτριος Ι.Πολέμης, *Η βιογραφία του Θεόφιλου Καΐρη από τον Σπυρίδωνα Γλαυκωπίδη, Πέταλον 7*, (1999).

⁶⁵ Ο καινοτομικός τρόπος, το περιεχόμενο της διδασκαλίας και οι απόψεις του φιλοσόφου σχετικά με τη θρησκεία, όπως αυτές αποτυπώνονται στη «Θεοσέβειά» του, αποτέλεσε την αιτία της στοιχειοθέτησης κατηγοριών από πλευράς πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, γεγονός που οδήγησε στο κλείσιμο του σχολείου του. Το βάρος και η δύναμη της Ιεράς Συνόδου υπερίσχυσε και ο Θεόφιλος Καΐρης καταδικάστηκε. Μετά τη βίαιη προσαγωγή του στην Αθήνα, όπου αρνήθηκε να προβεί σε ομολογία πίστεως, εκτοπίστηκε στη Σκιάθο και αργότερα στη Θήρα. Μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1844 με τη βοήθεια του Κωλέττη και του Κ. Σχινά επέστρεψε, αλλά ξαναδιώχθηκε και το 1852 καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο ετών και 10 ημερών. Πέθανε λίγες ημέρες αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1853. Δαυίδ Αντωνίου, *Ανδριώτες...ό.π.*, σσ.207-208 και Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.91.

⁶⁶ Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σσ.10-17. Κατά το δεκαετές διάστημα της παραμονής του στην Άνδρο διακρίθηκε όχι μόνο «εις την διδασκαλίαν των επιστημονικών μαθημάτων», αλλά και από τον άμβωνα της εκκλησίας «τας θεοσεβικές αληθείας τρανώς υποστηρίξας και διαλαμπρύνας», «ουδέποτε την θρησκευτικήν συνείδησιν των ομογενών αυτού διετάραξεν, αλλ' ουδέποτε και την εαυτού συνείδησιν προέδωκε και κατεπάτησεν ήταν η διάδοση των "θεοσεβικών αληθειών"». Έχοντας ως στόχο τη διάδοση των ιδεών του σκεπτόταν να συστήσει σχολή «αποκλειστικώς θεοσεβικήν» σε ευρωπαϊκή χώρα, εφόσον την πατρίδα του «διπλούς εβάρυνε ζυγός της πολιτείας και της θρησκείας». Βλ. Δημήτριος Πασχάλης, *Θεόφιλος Καΐρης*, Αθήνα 1928.

⁶⁷ Δ.Ι. Πολέμη, *Η βιογραφία...ό.π.*, σσ.78-146 και Λεωνίδας Σ.Μπίστης, *Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845, Κυκλαδικά θέματα έτος Γ'*, τεύχος 16-17, σ.648.

⁶⁸ Είχε επισκεφθεί συγκεκριμένα τις πόλεις Λιβόρνο, Γένουα, Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, όπου έμεινε εννέα μήνες. Κατόπιν έχοντας περάσει από Παρίσι, Μασσαλία, Βενετία, Τεργέστη, Μόναχο, Βιέννη, Λειψία, Βουδαπέστη, Βουκουρέστι, Βράιλα, Γαλάτσι, Ιάσιο, Οδησσό, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, επέστρεψε στην Άνδρο το 1835. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.206.

συνέλεξε – όπως φαίνεται από τους καταλόγους που εξέδωσε το 1835 – ήταν αρκετά μικρό για τα έξοδα των δεκαπέντε τροφίμων «από του 1827 εισπονηθέντων».⁶⁹ Απογοητευμένος από το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας συλλογής συνδρομών, «δεν έκρινε καλόν ουδέ γενικάς των ομογενών και φιλελλήνων αλλογενών να προκαλέση συνδρομάς, περί της επιτυχίας των οποίων είχε λόγους να μην αμφιβάλλη, ουδέ εις τας επανειλημμένας εμμέσους προτροπάς των κυβερνώντων να ενδώση προς αίτησιν βοηθείας και αντιλήψεως παρά της από μικρού εγκατασταθείσης πολιτικής εξουσίας». Απόκρουσε κάθε επέμβαση στο έργο του αρνούμενος ακόμα και το Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος που ο Όθων του απόνειμε για τις προσπάθειές του, προκαλώντας έτσι εχθρότητες και υπόνοιες για το στόχο του έργου του.⁷⁰ Κατέφυγε λοιπόν στην περιουσία της οικογένειάς του και τη διέθεσε για την ανέγερση και τον εξοπλισμό του καταστήματος. Λόγω έλλειψης στέγης, στέγαζε τα ορφανά στο σπίτι του, στάση, η οποία μπορεί να παραλληλιστεί με την τακτική του μεγάλου παιδαγωγού Pestalozzi στο Ορφανοτροφείο της Stanz (1798).⁷¹ Η ενθάρρυνση της ανάπτυξης διαφυλικών σχέσεων μεταξύ των ορφανών τον έφερε⁷² σε αντίθεση με τον παιδαγωγικό και σωφρονιστικό καθωσπρεπισμό της εποχής του.⁷³ Όταν επανήλθε στην Άνδρο το 1835, παρατηρήθηκε αθρόα προσέλευση μαθητών: «Πολυάριθμον ακροατήριον...πανταχόθεν της δούλης και ελευθέρας Ελλάδος εκεί συρρεύσαν προς ακρόασιν των ουδαμού της Ελλάδος εισέτι εν τοις τότε χρόνοις διδασκομένων φυσικών και μαθηματικών επιστημών, δια την διδασκαλίαν, των οποίων είχε

⁶⁹ Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σ.18.

⁷⁰ Μετά από επίπονη προσπάθεια συλλογής συνδρομών, υλοποίησε το βασικό σκοπό της ζωής του, την ίδρυση ορφανοτροφείου στην πατρίδα του. Διαδόσεις εναντίον του, ότι δε δεχόταν βασικά χριστιανικά δόγματα και ότι κατηχούσε τους μαθητές του σε άλλη θρησκεία δημιούργησε αναταραχή. Δ.Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.207. Ακολούθησε γι αυτόν, αντί άλλης, έστω καθαιρετικής από τη Σύνοδο πράξης, ο «εγκλεισμός» του σε υπόγειο της μονής Σκιάθου και για λόγους υγείας κατόπιν στη Μονή του Προφήτη Ηλία στη Θήρα. Διάταγμα απελάσεώς του τον καταδίκαζε σε «ισόβιον υπερορίαν» χωρίς να προσδιορίζει το χρόνο παραμονής του έξω από τα όρια της ελεύθερης Ελλάδας. Πολέμης Δ.Ι., *Περί τους μαθητάς του Καΐρη, Πέταλον* τεύχος 4, Άνδρος 1984, σσ.138-158. Έγινε με διάταγμα της 9^{ης} Οκτωβρίου 1841. Δ. Αντωνίου, *Ανδριώτες...ό.π.*, σ.207. Συγχρόνως «αναγνώστηκε επί εκκλησίαις» η καθαίρεση του Καΐρη και ο αναθεματισμός του ίδιου και της διδασκαλίας του. Το 1842 στο Παρίσι οργάνωσε τη «θεοσεβικήν αδελφότητα» από παλιούς μαθητές του. Χάρη στη μεταπολίτευση του 1843 και στο υπουργείο Μαυροκορδάτου επανήλθε στο Ορφανοτροφείο το 1844, όπου εγκαταστάθηκε παραμένοντας αποκομμένος από το εγχώριο κοινωνικό περιβάλλον. Διδάσκοντας στα λίγα ορφανά που είχαν παραμείνει και διαδίδοντας τις δικές του θρησκευτικές ιδέες, «τη θεοσέβεια», προκάλεσε αντιδράσεις και την παραπομπή του σε δίκη στη Σύρο την 20 και 21 Δεκεμβρίου 1852 μαζί με τρεις οπαδούς του κατηγορούμενος «επί προσηλυτισμώ και διαδόσει νέας θρησκείας αγνώστου», αντίθετης με τα ορθόδοξα χριστιανικά δόγματα. Καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο ετών και δέκα ημερών. Δέκα ημέρες μετά το θάνατό του, το 1853, στην Ερμούπολη, ο Άρειος Πάγος αναίρεσε την απόφαση του δικαστηρίου της Σύρου. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σσ.207-208. Το Ορφανοτροφείο βρέθηκε υπό την κηδεμονία του αδελφού του Δημητρίου και μιας τριμελούς επιτροπής. Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σσ.30-31.

⁷¹ Π.Κ.Μαντζανάς, *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης:ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1993, σ.40. Ενώ αρχικός του στόχος ήταν η δωρεάν ανατροφή και εκπαίδευση ορφανών και εγκαταλελειμμένων παιδιών, λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων, αναγκάστηκε να ενδώσει σε προτροπές φίλων του να διδάξει και τα δικά τους παιδιά ελπίζοντας να χρησιμοποιήσει τα έσοδα αυτά για τη συντήρηση των ορφανών, αλλά και να καταστήσει το ίδρυμα αυτοσυντήρητο. Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σ.19.

⁷² Β. Σφυρόερας, *Καΐρης Θεόφιλος, (Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια) ΘΗΕ τόμος 7 (1965)*, σ.178.

⁷³ Τρυφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία...ό.π.*, σσ.cxlv,cxlvι.

πλουτίσει ο Θεόφιλος το ορφανοτροφείο δια πλήρους συλλογής των αναγκαιοτέρων οργάνων, πρώτος εισενεγκών ούτως εις την ελευθερωθείσαν Ελλάδα τον πλούτον τούτον της επιστημονικής εκπαιδύσεως».⁷⁴ Μέσα σε ένα έτος οι εξωτερικοί μαθητές – ακροατές-έφθαναν τους 600 μαζί με τα «υπ' αυτού εκτρεφόμενα» ορφανά παιδιά. Ανάμεσά τους υπήρχαν και μαθήτριες που παρακολουθούσαν τα μαθήματα.⁷⁵ Ακόμα και το επίσημο Κράτος έστελνε υποτρόφους στο σχολείο του Θεόφιλου Καΐρη.⁷⁶

Το Ορφανοτροφείο, που τυπικά δεν εντασσόταν στο σχολικό δίκτυο, λειτούργησε για μια τριετία,⁷⁷ διατηρώντας ένα ευρύ πρόγραμμα μαθημάτων, με το οποίο οι μαθητές διδάσκονταν πολυειδείς γνώσεις, «από των πρώτων στοιχείων της ελληνικής γλώσσης μέχρι της ανωτέρας ελληνικής φιλολογίας, και από των στοιχειωδεστάτων επιστημονικών γνώσεων μέχρι της θεωρίας των υψηλών μαθηματικών, της Αστρονομίας και της Σχολαστικής Φιλοσοφίας».⁷⁸

Η στενή σχέση του Καΐρη με το Ορφανοτροφείο διαφαίνεται σε επιστολή⁷⁹ προς στους διώκτες του προτού οδηγηθεί στη φυλακή: «Ειδέ και τούτο φανή διόλου αδύνατον, παρακαλώ να μοι συγχωρηθή να διατρίψω μεταξύ της ορφανικής ταύτης οικογενείας μου μέχρι του ελευσομένου Μαρτίου, να τελειώσω την επισκευήν του Ορφανοτροφείου, την οποίαν είχα προ πολλού αρχίσει, να γράψω προς τους γονείς των ευκαταστάτων παιδίων και να τα εξοικονομήσω κατά την γνώμην των, να οικονομήσω, όπως δυνηθώ τα ορφανά μου, και έπειτα

---

⁷⁴ Προτείνεται από τη κυβέρνηση να μεταφερθεί στην Πάρο το σχολείο της Άνδρου, γιατί δεν έχει μαθητές. «Τους έχει όλους το (σχολείο) του Καΐρη...». ΓΑΚ, Ταξ. εν. 25, (099), έγγραφο 12633 της 9 Μαΐου 1837 και Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σ.20.

⁷⁵ *Ο.π.*, σσ.74-78. Το σχολείο είχε εμπλουτιστεί από βιβλιοθήκη, όργανα διδασκαλίας, βοτανική συλλογή ακόμη και αρχαιολογική συλλογή. ΓΑΚ, , Κλάδος Β', φάκελος 257, έγγραφο 674 της 24 Σεπτεμβρίου 1838 (υπουργείο Παιδείας προς τον Όθωνα περί σύστασης σχολείου στην Πάρο αντί στην Άνδρο). Σύμφωνα και με την άποψη του Καΐρη, έπρεπε να δημιουργηθεί και άλλο σχολείο στην Άνδρο, γιατί συνέρευσαν πολλοί μαθητές στο δικό του και δεν είχε ούτε αρκετούς δασκάλους, ούτε αρκετό χώρο γι αυτό. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 258, έγγραφο.1 Μαρτίου 1838.

⁷⁶ Δ. Αντωνίου, *Ανδριώτες...ό.π.*, σ.88. Ένας από τους κρατικούς υποτρόφους του Ορφανοτροφείου υπήρξε και ο Νεόφυτος Νικητόπουλος, δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής, την περίοδο Ιουνίου 1836 - Ιουνίου 1839. Δαυίδ Αντωνίου, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα*, (χ.ε.), Αθήνα 1998, σ.31.

⁷⁷ Συγκεκριμένα λειτούργησε από τον Ιανουάριο του 1836 μέχρι το Μάρτιο του 1839. Επισήμως άρχισε τη λειτουργία του την 6^η Ιανουαρίου 1836. Δ. Αντωνίου, *Ανδριώτες...ό.π.*, σ.79. Συνεργάτης του στη διδασκαλική του προσπάθεια ήταν ο αδελφός του Ιωάσαφ. *Ο.π.*, σ.206.

⁷⁸ Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, σ.21. Το Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο είχε τέσσερις τάξεις με μαθητές 9 μέχρι 40 ετών πολλές φορές. Στην ανωτάτη τάξη «εδιδάσκετο μεταφυσική, λογιστική, θεολογία και άλλα φιλοσοφικά μαθήματα». Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμος Α' [Εστία], 1908, σ.30. Συνεργάτης του στη διδασκαλική του προσπάθεια ήταν ο αδελφός του Ιωάσαφ. Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.206.

⁷⁹ Η Ιερά Σύνοδος ζήτησε την 10 Ιουλίου 1839 απολογία από τον ίδιο για τις εναντίον του κατηγορίες και ομολογία πίστεως. Η πρώτη απαντητική του επιστολή προς την Ιερή Σύνοδο είχε ημερομηνία 7 Αυγούστου 1840, ενώ η δεύτερη, 14 Σεπτεμβρίου 1840. Ο Καΐρης μέσα από την απαντητική του αυτή επιστολή, όπου αρνήθηκε την ομολογία πίστεως «σεβόμενος και μη θέλων να απατήση αυτήν», πρότεινε ως συμβιβαστική λύση την αναχώρησή του από την Ελλάδα «προς κατάπαισιν των φημών και του εγερθέντος σκανδάλου». Δημήτριος Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος Θ', σσ.9-38 και Πασχάλης, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος...ό.π.*, 1928, σσ.19,27.

θέλω απέλθει... μακράν των ορφανών μου και του Ορφανοτροφείου εκείνου, το οποίον με ιδρώτα αίματος εκ θεμελίων ανέστησα...».⁸⁰

Βασική για τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου της Άνδρου ήταν η προσφορά το 1835 του Δημητρίου Καϊρη, αδελφού του Θεόφιλου, καθηγητή, ο οποίος προσέφερε οικόπεδο, αξίας άνω των 20.000 δραχμών και επιβαρύνθηκε τις «βελτιώσεις» της οικοδομής αξίας άνω των 20.000 δραχμών.⁸¹ Η ανέγερση του ιδρύματος πραγματοποιήθηκε τελικά χάρη και σε αθρόες δωρεές των κατοίκων της Άνδρου και των γύρω νησιών με τη διοργάνωση εράνων.⁸² Κάτοικοι της Άνδρου, Τήνου και Σύρου το 1830 συγκέντρωσαν από συνδρομές 6.600 γρόσια,⁸³ αλλά και μόνο από τη Σύρο την ίδια χρονιά 495 γρόσια.⁸⁴ Ο ίδιος ο Καποδίστριας προσέφερε το 1831 στο ορφανοτροφείο 400 φοίνικες.⁸⁵ Κάποιες από τις συνεισφορές στο ίδρυμα είναι εκείνες των Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου από την Ύδρα⁸⁶ και του Δελαγραμμάτικα Γάσπαρη.⁸⁷

Το 1830 το Ορφανοτροφείο του Καϊρη προσήλκυσε από δωρεές και συνδρομές 18.000 γρόσια περίπου, δύο οικίες αξίας συνολικής 350.000 δραχμές, ένα κτίριο διδακτηρίου με περίβολο 1,5 στρέμματα γης.⁸⁸ Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι την επόμενη χρονιά παρατηρήθηκε μεγάλη μείωση συνδρομών.⁸⁹ Η πορεία του ιδρύματος, αν εξαιρέσουμε τη συμμετοχή της οικογένειάς του Θεόφιλου Καϊρη στην οικονομική ενίσχυσή του, συνεχίζει φθίνουσα μέχρι την παύση της λειτουργίας του το 1839.⁹⁰

Παρά τη βίαιη διακοπή της λειτουργίας του Ορφανοτροφείου, η προσπάθεια του ιδιοκτήτη του, αν ληφθούν υπόψη οι δυσχέρειες και τα προβλήματα της εποχής, αποτελεί μαζί με εκείνη του Καποδίστρια, το σημαντικότερο εγχείρημα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1840, όχι μόνο στήριξης των ορφανών παιδιών, αλλά και εισαγωγής παιδαγωγικών καινοτομιών στον ελληνικό χώρο.

---

⁸⁰ Ο.π., σ.28.

⁸¹ Ο.π., σσ.18-19,27. Το οικόπεδο ήταν έκτασης άνω των 1000 γαλλικών τ.μ. Πασχάλης, Ο Θεόφιλος...ό.π., σσ.9-38.

⁸² Γενική Εφημερίς, Δ' (1829), αρ.31, σ.12.

⁸³ Γενική Εφημερίς, Ε', 1830, αρ.65, σ.264.

⁸⁴ ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 24, (1830), έγγραφο της 18 Νοεμβρίου 1829 και Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π., τόμος Β', σ.869.

⁸⁵ Γενική Εφημερίς, ΣΤ', αρ.18 της 7 Μαρτίου 1831. Ο Καποδίστριας είχε στείλει ήδη από την εποχή του Αγώνα στον Πετρόμπεη για ίδρυση και λειτουργία σχολείων 42.000 γρόσια. Τρυφ. Ευαγγελίδης, Η Παιδεία...ό.π., τόμος Α', σ.σxxxvii, 370.

⁸⁶ Προσέφεραν 600 γρόσια. Γενική Εφημερίς, Δ', (1829), αρ.31, σ.121.

⁸⁷ Με διαθήκη του ο Δελαγραμμάτικας Φ. Γάσπαρης άφησε το 1841 στο Ορφανοτροφείο ακίνητη περιουσία που γειτνίαζε με το κτίριο του ιδρύματος. Η περιουσία που άφησε συνίστατο σε έκταση 10 στρεμμάτων αμπελώνα και περισσότερών. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 149, φάκελος 2, έγγραφο 2204 της 19 Δεκεμβρίου 1841 και διαθήκη της 1 Δεκεμβρίου 1841.

⁸⁸ Σύμφωνα με υπολογισμούς μας από το Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2.

⁸⁹ Τα έσοδα άγγιζαν το ποσό των 800 γροσίων και 400 φοινίκων, καθώς και μία δωρεά αγνώστου αξίας. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁹⁰ Ο.π.

2. Τα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας.

Μετά το κλείσιμο των πρώτων αυτών ορφανοτροφείων ακολούθησε η ίδρυση άλλων ορφανοτροφείων με κύριο στόχο την παροχή στοιχειώδους μόρφωσης στο πνεύμα της ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης και της ηθικής διαπαιδαγώγησης, ενώ δευτερευόντως της επαγγελματικής αποκατάστασης των τροφίμων και φυσικά της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.⁹¹

Στη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, την Αθήνα του 1834, με τη συνάντηση ετερογενών και ξένων μεταξύ τους στοιχείων σχηματίστηκε η νέα κοινωνία.⁹² Εκτός από ένα μεγάλο αριθμό εξαθλιωμένων αγωνιστών και των οικογενειών τους, είχε συρρεύσει στην πρωτεύουσα πλήθος πεινασμένων και ρακένδυτων ανθρώπων κάθε ηλικίας που ζητιάνευε πριν στους δρόμους του Ναυπλίου.⁹³ Η επαιτεία, προϊόν των αλλαγών που ακολούθησαν την Επανάσταση, το οποίο συνυπήρχε με την παρουσία των δυτικοτρόπων Ελλήνων, φορέων αστικών ιδεών και τρόπων ζωής, σύντομα αναγορεύθηκε σε κοινωνικό πρόβλημα που απαιτούσε τη λύση του. Η επαιτεία και η περιπλάνηση θεωρήθηκαν ποινικά αδικήματα. Θεσμικά μέτρα που βασίστηκαν περισσότερο στην καταστολή και λιγότερο στην πρόνοια, αποτέλεσαν τον τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος από την κεντρική εξουσία.⁹⁴ Την επιτήρηση και το έργο της εξυγίανσης της πρωτεύουσας ανέλαβε το Υπουργείο Εσωτερικών και οι δημοτικές αρχές μέσω της δημοτικής αστυνομίας. Το φαινόμενο της επαιτείας δεν μπόρεσε να εκλείψει παρά τις εγκυκλίους και τα νομοθετήματα, καθώς και τα βοηθήματα δήμων και κοινοτήτων, που οδηγούσαν μόνο σε μείωση του φαινομένου.⁹⁵

Κατά συνέπεια, ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της ζωής της ελληνικής πρωτεύουσας, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, υπήρξε η παρουσία ενός μεταβαλλόμενου πλήθους «απόκληρων παιδιών, με αβέβαιη και πρόσκαιρη τύχη». Η πολυπληθής παρουσία τους φαίνεται να διαμορφώνει μία κοινωνική ομάδα, την οποία αποτελούσαν «οι κατά το μάλλον και ήττον εγκαταλελειμμένοι υπό της οικογενείας και υπό της κοινωνίας παίδες των δρόμων».⁹⁶ Κατά τη διάρκεια κυρίως του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που αναπτυσσόταν στην Αθήνα, κυρίως οργανωμένη μέσα από συλλόγους και εταιρείες συνετέλεσε στην ίδρυση νέων θεσμών περίθαλψης για τα φτωχά παιδιά και τις γυναίκες.

---

⁹¹ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.165.

⁹² Costas Biris, *La société d Athènes au temps du roi George I, L' Hellinisme contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ.146.

⁹³ Ιω. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, (εισαγωγή-σχόλια Σπ. Ασδραχά), [Μέλισσα]- Α. Καραβίας, Αθήνα 1957, σ.46.

⁹⁴ Στην καταστολή της επαιτείας προσανατολιζόνταν οι διατάξεις του ΙΣτ' κεφαλαίου του Ποινικού Νόμου του 1834, έργου του Βαυαρού Λουδοβίκου Μάουρερ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.27.

⁹⁵ ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, («*Sur les mendians*»), 27 Ιανουαρίου 1837. Μετά την άφιξη του Όθωνα η πρακτική της διανομής «*μηνιαίων συντάξεων*» και βοηθημάτων είχε καθιερωθεί είτε με Β. Διατάγματα (Β.Δ. της 26 Δεκεμβρίου 1834, Β.Δ. της 10/12 Μαΐου 1834 κλπ.), είτε άτυπα κατά τις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα. ΓΑΚ, Υπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, έγγραφο της 22 Μαρτίου - 8 Απριλίου 1838 («*Sur le secours a distribuer aux pauvres pendant les fêtes de Paques*»).

⁹⁶ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.100.

Ενώ κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, όπως έχει προαναφερθεί, έγιναν προσπάθειες των δημόσιων αρχών να περιθάλψουν τους πτωχούς και απόπειρες να περιορίσουν την επαιτεία με κατασταλτικές μεθόδους, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το φαινόμενο της φτώχειας, ήταν μια πραγματικότητα που δεν μπορούσε να αγνοηθεί, ούτε να κατασταλεί, αλλά να προστατευθεί και να ενσωματωθεί κοινωνικά, ώστε να αποβληθεί ο φόβος και η αποστρέφηση των ανώτερων στρωμάτων προς τον επικίνδυνο χαρακτήρα που μπορούσε να προσλάβει.⁹⁷ Η απουσία μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής για την περίθαλψη των φτωχών πολιτών από το ελληνικό κράτος άφησε την κάλυψη του κενού στα χέρια της ιδιωτικής φιλανθρωπικής δραστηριότητας που εκδηλώθηκε με τη δημιουργία συλλόγων και εταιρειών στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η υποδοχή, η περίθαλψη, η ανατροφή και η εκπαίδευση αμαθέστερων και περιθωριακών στρωμάτων στόχο είχε τη μεταμόρφωσή τους σε θετικά κοινωνικά στοιχεία μέσα από την ηθικοποίησή τους βασισμένη σε συγκεκριμένες αξίες και συμπεριφορές, ώστε να αποσοβηθεί η απειλή της διασάλευσης της κοινωνικής ισορροπίας.⁹⁸ Ανάμεσα στις αντιδράσεις που προκαλούσε το θέαμα των παραμορφωμένων παιδιών που ζητιάνευαν περιπλανώμενα στους δρόμους της Αθήνας και τις φιλανθρωπικές απόπειρες για καταπολέμηση του φαινομένου της ένδειας ήταν η ενεργοποίηση της «Ελεήμονος Εταιρείας»,⁹⁹ η οποία δεν επιθυμούσε να αφήσει εξ ολοκλήρου την ευθύνη για την επιβολή της δημόσιας τάξης στην κεντρική εξουσία, αλλά αντίθετα να συμβάλει η ίδια στη θεραπεία της φτώχειας.¹⁰⁰ Πλήθος απόρων παιδιών, απορφανισμένων κατά τη διάρκεια της καταστροφικής επιδημίας της χολέρας του 1854 ή εγκαταλελειμμένων από την οικογένεια τους, είτε προερχομένων από φτωχές περιοχές του ελληνικού κράτους, συσσωρεύτηκε στην Αθήνα με την ελπίδα αναζήτησης καλύτερων μέσων επιβίωσης. Πολλά από αυτά όμως συχνά μεταβάλλονταν σε όργανα επαιτείας και εκμετάλλευσης.¹⁰¹

⁹⁷ Ο.π., σσ.96-97.

⁹⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 49, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 1672 της 3 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Τεργέστης προς υπουργείο Εξωτερικών), υπφ.1β, έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, **Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936)**, Αθήνα 1936, σ.332, ΓΑΚ, , Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853 και Κορασίδου, **Οι Άθλιοι...ό.π.**, σ.81.

⁹⁹ Το 1864, ιδρύθηκε στην Αθήνα η «Ελεήμων Εταιρεία», με πρωταρχικό στόχο τη μείωση του φαινομένου της επαιτείας, μέσω της περίθαλψης που προσέφερε στους φτωχούς και των δύο φύλων της Αθήνας και του Πειραιά Τα μέλη της, γνωστά ονόματα της αθηναϊκής και πειραιώτικης κοινωνίας, όφειλαν να εντοπίζουν μαζί με την αστυνομία όσους παραβαίνοντας τις αστυνομικές διατάξεις, συνέχιζαν να ζητιανεύουν στους δρόμους των πόλεων. **Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας**, Αθήνα 1864, σσ.2-3. Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου ήταν ο Δ. Μαυροκορδάτος, αντιπρόεδροι οι Α. Σούτσος και Κωνσταντίνος Νέγρης, ελεγκτής ο Ιω. Παπαδάκης, ταμίας ο Παύλος Σκουλούδης και άλλοι ως σύμβουλοι, όπως ο Μιχ. Καραμάνος, Παν. Ρομπότης, Τρύφων Μουτσόπουλος, Χρ. Φιλαδέλφους. Βλ. Κορασίδου, **Οι Άθλιοι...ό.π.**, σσ.90-91.

¹⁰⁰ Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868, σ.5. Βλ. και Κώστας Η. Μπίρης, **Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα**, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.202. Ένα βασικό έργο τους ήταν η ανακάλυψη των «αληθώς ενδεών» και η καταστολή της δράσης των «εργολάβων της ένδειας», οι οποίοι συγκροτούσαν «τακτικήν εταιρίαν, έχουσαν και προέδρους και αντιπροέδρους και γραμματείς και όργανα, όργανα επαιτείας, άτινα στρεβλούμενα απανθρώπως εξ απαλών ονύχων υπ' αυτών των ιδίων γονέων, εκίνουν εις έλεος τους φιλάνθρωπους». Ελεήμων Εταιρεία, Αθηναίον, **Εταιρία των Φίλων του Λαού**, περ. Πανδώρα, τόμος 13, τεύχος 383 της 1 Μαρτίου 1866, σ.527.

¹⁰¹ Κορασίδου, **Οι Άθλιοι...ό.π.**, σ.100, Χ. Θεοδωράτος, **Χρονικόν...ό.π.**, σσ.32-33.

Τόσο η θεραπεία, όσο και η πρόληψη του φαινομένου που γινόταν έντονα ορατό ιδιαίτερα σε πόλεις - λιμάνια, όπως ο Πειραιάς και η Ερμούπολη, αποτελούσε επιτακτική ανάγκη για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Η επιτάχυνση του ρυθμού της πληθυσμιακής αύξησης της Αθήνας και του Πειραιά μετά το 1870¹⁰² τροφοδοτημένης από εποχιακές μεταναστεύσεις ή κύματα προσφύγων, αποτέλεσμα πολεμικών γεγονότων,¹⁰³ προκαλούσε την παράλληλη αύξηση των περιθωριακών στοιχείων, όπως άστεγων, εγκαταλελειμμένων παιδιών, άνεργων ή ατόμων με παραβατική συμπεριφορά. Η ανησυχία της αστικής τάξης για την επικινδυνότητα της απροστάτευτης παιδικής ηλικίας υποβοηθούσε τη λήψη μέτρων για τον έλεγχο της.¹⁰⁴ Από το κλείσιμο του Ορφανοτροφείου της Αίγινας το 1844 μέχρι το 1855 δεν υπήρχε ανάλογο ίδρυμα, ενώ ο λοιμός κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου που μεταφέρθηκε από τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής ξέσπασε στον Πειραιά και προσέβαλε τις γύρω περιοχές. Λοιμός και πόλεμος άφησαν χιλιάδες ορφανά δημιουργώντας κοινωνικό πρόβλημα

Η διατήρηση της «κοινωνικής υγείας» και των οικογενειακών αξιών και η φυσική και ηθική προστασία της ενδεούς παιδικής ηλικίας αποτέλεσαν το σημαντικότερο μέρος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας των πιο ευαίσθητων εκπροσώπων των μεσαίων στρωμάτων στο ελληνικό κράτος, κυρίως στην πρωτεύουσα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.¹⁰⁵ Η ιδιωτική πρωτοβουλία πάλι ανέλαβε την ίδρυση των δύο ορφανοτροφείων της Αθήνας, του Αμαλίου και εκείνο του Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, ιδρύματα που έπαιξαν το ρόλο ενός υποκατάστατου οικογενειακού περιβάλλοντος, κέντρου περίθαλψης και στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η κοινωνική δαπάνη που απαιτήθηκε για την προστασία τους μελλοντικά έβρισκε την απόσβεσή της στην εργασία που θα προσέφεραν οι τρόφιμοι, είτε ως εργατικό δυναμικό σε θέσεις εργασίας που θα παρείχε η βιομηχανική και βιοτεχνική ανάπτυξη στα τέλη του αιώνα, είτε ως υπηρετικό προσωπικό σε εύπορες οικογένειες.¹⁰⁶ Ουσιαστική θεραπεία ενάντια στη φτώχεια θα προσέφερε κατά τους φιλάνθρωπους και τους θεμελιωτές και ευεργέτες ιδρυμάτων η εκπαίδευση και η αγωγή των νέων.¹⁰⁷ Τόσο το Αμαλίο Ορφανοτροφείο που ιδρύθηκε το 1855,¹⁰⁸ όσο και το Ορφανοτροφείο Αρρένων Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα το 1856, στήριζαν τη διαπαιδαγώγηση των τροφίμων τους στην ηθικοποίησή τους μέσα από αρχές τάξης και πειθαρχίας και στην

---

¹⁰² Η ραγδαία αύξηση των βιομηχανικών μονάδων που απαιτούσαν και το αντίστοιχο εργατικό δυναμικό στον Πειραιά και η γενικότερη εμπορική και οικονομική ανάπτυξη των δύο πόλεων προσήλκυσε πληθυσμούς από υπανάπτυκτες περιοχές της χώρας που αναζήτησαν εργασία και οικονομική άνοδο. Μαριάνθη Γ.Κοτέα, *Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σσ.56-57. Η ατυχής έκβαση της κρητικής επανάστασης των ετών 1866-1869 ανάγκασε πρόσφυγες από την Κρήτη να εγκατασταθούν στην Αθήνα και τον Πειραιά και να αναζητήσουν εργασία. *Ο.π.*, σσ.90-96.

¹⁰³ Στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου μεταδόθηκε στον Πειραιά λοιμός από τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής και προσβλήθηκαν οι γύρω περιοχές. Μαζική σχεδόν ήταν η εγκατάλειψη της πόλης από τους Πειραιώτες στα γύρω νησιά. Λοιμός και πόλεμος άφησαν χιλιάδες ορφανά δημιουργώντας κοινωνικό πρόβλημα. Κοτέα, *ό.π.*, σ.117.

¹⁰⁴ Βάσω Θεοδώρου, *Πειθαρχικά...ό.π.*, σ.55.

¹⁰⁵ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σσ.104-105.

¹⁰⁶ *Ο.π.*, σ.107

¹⁰⁷ *Ο.π.*, σσ.88,108 και Χ. Θεοδωράτος, *Χρονικόν...*, *ό.π.*, σσ.32-33.

¹⁰⁸ Ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1855. Μετά την έξωση των πρώτων βασιλέων ονομάστηκε προσωρινά «Εθνικόν» μέχρι τη συνέλευση των Κυριών του 1881, όποτε του απεδόθη η επωνυμία. «Αμαλίο Ορφανοτροφείον». *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ)*, τόμος Δ' σ.157.

παροχή στοιχειωδών γνώσεων προσαρμοσμένων στην κοινωνική τους θέση. Στόχος τους ήταν η ομοιόμορφη, ορθολογικά προσαρμοσμένη στην παραγωγή εκπαίδευση, που βασιζόταν στην επαγγελματική προετοιμασία για μία ομαλή κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Βασική υπηρεσία των ιδρυμάτων αυτών ήταν ότι αποτελούσαν χώρους πρακτικής άσκησης σε βιοποριστικές τέχνες ορφανών και απόρων υπάρξεων.¹⁰⁹

Η έκταση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας θα ήταν πολύ μικρότερη ή ανύπαρκτη δίχως τη χρηματοδότηση των ιδρυμάτων τόσο από τους αστούς ομογενείς της διασποράς μέσα από δωρεές και κληροδοτήματα, όσο και από την οικονομική ή άλλου είδους συνεισφορά ενός πλούσιου αριθμού συνδρομητών κατοίκων του ελληνικού βασιλείου. Η οργάνωση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας αναλήφθηκε από τα αστικά στρώματα της Αθήνας. Οι εμπυχωτές και διαχειριστές αυτής της δραστηριότητας αποτελούσαν τμήμα μιας κατηγορίας μορφωμένων ανθρώπων, οι οποίοι, είτε κυριαρχούσαν στο πολιτιστικό και κοινωνικό στερέωμα της εποχής, είτε επρόκειτο να κυριαρχήσουν τα επόμενα χρόνια. Επικεφαλής μιας επιχείρησης «εκπολιτισμού» του φτωχού πληθυσμού τοποθετήθηκαν γιατροί, δικηγόροι, παιδαγωγοί, καθηγητές, δάσκαλοι, ποιητές, συγγραφείς. Οι διανοούμενοι συγκροτήθηκαν σε ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία μέσα από τη λειτουργία θεσμών, όπως ήταν ο τύπος, το βιβλίο, το Πανεπιστήμιο, η λογοτεχνία, οι πολιτικοί σχηματισμοί.¹¹⁰ Ο βαθμός της υποκατάστασης του κρατικού τομέα από την ιδιωτική πρωτοβουλία δεν εμφανίζεται μόνο στο επίπεδο της χρηματοδότησης των νέων θεσμών και ιδρυμάτων, αλλά και στην προδρομική σύλληψη αυτών των θεσμών και των τρόπων αντιμετώπισης επειγόντων κοινωνικών προβλημάτων και εκπαιδευτικών αναγκών. Τις ανάγκες αυτές φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει και έρχονται να τις καλύψουν ομογενείς του εξωτερικού, φορείς καινοφανών προτάσεων και σχεδίων για το υποτυπώδες, αν όχι ανύπαρκτο, σχολικό δίκτυο της χώρας τους διαθέτοντας συγκριτική κριτική άποψη που μεταφέρουν από το ανεπτυγμένο πολιτιστικό υπόβαθρο της χώρας εγκατάστασής τους. Παράδειγμα μιας πρώιμης ευεργετικής χειρονομίας ομογενούς προς τα ορφανά της γενέτειράς του μπορούμε να αναφέρουμε εκείνη του Αντώνιου Αντωνόπουλου το 1843.¹¹¹

Η μέριμνα για την εκπαίδευση των ορφανών δεν εκφράζεται στις διαθήκες ή τα δωρητήρια των ευεργετών μόνο μέσα από την ίδρυση ορφανοτροφείων, αλλά και από την ιδιαίτερη θέση που διατηρούν στις προτεραιότητές τους τα ορφανά και άπορα παιδιά σε εκπαιδευτικά καταστήματα που δεν περιλαμβάνουν οπωσδήποτε την περίθαλψή τους. Παρόμοια περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί εκείνη του Κωνσταντίνου Ι. Ιωαννόπουλου, στη Ρωσία, ο οποίος το 1852 με διαθήκη του αφιερώνει 156 λίρες στερλίνες¹¹² «υπέρ της εκπαιδύσεως ενδεών ορφανών ελληνοπαίδων»¹¹³

Ο Κ. Ιωννίδης ή Ιπλιξής, ομογενής του Λονδίνου που παρουσιάζεται από την προηγούμενη ήδη δεκαετία ως σημείο αναφοράς τυπικού εύπορου ευεργέτη της παιδείας, ανάλωσε σημαντικό μέρος της περιουσίας του σε ανάγκες «του έθνους», και ιδιαίτερα σε

¹⁰⁹ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.108.

¹¹⁰ Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974..ό.π.*, σσ.33-34.

¹¹¹ Με κληροδοτήμά του το 1843, εκτός από την ίδρυση και συντήρηση ενός «στοιχειώδους σχολείου», γυμνασίου και σχολείου κοριτσιών στην γενέτειρά του, την Ανδρίτσαινα, όρισε την ίδρυση και τη συντήρηση ορφανοτροφείου. Άφησε κεφάλαιο από 2.000 φιορίνια θέτοντας ως όρο τη συνδρομή των συμπατριωτών του. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 18, φάκελος 10, έγγραφο 32 και έγγραφο 635 της 31 Δεκεμβρίου 1846 και Διαθήκη αρ.3252 του Αντώνιου Αντωνόπουλου της 13 Οκτωβρίου 1843.

¹¹² Ισοδυναμούσαν με 4527 δραχμές.

¹¹³ ΜΗΚ, Α', σ.12, και ΑΥΕ.Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 1821 της 12 Μαΐου 1852.

εκπαιδευτικούς σκοπούς.¹¹⁴ «Γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων», όπως γράφει ο ίδιος στη διαθήκη του, και φροντίζοντας να δημιουργήσει το «υπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογένειας των Ιωννιδών [...] εις την διάδοσιν των φώτων και την πρόοδον της ελληνικής νεολαίας» και «υπέρ προόδου των επιστημών...»,¹¹⁵ έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία στην επαγγελματική εκπαίδευση ορφανών κοριτσιών.¹¹⁶ Χορήγησε κεφάλαιο 10.000 δραχμών, καθώς και 3.600 στρέμματα εκπονηθέντα υπέρ υποτροφιών για σπουδές κοριτσιών στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Αθηνάς Παγκάλου.¹¹⁷ Χαρακτηριστικά ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της αποτελεσματικά ευεργετικής παρέμβασης του έλληνα Προξένου στην Τεργέστη, Αγγελή Γιαννικέση, ο οποίος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 εκθέτει σε επιστολή του προς την ελληνική Κυβέρνηση την ιδέα της ιδρύσεως ορφανοτροφείου στην Αθήνα. Όπως περιγράφει, «απανταχού υπάρχουν μεράκια ορφανά γονέων ή εκ γονέων μέγιστα πενομένων, ενίοτε κακοήθων, άτινα πλανώνται εις τας οδούς...». Λόγω της δαπανηρότητας της ανέγερσης παρόμοιου καταστήματος, προτείνει στη βασίλισσα Αμαλία να εγκρίνει σύσταση Εταιρείας προς ανέγερσή του και «σύλλεξιν συνεισφορών» προσθέτοντας ότι, αν το σύνολο των εισφορών «εν τη αλλοδαπή» και Ελλάδα ομογενών και ξένων υπερβαίνει τας 200.000 δραχμές, να γίνει η «έναρξις οικοδομήσεώς του» με τους τόκους. Σημειώνει όμως ότι «ουδείς δύναται καθυποβάλλη σχέδιον διοργανισμού σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξε...». Καταλήγει στην άποψη ότι «η σύστασης ενός ασύλου δια τα παραμελημένα παιδιά, αποβαίνει όχι μόνον χρήσιμον δι' αυτά, καθ' ότι εις τούτο οικοτροφούμενα και εκπαιδευόμενα τα πρώτα και απαραίτητως αναγκαία εις πάντα άνθρωπον οιασδήποτε τάξεως στοιχειώδη μαθήματα, μετά ταύτα δε διδασκόμενα την τέχνην την εν τω Βασιλικώ των Αθηνών Πολυτεχνείω διδασκομένων, αλλά και...χρήσιμα εις εαυτά και την πατρίδα...».¹¹⁸ Ο ίδιος προσέφερε τους μισθούς του σε δωρεές ήδη από το 1851, σχηματίζοντας μέσα σε δεκαετές διάστημα το ποσό των 60.000 δραχμών.¹¹⁹ Από αυτό οι 40.000 δραχμές προορίζονταν για το «συστηθησόμενον Ορφανοτροφείον της Αθήνας», όπως έγραφε σε επιστολή του προς το υπουργείο Εξωτερικών.¹²⁰

Τελικά με Β.Δ. του 1855 ιδρύθηκε το πρώτο ορφανοτροφείο στην ελληνική πρωτεύουσα, το «Αμαλίειο Ορφανοτροφείο Κορασιών» με την πρωτοβουλία της «Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών».¹²¹ Η Εταιρεία αυτή είχε συσταθεί το 1855 με σκοπό την ίδρυση ορφανοτροφείου κοριτσιών από την Μαρία Υψηλάντη και άλλες κυρίες της εύπορης

¹¹⁴ ΓΑΚ, , Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849.

¹¹⁵ Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842, Δωρητήριο έγγραφο αρ.22/ 745 της 23 Φεβρουαρίου 1843 Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σσ.32-35 και του ίδιου, «Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι», στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σσ.10-11.

¹¹⁶ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.569-570.

¹¹⁷ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.143.

¹¹⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1866/ 88,1, έγγραφο 4949.

¹¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1862/ 88,1, έγγραφο 277 της 17 Αυγούστου 1862.

¹²⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1854/ 88,1, έγγραφο 265 της 13 Αυγούστου 1854 και Φάκ.1866/ 88,1B έγγραφο 4701 της 10 Σεπτεμβρίου 1862, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελος 16-19, έγγραφο 7401 της 15 Ιανουαρίου 1853 και *Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936)*, Αθήνα 1936, σ.332.

¹²¹ ΒΔ. της 8 Ιουνίου 1855 «Περί συστάσεως εν Αθήναις ορφανοτροφείου κορασιών υπό την προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 25 Ιουνίου 1855.

τάξης, όπως ήταν οι Κυριακούλα Κριεζή, Ανδρομάχη Ρενιέρη, Λουκία Ρίζου και Ζωή Σούτσου,¹²² οι οποίες συνέβαλαν και οικονομικά στην ίδρυσή του.¹²³ Αφορμή για τη σύστασή του υπήρξε η χολέρα που ενέσκηψε κατά το 1854 και μεταδόθηκε από τον Πειραιά στην πρωτεύουσα με αποτέλεσμα το μεγάλο αριθμό «απορφανισμένων» κοριτσιών.¹²⁴ Τέθηκε κάτω από την προστασία της Αμαλίας, η οποία έδειξε ενδιαφέρον για την οικονομική του στήριξη προσφέροντας 63.000 δραχμές.¹²⁵ Αφοσιώθηκε στην αναζήτηση των απαραίτητων χρηματικών πόρων. Πέτυχε σημαντικές συνδρομές από ομογενείς της Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης, Βηρυτού, Ανδριανούπολης, Καϊρου, Μόσχας, Οδησού, Βουδαπέστης, Βιέννης, Τεργέστης, Μασσαλίας.¹²⁶ Το 1859 παραδόθηκαν από την Αμαλία στη Φιλανθρωπική Εταιρεία 16.025 δραχμές, δωρεά της φιλόπτωχου Γερμανικής Εταιρείας υπό την προεδρία της βαρόνης Νόδερνφλιντ.¹²⁷ Συνδρομές ομογενών παρέχουν στη Φιλανθρωπική Εταιρεία τη δυνατότητα να ιδρύσει σε σύντομο χρονικό διάστημα ιδιόκτητο κτίριο για το Ορφανοτροφείο.¹²⁸ Για την οικοδόμησή του δαπανήθηκαν 400.000 δραχμές, καθώς και επί πλέον 60.000 δραχμές, προσφορά της Ελένης, συζύγου του Μιχαήλ Τσοίτσα. Η ίδια άφησε στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο με τη διαθήκη της 20.000 δραχμές, εκτός από άλλες κατά καιρούς προσφορές του ζεύγους.¹²⁹ Η αγορά γειτονικού στο ίδρυμα οικοπέδου το 1860 θα βοηθήσει τη λειτουργία του. Ως σημαντική δωρεά για τα πρώτα χρόνια αναφέρουμε εκείνη της Αμαλίας ύψους 88.000 δραχμών και ως κληροδότημά της εκείνο που έστειλε από τη Βαμβέργη της Γερμανίας ύψους 24.500 περίπου δραχμών το 1875.¹³⁰

Σύμφωνα με το καταστατικό, σκοπός του ιδρύματος ήταν να μορφώσει «εκ των εν αυτώ ενδαιτωμένων κορασίων φρονίμους και κοσμίας παρθένους, χρηστάς οικοκυράς,

---

¹²² Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίο Ορφανοτροφείο κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήναι 1954, σ.11.

¹²³ *Ο.π.*, ΜΕΕ., *ό.π.*, σ.157.

¹²⁴ *Ο.π.*, σ.157. Φιλανθρωπική Κυριών Εταιρεία. «Σκοπός και διοργανισμός της Εταιρείας», Εφ. της Κυβερνησεως, 1855, αρ.26, σσ.35-39 και Μπίρης, *Αι Αθήναι...ό.π.* σ.149.

¹²⁵ Το ποσό συγκεντρώθηκε από λαχειοφόρο αγορά στην Πετρούπολη. *Αμαλίο...ό.π.*, (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια) ΜΕΕ, σ.157.

¹²⁶ Η επωνυμία «Αμαλίο ορφανοτροφείο κορασίων» δεν ήταν τυπική. Η Αμαλία είχε ουσιαστικά δικαιώματα στη διοίκηση του ιδρύματος. Α.Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίο...ό.π.*, σσ.11,14. Τα κορίτσια που έβρισκαν εκεί καταφύγιο προέρχονταν και από τις «αλύτρωτες» περιοχές. Το 1884 ο αριθμός τους ανήλθε σε 538. Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σ.132.

¹²⁷ Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίο...ό.π.*, σ.22.

¹²⁸ Αγοράστηκε και από εισφορές των κυριών της Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και [επανέκδοση Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.303.

¹²⁹ *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας*, (Ι.Α.ΕΤΕ), 27, Κληροδ. (ΙΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12, έγγραφο αρ.1261, διαθήκη της 10 Οκτωβρίου 1864 της Ελένης Τσοίτσα και ΜΗΚ,Γ'167, σ.744. Ο Τσοίτσας επίσης το 1855 είχε αφήσει 2.000 «τάλληρα» στο ίδρυμα. *Ι.Α.ΕΤΕ, ό.π.*, φάκελος 1.

¹³⁰ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεση του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής, έτους 1886-1887, εν Αθήναις 1887. Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο, ο επιτετραμμένος της Γερμανίας ανήγγειλε στη Διοικούσα Επιτροπή του ιδρύματος το κληροδότημα της Αμαλίας με επιστολή της 8ης Ιουλίου 1875, δύο μήνες μετά το θάνατό της στη Βαμβέργη της Γερμανίας. Α.Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίο...ό.π.*, σ.28.

χρησίμους και αγαθός εις την κοινωνίαν γυναίκας».¹³¹ Διδάσκονταν τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου, καθώς και «γυναικεία έργα».¹³² Τα ορφανά διδάσκονταν ραπτική, κεντητική, υφαντική, μαγειρική, διακόσμηση «και όσα η καλή οικοδέσποινα οφείλει να γνωρίζει εντελώς».¹³³ Εκείνο όμως που χαρακτήριζε την εκπαίδευση των ορφανών κοριτσιών ήταν η εκμάθηση ενός «γυναικείου» επαγγέλματος. Πρωταρχική μέριμνα της διοικούσης επιτροπής του Αμαλίου ήταν «...να γνωρίζει και ειδικώς το καθέν μίαν τέχνην γυναικείαν κατ' εξοχήν των άλλων γενικών του γνώσεων...άλλαι να προγυμνασθώσιν εις το να γίνωσι τροφαί, άλλαι κατ' εξοχήν πλύστραι απλών ή ψιλών ενδυμάτων, άλλαι ράπτριαι, άλλαι θαλαμηπόλαι και άλλαι, εάν το καλέση η τύχη των, κόσμιαι σύζυγοι και καλαί οικοδέσποινα».¹³⁴ Κατά τον Α. Παπαδόπουλο, μεγάλη φροντίδα δόθηκε στην εξειδίκευσή τους στα γυναικεία χειροτεχνήματα, εκτός από τις απαραίτητες γνώσεις μιας νοικοκυράς. Πρώτο γνώρισμα ήταν η λεπτότητα της εργασίας. Το 1875 στην επαγγελματική μόρφωση εισάγεται η ταπητουργία.¹³⁵ Σύμφωνα με την Έκθεση των πεπραγμένων του 1886-1887,¹³⁶ το Αμαλίο Ορφανοτροφείο θεωρείται ως «εν των καθιδρυμάτων της αναγεννώμενης Ελλάδος των αρίστων εξυπηρετούντων και των φιλανθρώπων εις την μόρφωσιν των πτωχοτέρων. Κατέστη πρότυπον παιδαγωγείον, όπου εφηρμόθησαν οι κανόνες υγιεινής...».¹³⁷ «Ο Κανονισμός» του θεωρήθηκε υπόδειγμα για παρόμοια σχολεία.¹³⁸

Το 1869 η Διοικούσα Επιτροπή του Ορφανοτροφείου έστειλε στο υπουργείο των Εξωτερικών αντίτυπα με την έκθεση του 1867-1868 με την παράκληση να σταλούν στους πρέσβεις και προξένους χωρών του εξωτερικού με στόχο τη συλλογή συνδρομών από ομογενείς, υπογραμμίζοντας για όσους «προέλθωσι προς βοήθειαν δια κληροδοτημάτων, την επιφανή θέσιν, ήν θα καθέξωσι μεταξύ των ευεργετών».¹³⁹ Η ενέργεια αυτή εντάσσεται στα πλαίσια μιας παγιωμένης πρακτικής της πολιτείας να προσφεύγει στη γενναιοδωρία των ομογενών, προκειμένου να συλλέξει χρηματικά ποσά για την ανέγερση και λειτουργία ενός θεσμού, ενός ιδρύματος.¹⁴⁰ Οι εκκλήσεις προς τις ελληνικές κοινότητες διευκολύνονταν από την επιδίωξη των προξένων να προωθήσουν τα ελληνικά συμφέροντα μέσα από ποικίλες

¹³¹ Άρθρο 14 του Καταστατικού, το οποίο εγκρίθηκε την 21 Νοεμβρίου 1867. Ο.π.

¹³² Άρθρο 15 του Καταστατικού, ό.π.

¹³³ ΜΕΕ, τόμος Δ', σ.158. Εφ.της Κυβερνήσεως της 26 Ιανουαρίου 1855, σ.36. «Το Αμαλίο δεν ιδρύθη ως ένα απλούν άσυλον μόνον και μόνο να περιμαζέψη τα ατυχήσαντα πλάσματα, αλλά να πλάση και να μορφώση γυναίκας με ευαγγελικάς αρχάς και χριστιανικάς αρετάς. Το 15^ο άρθρο του Κανονισμού όριζε να μαθαίνουν τα κορίτσια όλα τα γυναικεία έργα που χαρακτηρίζουν την καλή νοικοκυρά μεσαιας κοινωνικής τάξης, δηλαδή ραπτική, υφαντουργία, χειροτεχνία, μαγειρική και πλύση». Α.Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σ.18.

¹³⁴ «Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών-Κεφαλαιώδη άρθρα». Το Καταστατικό του Αμαλίου Ορφανοτροφείου αποτελούμενο από 32 άρθρα εγκρίθηκε με Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου 1867. ΓΑΚ., Υπ. Παιδείας, φάκελος 12.

¹³⁵ Δε διατηρήθηκε όμως, όπως και η υφαντουργία που καταργήθηκαν το 1923 για λόγους υγείας. Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σσ.50-51.

¹³⁶ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις ..ό.π., 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887, σ.3.

¹³⁷ Ο.π., 1 Νοεμβρίου 1855 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887.

¹³⁸ Ο Κανονισμός του Αμαλίου ζητήθηκε από το Ελληνικό Ορφανοτροφείο Σμύρνης, από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1917 για την οργάνωση της Παπαζογλείου Σχολής και από το Μπενάκειο Ορφανοτροφείο Α. Παπαδόπουλος. Το Αμαλίο...ό.π., σ.80.

¹³⁹ Εγκύκλιος υπουργείου Εξωτερικών αρ.πρωτ.1959 της 21 Απριλίου 1869 και εγκύκλιος αρ πρωτ.8360 της 24 Δεκεμβρίου 1869 στο Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίο...ό.π., σσ.30-35.

¹⁴⁰ Βλ. κεφ Ευεργεσία, σσ.123-124.

κινητοποιήσεις και συμπεριφορές προς εξεύρεση των χρηματικών αρωγών.¹⁴¹ Η πρώτη περιουσία του ιδρύματος προερχόταν από συνδρομές μελών της Φιλανθρωπικής Εταιρείας.¹⁴² Το πρώτο έτος απόκτησε 61.000 δραχμές και, ενώ η όλη περιουσία του το 1855 ανερχόταν σε 120.296 δραχμές, το 1880 είχε φθάσει τις 1.140.520 δραχμές χωρίς να υπολογίζονται οι ακίνητες αξίες. Η περίοδος 1855-1859 συγκέντρωνε τα περισσότερα εισοδήματα.¹⁴³

Το 1889 το ίδρυμα βρέθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Όλγας.¹⁴⁴ Η ίδια, εκτός από την ετήσια χορηγία των 500 δραχμών, προσέφερε δωρεές σε είδος.¹⁴⁵ Μορφές οικονομικών πόρων του ιδρύματος αποτελούσαν κληροδοτήματα, δωρεές, ετήσιες συνεισφορές, πρόσοδοι από λαχειοφόρους ομολογίες, κληρώσεις λαχείων,¹⁴⁶ ακόμα και εισφορές των ίδιων των υπαλλήλων του Αμαλίου: Κατά το νόμον ΑΣΤ' της 13 Νοεμβρίου 1885, «περί επιβολής εισφοράς επί των μισθών...», οι υπαγόμενοι εις αυτόν υπάλληλοι του Αμαλίου «πλήρωσαν εγκαίρως και ανελλιπώς κατά μήνα τας υπέρ πατρίδος εισφοράς των, το όλον 578,15 δραχμές».¹⁴⁷ Αλλά και η μορφή της δωρεάς σε είδος δεν εκπίπτει από τη σημασία και την αξία της χειρονομίας. «Εις το ίδιον Αμαλίειον διαθέτω και τα ευρεθησόμενα κινητά πράγματα της οικιακής οικονομίας, ιμάτια, έπιπλα, σκεύη οικονομίας κλπ. να διανεμηθώσιν ως προίξ εις τα επιμελέστερα κοράσια»¹⁴⁸ είναι η επιθυμία της Ιωάννας Γεωργιάδου το 1909.

Αξιοσημείωτη υπήρξε η δράση της Ιφιγένειας Μαυροκορδάτου, συζύγου του Ανδρέα Συγγρού, ως προέδρου του ιδρύματος για 30 χρόνια (1890-1920), στις προτροπές της οποίας οφείλεται το κληροδοτήμα του ανερχόμενο συνολικά σε 2.000.000 δραχμές,¹⁴⁹ καθώς και

---

¹⁴¹ Βλ. κεφ Κίνητρα, *Ο ρόλος των Προξένων* σσ.335-337. Οι προσφορές ήταν αθρόες. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

¹⁴² Η συνδρομή κάθε μέλους ήταν 50 δραχμές χρυσές τουλάχιστον σα δικαίωμα έγγραφής και 36 δραχμές ετησίως. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίειον...ό.π.*, σσ.22-23.

¹⁴³ Συγκεκριμένα, το 1859 η περιουσία σχεδόν είχε τετραπλασιαστεί μέσα σε 4 χρόνια, εφόσον ανερχόταν σε 443.888 δραχμές, ενώ μέχρι το 1875 σε 1.130.743 δραχμές, δηλαδή τριπλασιάστηκε μέσα σε 15 χρόνια. *Ο.π.*, σσ.22,37. Βλ. πίνακες 1 και 2.

¹⁴⁴ Με το Β.Δ. της 23 Νοεμβρίου 1889. Α. Παπαδόπουλος, *Το Αμαλίειον...ό.π.*, σ.39.

¹⁴⁵ Η Όλγα είχε επισκεφθεί για πρώτη φορά το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο το 1869. *Ο.π.*, σ.39.

¹⁴⁶ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσεις...ό.π.*, των ετών 1885, 1886, 1887: *Έκθεσεις...ό.π.*, 1 Νοεμβρίου 1885 έως 31 Οκτωβρίου 1886, εν Αθήναις 1887, *Έκθεσεις...ό.π.*, από 1 Νοεμβρίου 1886 έως 31 Οκτωβρίου 1887 και *Έκθεσεις...ό.π.*, 1 Νοεμβρίου 1887 έως 31 Οκτωβρίου 1888.

¹⁴⁷ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσεις...ό.π.*, έτους 1886-1887, σ.11. Το ύψος της χρηματικής περιουσίας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου κατά το 1885 ανερχόταν σε 1,058,183 δραχμές, η αξία των ακινήτων σε 1,773,183 δραχμές, η περιουσία του ιδιαίτερου ταμείου των εργοχείρων των ορφανών κοριτσιών, «εξ ης αμείβονται τα υπανδρενόμενα, ως και τα εξερχόμενα του καταστήματος ορφανά κοράσια» σε 57.987 δραχμές και οι καταθέσεις τους στο υπ.αρ.2.624 Ταμειυτήριο της ΕΤΕ και σε μετροπή του ιδιαίτερου ταμείου των ορφανών κοριτσιών σε 1.630,77 δραχμές. Συνολικά δηλαδή σε 59,617,77 δραχμές. Τα έσοδα του ιδρύματος από τόκους κληροδοτημάτων, δωρεών και συνεισφορών ανέρχονταν σε 123,580 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Έκθεσεις...ό.π.*, έτους 1886. (*Περιουσία του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου των Κορασιών, 31 Οκτωβρίου 1885 και Έσοδα την 20^η Νοεμβρίου 1885*).

¹⁴⁸ Προσφέρει στο Ορφανοτροφείο παράλληλα οικοπέδο αξίας 10.000 δραχμών. Διαθήκη της Ιωάννας Α. Γεωργιάδου της 23 Μαρτίου 1909. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.91.

¹⁴⁹ Στο κληροδοτήμα ανήκε το κτήμα του στον Ωρωπό που περιελάμβανε τα χωριά Ωρωπό, Μήλεσι, Χαλκούτσι, Μαρκόπουλο, Μαλακάσα. Διαθήκη της 12 Φεβρουαρίου 1896 του Ανδρέα Συγγρού, Ζερβός

15.000 λίρες στεργλίνες προς το Αμαλίειο.¹⁵⁰ Η ίδια η Ιφιγένεια Συγγρού το 1913 προσέφερε 1.000 μετοχές της Τράπεζας Αθηνών για σύσταση ταμείου σύνταξης των δασκάλων του ορφανοτροφείου.¹⁵¹

Ένας μεγάλος αριθμός κληροδοτών, κυρίως ομογενών, προορίζει για το ίδρυμα μέρος ή ολόκληρη την περιουσία του.¹⁵² Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Νικολάου Κουτουλουμά από την Ύδρα¹⁵³ εμπόρου στη Μελίτη, ο οποίος με τη διαθήκη του το 1862 αφιερώνει 5.000 σκούδα (10.000 φράγκα) «εις εκείνα τα φιλανθρωπικά καταστήματα, άπερ οι εκτελεστές μετ' ακριβείς πληροφορίες εκλέξουσιν ως το μάλλον αρμόδιον προς κατάταξιν εν αυτώ ενός ή πλέον του ενός παιδιών αρρένων ή θηλέων ορφανών γονέων καταγομένων εκ της πατρίδος του Ύδρας, όπως διδαχθώσιν τεχνικήν επιστήμην» και ζητά η γενική κληρονομία του, δηλαδή η σύζυγός του, όταν της κληροδοτηθεί η περιουσία του, να αφήσει κάποιο ποσό στο ίδρυμα «κατά τι μάλλον ή ήττον όμοιον αναλόγως της εν εκείνω τω χρόνω περιουσίας της».¹⁵⁴ Ο ίδιος άφησε κληροδοτήματα και στα δύο ορφανοτροφεία της Αθήνας.¹⁵⁵

Γενναιόδωρες μπορούν να χαρακτηριστούν χειρονομίες που παραθέτονται ενδεικτικά: Ο Δημήτριος Ευθυμίου το 1894 αφιερώνει ολόκληρη κινητή και ακίνητη περιουσία του στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.¹⁵⁶ Οι δωρεές του Σίμωνα Σίνα, Προξένου της Ελλάδας στη Βιέννη, του εκ της θέσεως του «υπέρ της ευδαιμονίας της πατρίδος

Υ.Γ., αρ.124, ΠΠΧ, σ.347 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙ), Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού (1899), φάκελος 46, (έγγραφα σχετικά με το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο).

¹⁵⁰ Μία διάταξη της διαθήκης του όριζε 10.000 λίρες στεργλίνες να δοθούν στο Αμαλίειο ορφανοτροφείο μετά το θάνατο της βαρόνης Ελισάβετ Κλάουερ (Είχε αγοράσει ρωσικά χρεώγραφα, σύμφωνα με όρο του Συγγρού). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙ), ό.π., φάκελος 1, έγγραφο 2375 της 7 Μαρτίου 1900 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.124.

¹⁵¹ Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον...ό.π., σ.51, ΠΠΧ, σ.364.

¹⁵² Ανάμεσα στο πλήθος των θεωρούμενων ως ευεργετών του ιδρύματος αναφέρουμε τους Άγγελο Ηλιάδη (Εκθεση Διαχείρισης .Ορφανοτροφείου. Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904, Παντελής Μ. Κοντογιάννης, Εθνικοί Ευεργέται, Αθήνα 1908, σ.75), Μαρία Κασσιμάτη (ΜΗΚ 180, ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ), φάκελος 1), το Δημήτριο Θεοχαρίδη, τη Ρωξάνη Τυπάλδου (20.000 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI) Κληροδοτήμα Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, φάκελος 16, φάκελος28), Δημήτριο Στίνη (ΜΗΚ,Γ'162, σ.734) και Εμμανουήλ Κασσιμάτη (Α. Παπαδόπουλος, Το Αμαλίειον..ό.π., σ.44).

¹⁵³ Ο Νικόλαος Κουτουλουμάς «μετήρχειτο το [...] μετά της εν Αφρική πόλεως Ζίρμπης και ετέρων μερών εμπόριον εντίμως και αξιοπρεπώς». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862. προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών.

¹⁵⁴ Διαθήκη του Νικολάου Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862. ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, αρ.28 της 23 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁵⁵ Στο πρώτο άφησε 2.000 τάλιρα και στο δεύτερο 11.374 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Κώστας Χατζιώτης, Εθνικοί Ευεργέτες, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.36, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930, Αθήνα 1931, σ.55. Κατά την άποψη του διευθύνοντος Γραμματέως Π. Ματαράγκα «η πράξις αυτή τη μακαρία τη λήξη πατριώτου Ν. Κουτουλουμά είναι πολλών επαίνων αξία, οσάκις μάλιστα αναλογισθή τις ότι το κληροδοτηθέν ποσόν δ εν ε ξ ή χ θ η εκ μεγάλης περιουσίας, ουδέ προσηνέχθη υπ ανθρώπου μη περικυκλουμένου υπό χρηζόντων βοήθειας συγγενών, ους εν τούτοις πάντως κ α τ ά το επ' α υ τ ώ ευηργέτησεν». ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1γ, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862 (προξενείο Μελίτης προς υπουργείο Εξωτερικών).

¹⁵⁶ Διαθήκη της 15 Σεπτεμβρίου 1894 του Δημήτριου Ευθυμίου, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V), υπφ.1, έγγραφο 94/174.

φροντίζοντος...»,¹⁵⁷ προς το Αμαλίειο ανέρχονταν σε 175.000 δραχμές περίπου, χωρίς να υπολογίζονται οι έρανοι που οργάνωνε στη Γενεύη για τον ίδιο σκοπό.¹⁵⁸ Κάποια κληροδοτήματα που ουσιαστικά θα μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά το ίδρυμα - εφόσον ορισμένα δεν εκτελέσθηκαν - είναι εκείνο του Ζωρζή Δρομοκαϊτή, χιώτη πλοιοκτήτη και εισοδηματία,¹⁵⁹ του Ιωάννη Χριστοφόρου Βεϊτζήνου, από τη Βίτσα Ιωαννίνων, εμπόρου της Οδησσού,¹⁶⁰ της Τερψιχόρης Μελά, διευθύντριας του Ορφανοτροφείου, συζύγου του Βασιλείου Μελά,¹⁶¹ του Νικολάου Κατινάκη, ομογενή από τη Βερδιάνσκα της Ρωσίας.¹⁶² Μεταξύ των σημαντικών «εν ζωή» δωρεών διακρίνουμε εκείνες των Δ. Ι. Οικονόμου το 1884,¹⁶³ Μιχαήλ Μαυροκορδάτου στη Φλωρεντία το 1885,¹⁶⁴ Ζωρζή Τσιτσίνια, έλληνα Προξένου στη Μασσαλία,¹⁶⁵ Ιωάννη Ν. Μπάγκα το 1889,¹⁶⁶ Ανδρέα Βαλλιάνου στη Μασσαλία,¹⁶⁷ Λέοντα Ζαρίφη στη Κωνσταντινούπολη το 1889,¹⁶⁸ Λύσανδρου Καυτατζόγλου το 1884.¹⁶⁹

¹⁵⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας Υπουργείου Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468, έγγραφο 8419 της 8 Ιουνίου 1856.

¹⁵⁸ Ανερχόταν στο ποσό των 20.000 αυστριακών φιορινίων. Αγόρευση του υπουργού των Εσωτερικών, Κ. Προβελέγγιου (17 Φεβρουαρίου 1858). Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα 1857-1858, σσ.313-314,322,369 και 375, ΑΥΕ, Φάκ.1840/ Α.Α.Κ. έγγραφο 2109 της 9 Ιουλίου 1840, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.332, ΓΑΚ, Υπουργείο Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887, Κ.Χατζιώτης, ό.π., σ.36. Κατά τον Μπίρη η δωρεά του ανερχόταν σε 158.000 δραχμές. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σ.149.

¹⁵⁹ Ανερχόταν το κληροδοτήμα σε 100.000 νέες δραχμές ή 112.000 παλαιές δραχμές. Διαθήκη του Ζωρζή Δρομοκαϊτή της 13 Δεκεμβρίου 1880. ΑΥΕ, Φάκ.1881/ Δ60, έγγραφο 50 της 24 Ιουνίου 1881 και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ζωρζής Δρομοκαϊτής, Η ιερά Οδός, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.12,25,42.

¹⁶⁰ Το 1872 αφιέρωσε 3.000 ρούβλια στο Αμαλίειο και άλλα 5.000 ρούβλια στο Ορφανοτροφείο του Χατζηκώνστα. Διαθήκη του Χριστοφόρου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Την περιουσία του, που ανερχόταν στα 140.000 αργυρά ρούβλια, υπερέβαινε τα 200.000 ρούβλια, την αφιέρωσε «υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας». ΑΥΕ, Φάκ.1884/Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882. Δυστυχώς ανήκει στις περιουσίες που «χάθηκαν» στη χώρα υποδοχής, συγκεκριμένα στην Οδησό της Ρωσίας, όπου έζησε και δραστηριοποιήθηκε ο ευεργέτης. Από αυτήν «ουδέν υφίσταται» το 1928, λόγω κυρίως της αυτοκτονίας του, γιατί, κατά το ρωσικό ποινικό νόμο (αρ.1472 κ 1488) καθίσταται άκυρος η διαθήκη, εκτός αν είναι συνεπεία διατάραξης των φρενών ή νοητικής εξάψεως. ΑΥΕ, Φάκ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

¹⁶¹ Εκτός από προσφορές σε διάφορα αναγκαία είδη, άφησε κληροδοτήμα 10.000 δραχμών στο ίδρυμα. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π.

¹⁶² ΜΗΚ,Γ'54, σ.297. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 3477 της 27 Μαρτίου 1885.

¹⁶³ Προσέφερε πάνω από 100.000 χρυσά φράγκα. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1884-1885.

¹⁶⁴ Ο Μιχαήλ Μαυροκορδάτος προσέφερε στο ίδρυμα πάνω από 120.000 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887.

¹⁶⁵ Η δωρεά συνίστατο σε οικόπεδο 13 στρεμμάτων στα Πατήσια αξίας 20.000 δραχμές. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., από 1 Νοεμβρίου 1884 έως 31 Οκτωβρίου 1885, σ.50.

¹⁶⁶ Προσφορά «διαρκούς δωρεάς» 5.000 δραχμών του Ι. Μπάγκα προς το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο στόχο είχε τη βράβευση και την προίκιση δύο «αξιωτέρων εκ των περατωσών εν τω Αμαλιείω την ανατροφήν αυτών» κοριτσιών του ιδρύματος. Επιστολή Ι. Μπάγκα της 16 Δεκεμβρίου 1889 «προς τη Διοικούσα το Αμαλίειον Ορφανοτροφείον Επιτροπήν». ΜΗΚ,Γ'206, σ.918. Συγκεκριμένα, με το άρθρο γ' του δωρητηρίου συμβολαίου αρ.47667 στις 16 Αυγούστου 1889 ορίζει να δίνονται 5.000 δραχμές στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο ετησίως «την προτεραίαν του γάμου» σε δύο κορίτσια «εκ των αποπερατούντων την εν αυτώ εκπαίδευσιν και ανατροφήν των με τον βαθμόν άριστα, διακρινομένων επί χρηστότητι ήθους και αρετή..». Η προίκισή τους γινόταν δημόσια με την επίσημη ανακοίνωση των

Τυπική, εν τούτοις, και ενταγμένη στο πλαίσιο κοινωνικών ηθών και συμβάσεων, αναγκαίων για τη διατήρηση του κοινωνικού τους προφίλ, εμφανίζεται ενίοτε η συμμετοχή γνωστών μεγάλων ευεργετών από τα πρακτικά του Ιδρύματος.¹⁷⁰

Από υπολογισμό των χρηματικών ποσών, στα οποία αντιστοιχούσαν οι 142 δωρεές και κληροδοτήματα προς το Αμαλίο που καταγράψαμε καταλήγουμε ότι στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το ίδρυμα απορρόφησε περίπου 1.356.000 δραχμές χωρίς να υπολογισθεί η επί πλέον αξία κτημάτων και οικιών που δωρήθηκαν.¹⁷¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ευεργεσίες που προσανατολίζονταν στα ορφανοτροφεία απευθύνονταν στο σύνολο της λειτουργίας τους και όχι μόνο στην επί μέρους εκπαιδευτική διαδικασία. Από προσωπικές παρατηρήσεις στους ισολογισμούς των πιο γνωστών από αυτά τα κληροδοτήματα, υπολογίζουμε κατά προσέγγιση ένα ποσοστό 35% των δαπανών να κατευθύνεται στην εκπαίδευση των τροφίμων. Κατά συνέπεια, ένα αντίστοιχο ποσοστό και βάσει του ύψους των δωρεών που χορηγούνται απορροφάται από την εκπαιδευτική λειτουργία τους. Στην περίπτωση του Αμαλίου διαπιστώνουμε ότι το ποσό που αντιστοιχούσε στη μισθοδοσία των διδασκόντων και στις ανάγκες της εκπαίδευσης στο ίδρυμα, σύμφωνα με τις Ετήσιες Λογοδοσίες του ιδρύματος, άγγιζε το 1/3 των συνολικών εξόδων λειτουργίας του.¹⁷²

Αφετηρία της ίδρυσης του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα στάθηκε το κληροδοτήμα ύψους 250.000 δραχμών του Γεωργίου Χατζηκώστα (1753-1845),¹⁷³ εμπόρου από την Ήπειρο

αποτελεσμάτων των ετησίων εξετάσεων. Στην επιστολή του προς το Θ.Π. Δηλιγιάννη, πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου ζητά να αυξηθεί το δωρούμενο χρηματικό ποσό κατά 2.000 δραχμές μετά «παρέλευσιν δεκαετίας». ΜΗΚ, Γ'206, σ.927.

¹⁶⁷ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθέσεις..ό.π.*, έτους 1886-1887..

¹⁶⁸ Προσέφερε 1000 δραχμές. *Ο.π.*, έτους 1884-1885.

¹⁶⁹ Δεν είναι επίσης ευκαταφρόνητες οι προσφορές των 10.000 δραχμών του Θ. Παπανδρέου (*Ο.π.*, σ.37), των 2.000 δραχμών της Μαρίας Γεραλοπούλου, το 1886, της Μορτοπούλου, της Παρασκευής Γοργόλη, (*Ο.π.*, έτους 1886-1887), του Ιωσήφ Αλμυράντε το 1883 (*Ο.π.*, έτους 1884-1885), του Ιωάννη Σκαραμαγκά στην Τεργέστη, του Στ. Μενή του Δημητρίου Χριστ. Σαφάρη στη Μόσχα το 1862 (*Ο.π.*). Αναφορά επίσης γίνεται και στις δωρεάν παρεχόμενες υπηρεσίες του Ιουλίου Γαλεβάνη, ιατρού χειρουργού, της Κασσαβέτη, οδοντιάτρου, του Α. Αλβέρτο, εμβολιαστού (*Ο.π.*, έτους 1886-1887).

¹⁷⁰ Σύμφωνα με τις Εκθέσεις των πεπραγμένων του ιδρύματος φαίνεται συμβολική η συνεισφορά (500 δραχμές) του Μαρίνου Κοργιαλένιου ή του Βασιλείου Μελά. *Ο.π.*, έτους 1886-1887.

¹⁷¹ Βλ. παρακάτω, Πίνακα 1, σ.587.

¹⁷² Υπό την προστασία της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Αμαλίου Ορφανοτροφείου των Κορασίων. *Ετήσια Λογοδοσία*, εν Αθήναις 1889, σ.27 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθέσεις..ό.π.*, από 1/11/1884 έως 31/10/1885, από 1/11/1885 έως 31/10/1886, 1/11/1886-31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888.

¹⁷³ Ο Γεώργιος Χατζηκώστας (1753-1845) ξεκίνησε τη δραστηριοποίησή του ως επιχειρηματίας 23 χρόνια πριν από την ελληνική Επανάσταση στην Κωνσταντινούπολη και τη συνέχισε στη Μόσχα. Θεοδώρου *Οι Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.28. Είναι από τους λίγους μεγάλους ευεργέτες με πολυμελή οικογένεια (απέκτησε 8 παιδιά). Μαθήτευσε κοντά στο δάσκαλο Μπαλάνο, έμαθε από τον πατέρα του, Κωνσταντίνο, τα μυστικά του εμπορίου. Σε ηλικία 15 ετών ταξίδεψε μόνος για εμπορικούς λόγους. Το 1815 αναγκάστηκε να μεταβεί στη Μόσχα, που ήταν ορμητήριο της Φιλικής εταιρείας τότε, όπου έζησε το κλίμα της προπαρασκευής του απελευθερωτικού αγώνα και ως ένθερμος οπαδός της εθνικής υπόθεσης χρηματοδότησε το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Με την έκρηξη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες αναγκάστηκε να μείνει στη Μόσχα. Αναστάσιος Ν Αναστάσιος Ν Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις 1870, *Γεώργιος Χατζηκώστας*, τόμος Δ', εν Αθήναις 1870, σ.99.

που έζησε στη Μόσχα. Ο Χατζηκώνστας ανήκει στη χορεία εκείνων των ευεργετών που δεν τους διέκριναν τοπικιστικά ελατήρια στη διάθεση της περιουσίας τους. Δεν περιορίστηκαν οι ευεργεσίες του στη γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, αλλά, εκτός από την Αθήνα, κατευθύνθηκαν και στο Μεσολόγγι. «Καθίδρυσαν μεν εν τη περικλεεί πόλει του Μεσολογγίου σχολείον ελληνικόν και νοσοκομείον...προικίσαντες αυτό με κεφάλαιον ικανόν προς συντήρησίν του· διέθηκαν δε και τι υπόλειμμα της περιουσίας των, συνιστάμενον εκ δραχμών διακοσίων περίπου χιλιάδων».¹⁷⁴ Σημειώνει στη διαθήκη του το 1845 ο ίδιος ο ευεργέτης ότι, μετά τη διάθεση της περιουσίας του, «αν ευρεθή τι πλέον αυτής, τούτο να το μεταχειρισθώσιν οι εκτελεσταί της διαθήκης μου προς εκτέλεσιν αγαθοεργού τινος σκοπού».¹⁷⁵ Ορίζει για τους εκτελεστές ότι, «αφού φέρουν εις φως άπασαν την περιουσίαν μου, όσα περισσεύουν, με αυτά επιθυμώ και θέλω να αποκαταστήσουν εν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίνουν εύλογον, προς όφελος των πτωχών».¹⁷⁶ Πρόταση του Γεωργίου Σταύρου, ιδρυτή και πρώτου διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος υπήρξε «ο δεύτερος πατήρ του καθιδρύματος τούτου», ήταν, μετά από συνεννόηση με τους εκτελεστές της διαθήκης, η ίδρυση ενός ορφανοτροφείου αγοριών.¹⁷⁷ Μετά από αλληλογραφία που είχε με τον Αντώνιο Κομιζόπουλο, έλληνα πρόξενο στη Μόσχα, ευεργέτη επίσης της εκπαίδευσης, αποφάσισε με τους εκτελεστές την ανέγερση στην Αθήνα ορφανοτροφείου στο όνομα και της συζύγου του Χατζηκώνστα, Αικατερίνης.¹⁷⁸ Αναφερόμενος ο Κομιζόπουλος στο δίλημμα της επιλογής καταστήματος για το κληροδότημα, στο ποιο, δηλαδή, από τα δύο καταστήματα (ορφανοτροφείο ή γηροκομείο) του φαινόταν «εγκριτώτερον» και «ωφελιμώτερον δια την Ελλάδα», ώστε να ανταποκρίνεται «εις τας κατεπειγεστέρας ανάγκας της», υποστηρίζει το «εθνοφελές» της ανέγερσης ορφανοτροφείου.¹⁷⁹ Οι εκτελεστές της διαθήκης του

---

¹⁷⁴ Επιστολή της 28 Ιουλίου 1856 του Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου (όπου υπογράφουν οι Γεώργιος Σταύρος, Ν. Κωστής, Φίλιππος Ιωάννου, Ανδρέας Κορομηλάς, Στέφανος Δ. Αγέλαστος και Χ.Κ.Τισαμενός) και Ανάστος Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα, στο περ. **Ημερησία Η Ελλάδα των Ευεργετών** (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.30. Ευαισθητοποιημένος από τους αγώνες και το ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου θέλησε να ανεγείρει νοσοκομείο αφήνοντας 70.000 ρούβλια στην ίδρυση και τη συντήρησή του. Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., σ.28.

¹⁷⁵ **Ο.π.**, σ.20, **Ι.Α.ΕΤΕ 27** Κληροδ. φάκελος (VI) Κληροδότημα Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, φάκελος 16: (Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία κλπ.), έγγραφο 564 της 16 Μαΐου 1850 και Α.Γούδας, **ό.π.**, Γεώργιος Χατζηκώνστας, τόμος Δ', σσ.99,109.

¹⁷⁶ Άρθρο 17 της διαθήκης Γεωργίου Χατζηκώνστα της 11 Αυγούστου 1845. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, **Λεύκωμα.. ό.π.**, σ.11.

¹⁷⁷ **Ο.π.**, σ.18.

¹⁷⁸ **Ι.Α.ΕΤΕ 27** Κληροδ.(VI), Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, **ό.π.**, έγγραφο 564 της 16 Μαΐου 1850. Η Αικατερίνη Χατζηκώνστα, σύζυγος του Γεωργίου Χατζηκώνστα ήταν κόρη του Μελαχρινού Καμινάρη αξιωματούχου των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Α.Γούδας, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π., Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας, **ό.π.**, σ.99.

¹⁷⁹ Σημείωνε στην επιστολή του: «Μας φαίνεται πολλού λόγω προτιμώτερον παρατηρούμεν, ως καθ' όλης της Ευρώπης η διοίκησης πασχίζει να τα εξαπλώνη. Μάλιστα εις την ομόθησκόν μας Ρωσσίαν η φιλόανθρωπος και Σοφή Αρχή χορηγεί εις αυτά τα καταστήματα ιδιάζουσαν υπεράσπισιν και δι' εξόδων της πασχίζει να τα πολλαπλασιάση εις το Κράτος της προτρέπουσα και τους δυναμένους εις συνδρομήν...». Επιστολή του Προξένου, Αντωνίου Κομιζόπουλου, προς το Γ. Σταύρου, διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας της 27 Οκτωβρίου 1849. **Ι.Α.ΕΤΕ 27** Κληροδ. (VI), (Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα)...ό.π.

Χατζηκώνστα, καθώς και οι γιοι του, Αναστάσιος και Ιωάννης, αποφάσισαν την ανέγερση ενός ορφανοτροφείου εντός του Δήμου της Αθήνας.¹⁸⁰

Το όραμα του Χατζηκώνστα λοιπόν θεμελίωσε ο Γεώργιος Σταύρου, διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας, που ενδιαφέρθηκε για την επιτυχή διεκπεραίωση της ίδρυσής του.¹⁸¹ Ο ίδιος μάλιστα δώρισε οικόπεδο στους πρόποδες του Λυκαβηττού δύο στρεμμάτων.¹⁸² Διατελώντας πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου για 16 συναπτά έτη (1853-1869) ο Σταύρου¹⁸³ «συνετέλεσε υπέρ πάντα άλλον, κατά το μακρόν διάστημα της προεδρίας του, τα μάλιστα εις ανάπτυξιν των συμφερόντων του Ορφανοτροφείου και εις επίδοσιν της φήμης και της ηθικής του καθιδρύματος τούτου δυνάμεως». Απόδειξη της φιλογένειας και φιλανθρωπίας του ίδιου ήταν η διάθεση ολόκληρης της περιουσίας του στην ίδρυση παρεμφερούς ορφανοτροφείου στα Ιωάννινα.¹⁸⁴

Ο Χατζηκώνστας συνειδητοποίησε ότι για να επιζήσει ο τόπος στα πρώτα του βήματα χρειαζόταν ένα σταθερό υπόβαθρο, στο οποίο θα οικοδομούσε το μέλλον και αυτό μόνο η παιδεία μπορούσε να το πετύχει. Η μέριμνά του για την εκπαίδευση των νέων είχε διαφανεί και κατά τη διάρκεια της ζωής του, εφόσον είχε διαθέσει το 1840 υπέρ του δημοτικού σχολείου των Δεβιλιάνων Ιωαννίνων 2.500 γρόσια και άλλα 500 αργότερα. Πέρα από τη διάσταση φιλανθρωπικής ευαισθησίας που ενέχει η πράξη του, στηρίζεται στην πεποίθηση της ανάγκης φωτισμού και καλλιέργειας «του γένους των Ελλήνων».¹⁸⁵ Ο Χατζηκώνστας ανήκει στην ομάδα εκείνων των ευεργετών, που δεν επέστρεψαν ποτέ στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, ούτε στην ελευθερωμένη Ελλάδα, αν και θα μπορούσαν να το κάνουν ως επιτυχημένοι επιχειρηματίες και έμποροι.¹⁸⁶ Ανήκει επί πλέον στους λίγους εκείνους με πολυμελή οικογένεια,¹⁸⁷ οι οποίοι, πέρα από την εξασφάλιση του μέλλοντός της, θεωρούν χρέος τους - κάτι που επισημαίνεται ως απαραίτητη ρήτρα στις διαθήκες του - να ενισχύσουν τους διαφορετικούς θεσμούς της εκπαίδευσης. «Καίτοι οικογενειάρχης γενόμενος και πολλά έχων ν' αναθρέψη και αποκαταστατήση τέκνα, διακαή όμως είχε πάντοτε ζήλον να πράξη και τι υπέρ της πατρίδος».¹⁸⁸

Ως ιδρυτές και επίτροποι του ιδρύματος αναφέρονται ο Μιχαήλ Σταμέρωφ, ο οποίος άφησε σ' αυτό κληροδότημα 20.000 δραχμές¹⁸⁹ και ο Αντώνιος Κομιζόπουλος, που από τη θέση του Προξένου στη Μόσχα βοήθησε στην απρόσκοπτη διεκπεραίωση της εκτέλεσης

¹⁸⁰ Ιδρυτική πράξη αρ.286 της 29 Αυγούστου 1853. **Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908)**, Αθήνα 1908, σσ.12,73. **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI)**, (Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα) **ό.π.** και **Ορφανοτροφείον Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π.**, σ.17.

¹⁸¹ Ο Γεώργιος Σταύρου, ο οποίος πρότεινε την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου αγοριών μετά από συνεννόηση με τους εκτελεστές, θεωρείται «ο δεύτερος πατήρ του καθιδρύματος τούτου». **Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα (1856-1908)**, Αθήνα 1908, σ.25.

¹⁸² **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. φάκελος (VI)**, υπφ.1, και **Κ. Χατζιώτης, ό.π.**, σ.36.

¹⁸³ Γενικός Έφορος για 41 έτη υπήρξε ο ακαδημαϊκός Δημήτριος Μπαλάνος. **Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π.**, σσ.59-61.

¹⁸⁴ **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI)**, **ό.π.**

¹⁸⁵ **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VI)**, **ό.π.** και **Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π.**, σσ.5-6.

¹⁸⁶ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.235-239.

¹⁸⁷ **Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π.**, σσ.5-6,46.

¹⁸⁸ Γιος του ήταν ο Κωνσταντίνος Χατζηκώνστας. **Α.Γούδας, ό.π.**, **Γεώργιος Χατζηκώνστας**, σ.99.

¹⁸⁹ Επιστολή αρ.191 της 7 Δεκεμβρίου 1853 του Αντώνιου Κομιζόπουλου προς το Γεώργιο Σταύρο, όπου ενημερώνει για την αποστολή των 300 ρουβλιών (plus de 300 roubles en argent). **ΑΥΕ**, Φάκ.1844/ 88,1, έγγραφο 379 της 15 Απριλίου 1852 και έγγραφο 446 της 29 Απριλίου 1851 και **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VI)**, **ό.π.**, φάκελος 16, έγγραφο.446 του 1852 (δωρητήρια πράξη).

του κληροδοτήματος.¹⁹⁰ Σε επιστολή του προς τον Σταύρου το 1852, αναφερόμενος στη «Δημαρχία Αθηνών» για να ρωτήσει, αν δέχεται για τη σύσταση του καταστήματος στο δήμο της να παραχωρήσει το απαιτούμενο οικόπεδο, σημειώνει: «...Επιθυμία μου συνίσταται μόνον και μόνον να αποβή ωφελιμώτερον εις την φίλην Ελλάδα το μελετώμενον κατάστημα και ανεγερθή επί βάσεως ακλονήτου και αμετατρέπτου...».¹⁹¹ Διαφαίνεται από την επιστολογραφία η εύστοχη επιλογή επιτρόπων από τον Χατζηκώνστα, οι οποίοι φαίνεται να διέθεταν πατριωτική επιμονή και ζήλο στην ευόδωση κληροδοτικών επιθυμιών συμπατριωτών τους της ομογένειας.¹⁹² Πολλοί έλληνες πρόξενοι θα ενσωματωθούν σ' αυτή τη διαδικασία, όχι μόνο διευκολύνοντας την πολιτική του ελληνικού κράτους με το να συλλέγουν ομογενειακά κεφάλαια, αλλά συμμετέχοντας και οι ίδιοι σε ένα οιωνεί οργανωμένο δίκτυο προσηλυτισμού «ευεργετών» με ποικίλα μέσα.¹⁹³

Σε άλλη επιστολή του Κομιζόπουλου προς τον Σταύρου, αποτυπώνεται η επιδίωξη του ζεύγους Χατζηκώνστα να ωφελήσει την πατρίδα μέσα από την περίθαλψη και την εκπαίδευση των άπορων παιδιών: «...Εκ του περισσεύματος ημών, Γ. & Αικ. Χατζηκώνστα να συστηθή Παιδαγωγικόν κατάστημα, όπου τα ορφανά και άπορα παιδιά ευρίσκοντα άσυλον να σπουδάζουν τα στοιχειώδη μαθήματα και ακολούθως να γίνονται εγκ[ρατή] των μάλλον καταλληλοτέρων εις τας ανάγκας της Ελλάδος τεχνών και ούτως να εξέρχονται πολίται αγαθοί, ωφέλιμοι και εις εαυτούς και εις την πατρίδα. [...]να...27 Απριλίου 1851».¹⁹⁴ Φανερός βέβαια στόχος του ιδρύματος ήταν, εκτός από την εξασφάλιση διατροφής και στέγης των άπορων παιδιών, μαζί με τα στοιχειώδη μαθήματα να διδάσκονται «των μάλλον καταλληλοτέρων εις τας ανάγκας της Ελλάδος τεχνών».¹⁹⁵ Είναι ευνόητο ότι ο περιορισμένος χρόνος παραμονής στο ίδρυμα δεν επέτρεπε μία ολοκληρωμένη κατάρτιση για την πρακτική άσκηση της τέχνης τους.¹⁹⁶ Σύμφωνα με τους καταστατικούς όρους, το ίδρυμα, «επονομαζόμενον Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα και τιθέμενον υπό την προστασίαν του Βασιλέως, ορίζεται προς ανατροφήν πτωχών ορφανών, άτινα ανατρεφόμενα εν αυτώ θέλουσι διδάσκεσθαι τα δημοτικά μόνον γράμματα και εν ταυτώ τέχνας τινάς χειρωνακτικής, δι' ων δύνανται να ζήσωσι εντίμως, αφ' ου ηλικιωθέντα εξέλθωσι».¹⁹⁷ Σύμφωνα με τον Κανονισμό του ιδρύματος, εκτός από τα αναγκαία μαθήματα, η κύρια μέριμνα στρέφεται στην εκμάθηση «διαφόρων βιοφελών τεχνών και επιτηδευμάτων».¹⁹⁸ Οι

¹⁹⁰ ΜΗΚ,Γ' 168, σ.744 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VI), ό.π., φάκελος 16, έγγραφο 446 της 1 Φεβρουαρίου 1851.

¹⁹¹ Επιστολή Αντώνιου Κομιζόπουλου υπ.αρ.1597 της 10 Απριλίου 1852 από τη Μόσχα. Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (VI), ό.π., φάκελος 1, έγγραφο.αρ.1597 της 10 Απριλίου 1852.

¹⁹² Για το ρόλο των εκτελεστικών επιτροπών Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.261,268,269.

¹⁹³ Οι τιμητικές διακρίσεις, όπως τα παράσημα του Σταυρού του Σωτήρος, ήταν βασικό δέλεαρ πολλών δωρεών.(βλ. κεφ Κίνητρα, Απονομή παρασήμου, σσ.349-357). Ο ίδιος ο Κομιζόπουλος που φαίνεται ότι είχε επιδοθεί στην αποστολή του στην ξένη χώρα σημείωνε σε επιστολή του προς τον Γ. Σταύρου: «Είθε συχνά να ευαγγελιζώμεθα τας προόδους και θριάμβους των ομογενών μας προς παραμυθίαν της αποξενώσεώς μας». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 444 της 1 Φεβρουαρίου 1851.

¹⁹⁴ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 560 της 22 Μαΐου 1851.

¹⁹⁵ Ο.π.

¹⁹⁶ Οι τρόφιμοι, σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος, παρέμεναν σ' αυτό μόνο για επτά έτη. Ορφανοτροφείον Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα..ό.π., σσ.3-4,10,27.

¹⁹⁷ Το Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα βασίστηκε στο Β.Δ. της 5 Μαΐου 1856, «περί διοργανισμού του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα». Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.17, της 19 Μαΐου 1856 και Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα. Εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856.

¹⁹⁸ Άρθρο 19 του Κανονισμού του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π.

χειρωνακτικές τέχνες που αποφασίστηκε να διδάσκονται είναι η σιδηρουργική, η ξυλουργική, η σκυτοτομική και η υφαντική.¹⁹⁹ Πολύμορφη όμως ήταν η επαγγελματική κατάρτιση των τροφίμων: ραπτική, υποδηματοποιία, ξυλουργία, μηχανουργείο, χειροτεχνική, κατασκευή οργάνων, επιπλοποιείο.²⁰⁰ Ως πρώτα επαγγέλματα που ασκούσαν στα εργαστήρια ήταν η ραπτική και η υποδηματοποιία, ενώ αργότερα άρχισε η διδασκαλία βιβλιοδετικής και τυπογραφίας, για να καταργηθεί όμως σύντομα, λόγω της δαπανηρότητάς της.²⁰¹ Στο πλαίσιο της στρατηγικής για την κοινωνική ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών, το ίδρυμα δημιούργησε για την επαγγελματική εκπαίδευσή τους αρχικά εργαστήρια ραπτικής και αργότερα σιδηρουργείο.²⁰²

Κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Ορφανοτροφείου συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια της Αστυνομίας 25 φτωχά αγόρια, ορφανά και από τους δύο γονείς.²⁰³ Μέσα όμως σε μία πενταετία από τη σύστασή του ο αριθμός των ορφανών που περιθάλπονταν έφθασε τα 200 άτομα, ηλικίας από 8 έως 12 χρονών.²⁰⁴ Κατά την πρώτη εικοσαετία 618 παιδιά αποφοίτησαν από το ίδρυμα, από τα οποία ένα τρίτο περίπου προερχόταν από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.²⁰⁵

Το συνολικό κεφάλαιο του Ορφανοτροφείου ανερχόταν σε 210.000 δραχμές με απόδοση ετήσιων εισοδημάτων 11.280 δραχμές, οι οποίες το 1852 μετά βίας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για δώδεκα παιδιά του καταστήματος.²⁰⁶ Σύμφωνα με το «Διοργανισμό

---

¹⁹⁹ Σχέδιον Οργανισμού του εν Αθήναις Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), (Γ.και Αικ. Χατζηκώνστα) ό.π., Άρθρο 1^ο και 12^ο του «Διοργανισμού του εν Αθήναις Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα» στο Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα...ό.π., σ.8.

²⁰⁰ Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.38.

²⁰¹ Σύμφωνα με τον Αν. Γούδα, από 16 Φεβρουαρίου 1856 μέχρι τέλος του 1870 εισαχθήκανε 190 ορφανά παιδιά, από τα οποία αποφοίτησαν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό ράπτες, υποδηματοποιοί και ξυλουργοί. Γούδας, ό.π., Γεώργιος Χατζηκώνστας, σ.117.

²⁰² Το τελευταίο μετατράπηκε σε εργοστάσιο, το οποίο μίσθωναν επιχειρηματίες και απασχολούσε 50 εργάτες το 1884. Κορασίδου, Οι Άθλιοι ...ό.π., σσ.78 και 80.

²⁰³ Ό.π., σ.133. «Το Ορφανοτροφείον του Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα [...] ταχέως θέλει αποδώσει εις τους κόλπους της κοινωνίας, αντί παιδων κυλιόμενων εις τας οδούς και ζώντων εν κακοήθεια, πολίτας χρηστούς και ικανούς να ωφελήσωσι διά του επιτηδεύματος αυτών και εαυτούς και την πατρίδα. Συμφέρει, λοιπόν, να υποστηρίξωμεν πάντες το κατά δύναμιν το ενεργητικόν τούτο κατάστημα, τα άπορα ορφανά εισί πολυάριθμα και εις ημάς απόκειται θυσιάζοντες ολίγα να σώσωμεν αυτά μεν από του ολέθρου, την δε κοινωνίαν από του μιάσματος των κακών αυτών έξεων» Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, περ. Πανδώρα 7, τεύχος 149 (1856), σ.115. Στο πνεύμα της καταπολέμησης του κινδύνου της «φυσικής και ηθικής απωλείας», που απειλούσε τα άπορα παιδιά κινούνταν τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα (Γεώργιος Σταύρου, Ν. Κωστής, Φίλιππος Ιωάννου, Ανδρέας Κορομηλάς, Στέφανος Αγέλαστος, Χ. Τισαμενός), το οποίο πνεύμα αντανακλάται, και στην έκκληση της 28ης Ιουλίου 1856, απεύθυναν «προς τους απανταχού φιλαγάθους και φιλελεήμονας χριστιανούς» προκειμένου να ζητήσουν τη χρηματική τους συνδρομή.

²⁰⁴ Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σ.25.

²⁰⁵ Σπ. Παγανέλης, Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Εστία, 445 της 8 Ιουλίου 1884, σ.436.

²⁰⁶ Το κεφάλαιο αυτό μετατράπηκε σε 135 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 25336 της 26 Δεκεμβρίου 1852. Το Διοικητικό Συμβούλιο του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα, απαρτιζόταν από επιφανείς προσωπικότητες, όπως είναι ο Γ. Σταύρος, ο Ν. Κωστής, ο Φίλιππος Ιωάννου, ο Ανδρέας Κορομηλάς, ο Στέφανος Αγέλαστος, ο Χ. Τισαμενός. Ό.π. «Ιδρύθηκε κατά τον τύπον του εν Ερμουπόλει Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου ως

Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα» του 1856: «Πάντα τα κεφάλαια τα εκ δωρεών ή κληροδοτημάτων προερχόμενα μένουν άθικτα και μόνον τα ετήσια αυτών προϊόντα χρησιμεύουσι δια τας δαπάνας του Ορφανοτροφείου». ²⁰⁷ Κατά τον «Διοργανισμό» επίσης, «ευεργέται» καλούνταν όσοι προσέφεραν πάνω από 600 δραχμές υπέρ του Ιδρύματος. ²⁰⁸ Σύμφωνα με το Λεύκωμα της εβδομηκονταπενταετηρίδος του ιδρύματος (1856-1930), στη διάρκεια 75 ετών (1856-1930) αναδείχθηκαν 191 ευεργέτες, από τους οποίους οι 146 στη διάρκεια της περιόδου που μας ενδιαφέρει προσέφεραν από 600 έως 40.000 δραχμές έκαστος. ²⁰⁹ Ορισμένοι άλλοι κατέλειπαν κληροδοτήματα «υπό τρόπον ή υπό προθεσμίαν», ²¹⁰ από τα οποία η είσπραξη ήταν μερική. ²¹¹

Μεγάλοι ευεργέτες, σύμφωνα με τον ίδιο «Διοργανισμό», επικράτησε να θεωρούνται όσοι προσέφεραν πάνω από 50.000 δραχμές, ενώ δωρητές όσοι προσέφεραν μέχρι 30.000

ιδιαίτερου αγαθοεργού καταστήματος». ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 4, έγγραφο (αχρον).

²⁰⁷ Άρθρο 2, Κεφ. Α' του Καταστατικού του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα. (Εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856). Μία από τις δωρεές ήταν η οικία που προσέφερε ο Δημήτριος Παπαθανασόπουλος το 1896. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.60.

²⁰⁸ Άρθρο 14, Κεφ.Γ', του Καταστατικού...ό.π. Σε τροποποίηση αργότερα του Κανονισμού του Ορφανοτροφείου «ευεργέτες» θεωρούνταν όσων η συνδρομή υπερέβαινε τις 1000 δραχμές, ενώ «τακτικοί συνδρομηταί», όσων η ετήσια ήταν 50 δραχμές. Οι συνδρομητές γίνονταν ευεργέτες, όταν το ποσό αυτό έφθανε τις 1000 δραχμές. «Αμφοτέρων δε των κατηγοριών οι ευεργέτες γνωστοποιούνται επισήμως προς την Κυβέρνησιν παρά του εφορευτικού Συμβουλίου». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 24154. Σύμφωνα με το Σχέδιον Οργανισμού, οι ετήσιες συνδρομές προσδιορίζονταν ανά 24 δραχμές (άρθρο 5). «Οι επί δεκαετία διατελέσαντες συνδρομηταί του Ορφανοτροφείου και πλην της τακτικής συνδρομής προκαταβάλλοντες δραχμές 300 και εφ' άπαξ υπέρ τας 500 δραχμές δωρούμενοι καλούνται δ' επί τούτου ευεργέται του Ορφανοτροφείου». (άρθρο 6). «Οι υπέρ τας 2.000 δραχμές δωρούμενοι εκτός του τίτλου του ευεργέτου θέλουσι έγγραφεσθαι κατ' όνομα εις επί τούτω μαρμαρίνην πλάκα τεθησομένην εις την είσοδον του καταστήματος». (άρθρο 7). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., υπφ.1, Σχέδιον οργανισμού του εν Αθήναις Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα.

²⁰⁹ Η αξία της οικίας που δωρήθηκε από το Δημήτριο Παπαθανασόπουλο το 1896 και πωλήθηκε το 1922, ανερχόταν σε 262.000 δραχμές. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.60.

²¹⁰ Προκαθορισμένος χρόνος, εντός του οποίου πρέπει να ενεργηθεί πληρωμή οφειλομένων, πέραν του οποίου καμία σχετική δικαστική ενέργεια δεν επιτρεπόταν (αττικό δίκαιο). Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν Δημητρίου Β. Δημητράκου, [«Περγαμηνάι»], έκδοση β', Αθήναι 1959, σ.1045.

²¹¹ Αγαθές διαθέσεις υπέρ του καθιδρύματος έδειξαν αφήνοντας κληροδοτήματα «υπό τρόπον ή υπό προθεσμίαν» ο Αντώνιος Τσαμαδός, πολιτικός συνταξιούχος, ο οποίος ζήτησε να περιέλθει η περιουσία του ολόκληρη στο Ορφανοτροφείο με τη διαθήκη του το 1885 και τον κωδίκηλό του το 1890. Η περιουσία του περιλάμβανε κτήμα αξίας άνω των 32.000 δραχμές, 20 λαχειοφόρους ομολογίες της ΕΤΕ, καθώς και ναυτικά χορηγήματα. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.64. Ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, νομομαθής, καθηγητής Πανεπιστημίου με τη διαθήκη του το 1896 καθόριζε ποινική ρήτρα 100.000 χρυσών φράγκων στο γιο του Γεώργιο στην περίπτωση που εκείνος θα εκποιούσε ή ήθελε να υποθηκεύσει κάτι από τα κληροδοτούμενα από αυτόν. Μετά από συμβιβασμό ο Γεώργιος Φρεαρίτης κατέβαλε 60.000 δραχμές, ώστε να απαλλαγεί από τον περιορισμό αυτό την 31 Αυγούστου 1916. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σ.67. Στην κατηγορία αυτή ανήκε και ο Βασίλειος Βουδούρης, βουλευτής και υπουργός από την Εύβοια (7/11/1910) (Ό.π., σ.67) και ο Α. Καλός, συνταξιούχος από την Πρέβεζα. Είχε καταθέσει 500 δραχμές και άλλες 10.000 δραχμές στην ΕΤΕ με την προϋπόθεση να χρησιμοποιηθούν οι τόκοι σε ιδρύματα (το 1/6 αφηνόταν στο Ορφανοτροφείο), εφόσον με τους τόκους το κεφάλαιο έφτανε τις 10.000.000 δραχμές. Ό.π., σσ.64-67 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

δραχμές.²¹² Κατά το διάστημα της εξεταζόμενης περιόδου αναδείχθηκαν δέκα «μεγάλοι ευεργέτες». Ως πρώτος ευεργέτης του ιδρύματος καταγράφεται ο Κωνσταντίνος Βράνης, ομογενής στην Πέστη της Ουγγαρίας, με τη δωρεά του σπιτιού του το 1855²¹³ και των 3.000 δραχμών για τις επισκευές του. Φαίνεται όμως ότι προηγήθηκε το κληροδότημα του Χρήστου Ανδρέου το 1853, ο οποίος προσέφερε «γήπεδον» στο ίδρυμα Χατζηκώνστα.²¹⁴

Σημαντικά κληροδοτήματα μπορούν να θεωρηθούν εκείνο των 80.000 δραχμών το 1866 του Ιωάννη Δούμα,²¹⁵ ηπειρώτη εμπόρου. Το ίδρυμα δεχόταν με το κληροδότημα αυτό πτωχούς υποτρόφους από το Τσεπέλοβο της Ηπείρου. Στη διαθήκη του ο Δούμας εκφράζει εκπαιδευτικές του προτιμήσεις και όρους που λειτουργούν προς όφελος της οικονομικής υποδομής της γενετείράς του. Παρακαλεί την επιτροπή να φροντίζει «υποχρεούσα αυτό (το ίδρυμα)» να δέχεται «αιωνίως πτωχόν τι παιδίον προς εκπαίδευσιν ως ερρέθη».²¹⁶ Ζητά να δοθούν «τα 2/5 των τόκων στο Ορφανοτροφείο... με την υποχρέωσιν να δέχεται έναν πτωχόν υπότροφον εκ Τσεπελόβου ανεξόδως, όπως εκπαιδεύηται χειροτεχνίαν τινά διαδεχομένου τον πρώτον άλλου και ούτω αιωνίως».²¹⁷ Η βούλησή του είναι ο τρόφιμος, που θα στέλνεται με κλήρο να παραμένει στο Ορφανοτροφείο, όσο χρόνο απαιτεί η εκπαίδευσή του, μετά το πέρας της οποίας η τριμελής επιτροπή θα του παρέχει 250 δραχμές για την αγορά «εργαλείων της τέχνης, ήν έμαθε επιβλεπούσης της ιδίας εις την αγοράν ταύτην». Βασικός του όρος: «Επιθυμώ δε να επιστρέψη εις Ηπειρον και να εξασκή εκεί την τέχνην...».²¹⁸ Παρόμοιο ποσό αφιέρωσε στο Ορφανοτροφείο και ο Γεώργιος Μπήκας, Ηπειρώτης επίσης, το 1868.²¹⁹ Ως πολύ μεγάλα κληροδοτήματα αναφέρουμε εκείνο του Ιωάννη Παπάφη, καπνέμπορου από τη Θεσσαλονίκη το 1886, περίπου 200.000 χρυσών φράγκων,²²⁰ του Άγγελου Ηλιάδη το

²¹² Άρθρο 14, Κεφ.Γ' του Καταστατικού (1856).

²¹³ Δημητρόπουλος, Γεώργιος Χατζηκώνστα...ό.π., σ.50 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα...ό.π., σσ.17,19. Το Ορφανοτροφείο στεγάστηκε στο σπίτι του Κωνσταντίνου Βράνη, Έλληνα της διασποράς που ζούσε την εποχή εκείνη στην Πέστη της Ουγγαρίας. Εκτός από την οικία αυτή, που βρισκόταν στον Κεραμεικό, ο Κων. Βράνης δώρισε στο Ορφανοτροφείο και το ποσό των 3000 δραχμών για την κάλυψη των εξόδων των απαραίτητων επισκευών του. Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.133.

²¹⁴ Ο ίδιος ο Χρήστος Ανδρέου σε επιστολή του της 22 Σεπτεμβρίου 1852 προς τον Γ. Σταύρο διατείνεται: «Άμα έγινε γνωστόν ότι εκ της κληρονομίας του αιιδίμου Χατζηκώνστα πρόκειται να καθιδρυθή Ορφανοτροφείον εις Αθήνας αποφάσισα επιθυμών να συντελέσω καγώ το κατά δύναμιν εις το θεάρεστόν του έργον, να προσφέρω προς οικοδομήν αυτού το εντεύθεν της οικίας του πλατείας Μ. Σούτσου οικοπέδου μου δωρεάν και τούτο ανέφερον πολλάκις προφορικώς προς τον Δήμαρχον. Επειδή δε πληροφορούμαι ήδη ότι τα προς ανέγερσιν των καταστημάτων τούτου προσδιορισθέντα χρήματα έφθασαν εις χείρας Σας, σπεύδω να σας γνωστοποιήσω ότι επιμένων εις την υπόθεσιν μου Σας παρακαλώ να αναφέρετε τούτο όπως δια[...] παραδώσω το οικόπεδον». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VI), ό.π., έγγραφο 1699 της 23 Νοεμβρίου 1853 (Χρ. Ανδρέου προς το Γεώργιο Σταύρο και αντίγραφο διαθήκης).

²¹⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαιδευτικά (σύσταση βιβλιοθήκης), έγγραφο 1745 της 29 Μαρτίου 1846, και Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής..ό.π., σ.347. Κατά τον Ζαβιτσιάνο, η περιουσία ανερχόταν σε 200.000 δραχμές, την οποία όπως γράφει στη διαθήκη του, περισυνέλεξε «μόνος δι' οικονομίας και πολλού κόπου». Διαθήκη του Ιωάννη Δούμα της 6 Σεπτεμβρίου 1865. ΖΑΒ, τόμος Β', σ.78.

²¹⁶ Άρθρο 19ο της διαθήκης του Ιωάννη Δούμα. Ο.π.

²¹⁷ Άρθρο 15ο της διαθήκης, ό.π.

²¹⁸ Άρθρο 23ο της διαθήκης, ό.π.

²¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1868/ 88,1, έγγραφο.1462 της 29 Ιουλίου 1868.

²²⁰ Ισοδύναμα με 9.000 λίρες στερλίνες. ΑΥΕ, Φάκ.1892/Δ60,2, έγγραφο 122 της 6 Φεβρουαρίου 1892 και Κ.Χατζιώτης, ό.π., σ.36 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, Λεύκωμα..ό.π., σ.19. Το 1887 επίσης έστειλε ανώνυμα από Λονδίνο 1000 λίρες στερλίνες, που ισοδυναμούσαν τότε με 28.250 δραχμές. ΑΥΕ, Φάκ.1892/ Δ60,2. έγγραφο 122 της 6 Φεβρουαρίου 1892.

1897 από το «τριτημόριο» της διατιθέμενης περιουσίας του, δηλαδή αξίας 400.000 δραχμών,²²¹ της Μαρίας Κασσιμάτη,²²² 60.000 δραχμών, ισόποσου εκείνου προς το Αμαλίο Ορφανοτροφείο.²²³

Σημαντική υπήρξε και η αρωγή του Ανδρέα Συγγρού προς το ίδρυμα, στο οποίο δώρισε 2.240 δραχμές το 1881, 40.000 δραχμές το 1899 και 10.000 λίρες στερλίνες με την ιδιόγραφο διαθήκη του το Φεβρουάριο του 1896, οι οποίες απέδωσαν 409.794 δραχμές.²²⁴ Ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος στο Λιβόρνο, έμπορος σιτηρών, ιδρυτής της Σεβαστοπούλειου Σχολής, άφησε στο Ορφανοτροφείο το 1904 την οικία του, της οποίας το ετήσιο ενοίκιο των 8.000 δραχμών περιήλθε στο ίδρυμα μετά το θάνατό του.²²⁵ Σημειώνει στη διαθήκη του: «Κληροδοτώ εις το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα την ιδιόκτητον οικίαν μου κειμένην εις την οδόν Ηρώδου του Αττικού...όπως το εισόδημα της οικίας ταύτης χρησιμεύση εις την διατήρησιν απόρων ορφανών, τους οποίους θέλουσιν εκλέγειν μεταξύ των νοημονεστέρων και χρηστοτέρων. Την δε οικίαν μου ουδέποτε υποθηκεύσουσιν...μένουσιν άθικτον αποθεματικόν

---

²²¹ Το κληροδότημα συνιστούσαν οικία, οικόπεδα και μετοχές. Είχε αναλάβει ως λοχαγός εθνοφρουράς τη φύλαξη της Ακρόπολης και ασχολήθηκε με το εμπόριο. Προσφορά του συνίστατο στο ένα τρίτο από συνολική αξία περιουσίας 1.200.000 δραχμές που μοιράστηκε εξ ίσου στα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας και το νοσοκομείο του Ευαγγελισμού. **Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π.,** σσ.18-19 και Δημητρόπουλος, *Γεώργιος Χατζηκώνστας, ό.π.,* σ.29.

²²² Ιδιόχειρη διαθήκη της Μαρίας Κασσιμάτη της 11 Αυγούστου 1889. Ήταν η τελευταία από τις τέσσερις διαθήκες της. Οι άλλες συντάχθηκαν την 3 Ιουνίου 1884, την 10 Ιουλίου 1884 και 11 Αυγούστου 1886. *Πρακτικά συνεδρίασης του δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών της 17ης Απριλίου 1889 αρ.3168, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), Κληροδότημα Μαρίας Κασσιμάτη (1889), φάκελος 42: (Διαθήκη, Διαχειριστικά έγγραφα, Κληροδότημα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ).*

²²³ Το κληροδότημα άρχισε να λειτουργεί από το 1896. Η ετήσια πρόσδοδος το 1901 ανερχόταν για κάθε ορφανοτροφείο σε 1.074 δραχμές. Για να αντιληφθούμε το ύψος του κληροδοτήματος, το 1/4 των 2/3 της περιουσίας της υπολογίστηκε σε περίπου 60.000 δραχμές το 1928. **ΜΗΚ,Γ' 180, σ.779, Ζερβός, Υ.Γ.,** αρ.619 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα ..ό.π.,* σ.20. Συνολικά αντιστοιχούσαν στα 2/3 των εισοδημάτων οικίας σε κεντρικό σημείο της Αθήνας αξίας 27.010 δραχμών συμπεριλαμβανομένου και κληροδοτήματος προς το νοσοκομείο Ευαγγελισμού. **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π.,** φάκελος 42, υπφ.1, έγγραφο 3037 της 1 Μαρτίου 1901, έγγραφο 126221 της 27 Σεπτεμβρίου 1905. Το 1928 όλο το κεφάλαιο ανερχόταν σε 102.000 δραχμές. Για την εκπαίδευση προσέφερε 420.000 δραχμές περίπου. Με το 1/3 όρισε «να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα της, αφού καταρτισθώσιν...». Ήταν επιθυμία της στην τρίτη και τέταρτη διαθήκη της 11 Αυγούστου 1886 και της 15 Απριλίου 1889 αντίστοιχα. **ZAB, τόμος 3, σ.180.** Στην πρώτη κατά σειρά διαθήκη ζητούσε το ποσό για τις υποτροφίες που προσέφερε να δίνεται σε «νέους χρηστοθήεις και ικανούς δια να σπουδάσουν πρώτον εις την Αγγλίαν και έπειτα εις την λοιπήν Ευρώπην την γεωργίαν και άλλας τέχνας ωφελίμους και ωραίας με έπαινον, μεταξύ δε τούτων να προτιμώνται Αμφισσειές και Αθηναίοι και εις Κυθήριος και ιδίως οι συγγενείς του αιμνήστου συζύγου μου Δήμου Γεωργούλα...». Διαθήκη της Μαρίας Στ. Κασσιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. Τα μηνιαία έξοδα των υποτροφιών ορίστηκαν σε 300 δραχμές. **Ι.Α.ΕΤΕ, 27, Κληροδ. (XI), ό.π.,** φάκελος 43, υπφ.1. Βλ. κεφ. Γεωργικής, σ.802, υπσμ.142 και Τεχνική Εκπαίδευση, σ.750, υπσμ.338.

²²⁴ **Ι.Α.ΕΤΕ, 27, Κληροδ., (V),** φάκελος 1, Δημητρόπουλος, *Γεώργιος Χατζηκώνστας...ό.π.,* σσ.32,50 και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του «Εθνικού ευεργέτη» και του «Εθνικού τοκογλύφου» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης),* Αθήνα 2004, σ.23.

²²⁵ Ζερβός, **Υ.ΟΙ.,** αρ.908, Έκθεσις της Διαχειρίσεως του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα δια το έτος 1904, Αθήνα 1903 και Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου, παιδικαί αναμνήσεις –νεανικοί χρόνοι, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων],* Αθήνα 1908, σ.44.

κεφάλαιον του φιλανθρωπικού τούτου ιδρύματος φέρουσαν το όνομά μου». ²²⁶ Επιβάλλει έτσι, αφενός τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις επιλογής των υποψηφίων και αφετέρου τη διασφάλιση μιας οικονομικής συνέχειας και διατήρησης του κληροδοτήματος.

Η έλλειψη και η αδυναμία ανέγερσης ορφανοτροφείου στον τόπο της γενέτειρας ωθούσε πολλούς ευεργέτες στη χρηματοδότηση της περιθαλψής και της εκπαίδευσης ορφανών της ιδιαίτερης πατρίδας τους στα μεγάλα ορφανοτροφεία της Αθήνας. Ως παράδειγμα της πρακτικής αυτής αναφέρουμε το κληροδοτήμα του Θεαγένη Λιβαδά, ²²⁷ Κεφαλλονίτη στη Βιέννη, ο οποίος αφιέρωσε το 1/3 των εισοδημάτων του ²²⁸ «εσαεί» και «αποκλειστικώς» στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα «...όπως πάντοτε περιθάλπονται και ανατρέφονται εν αυτώ εις ή δύο άποροι και ορφανοί παίδες καταγόμενοι εξ οιασδήποτε συνοικίας της πατρικής μου πόλης Ληξουρίου...». ²²⁹ Υπενθυμίζοντας πιο κάτω το ρόλο μιας παλιάς του δωρεάς (1897) προς το ίδιο ίδρυμα τονίζει τη δυνατότητα περιθάλψης παιδιών ευρύτερης περιοχής με τη νέα δωρεά. ²³⁰

Πέρα από εκείνους που μνημονεύονται ανάμεσα στην ομάδα των 18 μεγάλων ευεργετών του Λευκόματος, υπάρχει και ένα σύνολο άλλων μεγάλων ευεργετών που συνεισέφεραν σημαντικά ποσά στο ίδρυμα. ²³¹ Μεγαλύτερο είναι το πλήθος εκείνων, των οποίων η προσφορά κυμαίνεται μεταξύ 10.000 και 50.000 δραχμών. ²³²

---

²²⁶ Η οικία ήταν 1200 πήχων και αξίας 180.000 δραχμών. Άρθρο 3 της διαθήκης του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902. **ΙΑ.ΕΤΕ** 27 Κληροδ., (II) (Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου(1907): φάκελος 9 (υπφ.1, Διαθήκη), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία).

²²⁷ Αυστριακός υπήκοος, ο Θεαγένης Λιβαδάς στη Βιέννη κατέλειπε διαθήκη, όπου όριζε κεφάλαια των 20.000 αυστριακών κορωνών ως κληροδοτήματα υπέρ διαφόρων ιδρυμάτων στην Κεφαλονιά: «το δε κεφάλαιο αξίας 135.400 αυστριακών κορωνών για διάφορα φιλανθρωπικά καταστήματα εν Ελλάδι». **ΑΥΕ**, Φάκ.1891/ Δ58, 59, 60 έγγραφο.945 της 30 Απριλίου 1904 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουαρίου 1904 (Γραμματέας του Γ προξενείου Βιέννης, Νικόλαος Δαμιανός προς υπουργείο Εξωτερικών).

²²⁸ Για το ακριβές ποσό που αντιστοιχεί στο 1/3 της περιουσίας του δεχόμαστε το ποσό των 33.000 κορωνών που επιβεβαιώνεται από την αλληλογραφία του υπουργείου Εξωτερικών με το ελληνικό προξενείο Βιέννης. **ΑΥΕ**, Φάκ.1905/64, έγγραφο 245 της 8 Μαΐου 1904 και έγγραφο 8707 της 26 Μαΐου 1904. Σε άρθρο ελληνικής εφημερίδας στη Ρουμανία το ποσό που άφησε στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα για την ανατροφή και την εκπαίδευση ορφανών της πατρίδας του κατεβαίνει στις 13.330 κορόνες, ενώ ανεβαίνει το συνολικό ποσό της περιουσίας που άφησε υπέρ φιλανθρωπικών, πατριωτικών και θρησκευτικών σκοπών σε 170.000 κορόνες. Απόκομμα ελληνικής εφημερίδας «Ελεύθερος Λόγος» εκδιδόμενης στη Ρουμανία (όπου αναφέρονται οι διατάξεις της διαθήκης του). **ΑΥΕ**, Φάκ.1891/ Δ58,59,60. Την εποπτεία της εκτέλεσης της κληροδοσίας Θ. Λιβαδά είχαν οι Νομάρχες του Κράτους και το υπουργείο των Εσωτερικών. **ΑΥΕ**, Φάκ.1905/64, έγγραφο 23522 της 24 Μαΐου 1904 και έγγραφο 14 της 26 Ιανουαρίου 1905 (περί αποπερατώσεως της υπόθεσης Λιβαδά).

²²⁹ **ΑΥΕ**, Φάκ.1891/ Δ58,59,60 έγγραφο 945 της 30 Απριλίου 1904 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών) και έγγραφο 5265, ό.π.

²³⁰ Συγκεκριμένα προσθέτει «Δεν απαλλάσσεται το Ορφανοτροφείον τούτο των υποχρεώσεων, ας ανέλαβε συνεπεία της δωρεάς εξ 25.000 δραχμών το έτος 1897. Η επιθυμία μου είναι δια της του 1897 δωρεάς να πάρη και παίδα από την ενορία του Αγ. Αρχαγγέλου, ενώ με τα εισοδήματα να πάρη παιδιά απ' όλες τις ενορίες». Διαθήκη του Θεαγένη Λιβαδά της 28 Αυγούστου 1900. **ΑΥΕ**, Φάκ.1891/ Δ58,59,60, και Φάκ.1905/64, έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουαρίου 1904, (Νομαρχία Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών)

²³¹ Ενδεικτικά, αναφέρουμε την δωρεά του Σπυριδώνα Μπαλάνου το 1904 ύψους 137.538 δραχμών, το κληροδοτήμα του Ιωάννη Δούμα 71.428 δραχμών, του Αθανασίου Μιχαηλίδου Αρχιμανδρίτη 37.000

Η κινητή και ακίνητη περιουσία του Ορφανοτροφείου το 1857 ανερχόταν σε 285.000 δραχμές.²³³ Σύμφωνα με την Έκθεση της διαχειρίσεως του ιδρύματος του έτους 1870, παρατηρούμε ότι από το ετήσιο σύνολο δαπανών 65,740 δραχμών, το ήμισυ περίπου, - 32.000 δραχμές - αφορούσαν έξοδα εκπαίδευσης και συντήρησης κτιρίου, όπως μισθούς δασκάλων, έξοδα τεχνών, εργαλείων, επισκευών κτιρίου, δόση πληρωμής οικοπέδου. Τα υπόλοιπα αφορούσαν στη «βιοσυντήρηση» των ορφανών.²³⁴ Το εκπαιδευτικό μέρος των εξόδων του ιδρύματος αντιστοιχούσε συχνά στο 1/3 των συνολικών εξόδων.²³⁵ Με μία πρώτη προσέγγιση μπορούμε να δεχθούμε επομένως πως οι εκπαιδευτικές δαπάνες κάλυπταν το ήμισυ και λιγότερο των συνολικών εξόδων του ιδρύματος.

Γεγονός όμως είναι πως η πλειονότητα των ευεργετημάτων που προοριζόταν για την κατηγορία αυτή των ιδρυμάτων εξαντλείται στα δύο αυτά μεγάλα ιδρύματα (Αμαλίειο και Χατζηκώστα).²³⁶ Αξιοσημείωτη είναι μάλιστα η προσπάθεια πολλών ευεργετών να καταθέσουν χρήματα αναλογικά ή εξ ημισείας και στα δύο ιδρύματα. Το 1884 ο Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Γενικός Γραμματέας του Υπουργού,²³⁷ μέσω του υπουργείου Εξωτερικών έστειλε στους προξένους των διαφόρων πόλεων της ομογένειας οδηγίες για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ονομασίας του ορφανοτροφείου, όπου κατευθύνονταν πολλά κληροδοτήματα. Δεδομένου ότι στην Αθήνα υπήρχαν τότε δύο ορφανοτροφεία, το Αμαλίειο και εκείνο του Χατζηκώστα και παρατηρήθηκε ότι σε κάποιες διαθήκες ομοεθνών διαθέτονταν ποσά «*υπέρ του Ορφανοτροφείου Αθηνών*» χωρίς να προσδιορίζουν ποιο από τα

δραχμών, του Γρηγορίου Χαντζερή, πρίγκιπα, προέδρου υψηλής αυλής των κόντηδων της Πολωνίας, που την 9 Οκτωβρίου 1857 κληροδότησε τα 2/5 της διατιθέμενης περιουσίας στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα. Αυτά υπολογίζονταν σε 11.890 δραχμές. Το 1/5 επίσης της περιουσίας του δώρισε στον Οίκο τυφλών και το άλλο πέμπτο στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. ΑΥΕ, Φάκ.1861/ 88,1,2, έγγραφο της 30 Μαρτίου 1861, έγγραφο 6769 και Φάκ.1872/ 88,1, έγγραφο 10290 της 16 Δεκεμβρίου 1872, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.78 και Κ.Χατζιώτης, *ό.π.*, σ.36.

²³² Το 1858, για παράδειγμα, ο Αλέξανδρος Ράλλης προσέφερε 10.000 δραχμές, το 1859 η βασίλισσα Όλγα συνέλεξε από ομογενείς της Αλεξανδρείας ύψους 10.123 δραχμές, το 1861 ο Κωνσταντίνος Σούτσος 24.938 δραχμές, το 1866 του Γ. Τσιβίδη έδωσε 35.251 δραχμές, το ίδιο έτος η Ελένη Μ. Τσιτίτσα 30.000 δραχμές, το 1888 η Πηνελόπη Χαλβουδάκη 25.000 δραχμές, το 1890 ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης 35.488 δραχμές, το 1890 ο Π. Θεολόγος 25.000 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1891/ Δ58,59,60, έγγραφο 350 της 14 Ιουνίου 1891), το 1891 ο Δ. Π. Γουδής 10.000 δραχμές, το 1895 η Ελένη Ζαρίφη 25.000 δραχμές, ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος 16.621 δραχμές, το 1896 ο Ιωάννης Δημητρίου 16.875 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 1869 της 2 Απριλίου 1896), ο Θεαγένης Λιβαδάς 25.000 δραχμές (ΑΥΕ, Φάκ.1904,1, έγγραφο 945 της 30 Απριλίου 1904, έγγραφο 5265 της 23 Φεβρουαρίου 1904, Φάκ.1905/ 64, έγγραφο 245 της 8 Μαΐου 1904, έγγραφο 8707 της 26 Μαΐου 1904), το 1901 ο Παύλος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης 30.000 δραχμές. Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.297 και Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ.Χατζηκώστα, *Λεύκωμα...ό.π.*, σσ.55-63.

²³³ Σύμφωνα με την πρώτη έκθεση της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1858, για το διάστημα από τη σύστασή του μέχρι την 31 Δεκεμβρίου 1857, ανερχόταν σε 285.000 δραχμές με αναγραφόμενη ως κινητή 251.112,50 δραχμές και ως ακίνητη είχε την οικία του Βρανή και οικοπέδο δύο στρεμμάτων του Γ. Σταύρου. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώστα, *ό.π.*, σ.93.

²³⁴ Γούδας, *ό.π.*, *Γεώργιος Χατζηκώστας*, σσ.110-112.

²³⁵ Ι.Α.ΕΤΕ Κληροδ. 27, *ό.π.*, (VI), φάκελος 1, έγγραφο 24154.

²³⁶ Βλ. Πίνακα 1.

²³⁷ Ο Γ. Τυπάλδος Κοζάκης, διορίστηκε έφορος Βιβλιοθήκης το 1842, θεωρούμενος «*ανήρ αξιέπαινος κατά τε την παιδείαν και την σύνεσιν και την τιμιότητα του χαρακτήρος.*». Επιστολή του Υπουργού Παιδείας προς τον Γ.Τυπάλδο Κοζάκη. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 337, έγγραφο της 9 Μαρτίου 1842 (περί διορισμού Εφόρου Βιβλιοθήκης).

δύο ακριβώς εννοούσαν,²³⁸ «τοιαύτη έκφρασις», σημείωνε ο Τυπάλδος, οδηγούσε στην ακύρωση της δωρεοδοτικής τους επιθυμίας, εφόσον δεν υπήρχε ένα τέτοιο καθίδρυμα. Ζήτησε «προς αποφυγήν των συγχύσεων επί ζημία των δύο εν Αθήναις ορφανοτροφείων», να γνωστοποιήσουν τα ονόματά τους στους Έλληνες της περιφέρειας.²³⁹

Από τις 527 πράξεις δωρεάς προς τα ορφανοτροφεία και τις σχολές απόρων παιδών που καταγράψαμε το 36,62 % το απορρόφησε το ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, ενώ το 26,94% το Αμαλίο. Η ανά δεκαετία χρηματοδότησή τους από ιδιώτες παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα:

---

²³⁸ Η έκφραση «υπέρ του Ορφανοτροφείου Αθηνών» στη διαθήκη του Κωνσταντίνου Γαβριήλ δημιουργεί ερωτηματικά. Ζητούνται διασαφηνίσεις από το ελληνικό υπουργείο από τον πρόξενο του Καΐρου, Σπανόπουλο, σε ποιο από τα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας αφήνει ο Κωνσταντίνου Γαβριήλ το κληροδοτήμά του. ΑΥΕ, Φάκ.1860/ 88,1, έγγραφο 9191 της 3 Μαΐου 1860 (υπουργείο Εξωτερικών προς προξενείο Καΐρου).

²³⁹ Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1886-1887.

**Προστιθέμενη* κινητή περιουσία των δύο Ορφανοτροφείων της
Αθήνας (1829-1913)**

	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ	
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑ	ΑΜΑΛΙΕΙΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ
1851-1860	267.000δρχ	310.000δρχ
1861-1870	500.000δρχ	309.000δρχ
1871-1880	110.000δρχ	80000δρχ
1881-1890	276.000δρχ	366.000δρχ
1891-1900	1.015.000δρχ	643.500 και 200οθωμ.λίρες
1901-1913	540.000δρχ	120.000δρχ
ΣΥΝΟΛΟ	2.600.000δρχ	1356.000δρχ

Πίνακας 1.²⁴⁰

* Ως προστιθέμενη κινητή περιουσία θεωρούμε τα ποσά εκείνα που εισέρχονται επί πλέον κάθε χρόνο και κάθε δεκαετία στην ήδη κατατεθειμένη περιουσία των Ορφανοτροφείων.

3. Ορφανοτροφεία της Ερμούπολης

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παράλληλα με την Αθήνα, η Ερμούπολη της Σύρου, εμπορικό και οικονομικό κέντρο στο κέντρο του Αιγαίου, αποτέλεσε επίσης χώρο ανάπτυξης φιλανθρωπικής και φιλεκπαιδευτικής δραστηριότητας. Το 1856 με τη σειρά της

²⁴⁰ Πηγές ΑΥΕ, Φάκ.1854-1914 (Δωρεές και Κληροδοτήματα), Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδοτήματα, (VI), (Κληροδοτήμα Γεωργίου και Ελένης Χατζηκώνστα Φάκελος 16, Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: (Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία), (XII) Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού(1899) φάκελος 46, έγγραφο για το Αμαλίο Ορφανοτροφείο, (XI) Κληροδοτήμα Μαρίας Κασιμάτη (1889) φάκελος 42, Διαθήκη -Διαχειριστικά έγγραφα, Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ, φάκελος 43, (XXVIII) Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη). φάκελος 59, Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, φάκελος10, (III) Κληροδοτήμα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Μ.Τσοίτσα (1855) και (XVIII) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49, ΓΑΚ, ΣΥΡ, Κληροδοτήματα Διάφορα :φάκελος 2,8,9, Ορφανοτροφεία Διάφορα Φάκελος 2, Κτήματα Δημοτικά, προσκτήσεις από δωρεές φάκελος 17 και 2,(1-3), Μητρώων Κληροδοτημάτων του Υπ.Παιδείας, Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ), τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, Κ. Ζαβιτσιάνος, Αρχαία Εθνικών Ευεργετών, τεύχος Α', Αθήνα 1929, σσ.116-122, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Εκθέσεις..ό.π. από 1/11/1884 έως 31/10/1885 από 1/11/1885 έως 31/10/1886, από 1/11/1886 έως 31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888, Στέφανος Στρέιτ, Έφορος, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων (υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας) Ετήσια Λογοδοσία, περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1888 έως 31/10/1889, εν Αθήναις 1889, Έκθεσις της Διαχειρίσεως του Ορφανοτροφείου Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα δια το έτος 1904, Αθήνα 1903, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα..ό.π. και Ορφανοτροφείον Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, ό.π., σ.25.

ταλαιπωρήθηκε από την επιδημία χολέρας, γεγονός που έγινε αιτία να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη για την αντιμετώπιση των επιπτώσεών της.²⁴¹

Το Ορφανοτροφείο αρρένων στην Ερμούπολη ιδρύθηκε το 1857.²⁴² Η ανάγκη σύστασής του έλαβε επείγοντα χαρακτήρα, μπροστά στην εικόνα που παρουσίαζε η κοινωνία της πόλης αυτής με εκατοντάδες θύματα, πολλά ορφανά και περιπλανώμενους ενδεείς.²⁴³ Δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σύνδεση της δημιουργίας του με τη συγκυρία των αντικειμενικών συνθηκών. Η σύστασή του στηρίχθηκε στην πρωτοβουλία των αδελφών Αλεξάνδρου και Φιλίππου Μπαμπαγιώτη.²⁴⁴ Ο Αλέξανδρος για το σκοπό αυτό είχε δωρίσει στο Δήμο Ερμούπολης ακίνητο αξίας 30.000 δραχμών ήδη από το 1837.²⁴⁵ Η ίδρυσή του με την επωνυμία «Ορφανοτροφείον του Δήμου Ερμουπόλεως» με ψήφισμα του 1855²⁴⁶ ανακοινώθηκε από τον δήμαρχο Ερμούπολης, Αμβρόσιο Δαμαλά το Φεβρουάριο του 1856,²⁴⁷ ο οποίος ταυτόχρονα κάλεσε τους πολίτες να συνδράμουν «είτε ως ευεργέτες είτε ως συνδρομητές».²⁴⁸ Η ετήσια πρόσοδος ήταν 2.500 δραχμές. Τα έξοδα συντήρησής του – τότε

---

²⁴¹ Αν και προτέρημα των Ερμουπολιτών ήταν η φιλανθρωπία, εξ ου και η απύσχα ή μειωμένη επαιτεία, ο Τύπος των δεκαετιών του 1880 και 1890 ακόμη αναφερόταν σ' αυτό το κοινωνικό πρόβλημα. Εφ. Ήλιος, αρ.620 της 13 Σεπτεμβρίου 1897, αρ.643 της 10 Μαΐου 1898. Η δημιουργία των σημαντικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων χρονολογείται ένα έτος από την επιδημία χολέρας, το 1855 με το Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο Αρρένων και ακολουθούν το 1874 το Μπαμπαγιώτειο Ορφανοτροφείο Θηλέων και η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολης, ενώ το 1890 η σύσταση του Εργαστηρίου Απόρων γυναικών. Χρ.Λούκος, **Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας**, ΕΜΝΕ-Μνήμων Αθήνα 1991, σσ.44-45.

²⁴² ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1, **Οργανισμός και Κανονισμός του Δημοτικού Ορφανοτροφείου Ερμουπόλεως**, Ερμούπολη 1857..

²⁴³ Προκειμένου να αντιμετωπίσει ο Δήμος Ερμούπολης τα πολλά εγκαταλελειμμένα παιδιά επίσης αποφάσισε επί δημαρχίας Αμβρόσιου Δαμαλά το 1857 τη σύσταση Δημοτικού Ορφανοτροφείου Αρρένων ενεργοποιώντας το κληροδότημα του Αλέξανδρου Μπαμπαγιώτη. Κωνσταντίνος Γ.Παπαδάκης, **Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμουπόλεως**, Ερμούπολις Σύρου, 1964, σ.56.

²⁴⁴ Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης γεννήθηκε στην Ήπειρο το 1791 και σταδιοδρόμησε με επιτυχία ως έμπορος μαζί με τον αδελφό του, Φίλιππο, στην Οδησσό. Στην Ερμούπολη εγκαταστάθηκαν το 1837. Πέρα από άλλα φιλανθρωπικά έργα, εκεί που αφιέρωσε όλη την περιουσία του ήταν στα δύο ορφανοτροφεία της Ερμούπολης μετά το θάνατο του αδελφού του. Ι.Τραυλός – Αγγ. Κόκκου, **Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα**. [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος] 1980, σ.121.

²⁴⁵ Δωρητήριο συμβόλαιο Αλεξάνδρου Μπαμπαγιώτη υπ.αρ.11203 της 9 Φεβρουαρίου 1837. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Αρρένων, ό.π.

²⁴⁶ Δυνάμει του υπ' αρ.156 της συνεδρίασης της 16 Δεκεμβρίου του 1855 ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολης εγκεκριμένου δια της υπ.αρ.10632 της 17 Ιανουαρίου 1856 Διαταγής της Νομαρχίας ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικόν Ορφανοτροφείον Αρρένων, φάκελος 1 Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891 (Χρηματικά Εντάλματα, Αποδείξεις, χρήσις 1905), φάκελος 12 υπφ.1, Δωρεές Βαφειαδάκη - Ισιδώρου, (αρ καταγρ.396/3) και φάκελος 9 Απολογισμός εσόδων-εξόδων 1899, (αρ.καταγρ.214/2).

²⁴⁷ «Συνεστήθη εν τω Δήμω τούτω, εντός του παλαιού Λοιμοκαθακτηρίου, κατάστημα ονομασθέν Δημοτικόν ορφανοτροφείον, εις ό θέλουν περιθάλψετε επί του παρόντος, είκοσι κατ' έτος άπορα ορφανά τρεφόμενα και ενδύόμενα δαπάνη του Δήμου και συγχρόνως διδασκόμενα τέχνην τινά και γράμματα». Εφ. Ένωσις, Ε', αρ.196, της 17 Φεβρουαρίου 1856.

²⁴⁸ Ο.π.

14.000 δραχμές - καταβάλλονταν από το Δήμο και από συνδρομές.²⁴⁹ Σύμφωνα με το παραπάνω ψήφισμα, ρυθμιζόταν η εκπαιδευτική του λειτουργία. Το ίδρυμα ήταν διηρημένο σε δύο τμήματα. Το πρώτο είχε ως στόχο «την μόρφωσιν τέκνων δια τέχνας και το ναυτικόν», ενώ το δεύτερο «την διαμονήν των εν ανάγκη ευρισκομένων τέκνων» και την «μάθησιν των τεχνών» με πρώτες τη σανδαλοποιΐα και την «εξάσκησιν της ναυτικής» ταυτόχρονα με την παροχή στοιχειώδους μόρφωσης.²⁵⁰ Σ' αυτό το τμήμα άπορα παιδιά μέχρι 15 ετών προετοιμάζονταν για το ναυτικό και το στρατό.²⁵¹ Από πρόχειρους υπολογισμούς τα ετήσια έξοδα πρέπει να ανέρχονταν σε 8.500 δραχμές.²⁵²

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα για όσους ασκούσαν και πέραν της μαθητείας τους και κάποια εργασία: «Του βιομηχανικού έργου θέλει κρατήσθαι ίδιος λογαριασμός και το ήμισυ της ωφελείας (εάν δώσει τοιαύτην), θέλει διανέμεσθαι...προς τους εργαζομένους ευτάκτως και επιμελώς, και θέλει τίθεσθαι το ποσόν καθ' εξαμηνίαν εν ονόματι εκάστου εις το πτωχοδανειστήριον».²⁵³

Στη φιλανθρωπική και εκπαιδευτική του πορεία το ίδρυμα δέχτηκε προσφορές ομογενών και ντόπιων κατοίκων. Για τη συντήρησή του βασικό ρόλο θα έπαιζε η δραστηριότητα του Αδελφάτου, οργάνωσης υπεύθυνης για τη συλλογή συνεισφορών και δωρεών.²⁵⁴ Υπέρ του Ορφανοτροφείου το Αδελφάτο «ενεργούσε συνεισφοράς, εισπραττομένας παρά του Δημοτικού Ταμείου». Τα 4/5 των συνεισφορών χρησιμοποιούνταν για επισκευή και ανάπτυξη του καταστήματος,²⁵⁵ ενώ το 1/5 για τη λειτουργία του. Τα ονόματα των «συνεισφερόντων και το ποσόν» καταγράφονταν σε τιμητικό πίνακα που έφερε τον τίτλο: «Ευεργέται του Ορφανοτροφείου Ερμούπολεως».²⁵⁶ Γενικός σκοπός του Ορφανοτροφείου παρέμενε ο ίδιος και το 1891. Ήταν δηλαδή η φροντίδα για «την περίθαλψιν, ανατροφήν και

---

²⁴⁹ Τιμολέων Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ.719.

²⁵⁰ Άρθρο 2^ο του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου υπ αρ. 156 της 16 Δεκεμβρίου 1855. «..διδασκομένων προς τούτοις ων παιδων την Ιεράν Κατήχησιν, την ανάγνωσιν γραφήν και αριθμητικήν τέχνης». Άρθρο 3^ο Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου υπ. αρ.156. Ζαβιτσιάνος, *Αρχαίον Εθνικών Ευεργετών, (ΖΑΒ), ό.π., τόμος Στ', σσ.64-66 και Οργανισμός και Κανονισμός...ό.π., Εφ. Ένωσις, Ζ', αρ.253 της 12 Απριλίου 1857.*

²⁵¹ «Εις το δεύτερον τμήμα θέλουν γίνεσθαι δεκτά μέχρι ηλικίας 15 ετών τέκνα άρρενα εκ των ενταύθα κατοικούντων, άπορα όντα δια γίνηται φροντίς περί τοποθετήσεώς των είτε εις το ναυτικόν, είτε εις τον στρατόν είτε αλλαχού, θέλουν διδάσκεσθαι την κατήχησιν και θέλουν ενασχολείσθαι εις έργα πρόχειρα κατ' έγκρισιν του Αδελφάτου». Άρθρο 7^ο του Ψηφίσματος του, ό.π.

²⁵² Άρθρο 12^ο Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.

²⁵³ Άρθρο 6^ο Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.

²⁵⁴ Για τη σύσταση Αδελφάτων διαφόρων ιδρυμάτων προνοούσε διάταγμα του 1836: «Τα αγαθοεργά καταστήματα, καθώς νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, νοσοτροφεία κλπ. θέλουν διοικείσθαι εις το εξής από αδελφάτα, συγκείμενα από τον Δήμαρχον του Δήμου εις την περιφέρειαν του οποίου ευρίσκονται, και από δύο η τέσσαρας δημότας». ΒΔ. της 1/13 Δεκεμβρίου 1836, «περί διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.72 της 8 Δεκεμβρίου 1836.

²⁵⁵ «..Προς επισκευήν και αύξησιν του Καταστήματος». Άρθρο 10^ο Ψηφίσματος του Δ.Σ., ό.π.

²⁵⁶ *Ο.π.*, σ.66. Στο άρθρο 207 του Καταστατικού, «περί ιδρυτών, ευεργετών, δωρητών ή συνδρομητών του Ορφανοτροφείου» θεωρούνταν ευεργέτες όσοι προσέφεραν άνω των 1000 δραχμών, δωρητές όσοι προσέφεραν κάτω από 1000 δραχμές και μέχρι 300 και συνδρομητές, όσοι προσέφεραν κάτω από 300 δραχμές. «Ούτοι, πλην των συνδρομητών θέλουν έγγραφεσθαι επί λευκού πίνακος ανηρτημένου εν τη εισόδω του καταστήματος...». Καταστατικόν Ορφανοτροφείου Αδελφών Μπαμπαγιώτου. *ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος Ι. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, υπφ.1, Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891,

την εις τα γράμματα και τέχνας εκπαίδευσιν των ορφανών». ²⁵⁷ Οι ανάγκες όμως αυξάνονταν. Σε αίτησή του προς το Δήμο Ερμούπολης την ίδια χρονιά για την έγκριση του προϋπολογισμού έργων του ιδρύματος, το Αδελφάτο ζητούσε για την κατασκευή εργαστηρίων και νοσηλευτηρίου για το Ορφανοτροφείο, το αναγκαίο ποσό των 22.549 δραχμών, ²⁵⁸ δείγμα των προϊουσών αναγκών που αντικατόπτριζαν αιτήματα των καιρών.

Πρώτος προθυμοποιήθηκε το 1856 ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1800-1870), ομογενής στην Πετρούπολη να στείλει 100.000 δραχμές για το Ορφανοτροφείο της Ερμούπολης. ²⁵⁹ Ακολούθησαν πολλοί ομογενείς και κάτοικοι της Σύρου. Ενδεικτικά αναφέρονται ο Νικόλαος Ζωγραφάκης το 1868 ²⁶⁰ και ο Σταμάτης Πρώιος. ²⁶¹

Με συνδρομές και ευεργεσίες πρέπει να διατηρήθηκε το ίδρυμα μέχρι τη μετονομασία του σε Ισιδώρειο Ορφανοτροφείο μετά τη δωρεά του Νικολάου Ισιδώρου το 1919 ύψους 300.000 δραχμών. ²⁶² Συνέχισε το έργο του με την επωνυμία «Ισιδώριον Ορφανοτροφείον

---

²⁵⁷ Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Αρρένων Ερμουπόλεως 1891. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1, Κανονισμός ό.π., άρθρο 1, «περί διοργανισμού εργαστηρίων», άρθρο 140-143.

²⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 11, υπφ.2, έγγραφο 1, (αρ καταγρ 223/4).

²⁵⁹ Ο Βερναρδάκης υπήρξε αξιωματικός του ρωσικού στρατού και εργάστηκε ως υπάλληλος οιοινοπνευματωδών ποτών και πλούτισε ως μεγαλέμπορος. Σε επιστολή του προς τον Όθωνα τον Ιούλιο του 1856 εκδήλωνε κάποια κίνητρα των διαθέσεών του: «*Ινα καγώ συντελέσω το κατά δύναμιν εις το φιλανθρωπικόν κατάστημα του Ορφανοτροφείου του συνεργεία της Σεπτής Βασιλίσσης συσταθέν και υπό της Α.Μ. προστατευόμενον προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν των μετά την λοιγ[μ]όβρωτον χολέραν ορφανών απομεινάντων των κορασίων προσφέρω κατ' έτος επί δέκα έτεσιν 2.000 ρούβλια αργυρά ινα χρησιμεύσωσιν εις ότι υπό της Α.Μ. ήθελε νομισθή αναγκαίον. Παρακαλώ...ταπεινώς εξαιτούμενος την ευγενή της Α.Μ. επίνευσιν επί την ταπεινήν μου αυτήν προσφοράν*», Πετρούπολη 25 Ιουλίου 1856. ΑΥΕ, Φάκ.1861/ 88,1, έγγραφο 5743 της 25^{ης} Ιουλίου 1856. (υπουργείο Εξωτερικών προς την πρεσβεία Πετρούπολης), Ι.Τραυλός-Αγγ.Κόκκου, *Ερμούπολη...ό.π.*, σ.121 και Εφ. Ένωσις ΣΤ', αρ.222 της 7 Σεπτεμβρίου 1856, Ζ', έγγραφο 244 της 8 Φεβρουαρίου 1857.

²⁶⁰ Το ποσό των 1000 δραχμών που έστειλε χρησιμοποιήθηκε σε οικοδομική προσθήκη και επισκευές του ιδρύματος το 1868 (έγγραφο. της 8 Σεπτεμβρίου 1868). ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Αρρένων /4, φάκελος 12, έγγραφο 3740 της 4 Οκτωβρίου 1868 και αρ.3528 της 19 Σεπτεμβρίου 1868.

²⁶¹ Μετοχή της ΕΤΕ του Σταματίου Πρωίου ισοδυναμούσα με 2.000 δραχμές περιήλθε στο Ορφανοτροφείο Αρρένων. ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδότημα Σταμάτη Πρωίου, φάκελος 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908.

²⁶² Περί αυτού γράφει ο Επαμεινώνδας Παπαδάμ, Δημοτικός Σύμβουλος σε φυλλάδιο της 13 Ιανουαρίου 1919 του Δ.Σ. της Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Αρρένων, 9, υπφ.1 και 12. Η περιουσία και το όνομα του ιδρύματος καθορίστηκαν το 1919 με τη νέα δωρεά του Νικολάου Ισιδώρου: «*Το Ορφανοτροφείο αρρένων Ερμουπόλεως υπό την νέαν επωνυμίαν [...] διατηρήση πάσαν την ήδη υπάρχουσαν περιουσίαν αυτού, ήτις αποτελείται από την εξής: 1. Εξ ακινήτου δωρηθέντος εις τον Δήμον Ερμουπόλεως υπό του αιμνήστου Αλεξάνδρου Μπαμπαγιώτου, ινα χρησιμεύση ως κατάστημα του Ορφανοτροφείου Ερμουπόλεως προς τον εν κεφ. Α' κύριον σκοπόν, δυνάμει του υπ' αρ.11203 της 9 Φεβρουαρίου 1857 συμβολαίου...αποτελουμένου εκ διαφόρων αιθουσών, εστιατορίων, μαγειρείου και λοιπών διαμερισμάτων, συνορευόντος γύρωθεν προς δημοσίας οδούς και ούτινος η κυριότης αποδεικνύεται εκ του υπ.αρ.11203 (1857) δωρητηρίου συμβολαίου και διαφόρων άλλων συμβολαίων νομίμως μεταγεγραμμένων εις τα βιβλία των μεταγραφών του Δήμου Ερμουπόλεως, αξίας του όλου ακινήτου δραχμών 300.000*». Δωρητήριο συμβόλαιο του Νικολάου Ισιδώρου, με το οποίο χειραφετείται το Ορφανοτροφείο Αρρένων από τον Δήμο Ερμούπολης. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο του 1910. Βλ. και διαθήκη Νικολάου Ισιδώρου και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.56.

Αρρένων Ερμουπόλεως» και την προσθήκη σ' αυτήν: «ιδρυθέν υπό του Δήμου Ερμουπόλεως εν έτη σωτηριώ 1855».²⁶³

Επειδή δε διαθέτουμε σειρά στοιχείων σχετική με τους προϋπολογισμούς και απολογισμούς του ιδρύματος, επιχειρούμε να συμπεράνουμε μέσα από τα διάσπαρτα στοιχεία που εμφανίζονται ότι το ποσοστό των εξόδων που κάλυπταν την εκπαιδευτική λειτουργία και σ' αυτό κυμαινόταν στο 1/3 των εξόδων.²⁶⁴

Η παρουσία ευεργεσιών στο χώρο της Ερμούπολης φαίνεται να αυξάνει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Αυτό δεν αποδίδεται, όπως είδαμε παραπάνω, μόνο στις μακρόχρονες καταστροφικές συνέπειες μιας επιδημίας. Πέρα από γνωστά κίνητρα που συναντάμε σε ευεργεσίες γενικότερα, η ιδιαιτερότητα της φιλανθρωπίας στην πόλη αυτή συνδέεται με τις ξεχωριστές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί. Πολλά προβλήματα συσσωρεύτηκαν κατά τις δεκαετίες αυτές, απώτερη συνέπεια μιας προϊούσας παρακμής των πλέον προσοδοφόρων τομέων της οικονομίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας του νησιού. Σημεία αυτής της κρίσης ήταν η πληθυσμιακή της μείωση, που την έφερε στην έκτη θέση των αστικών κέντρων του ελληνικού κράτους,²⁶⁵ η πτώχευση της Εταιρείας της ελληνικής Ατμοπλοΐας, η στροφή των νέων στις πανεπιστημιακές σπουδές, εφόσον η ενασχόληση με το εμπόριο δε φαίνεται πια ελκυστική. Φυσικά δεν μπορεί να παραγνωρίζεται και ο ρόλος του λιμανιού που ευνοούσε τη συρροή ναυτικών.²⁶⁶ Η πορνεία ανθούσε και γινόταν παράγοντας μεγάλου αριθμού εκθέτων και νόθων παιδιών.²⁶⁷ Ο αριθμός των ορφανών και απόρων παιδιών αυξανόταν.²⁶⁸ Η σύσταση λοιπόν Ορφανοτροφείου Θηλέων το 1874, τα εγκαίνια της

---

²⁶³ Το Αδελφάτο, που η ίδρυσή του – όπως άλλωστε ήταν ο ρόλος ύπαρξης των Αδελφάτων - στόχο είχε την υπεράσπιση των συμφερόντων του Ορφανοτροφείου αρρένων, δέχτηκε στην αρχή την επονομασία του σε Ορφανοτροφείο Σταματίου και Ελένης Βαφειαδάκη μετά από δωρεά του Σταματίου Βαφειαδάκη, Δημάρχου Ερμούπολης, Ο Βαφειαδάκης, εθεωρείτο ως οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία της Σύρου. Χρ.Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές...ό.π.*, σ.46, *Εφ' Ήλιος*, αρ.650, της 24 Ιουνίου 1898 και Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σ.109. Η επιθυμία των υποψήφιων δωρητών Σταματίου και Ελένης Βαφειαδάκη ήταν για τη «δημιουργία Επαγγελματικής Σχολής μετά γεωπονικών γνώσεων» στο ίδιο το ίδρυμα, η οποία μέχρι τότε προσέκρουε «εις την δυσχέρειαν των πόρων». Σε απαντητική του επιστολή το Δ.Σ. του Αδελφάτου αναφέρει και δωρεά του ιδίου που προσηγήθηκε «...προσθείσα μάλιστα και το ναυτικόν μέρος, πράγματα ιδεώδη μέχρι τότε θεωρούμενα δια το φυτοζωούν τούτο Ίδρυμα...». Σημειώνει όμως προς το τέλος του εγγράφου, ότι εκφράζονται αμφιβολίες για το εφικτό της ίδρυσης επαγγελματικής σχολής, διότι η δωρεά και τα εισοδήματα του Ορφανοτροφείου επαρκούν μόνο «δια την βιοσυντήρησιν των Ορφανών, ανερχομένων σήμερα εις τον αριθμόν 55». ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο. του 1910. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων φάκελος 1,12, έγγραφο 341, Ψήφισμα Συνεδρίασεως Δημοτικού Συμβουλίου της 19 Οκτωβρίου 1918.

²⁶⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 9, υπφ.1 και φάκελος 12, Δημοτικό Ταμείο Ερμουπόλεως. Φάκελος 1 (Χρηματικά, Εντάλματα χρήσεως 1905), έγγραφο 21 και 55 και Ορφανοτροφεία Διάφορα, φάκελος 2 (Εντάλματα χρήσεως 1890).

²⁶⁵ Ανδρέας Α. Φραγκίδης, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1994, σ.63.

²⁶⁶ Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα*, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σσ.157-161.

²⁶⁷ Για το θέμα της πορνείας στην περιοχή βλ. Θωμάς Δρίκος, *Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα*, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.

²⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό το αποτέλεσμα της απογραφής του 1870 στην Ερμούπολη, όπου είχε «αναπτυχθεί η παιδεία, όσον εις ουδεμίαν της Ελλάδος πόλιν». Σύμφωνα με αυτήν, υπήρχαν 9.407

Σχολής Απόρων Παίδων Ερμούπολης το ίδιο έτος, η σύσταση εργαστηρίου Απόρων Γυναϊκών το 1890 δεν ήταν άσχετα με τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα του τόπου. Το πλήγμα όμως της ανεργίας που δέχονταν και άλλες «φίλεργες και νομοταγείς» κοινωνικές ομάδες απειλούσε την αστική ευπρέπεια και την ισορροπία του κοινωνικού σώματος. Επαγγέλματα εξαφανίζονταν ή υπολειπουργούσαν.²⁶⁹ Η νεοπαγής βιομηχανία δεν μπορούσε να απορροφήσει ακόμη το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Με τη διεύρυνση της κοινωνικής ανισότητας οι ηγετικές ομάδες της Ερμούπολης που πάντα διατηρούσαν ιδιαίτερο οικονομικοπολιτικό ρόλο στο νησί ανησυχούσαν για την ενδεχόμενη επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στα κατώτερα στρώματα. Η ευεργεσία αποτελούσε στην περίπτωση αυτή ένα αντισταθμιστικό στοιχείο στα αδιέξοδα, στα οποία όδευε σημαντικό μέρος του πληθυσμού, λόγω των προαναφερθέντων, αλλά και άλλων παραγόντων. Κατεύναζε και εκτόνωνε τις κοινωνικές εντάσεις προφυλάσσοντας έτσι και τις ευρωστότερες κοινωνικές τάξεις. Ένα σημαντικό μέρος –περίπου το 1/3- των «φιλανθρωπικού» χαρακτήρα δωρεών διοχετευόταν στην εκπαιδευτική υποδομή του νησιού.²⁷⁰ Οι γυναίκες της αριστοκρατίας μάλιστα στη Σύρο υπήρξαν πρωτοπόροι στη φιλανθρωπική εν γένει δραστηριότητα σε μια εποχή που οι κοινωνικές αντιλήψεις δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να αναμιγνύονται σε τέτοια έργα με δημόσιες εμφανίσεις και εκδηλώσεις, είτε με συσπειρώσεις τους σε οργανώσεις και σωματεία.²⁷¹

Η αλλαγή στη στάση ζωής και στη νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας εκδηλώθηκε με τη δημιουργία - κάτι που θεωρήθηκε απαραίτητο - του Ορφανοτροφείου Θηλέων Ερμούπολης.²⁷² Ιδρυτής του υπήρξε ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης, ομογενής που δραστηριοποιήθηκε στην Οδησό κατά την περίοδο 1867-1870.²⁷³ Στο έργο αυτό βοηθός του ήταν ο αδελφός του Φίλιππος,²⁷⁴ στον οποίο άφησε και ολόκληρη την περιουσία του με το θάνατό του, το 1877.²⁷⁵ Φρόντισε για την «ες αεί» συντήρησή του ιδρύματος από τους τόκους

εγγράμματοι πολίτες και των δύο φύλων και 12.130 αγράμματοι. Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σ.241.

²⁶⁹ Βλ. Λούκος Χρήστος, *Μια πόλη σε παρακμή: η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, [Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [ΕΜΝΕ], τόμος Β', Αθήνα 1985, σσ.591-601.

²⁷⁰ Σύμφωνα με έρευνα του Χρ. Λούκου στα έγγραφα του πρωτοδικείου Σύρου, το 1/3 των διαθηκών περιέχουν δωρεές ή κληροδοτήματα σε εκπαιδευτικούς ή φιλανθρωπικούς σκοπούς κυρίως. Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σ.169.

²⁷¹ Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σ.278.

²⁷² Το Ορφανοτροφείο Θηλέων ιδρύθηκε με το Β. Διάταγμα της 18 Μαρτίου 1874. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα /2. Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904.

²⁷³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Δημοτικών Ορφανοτροφείων Θηλέων, φάκελος 2 και 4 και Ορφανοτροφείον Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμούπολει, Απολογισμός διαχείρισεως της περιουσίας αυτού κατά το έτος 1887 μετά Λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου, Ερμούπολη 1888.

²⁷⁴ Ζερβός, Υ.Γ., αρ.856.

²⁷⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείον Θηλέων, φάκελος 2 και 4, έγγραφο. της 31 Μαρτίου 1904 και φάκελος Κληροδοτήματα/ 2, Ετήσια λογοδοσία Ορφανοτροφείου Θηλέων 1904, Δημόσια διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός Ορφανοτροφείου αδελφών Μπαμπαγιώτη και Χρ.Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές,...ό.π., σ.4. Αυτή υπολογιζόταν σε 1.400.000 δραχμές περίπου. Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.* σ.73. Σύμφωνα με άλλη πηγή, ανερχόταν σε 1.800.000 δραχμές, από τις οποίες καλυπτόταν μέρος από τις 145 μετοχές. Εθνικής Τράπεζας, όταν το σύνολο των μετοχών ήταν 5.000. Βλ. Κυκλαδικά θέματα, έτος Δ', σ.202.

της περιουσίας του.²⁷⁶ Συστάθηκε το Μάρτιο του 1874 και τέθηκε υπό την προστασία της βασίλισσας Όλγας.²⁷⁷ Η οικονομική του στήριξη προερχόταν αποκλειστικά σχεδόν από το κληροδότημα Μπαμπαγιώτη, αν κρίνουμε από διάφορους απολογισμούς, όπου τα έσοδα ελάχιστα υπερέχουν των εξόδων.²⁷⁸

Βασική επιδίωξη του ευεργέτη, πέρα από την περίθαλψη, ήταν η «εκπαίδευση σε τέχνες ορφανών κοριτσιών»,²⁷⁹ φροντίδα που αντανακλά την ευαισθησία του για την αποκατάστασή τους.²⁸⁰ Ο Αλέξανδρος Μπαμπαγιώτης ανήκει μαζί με τον αδελφό του στη χορεία των ευεργετών που διακρίνονται για το πνεύμα λιτότητας και εγκράτειας του βίου τους και την προσήλωσή τους στην εξοικονόμηση περιουσίας για την εξ ολοκλήρου ακολούθως αφέρωσή της σε στόχους με συμβολικές προεκτάσεις, όπως το εθνικό ιδεώδες με τις κοινωνικές του παραμέτρους, όπου μετουσιώνονται οι επιθυμίες μιας μοναχικής τους ζωής σημαδεμένης και από την έλλειψη φυσικών απογόνων.²⁸¹

Η απαλλαγή της Ερμούπολης, όπως και άλλων πόλεων από τις περιπλανώμενες και περιθωριακές φιγούρες και ο εγκλεισμός τους σε κοινωφελή, βάσει ευρωπαϊκών μοντέλων οργανωμένα ιδρύματα εντάσσονται στα πλαίσια των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών του 19^{ου} αιώνα. Η οπτική, βάσει της οποίας λειτούργησε ο σχεδιασμός τους, απεικονίζεται στο λόγο πολλών δωρητών μέσα από διαθήκες ή - σε μικρότερο βαθμό - δωρητήρια έγγραφα. Με την επίσκεψή τους στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις ή τον επαναπατρισμό τους οι Έλληνες ομογενείς τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δε διαπιστώνουν μόνο την τεράστια έλλειψη υποδομής, αλλά και την καθυστέρηση της Ελλάδας σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες σε πολλούς τομείς. Η ανησυχητική συμπεριφορά των ανεξέλεγκτων περιθωριακών ομάδων, που στη συλλογική φαντασίωση παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις, ωθεί τους αστούς των πόλεων σε ευεργετικές πρωτοβουλίες. Επηρεασμένοι από δυτικότερα μοντέλα επιθυμούν να εφαρμόσουν

---

²⁷⁶ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 2 και 4, ό.π., (Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικό) και Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου...ό.π.*, σ.719.

²⁷⁷ Συστάθηκε με το Β.Δ. της 18 Μαρτίου 1874. Το Καταστατικό λειτουργίας του θα αποτελέσει πρότυπο όσον αφορά στη διαχείριση της περιουσίας του κληροδοτήματος για τη Ρήγειο Επαγγελματική Σχολή Σύρου, η οποία δε λειτούργησε ποτέ. ΓΑΚ ΣΥΡ, ό.π., (Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου του έτους 1916).

²⁷⁸ Ενδεικτικά, στον απολογισμό του 1899 τα έσοδα ανέρχονταν σε 19.076,81 δραχμές, τα έξοδα σε 18.731,71 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων, υπφ.2 και 4. Απολογισμός Εσόδων – Εξόδων του 1899 του Ορφανοτροφείου Θηλέων Ερμούπολης, έγγραφο της 30 Ιανουαρίου 1900.

²⁷⁹ Ζερβός, Υ.Γ., αρ.856. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές τους τελειοποιούνταν στα τμήματα ραπτικής και «κοπανακίου», η πώληση των έργων των οποίων βοηθούσε στη συντήρηση του ιδρύματος Για το έτος π.χ. 1904 «το παραδοθέν εκ της εργασίας των ποσόν» υπερέβαινε τις 5.000 δραχμές. ΓΑΚ ΣΥΡ, Επιστολή της Εφορίας του ιδρύματος προς την βασίλισσα Όλγα της 31 Αυγούστου 1904 στο Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμουπόλει Σύρου, [«Τύποις Πατρίδος»], 1904. Βλ. και άρθρο 6^ο του Καταστατικού της εν Ερμουπόλει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα» μετά του εγκρίναντος Β.Α. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [«Τύποις Πατρίδος»] Σύρος 1901.

²⁸⁰ Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν και Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877 και Χρ.Λούκος, *Οικονομικές συμπεριφορές...ό.π.*, σ.4.

²⁸¹ Βλ. Ευεργεσία, σ.256 και Κίνητρα, σ.340.

εκσυγχρονισμένες μεθόδους και καινοτομίες τόσο στο σχεδιασμό των κτιρίων, όσο και στην εσωτερική λειτουργία των ιδρυμάτων.²⁸²

4. Ορφανοτροφεία στον Πειραιά

Το παράδειγμα του Ιωάννη Χατζηκυριακού²⁸³ και η ίδρυση του Ορφανοτροφείου στον Πειραιά αποτέλεσε αντίστοιχη περίπτωση. Αφιέρωσε όλη την περιουσία του – ανερχόταν τότε σε 1.488.850 χρυσές δραχμές - στην ίδρυση ενός ορφανοτροφείου στον Πειραιά για κορίτσια, «άτινα δυστυχώς μένουν απροστάτευτα, αναλόγως προς τα άρρενα ορφανά, ενώ θα έπρεπε να δοθεί μείζων φροντίς ένεκα της αδυναμίας των», όπως διατεινόταν ο ίδιος.²⁸⁴ Το 1875 έπεισε τη θεία του, Ελένη Ν. Τζαννή, να αφιερώσει ολόκληρη την περιουσία της στο «Άσυλο Απόρων και Ανεστίων Παιδών» που είχε αρχίσει να λειτουργεί το 1874 με πρωτοβουλία του Δήμου και το οποίο μετονομάστηκε σε «Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων».²⁸⁵ Ο ίδιος εκδήλωσε την επιθυμία της ίδρυσης Ορφανοτροφείου από το 1879 επί δημαρχίας του Τρύφωνα Μουτσόπουλου, ο οποίος συνετέλεσε στην εξεύρεση κατάλληλου γηπέδου 35.000 στρεμμάτων για το ίδρυμα.²⁸⁶ Με επιστολή του προς το δήμαρχο του Πειραιά, Θεόδωρο Ρετσίνα, εξέφρασε την πρόθεσή του να ανεγείρει με δαπάνες του ορφανοτροφείο θηλέων στην πόλη με ορισμένους όρους, όπως την παραχώρηση οικοπέδου από τον ίδιο το Δήμο. Ακολουθώντας το παράδειγμα των θείων του, Ελένης και Νικήτα Τζαννή, «εμφορούμενος εκ των αυτών αισθημάτων» αποφάσισε να συστήσει το ίδρυμα αυτό με την επωνυμία «Ορφανοτροφείο των Κορασίων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού».²⁸⁷ Ένας βασικός στόχος του ιδρύματος ήταν η οικογενειακή και κοινωνική αποκατάσταση των ορφανών - «έκδοσιν αυτών εις γάμου κοινωνίαν» - μετά την ενηλικίωσή τους. Άλλωστε ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης και αγωγής τους έτεινε στην προετοιμασία καλών συζύγων και μητέρων, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής. Εκτός από τη στοιχειώδη εκπαίδευση, «τα αναγκαία γράμματα, ήτοι τα του τελείου Δημοτικού», προετοιμάζονταν για τον κοινωνικό τους ρόλο μέσα από την εκμάθηση των οικιακών έργων και χρήσιμων βιοποριστικών τεχνών, κατάλληλων για το γυναικείο φύλο, όπως χειροτεχνία, πλεκτική, ραπτική, κέντημα. Από τα «τεχνικά μαθήματα» όμως διδασκόταν κυρίως η ραπτική

---

²⁸² Ενδεικτικά: Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898, Συμβολαιογραφική πράξη Ιωάννη Μ. Μπάγκα, (1814-1895) της 16 Ιουνίου 1889, όπου ο ευεργέτης υπογράμμιζε το στόχο ίδρυσης ορφανοτροφείου στην Αθήνα: «...δια την διδασκαλίαν των προπαιδευτικών γραμμάτων και την εκμάθησιν βιοποριστικών τεχνών κατά τα τελειότερα εν Ευρώπη συστήματα...». ΜΗΚ,Γ', σ.924. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Ευρωπαϊκά πρότυπα*, σσ.212-218.

²⁸³ Διαθήκη του Ιω. Χατζηκυριακού της 11 Μαΐου 1888 και κωδίκελος της 25 Ιουλίου 1898—έγγραφο της 17 Ιουλίου 1896 και 1898, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1279, Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, ...ό.π.*, σσ.10,13,47 και σσ.47-58.

²⁸⁴ Ο.π., σ.12.

²⁸⁵ Ο.π., σ.13.

²⁸⁶ Η οριστική παραχώρησή του στο Χατζηκυριακό όμως καθυστέρησε μέχρι το 1888, ο οποίος με αναφορά του την 11 Μαΐου 1888 γνωστοποίησε στον τότε δήμαρχο Πειραιά, Θεόδωρο Ρετσίνα, την πρόθεση του να χρηματοδοτήσει την ανέγερση ορφανοτροφείου θηλέων στην περιοχή. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, ...ό.π.*, σ.15.

²⁸⁷ Ο.π.

ασπρορούχων.²⁸⁸ Στη διαθήκη του άλλωστε ο ίδιος ο Χατζηκυριακός σημειώνει το 1896: «Επιθυμώ όπως, εκτός των άλλων, όσα θα διδάσκονται εν τω ορφανοτροφείω, εισαχθώσι και όλαι αι γυναικείαι τέχναι, αι διδασκόμεναι εν τω καταστήματι των απόρων γυναικών, δια να χρησιμεύσωσιν εις τα ορφανά κοράσια προς πορισμόν του βίου των. Επειδή δε ο σκοπός του ορφανοτροφείου τούτου θέλει είσθαι ατελής, εάν δεν υπάρξη πρόνοια και περί αποκαταστάσεως των εν αυτώ ανατρεφόμενων και εκπαιδευομένων κορασιών, ορίζω εκ του ετησίου εισοδήματος να δαπανώνται μόνον δραχμαί τριάκοντα χιλιάδες ετησίως δι' εξήκοντα κοράσια και δια την εν γένει λειτουργίαν του καταστήματος,...».²⁸⁹

Ιδιαίτερη φροντίδα είχε ληφθεί επίσης για την υγιεινή τους διατροφή και τη σωματική αγωγή σε εποχή που ακόμη και τα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία ελάχιστη σημασία έδιναν στη σωματική άσκηση, ιδιαίτερα ως προς τα κορίτσια. Προσαρμοσμένο όμως στο αυστηρό πλαίσιο της εποχής το Χατζηκυριακείο δε διέφερε από τα άλλα ορφανοτροφεία της εποχής, όσον αφορά στην κοινωνικοποίηση των τροφίμων του. Είχε τη μορφή «κλειστής κοινωνίας» με ελάχιστα παράθυρα προς τον έξω κόσμο.²⁹⁰

Δεν έλειψαν οι ευεργέτες του Χατζηκυριακείου ορφανοτροφείου, ένας από τους οποίους του υπήρξε ο Ευθύμιος Αλεξανδρόπουλος, ο οποίος κατέθεσε κληροδότημα 20.000 δραχμών το 1888,²⁹¹ τη χρονιά που έγινε η οριστική παραχώρηση γης για την ανέγερση του ιδρύματος.

Ένα άλλο σημαντικό για τη πόλη του Πειραιά ίδρυμα ήταν το «Παιδαγωγείον Απόρων και Ανεστίων Παιδών» Πειραιά. Επιστήμονες, έμποροι και βιομήχανοι δημιούργησαν φιλανθρωπική εταιρεία με στόχο την ίδρυση Παιδαγωγείου. Μεταξύ εκείνων που ανέλαβαν και ενίσχυσαν οικονομικά το εγχείρημα αυτό ήταν γνωστοί Πειραιώτες,²⁹² αλλά και ο Δήμος Πειραιά που φρόντισε τη χρηματοδότησή του αναλαμβάνοντας το ίδρυμα υπό την προστασία του το Μάιο του 1874.²⁹³ Επιδίωξη του «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών» Πειραιά ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης εργασίας και παράλληλης παροχής στοιχειώδους εκπαίδευσης στα άπορα παιδιά. Πρωταρχικοί σκοποί του ιδρύματος που περιγράφονται στο Καταστατικό του, εγκεκριμένο από το Δημοτικό Συμβούλιο Πειραιά το 1874, ήταν αφενός «να συνταχθώσιν υπό κοινήν στέγην» τα απροστάτευτα παιδιά, «όσα διάγουν εν αργία φθείροντα και φθειρόμενα», αφ' ετέρου να μάθουν τα αναγκαία γράμματα και να εισαχθούν στα εργοστάσια και τα τεχνουργεία για την εκμάθηση μιας πρακτικής τέχνης, «ίνα εύρωσι πόρον ζωαρκειάς εις τον βίον των».²⁹⁴ Ο προορισμός του Παιδαγωγείου δεν επεκτεινόταν μόνο στην

²⁸⁸ Γκλαβάς, ό.π., σ.151, υπσμ.47.

²⁸⁹ Διαθήκη του Ιωάννη Χατζηκυριακού της 17 Ιουλίου 1896, ό.π.

²⁹⁰ Ο.π., σσ.31-32.

²⁹¹ Άφησε κληροδότημα 20.000 δραχμών με κατάθεση διαρκή στην Εθνική Τράπεζα προς 4%. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.127.

²⁹² Κάποιοι από αυτούς ήταν οι Β. Κατσιφός, Ι. Δημοκάς, Αν. Διαμαντίδης, Π. Ζητουνιάτης, Ηλίας Βλαχόπουλος, αρχιμανδρίτης, Μιχάλης Βολανάκης και Ηλίας Στρούμπος. Γκλαβάς, ό.π., σ.156 και Λυδία Σαπουνάκη –Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σ.401.

²⁹³ Έδωσε 5.000 δραχμές ως συνδρομή από τον προϋπολογισμό του. Ο.π.

²⁹⁴ Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί», Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1874-1875, ψήφισμα αρ.315, Συνεδρίασις της 5 Μαρτίου 1874. Ιστορικό Αρχείο Πειραιώς (ΙΑΠ), Εφ. της Κυβερνήσεως, Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1874, αρ.29 του 1874, σ.168, «περί συστάσεως εν Πειραιεί φιλανθρωπικής εταιρίας προς ίδρυσιν παιδαγωγείου των εν τη πόλει ταύτη ορφανών και απόρων

παροχή εκπαίδευσης σε εργοστάσια της περιοχής και στην εξεύρεση εργασίας στους δήμους, αλλά και στην κηδεμονία των παιδιών μέχρι την ενηλικίωσή τους.²⁹⁵ Το έργο του Παιδαγωγείου αυτού ήταν δυσκολότερο εκείνου του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, κυρίως γιατί τα παιδιά αυτά δεν ήταν οικότροφα και δεν εργάζονταν στο ίδιο το ίδρυμα.²⁹⁶ Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία τους δεν είχε οικογένεια και ως άστεγα διανυκτέρευαν κάτω από στοές των εργαστηρίων, ενώ χαλαροί συνήθως δεσμοί συνέδεαν τα υπόλοιπα με την οικογένεια. Οικότροφους δεχόταν το ίδρυμα με δαπάνη του κράτους, του Δήμου ή ιδιωτών. Διατηρούσε υποτρόφους ηλικίας 8-12 ετών ανάλογα με τα εισοδήματά του, με πρώτη επιλογή τα ορφανά της πόλης.²⁹⁷

Το 1875 το «Παιδαγωγείον Απόρων Παιδών» μετονομάστηκε σε «Ζάννειο ορφανοτροφείο Αρρένων». Η Ελένη, χήρα Νικήτα Τζαννή ή Τζάννε, - πέθανε την ίδια χρονιά - βοήθησε με το κληροδότημά της τη συνέχιση της λειτουργίας του ιδρύματος, το οποίο κινδύνευε παρά τις χορηγίες που συγκέντρωνε. Αφιέρωσε όλη την περιουσία της σ' αυτό,²⁹⁸ το οποίο μπόρεσε να εμπλουτιστεί με εγκαταστάσεις τεχνικών εργαστηρίων. Εκεί οι τεχνουργοί πλήρωναν συμβολικό ενοίκιο με αντάλλαγμα τη δωρεάν εκπαίδευση των παιδιών σε τέχνες, όπως σιδηρουργική, ξυλουργική, ραπτική, οικοδομική και υποδηματοποιία.²⁹⁹ Στην ίδρυσή του αποφασιστική υπήρξε η συμβολή του Ιωάννη Χατζηκυριακού μέσα από την επιρροή που άσκησε στην απόφαση της θείας του Ελένης Ζαννή ή Τζάννενα να διαθέσει την περιουσία της στο ίδρυμα.³⁰⁰ Από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα του Παιδαγωγείου ενδεικτικά αναφέρουμε εκείνη του Τρύφωνα Μουτσόπουλου, ο οποίος το 1882 με δωρεά του δημιούργησε δημοτικό σχολείο αρρένων μέσα στο Ορφανοτροφείο³⁰¹ και του Θ.Παπανδρέου από την Κορινθία, «ανδρός αρίστου», ο οποίος

παιδών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.29 της 20 Αυγούστου 1874 και Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, *ό.π.*, σ.403.

²⁹⁵ *Ο.π.*

²⁹⁶ Συνήθως τα παιδιά αυτά εργάζονταν πριν από την απόκτηση ενός άλλου επαγγέλματος με την εισοδή τους στο ίδρυμα. Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα ασκούμενα επαγγέλματα ήταν εκείνα του σανδαλοποιού και του αχθοφόρου, επιρρεπή στη διαφθορά, σύμφωνα με αντιλήψεις της εποχής. Από το πρώτο τρίμηνο της λειτουργίας του ιδρύματος εγκαταστάθηκαν μόνιμα 60 παιδιά, από τα οποία τα 52 εργάζονταν ήδη. Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.402-403.

²⁹⁷ Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί»..*ό.π.*, κεφ. Γ', Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, *Η εκπαίδευση..ό.π.*, σ.402. Ως το 1889 το Ορφανοτροφείο Ελένης Ζαννή είχε βοηθήσει 500 ορφανά. Απολογισμός του εν Πειραιεί ορφανοτροφείου Ελένης. Ν. Ζαννή δια το έτος 1899, Πειραιάς 1900.

²⁹⁸ Κληροδότησε δύο οικίες με ετήσιο έσοδο 10.000 δραχμές, ισόποσο με 200.000 φράγκα. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ.77 και G.Chassiotis, *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σ.102.

²⁹⁹ Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία...ό.π.*, σ.62. Το 1883 υπό τη διεύθυνση του Γραφειάδη, πτυχιούχου Διδασκαλείου και πρώην διευθυντή του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, το πρόγραμμα τόσο θεωρητικών μαθημάτων, όσο και των τεχνικών βελτιώθηκε αισθητά με προσθήκη νέων μαθημάτων, την εισαγωγή του ατμού στο ξυλουργείο. Το 1884 προβλεπόταν μάλιστα η εκμάθηση κλειθροποιίας και οργανικής μουσικής. Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.405-406.

³⁰⁰ Είχαν κτιστεί τότε στον Πειραιά το Σχολαρχείο από τον Κωνσταντίνο Ιωνίδη, το Παρθεναγωγείο του Ιάκωβου Ράλλη και πολλά κτίρια δημοτικών σχολείων με δωρεές Στέφανου Φραγκιαδάκη και άλλων ευεργετών. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός...ό.π.*, σ.11.

³⁰¹ *Ο.π.* σ.393, ΙΑΔΠ.(Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά), Α', έγγραφο αρ.7937.

άφησε με τη διαθήκη του το 1884 στο ίδρυμα 10.000 δραχμές.³⁰² Το 1890 Ορφανοτροφείο της Ελένης Ζαννή χαρακτηρίστηκε «πανελλήνιον», λόγω της συρροής των περισσότερων παιδιών από περιοχές τόσο της ελεύθερης Ελλάδας, όσο και του «αλύτρωτου» ελληνισμού.³⁰³ Όμως στο ίδιο πνεύμα εντασσόταν η πρωτοβουλία του ανιψιού της, Χατζηκυριακού για Ορφανοτροφείο του. Μετά από τις παραγγελίες στη διαθήκη του για τη συντήρηση και τη λειτουργία του ιδρύματος ο ευεργέτης καταλήγει «καθιστώντας γνωστόν ότι το ίδρυμα τούτο ορφανοτροφείον δεν ανήκει μόνον εις τον Δήμον Πειραιώς, αλλά εις όλον το Ελληνικόν Έθνος».³⁰⁴

5. Άλλα Ορφανοτροφεία

Σε πόλεις επίσης της ελληνικής επαρχίας πολλοί διαθέτες με το κληροδότημα ή τη δωρεά τους στάθηκαν σηματοδότες μιας νέας αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων μέσα από ένα ωριμότερο και περισσότερο εκσυγχρονιστικό βλέμμα. Ο Αθανάσιος Δροσίνης, ιατρός,³⁰⁵ το 1884 άφησε για την ίδρυση και συντήρηση ορφανοτροφείου στο Μεσολόγγι όλη την τότε υπάρχουσα κτηματική και χρηματική του περιουσία: «πάσαν κινητήν ή ακίνητον περιουσίαν περιελευσομένην εις εμέ κληροδοτικώ δικαιώματι δι' αγορών ή άλλως πως και παν ό,τι έτερον κτήμα ή χρήμα διέλαθε την μνήμην μου κατά τας εν τοις αρμοδίοις φακέλλοις σημειώσεις μου και τα εν τοις καθημερινοίς μου βιβλίοις σημειούμενα».³⁰⁶ Μάλιστα, δεν αφήνει τη σύζυγό του να εκποιήσει κάποιο μέρος της. «Μετά δε το θάνατό της άπασα η περιουσία μου και παν ό,τι αποκτηθέν...να χρησιμεύσωσιν εις σύστασιν ορφανοτροφείου κορασιών εν

---

³⁰² Ισότιμο ποσό επίσης κληροδότησε και στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. Διαθήκη του Θ. Παπανδρέου, αρ.1893 του 1884. Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έκθεσις..ό.π., έτους 1884-1885 και έτους 1885-1886.

³⁰³ Σε σύνολο 320 παιδιών που φοίτησαν τα έτη 1874-1888 μόνο τα 47 προέρχονταν από τον Πειραιά. Γινόταν συνήθως διάκριση «υποτρόφων», ορφανών, δηλαδή, των οποίων τα έξοδα καταβάλλονταν εξ ολοκλήρου από το ίδρυμα και «οικοτρόφων», τα οποία μπορούσαν να μείνουν στο Ορφανοτροφείο με τους ίδιους όρους με τα «υπότροφα», με την προϋπόθεση καταβολής των εξόδων παραμονής τους. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, ό.π., σσ.403,406.

³⁰⁴ Ο.π.

³⁰⁵ Ο Αθανάσιος Δροσίνης, ήταν ιατρός, «γέννημα θρέμμα του Μεσολογγίου», όπως ο ίδιος έγραψε στη μυστική του διαθήκη, και σύζυγος της Πηνελόπης Δελιγιώργη, κόρης του πολιτικού Επαμεινώνδα Δελιγιώργη. Σύμφωνα με το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Δροσίνη που καταρτίστηκε από τον Ροδόλφο Άλτερ, ήταν θείος του γνωστού λογιού-ποιητή Γεωργίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ ΔΗΜ.1., φάκελος12.

³⁰⁶ Ιδιόγραφο διαθήκη της 12 Φεβρουαρίου 1884 του Αθανασίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ ΔΗΜ.1., φάκελος 12.

Μεσολογγίω υπό τον τίτλον 'Ορφανοτροφείον Αθανασίου Δροσίνη'». ³⁰⁷ Ως οίκημα προσωρινό όρισε την οικία του, αν επιδεχόταν επισκευή, ώστε να συμπεριλάβει 20 κλίνες. ³⁰⁸

Ο Κανονισμός του ιδρύματος όρισε να είναι όμοιος με εκείνον του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. ³⁰⁹ Στο ίδρυμα γίνονταν δεκτά άπορα κορίτσια ορφανά πατρός και μητρός ηλικίας 6 με 10 ετών. Η εκπαίδευσή τους βασιζόταν σε «ολίγα γράμματα των κοινών δημοτικών σχολείων θηλέων και...εις τα οικιακά έργα». Ως «τοιούτα» θεωρούνταν «η ραπτική, η κεντητική, το πλέξιμο η πλύση, η μαγειρική η βαφή, η υφαντουργική, η διακοσμητική». ³¹⁰ Υπήρχαν έσοδα από τα χειροτεχνήματα των ορφανών που πουλούσαν με την έκθεσή τους σε διάφορες εκδηλώσεις. ³¹¹ Δεν απουσίαζε από τον Κανονισμό και ο ορισμός της αποδοχής «εν ζωή» δωρεών ή «τη αιτία θανάτου» κληροδοτημάτων και η ιεράρχηση των συνεισφερόντων σε «συνδρομητές», «μεγάλους συνδρομητές», «δωρητές», «ευεργέτες» και «μεγάλους ευεργέτες». ³¹²

Με την ίδρυση του τόσο απαραίτητου για την περιοχή ιδρύματος ακολούθησαν δωρεές για την οικονομική του ενίσχυση. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη του Ιερόθεου Ηλιάδη, ιερέα, κατοίκου Μεσολογγίου, καταγόμενου όμως από την Ανάφη, ³¹³ ο οποίος άφησε το 1891 «στο Ορφανοτροφείο Δροσίνη ικανό μέρος της περιουσίας του. ³¹⁴ Μεταξύ άλλων κληροδοτημάτων του ίδιου ήταν και οικία για στέγαση Νυκτερινής σχολής στο Μεσολόγγι. ³¹⁵

---

³⁰⁷ Ο.π. Σύμφωνα με έρευνα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους της Αιτωλοακαρνανίας η περιουσία του συνίστατο σε 29 στρέμματα, αγρούς, άλλα 70 στρέμματα, μαγαζί, οικόπεδα, την πατρική του οικία, στάβλο, 6 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, άλλες 125 μετοχές φοίνικος και «λείψανα» μετοχών Αγκύρας «εν χρεοκοπία», δύο μετοχές Ατμοπλοΐας, 9 ομολογίες εθνικού δανείου, ζώα κλπ., καθώς και όλα τα εισοδήματα και καταθέσεις στην ΕΤΕ. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος12, έγγραφα περί Δροσινείου Ορφανοτροφείου.

³⁰⁸ Επιθυμία του διαθέτη ήταν στον κήπο του, όπου θα εγκαθίστατο το Ορφανοτροφείο και μάλιστα «εις την προς Αγίαν Παρασκευήν γωνίαν ανατολικοαρκτικώς μοι ανεγείρη μαρμάρινον Μνημείον η επιτροπή και να θέση μετά την ανακομιδήν τα οστά μου εν αυτώ» Αντί αυτού προτιμήθηκαν οι προτομές των Αρχιεπισκόπων, προέδρων του ιδρύματος. Ιδιόγραφη διαθήκη, ό.π. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, ό.π..

³⁰⁹ «Ο κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας εν μικρώ και αναλόγως των εσόδων του καταστήματος έσται ο αυτός με τον του εν Αθήναις Αμαλίου ορφανοτροφείου». Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη της 9 Σεπτεμβρίου 1936, Μεσολόγγι. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, ό.π.

³¹⁰ Άρθρο 12 του Καταστατικού του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη.(Μεσολόγγι 9 Σεπτεμβρίου 1936). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, ό.π.

³¹¹ Άρθρο 14^ο Καταστατικού του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη, ό.π.

³¹² Σύμφωνα με το Καταστατικό, θεωρούνταν απλοί συνδρομητές, όσοι προσέφεραν μέχρι 500 δραχμές, μεγάλοι συνδρομητές από 500 μέχρι 1000 δραχμές, δωρητές από 1000 μέχρι 5.000 δραχμές, ευεργέτες από 5.000 μέχρι 15.000 δραχμές, και τέλος μεγάλοι ευεργέτες πάνω από 15.000 δραχμές. Άρθρο 24 του Καταστατικού Ό.π. και Έγκριση του Καταστατικού δια της από 12 Φεβρουαρίου 1884 μυστικής διαθήκης του Αθανασίου Δροσίνη, έγγ.287 της 24 Νοεμβρίου 1921. «Γενικός Κανονισμός Διοίκησης, Διαχείρισης και Εσωτερικής λειτουργίας του εν Μεσολογγίω Ορφανοτροφείου Κορασίων Αθανασίου Δροσίνη». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος12.

³¹³ ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ φάκελος 70/ 1981, (Α' δημοσ. Συμβολαιογράφοι Μεσολογγίου), Διαθήκη Ιερόθεου Ηλιάδη και ΑΒΕ 70, ΑΕΕ, φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, έγγραφο 4913 της 15/30 Ιουλίου 1891.

³¹⁴ Το κληροδότημα ανερχόταν σε 10.000 δραχμές, μία οικία, μία μετοχή ΕΤΕ και διάφορα ομόλογα. Διαθήκη του Ιερόθεου Ηλιάδη της 1 Ιουνίου 1891. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70/ 1981, ό.π. και ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, ό.π.

³¹⁵ Ανέρχονταν σε 1.000 δραχμές για καθένα από τα δύο ορφανοτροφεία της πρωτεύουσας. Μία ποικιλία κατευθύνσεων είχαν τα κληροδοτήματά του. (Στο νοσοκομείο Πατρών, προίκιση κοριτσιών,

Το ίδιο έτος (1884) ο Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Λάρισας, γνωστός λόγιος της εποχής του από την Καλαμπάκα κληροδότησε υπέρ διαφόρων φιλανθρωπικών και κοινωνικών ιδρυμάτων.³¹⁶ Συγκριτικά με το ύψος τους, τα ποσά που αναλογούσαν στα δύο Ορφανοτροφεία της Αθήνας ήταν ελάχιστα.³¹⁷ Άφησε όμως κληροδότημα το 1884 για το Ορφανοτροφείο Τρίκκης στη Θεσσαλία 485.000 δραχμές.³¹⁸ Δε διατηρεί αυστηρότητα στα κοινωνικά κριτήρια επιλογής των παιδιών: «Και αν τυχόν δεν ευρεθώσιν εν αυτώ πατρός και μητρός ορφανά, έστωσαν κατ' εξαίρεσιν και ορφανοί εκ πατρός ή μητρός μόνον, αλλά γονέων πτωχοτάτων». Ο σκοπός της ίδρυσής του, καθώς και η οργάνωσή του δε διαφέρουν από εκείνους των άλλων ορφανοτροφείων. Σύμφωνα με το διαθέτη, είναι «η περίθαλψις, ανατροφή και η εκπαίδευσις των ως είρηται ορφανών» του ιδρύματος, «τύπον έχοντος βαθμηδόν το εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Χατζη-Κώνστα και φέροντος την επωνυμίαν του ιδρυτού, τιθεμένον δε υπό την ανωτάτην εποπτείαν της Κυβερνήσεως» Η εξασφάλιση κατάλληλου γηπέδου αποτελούσε μέριμνα του Δήμου Τρικκέων.³¹⁹ Η ανησυχία του διαθέτη για την υλοποίηση του κληροδοτήματος δε διαφαίνεται μόνο από την ανάθεση της εποπτείας του στην Κυβέρνηση ή από το γεγονός – πρακτική πολλών ευεργετών - ότι ως κληρονόμο του και γενικό εκτελεστή της διαθήκης του επέλεξε το «εν Αθήναις Εθνικόν Πανεπιστήμιον»,³²⁰ αλλά αποτυπώνεται ρητά πιο κάτω: «..αποκλείω αυτώ τον Φαλκίδιον από των άπαξ και διαρκών κληροδοτημάτων...σχολάζει και παντελώς χώραν ουκ έχει ο Φαλκίδιος...».³²¹ Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι στο σύνολο της δωρεάς του προς τη «Δωροθέα εν Τρίκκη Σχολή», που έκαμε το 1876 περιλάμβανε ποσό που προόριζε για το ορφανοτροφείο.³²² Ήδη το Δεκέμβριο του 1876 η κατάθεση δωρεάς 37.500 δραχμών στην Εθνική Τράπεζα για την αλληλοδιδασκτική και τη «Δωροθέα Ιερατική Σχολή Τρίκκης» έγινε υπό τον όρο να μπορεί να μεταβάλει την κατεύθυνσή της, εξηγώντας ότι «τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μου Βανδίστα διετέλουν υπό τουρκικήν εξουσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφυλαττόμενος της μεταβολής το δικαίωμα».³²³ Έτσι, το ποσό των 37.500 δραχμών μεταβιβάσθηκε αργότερα στο Ορφανοτροφείο και το Γηροκομείο Τρίκκης.

Από τις γυναίκες που χρηματοδότησαν ιδρύματα με εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό χαρακτήρα διακρίνουμε τη Σοφία Νήρω, που προαναφέραμε.³²⁴ Η ευεργέτιδα, κόρη εμπόρου από την Οδησό, το 1888 προσέφερε 10.000 ρούβλια για την ίδρυση στην περιοχή της νέας

σε .μονές σε Θήρα και Κεφαλονιά, σε πτωχούς της Ανάφης). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70, ΑΒΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, ό.π.

³¹⁶ Όρισε 20.000 δραχμές να παραληφθούν με το θάνατό του και άλλες 70.000 δραχμές μετά από τριάντα έτη. Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάρου της 2 Φεβρουαρίου 1884 και ΠΠΧ, σ.372.

³¹⁷ Επίσης διέθεσε 500 υπέρ του Εργαστηρίου Απόρων Γυναικών και 1000 δραχμές υπέρ του Δημοτικού Βρεφοκομείου. Το βασικό ποσό των 60.000 δραχμών το διέθεσε υπέρ των ιερατικών σπουδές πέντε νέων από τη γενέτειρά του.

³¹⁸ Στη διαθήκη του αναφερόμενος στο συγκεκριμένο ίδρυμα εκφράζεται ως ακολούθως: «Συνιστώ και κληροδοτώ Ορφανοτροφείον Αρρένων εν τη πόλει Τρίκκη με κληροδότημα παντοτεινόν και αιώνιον εκ δραχμών 485.000 δια [ορφανά] ηλικίας 8-12 Ελλήνων το γένος και Ορθοδόξων, εξ ων δύο ...εκ του χωρίου μου Βενδίστας...». Άρθρο ΚΒ' και ΚΓ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάρου, ό.π. σσ.379-382.

³¹⁹ Παπαχριστόπουλος Αθ., Κληροδοτήματα (ΠΠΧ)..ό.π., σ.382.

³²⁰ ΠΠΧ, ό.π., σ.373.

³²¹ Ό.π.. Για τον Φαλκίδειο Νόμο. Βλ. κεφ. Ευεργεσίας, σ.274, υπσμ.902.

³²² Άρθρο ΙΘ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάρου, ό.π. Για το Δωρόθεο Σχολάριο βλ. Ιερατική Εκπαίδευση, σ.544, υπσμ.171-172 και σ.545.

³²³ Άρθρο ΙΖ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάρου, ό.π.

³²⁴ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.289 και Γυναικεία Επαγγελματική Εκπαίδευση, σ.504.

Κορίνθου «σχολής ορφανών κοριτσιών».³²⁵ Το ίδρυμα διατηρήθηκε με την επωνυμία Νήρειο Παρθεναγωγείο και τέθηκε κάτω από την προστασία Αδελφάτου που συστάθηκε το 1898.³²⁶ Παρά τον καθορισμένο σκοπό της διαθήκης, - «σχολής ορφανών κορασιών (δι' εξωτερικάς μαθητρίας)» - ιδρύθηκε τμήμα χειροτεχνικής σχολής από τα έσοδα του κληροδοτήματος.³²⁷

Με την πρώτη του διαθήκη το 1887, αλλά και την «επιδιαθήκη» του 1895 ο Ναπολέων Ζαμπέλιος, βουλευτής από τη Λευκάδα, αφού «συνέστησε» μερικά υπέρ ιδιωτών κληροδοτήματα, διέθεσε το υπόλοιπο της περιουσίας του «κατά τρία μόρια», ένα υπέρ των αναγκών του Ορφανοτροφείου Λευκάδας, ένα για τη βελτίωση του Ορφανοτροφείου Κέρκυρας και ένα υπέρ της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας.³²⁸ Το κληροδοτήμα του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας περιλάμβανε 100.000 δραχμές και μία οικία.³²⁹ Από τους όρους που θέτει για την οργάνωση ενός σύγχρονου ιδρύματος και οι οποίοι περιέχονται και σε μετέπειτα διαθήκες του,³³⁰ διακρίνουμε πως επιθυμία του διαθέτη ήταν ή ανατροφή, ηθική διάπλαση και μόρφωση «των εκθέτων», έτσι ώστε «έφηβα γενόμενα καταστώσιν κατάλληλα για την οικειοκήν υπηρεσίαν».³³¹ Έτσι, η Διοίκηση του καταστήματος αποφάσισε υποχρεωτικά, εκτός από μαθήματα ηθικοχριστιανικού χαρακτήρα και τις στοιχειώδεις γνώσεις των ελληνικών γραμμάτων από ιερέα παρεχόμενες, να διδάσκονται η «απλή ραπτική εις τα άρρενα», ενώ «εις τα θήλεα τα πολλαπλά είδη ραπτικής η πλύση ή σιδέρωση

---

³²⁵ Διαθήκη της Σοφίας Νήρω της 11 Μαΐου 1888. ΜΗΚ,Γ' 81, σ.422 και ΑΥΕ, Φάκ.1889/ Δ60,2, έγγραφο 1424 της 5 Μαΐου 1889.

³²⁶ «Δυνάμει του θέσιν νόμου επέχοντος διατάγματος της 1 Δεκεμβρίου 1836 και του άρθρου 205 του νόμου ΔΝΖ' «περί συστάσεως δήμων» (του και σήμερα ισχύοντος (1928) συνεστάθη τω 1898 το αδελφάτον του εν Κορίνθω ιδρυθησομένου Νηρείου παρθεναγωγείου, όπερ και σήμερα υφίσταται». ΜΗΚ, σ.425.

³²⁷ Το αιτιολογεί στη διαθήκη του: «Διότι τότε μεν ή τε πόλις Τρίκκη και το χωρίον μου Βανδίστα διετέλουν υπό τουρκικήν εξουσίαν, και ούτω καλόν έκρινα επιφυλαττόμενος της μεταβολής το δικαίωμα ήδη δε, ότε θείω ελέει και ευδοκία η Τρίκκη και η Πατρίς μου απαλλαγείσα του Τουρκικού ζυγού προσετέθησαν εις τον θεόσωστον Ελληνικόν Βασίλειο, σκεφθείς έκρινα ως κάλλιον και συμφερώτερον να μεταβάλλω τον προορισμόν της καταθέσεως εκείνης επ' άλλω ευεργετικώτερω και κοινωφελεστέρω σκοπώ, εν αυτή πάλιν τη προσφιλεί μοι πόλει Τρίκκη, επί τω λόγω ότι ή τε η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει διατηρεί εν Τρίκκη τα κατάλληλα και αναγκαιούντα σχολεία, και ότι ο Δήμος Τρικκίων ικανός έσεται να διατηρή ίδια την άπαξ κληθείσαν «Δωροθέα Σχολή», την οποίαν ωκοδόμησα, και εις την οποίαν κληροδοτώ και αφιερώ την ουχί ευκαταφρόνητον κατά τε τον αριθμόν των τευχών και την αξίαν αυτών Βιβλιοθήκην μου». Ιδρύθηκε το 1901 με Β.Δ. της 19 Ιουνίου 1901. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.133 τεύχος Α'. Λόγω όμως απαιτούμενης δαπάνης που υπερέβαινε τα έσοδα, καταργήθηκε το διάταγμα της ιδρύσεως της με το Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ιουλίου 1904, σ.510.

³²⁸ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904. Στα Ιόνια νησιά υπήρχαν τέσσερα ορφανοτροφεία τα οποία λειτουργούσαν πριν από την Ένωσή τους με την Ελλάδα το 1864. Παντελής Κυπριανός, ό.π., σ.108.

³²⁹ Συνεδρίασις Αδελφάτου της 29 Ιανουαρίου 1906 ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ, 6, φάκελος 723. Στα Πρακτικά της συνεδρίασης της 19 Ιανουαρίου 1906 του συσταθέντος Αδελφάτου του Ορφανοτροφείου γίνεται αναφορά στο αναπαλλοτριώτο της οικίας που κληροδοτήθηκε και την εκμίσθωσή της (έγγραφο 1).ό.π.

³³⁰ Ο Ναπολέων Ζαμπέλιος διανύσας όλη τη ζωή του στην Κέρκυρα και το 1896 αποβιώσας άφησε τέσσερα ιδιόγραφα έγγραφα με την τελευταία του θέληση, δηλαδή την από 1 Μαΐου 1887 διαθήκη και τρεις «επιδιαθήκες» (με τροποποιήσεις και προσθήσεις): η α' «επιδιαθήκη» είναι της 1 Οκτωβρίου 1895, η β' της 24 Ιανουαρίου 1896 και η γ' της 10 Φεβρουαρίου 1896. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ό.π., φάκελος 705, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904.

³³¹ Διαθήκη αρ.6 και 11 της 1 Οκτωβρίου 1895/31 Μαΐου 1906 του Ναπολέοντα Ζαμπέλη, ό.π.

των ιματίων, μαγειρική...».³³² Η ανάγκη διατήρησης του κληροδοτήματος οδήγησε, όπως συνέβαινε συνήθως, την περίοδο 1895-1899 στη σύσταση Αδελφάτου του Ορφανοτροφείου.³³³ Μέχρι το θάνατό του ο ευεργέτης με επιδιαθήκες που συνέτασσε επέφερε αλλαγές στην κατεύθυνση των κληροδοτημάτων του.³³⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης για την περίθαλψη των παιδιών έδειξε το 1906 ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής,³³⁵ δήμαρχος της Οδησού. Με δική του σημαντική δαπάνη³³⁶ φρόντισε την ανέγερση κτιρίου για την εγκατάσταση του Ορφανοτροφείου³³⁷ που

---

³³² ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ, 6, φάκελος 723, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906 και η β' της 1 Οκτωβρίου 1895.

³³³ Συστήθηκαν πτωχοκομείο και νοσοκομείο μαζί με τα δύο Αδελφάτα της Κέρκυρας, από την ανάγκη προάσπισης των συμφερόντων των «αγαθοεργών καταστημάτων», τα οποία σύμφωνα με παράρτημα της εφημερίδας **Αλήθειας**, συστήθηκαν την περίοδο 1895-1899, «την απαισίαν εκείνην τετραετίαν, καθ' ην κατώρθωσαν οι κερδοσκόποι διαχειρισταί να φορτώσουν στη ράχη του ιδρύματος το μηδαμινό ποσό των 120.000 εις χρέη». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 7810 της 11 Δεκεμβρίου 1905 (δημοτική αρχή Κέρκυρας προς το υπουργείο Εσωτερικών «περί καταρτισμού των αδελφάτων των ενταύθα φιλανθρωπικών καταστημάτων») και έγγραφο 4966 της 9 Αυγούστου 1895. Στη σύστασή τους υπήρξαν τυπικά εμπόδια. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1 έγγραφο.906 της 14 Ιανουαρίου 1906 (υπουργείο Εσωτερικών προς Νομαρχία Κέρκυρας). Η ανάγκη όμως δημιουργίας τους ενισχύθηκε από το φόβο «προσκόμματος» στον καταρτισμό δημοτικού προϋπολογισμού για τα αγαθοεργά ιδρύματα, λόγω περιορισμού των δαπανών δημοτικής εκπαίδευσης και λόγω της κατά το νόμο υποχρέωσης του Δήμου να καλύψει ο ίδιος τα τυχόν ελλείμματα. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1458 της 20 Οκτωβρίου 1905 προς Νομάρχη Κερκύρας «περί συγκλίσεως Αδελφάτων»

³³⁴ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 682, υπφ.1, φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 873 της 31 Μαΐου 1906 και Κ.Δάφνης, Ναπολέων Ζαμπέλης, **Κερκυραϊκά Χρονικά**, τόμος XVI, Βιογραφικά σχεδιάρια, σσ.170-178. Εκτός από σημαντικό ποσό των 120.000 δραχμών που προσέφερε στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο Κέρκυρας, είχε ενδιαφερθεί για την αποξήρανση λιμνών Κέρκυρας, αναγκαίο έργο, για το οποίο διέθεσε 750.000 δραχμές που με τροποποίησή του στη α' επιδιαθήκη ανακάλεσε το κληροδοτήμα προς τη Φιλαρμονική Κερκύρας για την επίλυση του επείγοντος ζητήματος της υγείας των κατοίκων «εκ των νοσηρών λιμνών απειλούμενης...». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904. Στις διορθώσεις επίσης της β' επιδιαθήκης εκτός από την τροποποίηση που κάνει των 100.000 δραχμών προς το Ορφανοτροφείο Κέρκυρας, και άλλων 100.000 δραχμών προς το νοσοκομείο της Λευκάδας- σημειώνει πως, αν υπήρχαν χρήματα εις τους επιμελητές κάτω των 125.000 δραχμών συμπεριλαμβανομένης και της οικίας του, τα αφιέρωνε «εις το εν τω μοναστηριών του Αγίου Φραγκίσκου υπάρχον παρθεναγωγείο». Με την τελευταία του επιδιαθήκη της 10 Φεβρουαρίου 1906 «διέταξε να συμμορφώνονται οι εντολοδόχοι του με τους όρους του». ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουνίου 1904.

³³⁵ Ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής, πλούσιος έμπορος, μέλος της ρωσικής αριστοκρατίας και κάτοχος των υψηλότερων ρωσικών παρασήμων, υπήρξε δήμαρχος της Οδησού από το 1878 μέχρι το 1895 συντελώντας με κοινωφελείς δραστηριότητές του, τις οποίες στήριζε οικονομικά και ο ίδιος, στην ανοικοδόμηση της γενέτειράς του. Η εθνική του ευαισθησία, κάτι που χαρακτήριζε και τον πατέρα του, Γρηγόριο Ιω. Μαρασλή, έμπορα από το Μαράς της Θράκης, θα εκφραστεί με επιχορηγήσεις και στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού και του ελληνικού Βασιλείου. Στεφ. Παπαγεωργίου, **Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.**, σσ.151-153.

³³⁶ **Ο.π.**, σ.152 και Εφ. Αθήναι, 2 Μαΐου 1907 και Μαριάννας Κορομηλά, **Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα**, [Πολιτιστική Εταιρεία « Πανόραμα»], δ' ανατύπωση, Αθήνα 1993, σ.275.

³³⁷ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6 φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906, (Δήμος Κερκύρας προς Νομαρχείο Κερκύρας). Σε ψήφισμα του Δ.Σ. του Δήμου επισημαίνεται η αναγνώριση της δωρεάς με ανακήρυξη του διαθέτη σε επίτιμο δημότη και ευεργέτη του δήμου Κέρκυρας. **Ο.π.**, φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 432 της 25 Αυγούστου 1906.

επονομάστηκε «Μαράσλειο Ορφανοτροφείο Κέρκυρας».³³⁸ Λίγα χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1910, ανάμεσα σε εκπαιδευτικά κληροδοτήματα που άφησε ο Μαρίνος Κοργιαλένιος προσέφερε και 2.000 λίρες στερλίνες υπέρ του ίδιου ιδρύματος.³³⁹ Στη διαθήκη του αναφέρεται στη δωρεά του προς το Ορφανοτροφείο Κέρκυρας, «υπέρ του οποίου ο αείμνηστος φίλος μου Μαρασλής συνεισέφερε τόσον γενναίως, ίνα διατεθή παρά της Διοικητικής του ειρημένου Ορφανοτροφείου Επιτροπής όπως αυτή κρίνη καλλίτερον δια την βελτίωσίν του».³⁴⁰

Επιθυμία κάποιων διαθετών ή δωρητών ήταν να κατευθυνθεί η ευεργεσία τους στην ίδρυση και συντήρηση νηπιακού ορφανοτροφείου. Δεν πρόκειται παρά για το Βρεφοκομείο του Δήμου Αθηναίων, του οποίου η ονομασία ποικίλει στις διαθήκες.³⁴¹ Συστήθηκε το 1848 από το Δήμο, λόγω της συχνής εγκατάλειψης βρεφών, αλλά η λειτουργία του ήταν ατελής.³⁴² Μετά την ανάληψη της δημαρχίας από το Γεώργιο Σκούφο (1803-1873) το 1857, ιδρύθηκε επίσημα σε δύο χρόνια³⁴³ το Νηπιακό Ορφανοτροφείο πάλι με τη συμβολή του Δήμου,³⁴⁴ του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) και Ιωάννη Κοντογιαννάκη, πρώτου ευεργέτη του ιδρύματος, Ηπειρώτη, γενικού Προξένου της Ελλάδος στην Πετρούπολη, οι οποίοι καταγράφονται και ως ιδρυτές του.³⁴⁵ Η φτώχεια και ο αναλφαβητισμός είχαν τις δυσάρεστες κοινωνικές επιπτώσεις τους στη λαϊκή ιδιαίτερα τάξη της Αθήνας. Το 1860 όμως κυρίως με τη δωρεά των 44.000 φράγκων του Κοντογιαννάκη και των 20.000 δραχμών της βασίλισσας

³³⁸ ΓΑΚ ΚΕΡΚ, φάκελος 723, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

³³⁹ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουλίου 1910. ΜΗΚ,Γ' 58, σ.307.

³⁴⁰ Άρθρο 40^ο της διαθήκης του Κοργιαλένιου, ό.π. και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα (XVIII) Κληροδοτήματα Μ. Κοργιαλένιου, έγγραφο 46146 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632,6.

³⁴¹ Η ονομασία του ποικίλει ανάλογα με τις απαιτήσεις των κληροδοτών, αλλά και με την ηλικία των παιδιών που περιθάλπονταν (βρέφη ή νήπια). Συναντάμε τις ονομασίες: «Νηπιακό Ορφανοτροφείο», «Ορφανοτροφείο Εκθέτων Βρεφών», «Εκθετοτροφείο», «Νοθοτροφείο», «Νηπιακό Βρεφοκομείο». **Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859-1999**, Χρυσό Μετάλλιο Ακαδημίας Αθηνών, (επιμέλεια Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Βασιλική Ματζιώρου, Πολυξένη Ματζιώρου και Πολυξένη Λεούση), Εταιρεία Αρχαιικών Μελετών και [«Ο Μικρός Ρωμικός» ΕΠΕ], Αθήνα 1999, σ.34.

³⁴² Εκθετοτροφεία, λόγω των επιτακτικών αναγκών να καλυφθούν έντονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν, ιδρύθηκαν σε λιμάνια κυρίως, όπως η Σύρος. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 1, υπφ.2-4 (1899-1906), Δημοτικό Εκθετοτροφείο: προϋπολογισμοί-απολογισμοί, έγγραφο 5073 της 24 Μαΐου 1900: (Απόφασις εκ του απολογισμού του εκθετοτροφείου του έτους 1899). Βλ. σχετικά Θωμάς Δρίκος, **Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα**, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.

³⁴³ Συγκεκριμένα, η ίδρυσή του υπογράφηκε την 31 Δεκεμβρίου 1859 και δημοσιεύθηκε την 21 Ιανουαρίου 1860. **Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π., σ.32.**

³⁴⁴ Ο Δήμος Αθήνας ανέλαβε συστηματικά την ανέγερση του βρεφοκομείου διενεργώντας εράνους. Έτσι, αύξανε κάθε έτος τα διαθέσιμα κονδύλια. Οι 13.000 δραχμές του κεφαλαίου που διέθετε ο Δήμος το 1857, λόγω χάρη, έγιναν 14.000 το 1858. **Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π., σ.31.**

³⁴⁵ Ό.π., σ.29. Περισσότερα στο Αναστάσιος Ζίννης, **Έκθεσις των κατά το Δημοτικόν Βρεφοκομείον Αθηνών**, Αθήνα 1866, σ.9. Ο Ραγκαβής είχε γράψει επίσης στον Ιωάννη Σούτσο να παρακινήσει ομογενείς στη Ρωσία να δωρίσουν χρήματα στο ελληνικό δημόσιο για την ίδρυση Μουσείου και Βρεφοκομείου. Η απάντηση του Σούτσου ήταν ενθαρρυντική, δεδομένου ότι ο Βερναρδάκης έδωσε για το Μουσείο, ενώ ο Ι. Κοντογιαννάκης για το Βρεφοκομείο. «Έξαλλος μετά χαράς» γράφει ο Ραγκαβής, «προυκάλεσα παρασήμων αμοιβήν και εις τους δωρητάς και εις τον κ. Σούτσον». Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή **Απομνημονεύματα**, (τόμοι Α'-Δ'), τόμος Β', Γ.Κασδόνης, [Πυρσός], Αθήνα 1892-1930, σσ.395-397.

Αμαλίας³⁴⁶ οικοδομήθηκε το ίδρυμα. Δείγματα προσφορών στην κατεύθυνση αυτή συναντάμε εκείνη του Δημητρίου Γακόπουλου, ομογενούς στην Τούλσα της Αιγύπτου,³⁴⁷ του Νικολάου Ράλλη στη Ρωσία,³⁴⁸ του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου στο Λιβόρνο, του Ανδρέα Συγγρού, του Κωνσταντίνου Δ. Χατζηδημητρίου, της βασίλισσας Όλγας και άλλων.

6. Ανεκπλήρωτες διαθέσεις

Υπάρχουν επιθυμίες των διαθετών που δεν ευοδώθηκαν για σειρά διαφορετικών αιτιών. Όμως, όχι σπάνια βλέπουμε την αναίρεση των διατάξεων από τους ίδιους τους ευεργέτες ή τους δωρητές για λόγους που γνωστοποιούνται στα κείμενά τους ή παραμένουν άγνωστοι. Αξίζει να αναφέρουμε τη διάθεση του Ιωάννη Μ. Μπάγκα, (1814-1895) ομογενούς από την Κορυτσά της Β. Ηπείρου, ο οποίος εργάστηκε στην Αίγυπτο και τη Ρουμανία. Το 1889 δώρισε όλη του την περιουσία στο ελληνικό Δημόσιο.³⁴⁹ Στο πρώτο αυτό δωρητήριο συμβόλαιό του³⁵⁰ ορίζει τα υπάρχοντα περιουσιακά του στοιχεία να διατεθούν, «..όπως αποτελέσωσιν ορφανοτροφείον αρρένων δια την διδασκαλίαν των προπαιδευτικών γραμμάτων και την εκμάθησιν βιοποριστικών τεχνών κατά τα τελειότερα εν Ευρώπη συστήματα...».³⁵¹ Έδρα του ορφανοτροφείου τούτου ορίζει την Αθήνα. Ζητά επίσης μετά από πενταετία από της ιδρύσεως του τη δημιουργία παραρτήματος στην πατρίδα του, την Κορυτσά, όπου να εισάγονται κατά προτίμηση τα ορφανά από την Κορυτσά και περιοχές της Μακεδονίας. Καθορίζει βραβείο 500 δραχμών στον «αριστεύσαντα χρηστοθήτη μαθητή».³⁵² Θα καταργήσει την πράξη αυτή όμως αργότερα³⁵³ για άγνωστους σε μας λόγους.

---

³⁴⁶ Από το κληροδότημα του Κοντογιαννάκη ο Δήμος Αθήνας οικοδόμησε το Βρεφοκομείο το 1873 στην οδό Πειραιώς. Μπίρης, *Αι Αθήναι..ό.π.*, σ.206. Το ποσό ανερχόταν σε 80.000 χάρτινα ρούβλια, καθόλου ευκαταφρόνητο, καθότι το 1867 απέδιδε 2.200 δραχμές ετησίως. *Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, ό.π.*, σ.32.

³⁴⁷ Αγνοούμε το ύψος της προσφοράς του. *ΑΥΕ*, Φάκ.1880/88,1, έγγραφο 6849 της 24 Ιουλίου 1880.

³⁴⁸ Με τη διαθήκη του την 14 Φεβρουαρίου 1889 αφιέρωσε 50.000 φράγκα στο νηπιακό ορφανοτροφείο. *ΑΥΕ*. Έγγραφο 54 της 14 Φεβρουαρίου 1903 (από Τεργέστη) και *Ι.Α.ΕΤΕ* 27, Κληροδ. (XVII), Κληροδότημα Νικολάου Ράλλη, φάκελος 1, έγγραφο 943 της 2 Μαΐου 1889. Διαθήκη του Νικολάου Ράλλη της 20 Μαΐου 1889 και έγγραφο 54 της 14 Φεβρουαρίου 1889.

³⁴⁹ Με νέα περιουσία που απέκτησε εργαζόμενος αγόρασε το ξενοδοχείο στην Ομόνοια επονομαζόμενο Μπάγκειο και το εκχώρησε πάλι στο Κράτος. Το σύνολο κινητής και ακίνητης περιουσίας του ανερχόταν στην αξία των 61924927 δραχμών. *ΜΗΚ*, σ.920. Ο ίδιος ζήτησε μόνο να κρατήσει εισόδημα 500 δραχμών μηνιαίως για τη συντήρησή του. Με την πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Εξωτερικών, Στέφανου Δραγούμη, το ποσό ανήλθε στις 1.000 δραχμές. *ΜΗΚ*, σ.919 και Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, ...ό.π.*, σ.159.

³⁵⁰ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.47667 της 16 Αυγούστου 1886. Ακολούθησαν η διαθήκη του στις 24 Σεπτεμβρίου 1894 και δωρητήριο έγγραφο στις 3 Οκτωβρίου 1895. *ΜΗΚ,Γ'*206, σσ.918,1122 και *ΑΥΕ*, Φάκ.1890/ Δ60,1.

³⁵¹ Συμβολαιογραφική πράξη Ιωάννη Μ. Μπάγκα της 16 Ιουνίου 1889. *ΜΗΚ,Γ'*, σ.924.

³⁵² *Ο.π.*

³⁵³ Συμβολαιογραφική πράξη, αρ.7711 της 29 Νοεμβρίου 1895. *ΜΗΚ,Γ'*, σ.924.

**7. Οι πτωχοί της πρωτεύουσας,
«ομάδες περιθωριακές, ομάδες επικίνδυνες»
(Σχολές Απόρων Παιδών)**

Παράλληλα με τα ορφανοτροφεία το φαινόμενο της παιδικής ένδειας και αυτό με τη σειρά του θα προκαλέσει το ενδιαφέρον της ευεργεσίας. Οι αιτίες δεν εντοπίζονται μόνο στη μόνιμη ένδεια του ελληνικού πληθυσμού το 19^ο αιώνα, αλλά και στην πληθυσμιακή μετακίνηση που παρατηρήθηκε το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα κατοίκων ορεινών περιοχών της Ελλάδας προς τις πεδινές και ιδιαίτερα τις πόλεις με επιδίωξη την επίλυση βιοποριστικών προβλημάτων ενός αυξανόμενου πληθυσμού, τον οποίο οι υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις δε μπορούσαν να στηρίξουν.³⁵⁴ Με την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων παρουσιάστηκε μία αντίστοιχη πληθυσμιακή συρροή σε αστικά κέντρα, όπως ήταν η Αθήνα, η Σύρος και ο Πειραιάς, μέσα στην οποία υπήρχαν ανήλικα παιδιά που στέλνονταν από την οικογένειά τους να εργαστούν με στόχο την οικονομική της ενίσχυση. Με ελάχιστη αμοιβή οι γονείς ή κηδεμόνες εκμίσθωναν την εργασία των παιδιών, είτε σε εύπορες οικογένειες, είτε σε επιχειρηματίες ή «μαστόρους» της πόλης.³⁵⁵

Ως σημαντικότερος φορέας, εκτός ορισμένων άλλων δευτερευόντων οργανισμών, στήριξης των απόρων παιδιών, ήταν ο φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» που ιδρύθηκε το 1865. Σκοπός του ήταν «η δια της από κοινού των μελών αυτού ενέργεια, πρόοδος και γενική ωφέλεια».³⁵⁶ Μέσα σε διάστημα τριάντα ετών από την ίδρυσή του αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής στην Ελλάδα.³⁵⁷ Μοχλός της προσπάθειας των μελών του Συλλόγου για διευρυμένη κοινωνική και πατριωτική δραστηριοποίησή ήταν η ιδέα της «κοινωνικής και εθνικής προόδου». Οι επιδιώξεις του Συλλόγου ευθυγραμμίζονταν με την προοπτική ενός εκπολιτιστικού προορισμού του ελληνικού έθνους στην Ανατολή, στοιχείο που τροφοδοτούσε την εθνική πολιτική στο «αλυτρωτικό» ζήτημα. Έθεσε ως στόχο του την «δια της διαδόσεως των γραμμάτων διανοητική, ηθική και κοινωνική του λαού βελτίωσιν».³⁵⁸

Ο Σύλλογος προσέφερε εθνική υπηρεσία με την ανάπτυξη στενότερων επαφών με συλλόγους εκτός των συνόρων του ελληνικού βασιλείου, κυρίως των περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το 1875 είχε συνδεθεί με 80 συλλόγους και σωματεία.³⁵⁹ Η διακήρυξη του Ν.Λεβίδη, λογίου και μέλους του προεδρείου του Συλλόγου «Παρνασσός»,

---

³⁵⁴ Συμπορευόταν η πληθυσμιακή μετακίνηση αυτή με την δημογραφική ανάπτυξη αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της Αθήνας. Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν, [Εξάντας], Αθήνα 1876, σσ.173,186-188,252-253.

³⁵⁵ Δούλευαν πολλές ώρες ως λούστροι, εφημεριδοπώλες, υπηρέτες, ράφτες, σιδηρουργοί, γαλατάδες, «οψοκομιστές» υποφέροντας τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Κ. Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.146.

³⁵⁶ *Ο.π.*, σ.22.

³⁵⁷ Κορασίδου, *Οι Αθλιοι...ό.π.*, σσ.153-155.

³⁵⁸ *Κανονισμός του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»*, Αθήνα 1875, αρ.1.

³⁵⁹ Από αυτά τα 25 ήταν αλλοδαπά και τα 55 ελληνικά, από τα οποία τα 20 βρίσκονταν μέσα στο ελληνικό βασίλειο, και τα 35 εκτός αυτού. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.98. Το 1899 επίσης η Σχολή του «Παρνασσού» καλλιεργούσε σχέσεις με τη Νυχτερινή σχολή Μεσολογγίου, τη Σχολή Απόρων Πύργου και άλλες σχολές ή συλλόγους που λειτουργούσαν στις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού. Ένας από αυτούς ήταν ο Φιλεκπαιδευτικός σύλλογος «Ομόνοια» της ελληνικής κοινότητας στο Βαϊνδάριο. *Ο.π.*, σ.240.

κατά την οποία «μόνο η πνευματική της Ελευθέρας μετά της δούλης Ελλάδος ένωσις δύναται να συγκρατήση τον πανταχόθεν κεραυνούμενον Ελληνισμόν», είχε βαθιά απήχηση, ώστε την περίοδο της προεδρίας του 99 μέλη νέα και από την πρωτεύουσα και από τον ελληνισμό της διασποράς πύκνωσαν τις τάξεις του.³⁶⁰ Ο Σπυρίδων Λάμπρος, ένας από τους ιδρυτές του, υποστήριξε σε λόγο του ότι την εποχή της ίδρυσης του συλλόγου υπήρχε έντονη η ανάγκη «αβίαστου προαγωγής των γραμμάτων, αληθούς εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις εξικνουμένης διαδόσεως της παιδείας, ελευθέρας του πνεύματος και του χρήματος συναναμίξεως, προοδευτικής των ηθών επιλεπτύνσεως, μορφώσεως και αναμορφώσεως».³⁶¹

Η προώθηση της ιδέας της εργασίας στα πτωχά παιδιά ως ανώτατης αξίας αποτέλεσε μέρος της πρωτοβουλίας Συλλόγου, ο οποίος το 1872 ίδρυσε στην Αθήνα τη Σχολή των Απόρων Παιδών. Ήταν νυχτερινή σχολή και ιδρύθηκε με πρόταση του Σπυρίδωνα Βασιλειάδη, νεαρού τότε ποιητή.³⁶² Κύρια επιδίωξη της Σχολής, σύμφωνα με τον κανονισμό που συνέταξε η ενδεκαμελής επιτροπή,³⁶³ έπρεπε να είναι η «ηθική» κυρίως διαπαιδαγώγηση των παιδιών παράλληλα με «την διανοητικήν και γραμματικήν αυτών ανάπτυξιν» μέσα από την παρακολούθηση μαθημάτων «γεννώντων τον έρωτα της εργασίας και της τιμής».³⁶⁴ Οι ιδρυτές της αντιτάχθηκαν στις σκληρές και απάνθρωπες συνθήκες της παιδικής εργασίας χωρίς όμως να απορρίπτουν την «αρχή» της εργασίας και την επαγγελματική απασχόληση των παιδιών.³⁶⁵ Ιδιαίτερα οι διαβόητοι «Μάγκες του Ρολογιού» ήταν τα άπορα παιδιά που προσήλκυσαν το ενδιαφέρον των μελών του Συλλόγου «Παρνασσός»,³⁶⁶ που παρενέβαιναν με στόχο την καταπολέμηση του εγκλήματος, ως αυτονόητης συνέπειας της φτώχειας. Επιδίωκαν τη μόρφωση αυτών των παιδιών, και μέσω αυτής, όπως ισχυρίζονταν, την

³⁶⁰ Μεταξύ αυτών ήταν και οι Ζαλοκώστας, Βικέλας, Ξένος κ.α. Ό.π., σ.57.

³⁶¹ Συνέχιζε με τα χαρακτηριστικά μιας εθνικιστικής έξαρσης: «Το δ' έθνος ησθάνετο την ανάγκην της μακράς εκείνης προς την μεγάλην εθνικήν αποκατάστασιν προπαρασκευής, ήτις δεν είνε έργον της κυβερνήσεως, αλλά των ατόμων της ησύχου και αθορύβου, αλλά μεμελετημένης και σκοπίμου μεταλαμπαδεύσεως των ελληνικών γραμμάτων μέχρι των εσχατιών των ελληνικών χωρών, εκεί όπου η εθνική πάλη των φυλών πολλάκις εκδηλούται δια του υπέρ της γλώσσης και παιδείας αγώνος». Σπυρίδων Λάμπρος, Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, περ. Παρνασσός, Απρίλιος 1892, σ.457.

³⁶² Σε συνεδρίαση της 23 Οκτωβρίου 1872 αποφασίστηκε με αποτελεσματική συμβολή του Σπυρίδωνα Βασιλειάδη η ίδρυση της Σχολής Απόρων Παιδών. Ό.π., σ.66.

³⁶³ Την πρώτη επιτροπή του Συλλόγου που εκλέχτηκε γι αυτό το σκοπό, απάρτισαν ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Λέων Μελάς, Ιωάννης Περβάνογλου, Αριστείδης Λάσιος, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Φίλιππος Παρασκευαΐδης, Μιχαήλ Λάμπρος, Δημήτριος Κορομηλάς, Νικόλαος Πολίτης, Μιχαήλ Deffner, Νικόλαος Λεβίδης. Η σύνταξη του Κανονισμού ανατέθηκε από την επιτροπή στους Σπυρίδωνα Βασιλειάδη, Δημήτριο Κορομηλά και Νικόλαο Λεβίδη. Βλ. Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 7ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873, σσ.21-22.

³⁶⁴ Ό.π., σσ.21-22 και 75. Αποφασίστηκε να διδάσκονται ηθική, ελληνική ιστορία, γεωγραφία, φυσική ιστορία, κοσμογραφία, φυσική, χημεία, πολιτική οικονομία, εξήγηση του πολιτεύματος και του ποινικού νόμου, υγιεινή, ενώ αργότερα προστέθηκε και η μουσική. Λογοδοσία...ό.π., σ.76. Επίκεντρο λοιπόν του προγράμματος αυτού ήταν η ηθικο-θρησκευτική αγωγή. Τα μαθήματα αυτά αυξήθηκαν κατά την περίοδο 1875-1888 σε 300 περίπου. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888, σ.3.

³⁶⁵ Κορασίδου, Οι Αθλιοι...ό.π., σ.109.

³⁶⁶ Πρόκειται για το Ρολόι της Παλαιάς Αγοράς που προσέφερε ο Λόρδος Έλγιν στην Αθήνα σε αντάλλαγμα των κλαπέντων «καλλιτεχνημάτων» του Παρθενώνα. Λόγος του κοσμήτορος των σχολών Αριστοτέλους Κουρτίδου στο Πεντηκονταετηρίς των Σχολών των Απόρων παιδών Παρνασσού. Παρνασσός, Απρίλιος 1892, σ.457.

απελευθέρωσή τους από την εξαθλίωση και τα εγκληματικά κυκλώματα και τη μετατροπή τους σε «τακτικούς και επιμελείς εργάτες».³⁶⁷ Στη σχολή φοιτούσαν δωρεάν παιδιά εγκαταλελειμμένα, «βιοπαλαισταί» ηλικίας 10 - ακόμη και 5 ετών - μέχρι και 22 ετών που ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα,³⁶⁸ αλλά παράλληλα επιθυμούσαν να «τύχωσι παιδεύσεως επαρκούς». Οι εργοδότες των παιδιών αρνούμενοι να παρακολουθήσουν τις κοινωνικές εξελίξεις κατηγορούσαν τη σχολή ως τόπο διαφθοράς και κακομεταχειρίζονταν τα παιδιά συνεχίζοντας τη στυγνή εκμετάλλευσή τους.³⁶⁹ Αυτό άλλαξε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι συντεχνίες επέτρεπαν την παρακολούθηση μαθημάτων στον «Παρνασσό» από τους μικρούς εργαζόμενους,³⁷⁰ στους εκπαιδευτικούς κόλπους της σχολής καταρτίστηκαν υποδηματοποιοί, λιθοξόοι, ξυλουργοί, ράπτες, κ.α.³⁷¹ Το ενδιαφέρον των μελών του «Παρνασσού» για την επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών εξακολουθούσε και μετά την αποφοίτησή τους από τη Σχολή.³⁷²

Το 1873 ο Σύλλογος αποφάσισε να ιδρυθούν εκτός από τη Σχολή Απόρων της Κερκύρας και άλλες παρεμφερείς σχολές στην Καλαμάτα, τη Σύρο, τη Χαλκίδα. Έτσι, το σχολικό έτος 1883-1884 λειτουργούσαν ήδη 12 σχολές Απόρων Παιδών - Αθήνας, Σύρου, Καλαμάτας, Ζακύνθου, Πάτρας, Ανδρου, Καπελέτου, Τραγανού, Κατσαρού Πύργου, Λευκάδας και Αργοστολίου -, όπου φοιτούσαν 1400 μαθητές.³⁷³

Από την πρώτη στιγμή της σύστασης της Σχολής Απόρων Παιδών το 1872 συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός συνδρομών.³⁷⁴ Πρώτοι οικονομικοί πόροι της υπήρξαν εκείνοι που προέρχονταν από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το υπουργείο Παιδείας, την Επιτροπή «προς εμψύχωσιν της Ελληνικής Βιομηχανίας», το υπουργείο των Εσωτερικών και το Δήμο της Αθήνας.³⁷⁵ Ο Δημήτριος Ράλλης, βουλευτής τότε, Υπουργός Παιδείας το 1875, λόγου χάρη, πρότεινε και η Βουλή ψήφισε 5.000 δραχμές ως ετήσια συνεισφορά υπέρ της σχολής το ίδιο έτος.³⁷⁶

Εκτός από φορείς, όπως η Εθνική και η Πιστωτική Τράπεζα, το υπουργείο Παιδείας ή ο βασιλιάς Γεώργιος Α', πολλοί εύποροι ομογενείς ή απλοί πολίτες συνέδραμαν στο έργο του Συλλόγου. Σημαντική ήταν η οικονομική ενίσχυση του Ανδρέα Συγγρού με 6.000 δραχμές,

---

³⁶⁷ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σσ.158-159 και 168.

³⁶⁸ Μία ποικιλία επαγγελμάτων συνδέεται με την παιδική εργασία. Τα κυριότερα από αυτά ήταν εκείνο του οφκομιστή, του λούστρου, του εφημεριδοπώλη, του υπηρέτη σε σπίτια ή καταστήματα. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.169.

³⁶⁹ *Ο.π.*, σσ.250-251.

³⁷⁰ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αιώνα)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.22-23.

³⁷¹ Τα μαθήματα ήταν βραδινά και οι τάξεις το 1875 έγιναν τρεις με έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό μαθητών. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σσ.72-74.

³⁷² *Ο.π.*, σ.170.

³⁷³ *Ο.π.*, σσ.73-76.

³⁷⁴ Ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης προσέφερε 200 δραχμές την 23 Οκτωβρίου 1872 και ακολούθως κατέθετε στο ταμείο μηνιαίως από το κεφάλαιο των βοηθημάτων του Υπουργείου. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν, ό.π.*, σσ.69,77. Ήταν αναγκαία τακτική του Συλλόγου η προσέλευση οικονομικής ενίσχυσης με διάφορους τρόπους. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχείον υπέρ της οικοδομής Σχολής απόρων παιδών*, Αθήνα 16 Ιουνίου 1875.

³⁷⁵ Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.162.

³⁷⁶ Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν, ό.π.*, σ.92

που αρκούσε να καλύψει τα έξοδα συντήρησης ενός έτους, της Μαρίας Ράλλη από τη Μασσαλία, του Αναστασίου Τσουφλή με κληροδότημα 500 ρουβλίων.³⁷⁷

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η επιχορήγηση του Δήμου προς τη Σχολή Απόρων Παιδών ανήλθε σε 3.000 δραχμές ετησίως και η Βουλή των Ελλήνων προσέφερε άλλες 1.000 δραχμές υπέρ αυτής. Ικανά ποσά εξοικονομήθηκαν από χοροεσπερίδες ή προσφορές για βραβεύσεις μαθητών της Σχολής.³⁷⁸

Από το 1907 η Σχολή Απόρων Παιδών ισχυροποιήθηκε οικονομικά. Η περιουσία της ανερχόταν το 1907 σε 467.508 δραχμές.³⁷⁹ Ο αριθμός δωρεών και κληροδοτημάτων προς το Σύλλογο αυξανόταν. Σημαντική ήταν η προσφορά του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου, του Λεωνίδα Σεβαστόπουλου, του Παντιά Κάραλη, του ιατρού Πέτρου Κοσκορρόζη από τη Σύρο, ο οποίος, εκτός από τη δωρεά των βιβλίων του στη Σχολή, θέσπισε βραβεία μαθητών της.³⁸⁰ Μέσα σε μία δεκαετία στις περισσότερες επαρχιακές πόλεις ιδρύθηκαν σχολές άπορων παιδιών με την οικονομική στήριξη και επίβλεψη του Συλλόγου έως την απόκτηση αυτοδυναμίας της κάθε μίας.³⁸¹

Ως παράρτημα της Σχολής Απόρων Παιδών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» λειτούργησε η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολης που ιδρύθηκε το 1874³⁸² με τον ίδιο σκοπό μιας «στοιχειώδους σχολικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης και μόρφωσης άπορων εργαζομένων παιδιών».³⁸³ Η Σχολή χειραφετήθηκε από την κηδεμονία του Συλλόγου «Παρνασσός» το 1888 αποκτώντας παράλληλα νέο διοικητικό συμβούλιο και κατέστη η ίδια νομικό πρόσωπο χωρίς να χρηματοδοτείται από αυτόν.³⁸⁴ Η ίδια ίδρυσε με εράνους Εργαστήριο γυναικών και Μουσικό τμήμα.³⁸⁵

Πρώτος χορηγός και εμπνευστής της ιδέας της ίδρυσής της το 1874, και την οποία εν μέρει πραγματοποίησε, ήταν ο Τιμολέων Δ. Αμπελάς, Συριανός δικηγόρος, ιστοριογράφος.³⁸⁶ Σκοπός της Σχολής ήταν η δωρεάν εκπαίδευση «εις τα γράμματα και τας τέχνας» άπορων

---

³⁷⁷ Έκθεσις περί της σχολής Αθηνών (1 Σεπτεμβρίου 1879-31 Αυγούστου 1880), *Ο.π.*, σ.25.

³⁷⁸ Ο Νικόλαος Θών, επιμελητής ανακτόρων, επιχορήγησε δύο βραβεία των 300 και 200 δραχμών προς τους άριστους μαθητές. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.240. Με την πρωτοβουλία της Ελεονώρας Δούζε συγκεντρώθηκαν 4.695 δραχμές σε μία από τις χοροεσπερίδες. *Ο.π.*

³⁷⁹ *Ο.π.*, σ.297.

³⁸⁰ Ο Κων. Σεβαστόπουλος αφιέρωσε 22.000 δραχμές περίπου. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27, Κληροδ. (ΙΙ), *ό.π.*, φάκελος 2 και 3. έγγραφο 8, «Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». Καταγράφονται επίσης οι χρηματικές προσφορές των Ε. Γεωργαντόπουλου, Γαβριήλ Στρατούλη, Αλέξανδρου Καμπά, Ταρσή Αδαμαντίδου, Ν. Αμποτ, Λ.Πηνιατόρου, Λέοντος Νοταρά και άλλων. Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*

³⁸¹ Ιδρύθηκαν σχολές «οιονεί παραρτήματα» της Νυκτερινής Σχολής της Αθήνας σε Καλαμάτα, Σύρο, Αργοστόλι, Θήβα, Ζάκυνθο, Χαλκίδα, Πάτρα, Άργος, Μεσολόγγι, Πύργο, Λευκάδα. Χ. Θεοδωράτος, *Χρονικόν...ό.π.*, σσ.36-37.

³⁸² Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1889. *ΓΑΚ ΣΥΡ*, Εκπαίδευση 3. Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παιδών 1915, άρθρο 1^ο. Αργότερα θα ονομαστεί Βαρδάκειος Επαγγελματική Σχολή Απόρων Παιδών από το όνομα του ευεργέτη της Ιωάννη Κυριαζή Βάρδακα με καταγωγή το Αίβαλί της Μικράς Ασίας του οποίου η πρώτη δωρεά από 12.000.000 δραχμές έγινε το 1938. Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.284-287.

³⁸³ *Ο.π.*, σσ.17-20.

³⁸⁴ *Ο.π.*, σ.28.

³⁸⁵ *Ο.π.*, σσ.240,146.

³⁸⁶ Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.13,17, 55 και 275. Η σύστασή της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 23 Φεβρουαρίου 1889. *ΓΑΚ ΣΥΡ*, Εκπαίδευση, φάκελος 3., Άρθρο 1^ο, Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παιδών 1915.

παιδιών και των δύο φύλων, εφόσον υπήρχε η οικονομική δυνατότητα του ταμείου της.³⁸⁷ Γράφτηκαν στη Σχολή εξήντα άπορα παιδιά, «στιλβωταί υποδημάτων, ξυλοσυλλέκται, υδατοκομισταί, ψοκομισταί, υπηρέται καί τινες άεργοι...», προερχόμενα από διάφορα μέρη της ελεύθερης Ελλάδας, κυρίως νησιά, αλλά και περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού.³⁸⁸ Κατά τη δεκαετία του 1880 είχαν εγγραφεί παιδιά που ασκούσαν επίσης τα επαγγέλματα των χαλκουργών, σιδηρουργών, κουρέων, πινακοποιών, χρηματοποιών, εφαπλωματοποιών, χαλκέων, υποδηματοποιών, τυπογράφων, κυβικοποιών, ραπτών.³⁸⁹ Καθηγητής και μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων, ο Μεθόδιος Παπαθανασόπουλος, το 1880 σε ομιλία του τόνιζε την ανάγκη «ετέρας μορφώσεως, όλως πρακτικής, άνευ της οποίας ο σκοπός δι' ον αι τοιούτου είδους σχολαί συνεστήθησαν, αποβαίνει μάταιος. Η περί τας τέχνας άσκησις αποτελεί τον μόνον πόρον προς αποκατάστασιν αυτών (των παιδιών)».³⁹⁰ Με κυρίαρχο στόχο την επαγγελματική αποκατάσταση των τροφίμων φαίνεται, από μία οπτική, να διατηρεί ακραίες απόψεις προτάσσοντας έτσι ένα είδος εκπαίδευσης στεγνά τεχνικής και απομακρυσμένης από την εγκύκλιο γενική μόρφωση. Από την άλλη όμως πλευρά, οι απόψεις αυτές παρουσιάζονται ως μία εναλλακτική πρόταση σε ένα πεδίο εκπαίδευσης που χαρακτηρίζεται κατεξοχήν από το κλασικιστικό θεωρητικό πρότυπο.

Στις πρώτες οικονομικές ανάγκες της Σχολής ανταποκρίθηκαν οι κοσμήτορες της,³⁹¹ αργότερα ο Δήμος Ερμούπολης με ετήσια επιχορήγηση 2.000 δραχμών και η πολιτεία μέσω του Φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός».³⁹² Στα έκτακτα έξοδά της απάντησαν οι συνεισφορές ομογενών και κατοίκων της Σύρου.³⁹³ Σε ειδική στήλη τοπικής εφημερίδας του 1876 δημοσιεύθηκαν τα ονόματα 58 ευεργετών.³⁹⁴ Από την οικονομική διαχείριση της Σχολής του έτους 1875-1876³⁹⁵ στο σύνολο των εξόδων 7.970 δραχμών, περίπου το 50% αφορούσε την εκπαίδευση μαζί με το ενοίκιο της σχολής και τα υπόλοιπα τη συντήρηση των τροφίμων. Το

---

³⁸⁷ Άρθρο 2ο του Α' Καταστατικού της Σχολής που περιέχεται στην υπ.αρ.296 της 1 Ιανουαρίου 1888 πράξη χειραφετήσεως της από εκείνη του συλλόγου «Παρνασσού». Ό.π., σ.55.

³⁸⁸ Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σσ.34,42.

³⁸⁹ Μεθόδιος Παπαθανασόπουλος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παίδων και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1880. Οι άποροι μαθητές της Σχολής ανέρχονταν σε 120 και του Μουσικού Θιάσου σε 30. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1881.

³⁹⁰ Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1880.

³⁹¹ Συγκέντρωσαν ποσό 8.000 δραχμών από ιδιωτικές εισφορές μέσα στους πρώτους εννέα μήνες. Κατέβαλαν μάλιστα οι ίδιοι τα έξοδα της εγκατάστασης της Σχολής. Κοσμήτορες της ήταν οι Π. Τσόλας, Θ. Καλουτάς, Κ. Σαλτάμπασης, Ν. Πετρόπουλος και Τιμολέων Αμπελάς. Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.34.

³⁹² Ήταν ετήσια επιχορήγηση 800 δραχμών. Από το 1880 αυξήθηκε σε 3.000 δραχμές, λόγω της συστάσεως του Μουσικού θιάσου. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παίδων εκφωνηθείς υπό Μεθοδίου Παπαθανασοπούλου, μέλους της κοσμητείας της Σχολής και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1881.

³⁹³ Άμεση ήταν η ανταπόκριση των Εμμανουήλ Πρασακάκη στη Μασσαλία, Ε.Δ. Πατρινού στην Αλεξάνδρεια, Ελένης Ρήγα-Μάνιαρη συζύγου του ευεργέτη Στέφανου Ρήγα, Δημητρίου Βικέλα κ.α. Κληροδοτήματα αφέθηκαν στη Σχολή από τους Ιωάννη Κόρπη, Μ. Σέκερη, Π. Καλουτά, Α. Βιτάλη, Αρχιμανδρίτη Ναθαναήλ Ιωάννη, δωρεές από τους Γεώργιο Κορωνιό, Παύλο Ιωάννου, Γεώργιο Καλβοκορέση, κ.α. Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., έτους 1880. Ό.π.

³⁹⁴ Λογοδοσία της Σχολής Απόρων Παίδων από 1 Ιουλίου 1875 έως 31 Αυγούστου 1876. Εφ. Πανόπη, φύλλο της 15 Απριλίου 1870.

³⁹⁵ Λογοδοσία της Σχολής Απόρων, ό.π. και Παπαδάκης, Η Σχολή Απόρων...ό.π., σ.139.

1880 τα ετήσια έσοδα ανέρχονταν σε 17.691 δραχμές έναντι των εξόδων 7079,09 δραχμών.³⁹⁶ Συγκριτικά με την προηγούμενη λογοδοσία διαπιστώνουμε ότι η οικονομική πορεία της Σχολής Απόρων Παιδών ήταν ικανοποιητική. Στο μέγιστο μέρος της στηρίχθηκε στη συνδρομή, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα κατοίκων της και ομογενών του εξωτερικού.³⁹⁷ Δεν έλειψαν φυσικά οι ευεργεσίες σε είδος ή δωρεάν υπηρεσίες στο ίδρυμα.³⁹⁸

Σύμφωνα με τον Κανονισμό της Σχολής του 1874, τα χρηματικά όρια που καθόριζαν τη διάκριση σε «δωρητές», «ευεργέτες» και «μεγάλους ευεργέτες», όσων συνεισέφεραν, διέφεραν ελάχιστα από εκείνα άλλων ιδρυμάτων.³⁹⁹ Σημαντική υπήρξε η συμβολή των συγκεντρωθέντων χρηματικών ποσών στη συντήρηση και προαγωγή της Σχολής αυτής. Αξιόλογη θεωρείται η δωρεά της Αργυρής Αθ. Κρίνου που καταγόταν από την οικογένεια των Πρωϊών της Χίου, συζύγου εφοπλιστή.⁴⁰⁰ Με την προσφορά της το 1887 υπήρξε ουσιαστικά ιδρύτρια του «Εργαστηρίου Γυναικών» της Σχολής, όπου κατά τον Αρχιμανδρίτη Κύριλλο Βενιέρη «θα ευρίσκη λιμένα σωτήριοι ..η κινδυνεύουσα εν ταις τρικυμιάις του βίου και πολλάκις ναυαγούσα άπορος γυναικεία τάξις, ως και τα δίκην επαίτου διαιτώμενα ορφανά και απροστάτευτα θήλεα τέκνα».⁴⁰¹ Αξιοσημείωτη ήταν η προσφορά του Γεώργιου Βαλέντη, Ψαριανού πλοίαρχου και εμπόρου, δημοτικού συμβούλου Ερμούπολης (1860-1872), με την «αθόρυβο συμμετοχή» του σε κοινωφελή και φιλανθρωπικά έργα,⁴⁰² αλλά και του Σταματίου Μπίστη, δικαστικού υπαλλήλου, συμβολαιογράφου, ο οποίος κληροδότησε το 1914 σ' αυτήν οίκημα για την ετήσια βράβευση μαθητή της Σχολής.⁴⁰³ Στη διαθήκη του διατυπώνοντας την τελευταία βούλησή του σημειώνει κάποια από τα κίνητρα της πράξης του: «Επιθυμών να φανώ κατά τι ωφέλιμος εις την φίλην Ερμούπολιν, το μεν ως Δημότης αυτής, το δε, διότι το πλείστον του βίου μου διήλθον εν αυτή, υπηρετήσας, το πρώτον, ως Δικαστικός Υπάλληλος, είτα δ' ως Συμβολαιογράφος, επί τεσσαρακονταετιαν ολόκληρον, κληροδοτώ εις την εν Σύρω Σχολήν Απόρων Παιδών...». Η μόνη του λοιπόν περιουσία, που απέκτησε, όπως σημειώνει

³⁹⁶ Λογοδοσία εσόδων-εξόδων της Σχολής Απόρων Παιδών από 30 Απριλίου 1880 μέχρι 31 Μαΐου 1881 στο Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων...ό.π., 1881.

³⁹⁷ Βλ. Λογοδοσίες της Σχολής Απόρων Παιδών...ό.π., των ετών 1875,1879 και 1881.

³⁹⁸ Ανάμεσα στο πλήθος αυτών διακρίνουμε τους Γ. Κουκουλά, Νομαρχιακό δάσκαλο, Εμμανουήλ Μαγκάκη, δάσκαλο, Γ. Καλαποδόπουλο, Αντώνιο Βλαστό, Σχολάρχη, Α. Αμπελά, Δ. Μαρίνο, Σ. Ευαγγελινό, Ι. Σαμοθράκη, δάσκαλο, Γ. Ψυλλάκη καθηγητή, Π. Σαρρή, δάσκαλος, Ταραντίνο πατέρα και γιο δασκάλους. Ευανθία Περγίδικη. Παπαδάκης, **Η Σχολή Απόρων...ό.π.**, σ 163.

³⁹⁹ Άρθρο 7 του Κανονισμού του 1874. Σύμφωνα με αυτό, μεγάλος ευεργέτης ανακηρυσσόταν εκείνος που προσέφερε πάνω από 10.000 δραχμές, ευεργέτης, μέχρι τις 10.000 δραχμές και χορηγός μέχρι 500 δραχμές. **Ο.π.**, 146. Βλ. παραπάνω, σσ.581,598, υπσμ.312.

⁴⁰⁰ Ο Δημήτριος Αθ. Κρίνου, γιος της, έστειλε από Παρίσι 200 χρυσά φράγκα, ενώ τα άλλα τέκνα της, Κωνσταντίνος, Γεώργιος, Σταμάτιος, Πέτρος και Ιωάννης Κρίνου, με αφορμή το θάνατό της το 1893 προσέφεραν στη Σχολή 6.000 δραχμές. **Ο.π.**, σ.352. Βλ. κεφ. Επαγγελματική Εκπαίδευση Γυναικών, σ.502.

⁴⁰¹ Λόγος Αρχιμανδρίτη Κύριλλου Βενιέρη, πρόεδρου του Δ.Σ. της Σχολής, Μάρτιος του 1889, ημέρα των εγκαινίων της χειραφέτησης της Σχολής. **Ο.π.**, σ.100. Βλ. κεφ. Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Γυναικών, σ.502.

⁴⁰² Το 1875 προσέφερε στη Σχολή 5.000 δραχμές Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.4975 της 11 Αυγούστου 1875. Με το ίδιο συμβόλαιο δώρισε στο Ορφανοτροφείο Αρρένων 6.000 δραχμές. **Ο.π.**, σσ.148-153.

⁴⁰³ Από το καθαρό ετήσιο εισόδημα της «εν Ερμούπολει ανωγαιοκαταγωγείου οικίας» του ζήτησε «όπως...βραβεύηται κατ' έτος, αλλά μετά τον θάνατον της συζύγου μου, ..δια εικοσάδραχμου βραβείου ο ικανώτερος, ηθικώτερος και επιμελέστερος και προς τους δασκάλους ευπειθέστερος των μαθητών της Σχολής ταύτης».

«..κατά συνείδησιν, μόνον εκ του ιδρώτος μου, δι' εργασίας μου, τη αρωγή και της συζύγου μου...», και που «τυγχάνει ελαχίστη μη επιδεχόμενη μείζονα καταμερισμόν..», εδόθη στη Σχολή. Τυχόν περίσσευμα μετά από τις αναγκαίες ενέργειες προς εξασφάλιση του βραβείου θέλησε να δίνεται στην Επαγγελματική Σχολή Θηλέων Ερμούπολης.⁴⁰⁴ Δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στη συμβολή μικρή ή μεγάλη γνωστών στην κοινωνία της Σύρου ευεργετών, όπως του Χιώτη Ζωρζή Νεγρεπόντη,⁴⁰⁵ του Σταμάτιου Ιω. Πρωΐου, Χιώτη στην καταγωγή⁴⁰⁶ ως ανώνυμου και κατόπιν ως τακτικού δωρητή με ετήσιες και έκτακτες εισφορές,⁴⁰⁷ του ξαδέλφου του, Σταμάτη Κων. Πρωΐου, μεγαλέμπορου, τραπεζίτη, εμποροδίκη και δημοτικού συμβούλου της Ερμούπολης,⁴⁰⁸ που συνέδραμε τόσο στην υποδομή των δύο ορφανοτροφείων της Σύρου, όσο και στη Σχολή Απόρων Παίδων.⁴⁰⁹ Η παρουσία του Ανδρέα Συγγρού, βουλευτή τότε της επαρχίας Κυκλάδων, δεν έλλειπε από τη χρηματοδότηση παρόμοιων υποδομών. Προσέφερε στο εργαστήριο Απόρων Γυναικών 3.000 δραχμές το 1890.⁴¹⁰ Το ύψος αυτής της προσφοράς για το μέγεθος μιας τέτοιας προσωπικότητας του οικονομικού χώρου παραπέμπει περισσότερο σε μία προσπάθεια υπογράμμισης της πολιτικής παρουσίας του στην περιοχή παρά σε μια πραγματική προσπάθεια ευεργετισμού για το παραπάνω ίδρυμα. Τα χρηματικά αυτά ποσά όμως για την εποχή θεωρούνταν σημαντικά, καθότι, όπως συνέβη και μετά την ίδρυσή της το 1874, άνοιξαν ως φαίνεται «τον δρόμο της προόδου αυτής, διότι ανεφάνη κατόπιν (αυτής) πλήθος γνωστών και ανωνύμων δωρητών και ευεργετών, οι οποίοι μιμηθέντες την καλήν πράξιν των πρώτων ευεργετών, - όπως εκείνη του Γεωργίου Βαλέντη - ενίσχυσαν και ηδραΐωσαν την σχολήν».⁴¹¹

Μικρότερα ποσά προσέφεραν κατά καιρούς ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός, ευεργέτης και της Άνδρου, η Αικατερίνη Δ. Σκαρλάτου Μαυρογορδάτου,⁴¹² ο πρόξενος της Γαλλίας Challet, ο πρόξενος της Αγγλίας Γουλιέλμος Βίννεϋ, της Ρωσίας Γ. Δουπνίσκου, ο Ν.

---

⁴⁰⁴ Πρόκειται για το εργαστήριο Απόρων Γυναικών της ίδιας σχολής. Διαθήκη του Σταμάτιου Μπίστη της 22 Αυγούστου 1914. *Ο.π.*, σσ.156-169.

⁴⁰⁵ Άφησε κληροδότημα 3252 δραχμών. *Ο.π.*

⁴⁰⁶ Ήταν ξάδελφος του Σταμάτη Κωνσταντίνου Πρωΐου. Στη Σχολή Απόρων Παίδων κληροδότησε 3.000 δραχμές, καθώς και μια ανώγειο οικία. *ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος 17(1), Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, έγγραφο 5278 της 22 Αυγούστου 1914, Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σ.290. Διαθήκη του Σταματίου Πρωΐου της 27 Νοεμβρίου 1883 (δημοσίευση της 30 Μαρτίου 1884) και Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σ.310.

⁴⁰⁷ Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σ.35.

⁴⁰⁸ Ζερβός, *Υ.Γ.*, αρ.914. Πέθανε την 17 Νοεμβρίου 1884. *ΓΑΚ ΣΥΡ*, Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, 17(1), Αντίγραφο διαθήκης (5)3, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883.

⁴⁰⁹ Προσέφερε στο Ορφανοτροφείο αρρένων της Ερμούπολης 2.000 δραχμές (*ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος Κληροδότημα Σταματίου Πρωΐου, *ό.π.*, 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908) και για τα άπορα κορίτσια κληροδότημα 10.000 δραχμών. Συμβολαιογραφική πράξη της 14 Νοεμβρίου 1866 και διαθήκη της 27 Μαρτίου 1883. (Παράρτημα «Φανού» της 20 Απριλίου 1882), βλ Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.73,180,241, *ΓΑΚ ΣΥΡ*, φάκελος Κληροδότημα Σταμ. Πρωΐου, *ό.π.*, 5, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883 και Ζερβός *Υ.Γ.*, αρ.914.

⁴¹⁰ *Εφ. Ηλιος* της 12 Ιουνίου 1890 και Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.146-147.

⁴¹¹ Με ψήφισμα της Κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων ο Γεώργιος Βαλέντης θεωρήθηκε μαζί με τη σύζυγο του, Δέσποινα Μικέ, ευεργέτης την 18 Μαρτίου 1875. *Εφ. Πανόπη* της 20 Μαρτίου 1875, Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.148-153 και Ι.Τραυλός-Αγγ.Κόκκου, *Ερμούπολη...ό.π.*, σ.136.

⁴¹² *Εφ. Παλιγγενεσία*, αρ.23 της 20 Φεβρουαρίου 1910.

Νικολαΐδης και άλλοι.⁴¹³ Ο Παντιάς Ιω. Κάραλης,⁴¹⁴ έμπορος στην Πετρούπολη και την Οδησό το 1907,⁴¹⁵ άφησε όλη του σχεδόν την περιουσία ως κληροδότημα για να χρησιμοποιηθεί από τα κοινοτικά σωματεία των πόλεων Χίου, Σύρου και Κέρκυρας για μορφωτικούς σκοπούς, καθώς και υποτροφίες «επ' ονόματί του».⁴¹⁶

Δεν πρέπει να παραληφθεί η απονομή βραβείων που άρχισε το 1909⁴¹⁷ στους πρωτεύοντες μαθητές, καθώς και αντίτυπα 100 εκδοθέντων έργων σε μαθητές γυμνασίου⁴¹⁸ από τον ιατρό Πέτρο Κοσκορρόζη, έφορο της Σχολής,⁴¹⁹ γνωστό για τα κληροδοτήματά του σε εκπαιδευτικούς σκοπούς⁴²⁰ και τη δωρεάν ιατρική περίθαλψη που προσέφερε στους μαθητές. Ο ίδιος σημειώνει στη διαθήκη του: «Λυπούμαι, διότι δεν αφήνω πολλά και άλλα, η πρόθεσις είναι μεγάλη, αλλά το μικρόν της περιουσίας δεν επιτρέπει άλλα».⁴²¹ Η απονομή βραβείων σε ενδεείς μαθητές αποφασίστηκε ως έγραφε «δια την πρόοδον, την επιμέλειαν, τον ζήλον και την ηθικήν αυτών».⁴²² Απόκλινε από τη μεγάλη ομάδα των ευεργετών που περιορίζουν ή πρωταρχικά κατευθύνουν τις δωρεές τους στη γενέτειρά τους. Δεν παρέλειψε να προσφέρει δωρεές και στη Σχολή Απόρων Παιδών της Ερμούπολης, αν και καταγόταν

---

⁴¹³ Επιχορήγηση από το Κράτος 500 δραχμών προς τη σχολή είχε εξασφαλίσει ο Εμμ. Λαδόπουλος, ως βουλευτής Κυκλάδων. Ι.Τραυλός-Αγγ.Κόκκου, *Ερμούπολη...ό.π.*, σ.175.

⁴¹⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα 41 (1914-1929), Κ. Χατζιώτης, *ό.π.*, σ.50.

⁴¹⁵ Κ. Βοβολίνη, *Το χρονικό...ό.π.*, σ.297.

⁴¹⁶ Όλη η περιουσία του «εν Ρωσία και εν τω Εξωτερικώ» κατατεθειμένη ως κληροδότημα στην Εθνική τράπεζα μοιραζόταν μεταξύ Χίου, Κέρκυρας και Σύρου. Το κληροδότημα συνίστατο στα 2/5 της αξίας της έπαυλης Monplaisir. Διαθήκη του Παντιά Ιω. Κάραλη της 13 Μαΐου 1914. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος (Κληροδοτήματα διάφορα), 41 (1914-1929).

⁴¹⁷ Το ποσό άγγιζε τις 8000 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα διάφορα, υπφ.2, έγγραφο. Διαθήκη(1901) και ΜΗΚ,Γ'52, σ.289 και Κωνσταντίνος Δ. Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκορρόζης, *εξέχουσα αγαθοποιός φυσιогνωμία της Σύρου*, Νάξος 1966, σσ.51-53,172.

⁴¹⁸ Το κληροδότημα συνίστατο στην παροχή των μερισμάτων δύο μετοχών της Εθνικής Τράπεζας. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴¹⁹ Ο Πέτρος Κοσκορρόζης (1838-1908) εξέχουσα φυσιогνωμία της Σύρου, ήταν ιατρός καταγόμενος από την Ύδρα. Ήταν γιος του Ανδρέα Κοσκορρόζη, πλοιάρχου του Ανδρέα Μιαούλη, ο οποίος ανέπτυξε αγωνιστική δράση την περίοδο του Αγώνα και προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στη Σύρο, όταν εγκαταστάθηκε σ' αυτήν από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Κ.Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκορρόζης,*...ό.π.*, σσ.39-45,46. Διετέλεσε Δημοτικός Σύμβουλος και Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, κοσμήτωρ και έφορος της Σχολής Απόρων Παιδών Από το 1866 εργάστηκε ως ιατρός στο Δημοτικό Νοσοκομείο Ερμουπόλεως Δεν άφησε υπολογίσιμο περιουσία, αν και άτεκνος και ασκών με επιτυχία το επάγγελμά του. Πιθανόν να δαπανήθηκε σε κοινωφελή έργα και αγαθοεργίες. Διαθήκη του Πέτρου Κοσκορρόζη αρ.3703 της 21 Μαρτίου 1901. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴²⁰ Βασικό του κληροδότημα υπήρξε η διενέργεια διαγωνισμάτων ανά πενταετία επιστήμης και τέχνης από το Πανεπιστήμιο και η απονομή βραβείων σε πρωτεύοντες μαθητές. Το θέμα του διαγωνισμού της πρώτης πενταετίας ήταν: «Οι Ναυτικοί αγώνες και εν γένει αι θυσίαι κατά τον ιερόν αγώνα του 1821, της νήσου Ύδρας μετά συντόμου ιστορίας από του συνοικισμού αυτής μέχρι της ώρας της συντάξεως της συγγραφής». Υποχρέωση του συγγραφέα του βραβευμένου έργου ήταν να εκδώσει και να διανεμίει εκατό αντίτυπα σε πτωχούς μαθητές ή φοιτητές. Η αξία αυτού του κληροδοτήματος το 1928 έφτανε τις 254.000 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'52, σ.289.

⁴²¹ Άρθρο 7^ο της διαθήκης του Πέτρου Κοσκορρόζη, *ό.π.*

⁴²² Τα βραβεία χρηματοδοτούνταν από τα μερίσματα τριών μετοχών του, των οποίων «το πρώτον μέρισμα ως τόκος θέλει ήσθαι τουλάχιστον 300 δραχμές». Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό...ό.π.*, σ.297.

από Ύδρα.⁴²³ Δεν ξέφευγε από τη λογική του βαθύτερου στόχου μιας δημόσιας απονομής τιμής στους μαθητές που προόδευσαν, την πρόκληση της φιλοπρόοδης άμιλλας στον εκπαιδευτικό στίβο. Όρισε «τα βραβεία ταύτα ν' απονέμονται δημοσία, ούτως ώστε και αυτών των αριστευσάντων οι αγώνες επισήμως αναγνωρίζονται και ικανοποιούνται και των λοιπών συμμαθητών των ο ζήλος και η προς τα γράμματα έφεσις υπεκκαίηται».⁴²⁴

Από το 1889 λειτούργησαν παράλληλα με το σχολείο αρρένων και σχολείο θηλέων μέσα στο ίδιο το κατάστημα της Σχολής, «προς επαγγελματική τους εκπαίδευση και μόρφωση σε τέχνες, όπως ραπτική, κοπτική, πλεκτική, κεντητική και άλλα εργόχειρα και οικοκυρικά». Δείγμα ευεργεσίας εκφρασμένης σε μορφή επαγγελματικών υπηρεσιών παρείχε η δωρεάν διδασκαλία της Ευανθίας Περδίκη και Ζωγραφίας Σκούρη.⁴²⁵

Σχολές απόρων παιδιών όμως άρχισαν να ιδρύονται και σε άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου ως αδήριτη κοινωνική ανάγκη αποφορτίζοντας την ελληνική κοινωνία από προβλήματα που συνεπαγόταν η φτώχεια με την κάλυψη σε σημαντικό βαθμό της φιλοξενίας και της επαγγελματικής κατάρτισης των φτωχών παιδιών. Η ίδρυσή τους έπεται συνήθως της δημιουργίας συνδέσμων, σωματείων ή συλλόγων με στόχο την προβολή, την έκφραση και τη θεραπεία των διαφόρων κοινωνικών αναγκών. Προϊόντα συλλογικών προσπαθειών εξανθρωπισμού και εκπολιτισμού αποτελούσαν αντίδοτο στην αναφυόμενη φτώχεια και «απαιδευσία».⁴²⁶

Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες αυτές ξεχωρίζουμε την ίδρυση της Σχολής Απόρων Παίδων της Άνδρου τον Νοέμβριο του 1877⁴²⁷ από τον «Σύνδεσμο», σύλλογο του Κορθίου της Άνδρου. Σκοπός του Συλλόγου γενικότερα ήταν η περίθαλψη απόρων και αναπήρων. Είχε προσλάβει με έξοδά του ως διδάσκαλο του σχολείου τον Ιωάννη Ρούσσο, που συντηρούσε ιδιωτικό σχολείο στην περιοχή για είκοσι έτη. Το 1879 ανέλαβε πάλι υπό την προστασία του το σχολείο ο Φιλολογικός Σύλλογος Αθηνών «Παρνασσός», χορηγώντας ο ίδιος το ετήσιο εισόδημα της σχολής κατ' απαίτηση του «Συνδέσμου».⁴²⁸

---

⁴²³ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Κληροδοτήματα .διάφορα/ 2, έγγραφο, Διαθήκη 1901 και Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου...ό.π.*, σ.7.

⁴²⁴ Εφ. Πατρίς, αρ.42119 του Νοεμβρίου 1911 και Παπαδάκης, Πέτρος Κοσκοροζής...ό.π., σ.52.

⁴²⁵ Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.27,35.

⁴²⁶ Χ. Θεοδωράτος, *Χρονικόν.ό.π.*, σσ.31-45. Αναφέρουμε το «υπέρ της μισθοδοσίας διδασκάλου ελληνιστή» (Η ετήσια αμοιβή θα ήταν 24 τσεκίνια). Οι αποδείξεις πληρωμής των τόκων για τη σχολή Απόρων Παίδων το 1908 ήταν 110 δραχμές μηνιαίως. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο της 23 Δεκεμβρίου 1908), Κληροδότημα του Θεόδωρου Πετράτου από τη Ζαβέρδα Ξηρόμερου, ομογενούς στην Τεργέστη το 1875 που άφησε ως κληροδότημα για τα άπορα παιδιά Λευκαδίων οικία στην Τεργέστη και ένα μαγαζί. Η αξία της περιουσίας του ανερχόταν το 1928 σε 200.000 δραχμές. Μυστική διαθήκη της 21 Απριλίου 1875 του Θεόδωρου Πετράτου. ΜΗΚ,Γ'216, σ.1030. Το κληροδότημα όμως διοχετεύθηκε στη Σχολή Απόρων Παίδων Λευκάδας. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 38421 της 31 Ιανουαρίου 1908. Επίσης, το κληροδότημα του Ιωάννη Π. Αλβανάκη από το Γύθειο το 1888 ύψους 7.900 δραχμών προοριζόταν για τη συντήρηση της σχολής Απόρων Παίδων Καλαμάτας. Εκτός από μικροκληροδοτήματα και άλλες δωρεές προς τη γενέτειρά του, άφησε και στο ίδρυμα Χατζηκώνστα 2.900 δραχμές. Ιδιόχειρη διαθήκη της 1 Ιουνίου 1888. ΜΗΚ,Γ'188, σ.802 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.125.

⁴²⁷ Με την απόφαση του υπουργείου Παιδείας, υπ.αρ.10710 της 29 Δεκεμβρίου 1877.

⁴²⁸ Η Σχολή λειτούργησε μέχρι το 1883, οπότε ο Δήμος Κορθίου ίδρυσε ο ίδιος δημόσιο δημοτικό σχολείο. Ο «Παρνασσός» «μετέφερε» τη σχολή του στο χωριό Φελλός του Δήμου Γαυρίου. Δαυίδ Αντωνίου, *Ανδριώτες...ό.π.*, σ.69.

Στον Πειραιά επίσης τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε δραστηριότητα στη σύσταση πολλών σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης της εργατικής τάξης.⁴²⁹ Το 1883 ο Σύλλογος «Περικλής» συντηρούσε σχολή με 160 άπορους «εργατικούς παίδας».⁴³⁰ Ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος, μορφωτικό σωματείο, ιδρύθηκε το 1894. Συντηρούμενος από δωρεές, εράνους και συνδρομές διατήρησε σχολές νυκτερινές άπορων παιδιών.⁴³¹

Πρωτοποριακό για την εποχή του ίδρυμα, που κάλυπτε τον τομέα της ανατροφής και εκπαίδευσης τυφλών παιδιών ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα, όσον αφορά στις παιδαγωγικές μεθόδους και λειτουργίας του, ήταν ο Οίκος Τυφλών στην Καλλιθέα που συστάθηκε με πρωτοβουλία του Δημήτριου Βικέλα, ιδρυτή και προέδρου του Συλλόγου Ωφελίμων βιβλίων, τον Απρίλιο του 1906.⁴³² Βασικό ήταν για τον Οίκο Τυφλών το 1911 το κληροδότημα του Παναγή Χαροκόπου με πρόσοδο 3.000 δραχμών ετησίως «προς εκπαίδευσιν και προστασίαν των τυφλών».⁴³³

Το ενδιαφέρον ευεργετών για τη μέριμνα των τυφλών δεν έλλειπε μέχρι το 1906, εφόσον ποσά κατευθύνονται σε τυφλοκομείο της Αθήνας. Εντασσόταν όμως περισσότερο στο χώρο της φιλανθρωπίας, εφόσον δεν είχε ληφθεί ακόμα μέριμνα για κατάλληλη και ειδική εκπαίδευση των παιδιών.⁴³⁴ Ενδεικτικά, εντούτοις, αναφέρουμε τα κληροδοτήματα των 2.000 «ταλλήρων» του Μιχαήλ Τσοίτσα το 1855,⁴³⁵ του Αναγνώστη Γαλανόπουλου εμποροκτηματία από το Ναύπλιο το 1864,⁴³⁶ του Βασιλείου Σουλήνη από τη Μακρινίτσα Βόλου το 1871,⁴³⁷ του Παναγιώτη Λάλα από τη Στεμνίτσα το 1888.⁴³⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η

---

⁴²⁹ Σχετικά με αυτές βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι...ό.π.*, σ.81 και Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, *ό.π.*, σσ.387-415.

⁴³⁰ *Ο.π.*, σ.394. Βλ. Τεχνική εκπαίδευση, σ.741.

⁴³¹ Κ. Παπαδάκης, *Η Σχολή Απόρων...ό.π.*, σσ.146,240.

⁴³² Η ανακοίνωση του Βικέλα στο ΣΩΒ για την ίδρυση σωματείου ειδικού για τη μέριμνα της εκπαίδευσης των Τυφλών έγινε μετά από ταξίδι του στην Αίγυπτο στη συνεδρίαση της 24 Απριλίου 1906. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939*, [ΣΩΒ], εν Αθήναις 1939, σσ.40,135. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.765-769. Τον Μάιο του 1906 εγκρίθηκε το Καταστατικό του Οίκου Τυφλών και εξελέγη Εφορεία αποτελούμενη από τους Σ. Στρέιτ, Κλεισθένη Καλογερή, Ιω. Αθανασάκη, Εμμ. Δραγούμη. Τα πρώτο ποσό των 5.125 δραχμών συνάχθηκε από συνδρομές του Σ.Ω.Β. *Συνέλευση της 7 Μαΐου 1906. Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π.*, σσ.40,135.

⁴³³ Άρθρο στ' του κωδίκου του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, *ό.π.*

⁴³⁴ Ο Οίκος Τυφλών Καλλιθέας ήταν το πρώτο ίδρυμα που πρωταρχικός στόχος του ήταν η εκπαίδευση των τυφλών παιδιών. Ηρακλής Κοφινάς, *Περί της Εκπαιδύσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1976, σσ.36-40.

⁴³⁵ Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12, υπφ.1, (διαθήκη) και Γιάννης Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου*, στο περ. *Ημερησία. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.19-21).

⁴³⁶ Το κληροδοτήμά του απέφερε 500 δραχμές ετησίως το 1864 στο τυφλοκομείο Αθήνας. Ιδιόχειρη διαθήκη της 28 Μαρτίου 1864 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.27.

⁴³⁷ Αφιέρωσε 100 οθωμανικές λίρες σε τυφλοκομείο. Ιδιόχειρη διαθήκη αρ.1508 της 25 Μαρτίου 1871. ΜΗΚ,Γ'120, σ.562, Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα...ό.π.*, σ.55 και Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σσ.11-12.

⁴³⁸ Ο ευεργέτης ταξίδεψε σε Ρωσία και Ευρώπη, έζησε και έδρασε στην Οδησό και το Κισνόβιο της Βεσσαραβίας. Τα κληροδοτήματα ήταν μέρος από σύνολο 10.000 ρουβλίων που προοριζόταν για διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Ιδιόχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888. ΜΗΚ,Γ'67, σ.349 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, *Εκθεσις...ό.π.*, έτους 1886-1887.

προσφορά σε οίκο τυφλών του 1/5 της περιουσίας που κληροδότησε σε κοινωφελή καταστήματα της Ελλάδας το 1857 ο Γρηγόριος Χαντζερής.⁴³⁹ Εκείνο όμως το κληροδότημα που όριζε ως προορισμό του αποκλειστικό στην εκπαίδευση τυφλών παιδιών σε ειδικά ιδρύματα ήταν εκείνο του Αντώνιου Κων. Παλατιανού από την Κέρκυρα το 1893.⁴⁴⁰

Η εκπαιδευτική λειτουργία του Οίκου Τυφλών, βασίστηκε στην κατάρτιση της Ειρήνης Λασκαρίδου μετά την επιστροφή της από τη Σουηδία και μετά από 18 μηνών φοίτησή της σε διάφορες σχολές τυφλών, όπου στάλθηκε ως υπότροφος του Συλλόγου. Η Σχολή τέθηκε υπό την προστασία της Εκκλησίας με πρόεδρο τον εκάστοτε Αρχιεπίσκοπο.⁴⁴¹ Στέγη για τη Σχολή προσέφερε η ίδια η Λασκαρίδου μέχρι το 1912, όταν πια οικοδομήθηκε το «Αμπέτειον» με την οικονομική στήριξη των αδελφών Αμπέτ από το Κάιρο.⁴⁴² Σ' αυτό θα ανήκουν αργότερα το «Νικολοπούλειο» οικοτροφείο, επαγγελματική σχολή αρρένων και οικοτροφείο θηλέων.⁴⁴³ Ειδικά ιδρύματα και σχολές με διάφορες μάλιστα βαθμίδες εκπαίδευσής τους, όπως ο Φάρος των Τυφλών και άλλα θα ιδρυθούν πολύ αργότερα.⁴⁴⁴

Για να καταδειχθεί η σημασία της συμβολής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ για τη συντήρηση «αγαθοεργών καταστημάτων» οι δήμοι όλης της χώρας κατέβαλαν την εποχή αυτή 590.000 δραχμές ετησίως, τα ετήσια έξοδα αντιστοίχως για τα συντήρηση και λειτουργία αντίστοιχων καταστημάτων, τα οποία συστάθηκαν από ιδιώτες, ξεπερνούσαν τις 1.750.000 δραχμές, ήταν δηλαδή τριπλάσια. Καλύπτονταν από εισοδήματα της εκμετάλλευσης της περιουσίας τους και από εισφορές ιδιωτών. Πρέπει να εκτιμηθεί ιδιαίτερα η ιδιωτική αυτή πρωτοβουλία, γιατί έδωσε τη δυνατότητα ν' αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η πλήρης σχεδόν απουσία του κράτους από τους ευαίσθητους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, τη στιγμή που η χώρα αγωνιζόταν σε δύσκολους καιρούς και αντίξοες συνθήκες να θέσει βάσεις για την ορθοπόδιση της.⁴⁴⁵

Η γενική κατανομή των 527 πράξεων ευεργεσίας που συγκεντρώσαμε προς τα διάφορα ιδρύματα περίθαλψης και εκπαίδευσης ορφανών και άπορων παιδιών είναι η παρακάτω:

---

⁴³⁹ Από τα 7.000 ρούβλια (11.890 δραχμές) έδωσε τα 2/5 στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, το 1/5 στο Αμαλίο και το 1/5 στην εκπαίδευση των τυφλών παιδιών. Διαθήκη της 9 Οκτωβρίου 1857 και δωρεά του 1862. Ορφανοτροφείο Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα...ό.π.*, σ.55 και ΑΥΕ, Φάκ.1861/88,1,2, έγγραφο 30 Μαρτίου 1861, έγγραφο 6769, Φάκ.1872/88,1, έγγραφο 10290 της 16 Δεκεμβρίου 1872.

⁴⁴⁰ Ανερχόταν σε 36.500 δραχμές η αξία 232 μετοχών στην Ιονική Τράπεζα. Ζερβός, *Υ.Γ.*, αρ.930.

⁴⁴¹ Ανακοινώθηκε η ίδρυσή του σε συνεδρίαση του ΣΩΒ την 1 Νοεμβρίου 1906. ΣΩΒ, *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π.*, σ.40. Από την Ειρήνη Λασκαρίδου, η οποία είχε τη διεύθυνση της Σχολής μέχρι το 1936, εφαρμόστηκε το αλφάβητο Μπράιγ στην ελληνική γλώσσα για πρώτη φορά. Βασίλειος. Τσόπελας, *Η Εκπαίδευση των Τυφλών, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμος 17, σσ.964-965.

⁴⁴² Φυσικά, σταθερή οικονομική πηγή ήταν η διενέργεια εράνων. Τσόπελας, *Η Εκπαίδευση των Τυφλών, ό.π.*, σ.962.

⁴⁴³ Το πρώτο θα λειτουργήσει το 1926 και το δεύτερο το 1929. *Ο.π.*

⁴⁴⁴ Σχολή Τυφλών Β. Ελλάδος, «Ο Ηλιος» και τα διάφορα τμήματα εκπαίδευσης, όπως μουσικής, τηλεφωνητών, κλπ. τα βλέπουμε στο β' μισό του 20^{ου} αιώνα. Ηρακλής Κοφινάς, *Περί της Εκπαιδύσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1976.

⁴⁴⁵ Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, ό.π.*, σσ.8-10.

Κατανομή πράξεων ευεργεσίας σε Ορφανοτροφεία (1829-1913)*

Ίδρυμα	ΟΡΦ	ΟΡΣ	ΟΡΘ	ΟΡΧ	ΟΑΜ	ΟΡΖ	ΟΧΚ	ΤΦ**	ΑΠ
Πράξεις ευεργεσίας	64	12	6	223	161	7	4	6	50
Ποσοστό επί 533 πράξεων	12,14%	2,27%	1,13%	42,31%	30,55%	1,32%	0,75%	1,13%	9,48%
Ποσοστό επί του συνόλου των 1982 πράξεων	1,4%	0,82%	0,37%	13,17%	9,15%	0,48%	0,27%	0,37%	0,00%

Πίνακας 2. (Βλ. και Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και 13).

* **ΟΡΦ**: Ορφανοτροφείο Αίγινας, Ορφανοτροφεία Θ. Καΐρη, Αθ. Δροσίνη, Κέρκυρας, **ΟΡΣ** Ορφανοτροφείο Αρρένων Σύρου, **ΟΡΘ**. Ορφανοτροφείο Θηλέων Σύρου, **ΟΡΧ**. Ορφανοτροφείο Γ.& Αικ. Χατζηκώνστα, **ΟΑΜ**: Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, **ΟΡΖ**: Ζάννειο Ορφανοτροφείο Αρρένων, **ΟΧΚ**:Ορφανοτροφείο Θηλέων Ιω. και Μαριγούς Χατζηκυριακού. **ΑΠ**: Σχολές Απόρων Παιδών, **ΤΦ** Εκπαίδευση Τυφλών παιδιών. Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

** Αν και η συγκέντρωση των ευεργεσιών στην εκπαίδευση των τυφλών παρουσιάζεται στον παραπάνω πίνακα δεν περιελήφθη στην επεξεργασία του υλικού μας.

Σχετικά με την προέλευση εκείνων που τροφοδότησαν οικονομικά τον τομέα αυτό παρατηρούμε ότι ευεργέτες του εσωτερικού ανταποκρίθηκαν θετικά στη στήριξη του. Διακρίνουμε επίσης την υπεροχή των άτεκνων και υψηλού μορφωτικού επιπέδου ευεργετών και τη συμμετοχή όλων σχεδόν των επαγγελματικών κατηγοριών με προεξάρχουσες εκείνη των επιχειρηματιών, των εκκλησιαστικών και των πολιτικών.

Προέλευση Ευεργετών των Ορφανοτροφείων, (1829-1913).

	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Πράξεις ευεργεσίας	527	229	225	25	7	41
Ποσοστό επί των 527 πράξεων.		41,59%	47%	4,45%	1,39%	5,55%

Πίνακας 3. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.4, πίν. 8 και Γ2β).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913)

Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	171	116	67	158
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	36%%	22,87%	14,31%	23,79%

Πίνακας 4. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.29 , πίν. 55 και Γ8β).

<i>Μέγεθος δωρεών Ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913).</i>					
<i>Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	48	40	160	154	19
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	9,25%	29,61%	29,19%	28,49%	2,57%

Πίνακας 5. (βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.37, πίν. 70 και Γ14β).

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών των Ορφανοτροφείων (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	222	50,54%
<i>ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ</i>	30	5,69%
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	28	4%
<i>ΙΑΤΡΙΚΑ</i>	13	2,46%
<i>ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ</i>	16	3,03%
<i>ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ</i>	22	4,17%
<i>ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ</i>	20	3,78%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ</i>	14	2,65%
<i>ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ</i>	15	2,84%
<i>ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ</i>	11	2,08%
<i>ΑΛΛΑ</i>	32	6,07%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	98	18,59%

Πίνακας 6. (βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.45, πίν.85 και 11β)

Η κοινωνική ευαισθησία για την παιδική ηλικία που κατοχυρώθηκε θεσμικά μαζί με την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήδη από την εποχή του Καποδίστρια, πέρα από την προστασία και περίθαλψη, είχε άμεση συνάφεια με την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση των νέων. Η φιλανθρωπική παρέμβαση, η οποία εκφραζόταν είτε ως κοινωνική δραστηριότητα, είτε ως προσφορά στην ελληνική πολιτεία- υποκαθιστώντας την κρατική λειτουργία στον τομέα της πρόνοιας, προκάλεσε τη θεσμοθέτηση των χώρων περίθαλψης και εκπαίδευσης που λειτούργησαν ως υποκατάστατο του οικογενειακού περιβάλλοντος των φτωχών και ορφανών παιδιών. Τα ορφανοτροφεία που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε όλη τη διάρκεια του 19^ο αιώνα φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν χώρο κοινωνικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης μέσω της φιλανθρωπίας προς τις αδύνατες ομάδες. Οι στόχοι μιας διαδικασίας ηθικοποίησης, μετάδοσης των κοινωνικών αξιών και κανόνων ζωής που ανάγονταν στην αξιοκρατική τυπολογία της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, συνοδεύονταν από την κοινωνική σκοπιμότητα να εξαλειφθεί η επαιτεία, η φτώχεια και η εξαθλίωση της απειθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης «παιδικής μάζας», πραγματικότητα που κανείς δεν μπορούσε να αγνοήσει, ως υποθάλλουσα «το φόβο μιας μελλοντικής αναταραχής».⁴⁴⁶ Τα κέντρα περίθαλψης, ηθικής ανατροφής, στοιχειώδους και επαγγελματικής εκπαίδευσης υπήρξε η απάντηση στη μείωση, αν όχι την εξάλειψη της εικόνας των απόκληρων παιδιών. Στα μάτια πολλών διανοούμενων της εποχής, αλλά και φιλάνθρωπων ευεργετών τα παιδιά αντιπροσώπευαν ένα αναντικατάστατο ανθρώπινο δυναμικό, ένα αγαθό που έπρεπε με κάθε τρόπο να διαφυλαχτεί ως εν δυνάμει πηγή του εθνικού πλούτου.

Τα ορφανοτροφεία αποτέλεσαν φυτώρια εφαρμογής παιδαγωγικών μεθόδων της εποχής, αλλά δεν έπαυαν να είναι και κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης και τεχνικής κατάρτισης. Σημαντικό χαρακτηριστικό τους στην κοινωνική συνείδηση όσων τα ίδρυσαν και τα ενίσχυαν σε μια εποχή αρχαιομάθειας και κλασικισμού ήταν όχι η παραγωγή διανοουμένων, αλλά ανθρώπινου εξειδικευμένου τεχνικού δυναμικού. Η απαξιοτική προσέγγιση της χειρωνακτικής εργασίας βρήκε φιλόξενο χώρο στα ορφανοτροφεία που αντιμετώπιζαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, το ορφανό παιδί ως άτομο με ουσιαστικά περιορισμένες πνευματικές δυνατότητες, μελλοντικό πολίτη δεύτερης κατηγορίας ωθώντας το μέσα από την περιχαράκωση του κοινωνικού του ορίζοντα στην αποδοχή ορίων, τα οποία δύσκολα θα ανέτρεπε.⁴⁴⁷

---

⁴⁴⁶ Y. Turin, *Enfants trouvés, colonisation et utopie. Étude d'un comportement social au XIXe siècle*, *Revue Historique* 244 (1970), σ.331.

⁴⁴⁷ «Να μορφωθώσι χρήσιμα και παραγωγικά της κοινωνίας μέλη, εργάται υπομονητικοί, πεφωτισμένοι και ευσεβείς, τιμώντες την ευτυχίαν και ευλογούντες την πενίαν». Α. Μανσόλας, (έφορος της Σχολής), *Λόγος εκφωνηθείς στα εγκαίνια της Σχολής, την 3 Δεκεμβρίου 1872, Λογοδοσία...8ο έτος..ό.π.*, σ.120.